

Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ
КУЛТУРНА БАШТИНА I
ИЗБОР

Др Мирослав Лукетић

КУЛТУРНА БАШТИНА I

– ИЗБОР –

ЈУ НАРОДНА БИБЛИОТЕКА БУДВЕ, Будва
ПАШТРОВСКИ АЛМАНАХ, Будва
ШТАМПАР МАКАРИЈЕ, Београд

БУДВА 2019.

ИСТОРИЈА

ПРОШЛОСТ ЦРНЕ ГОРЕ У ПУБЛИЦИСТИЦИ ДО 1918. ГОДИНЕ*

У саопштењу се разматрају резултати проучавања прошлости Црне Горе објављени у црногорској публицистици закључно са 1918. годином. Обимна литература историографокот карактера из пера наших и страних истраживача, путописаца, политичара и других личности које су проучавале историју Црне Горе, долазиле и боравиле у њој, а своје радове објављивале вани, није навођена и коментарисана. Та тема заслужује посебну пажњу и критичку оцјену.

Жеља нам је била да покажемо развојни пут црногорске историографије и њене резултате објављене у публицистици од времена појаве *Грлице*, 1835. године, закључно са капитулацијом Црне Горе као самосталне државе; да прикажемо који су фактори утицали на развој научне мисли и каква су њена методолошка и идејна одређења, ко се бавио истраживањима и која су главнија дјела објављена. Питања се разматрају цјеловито за Црну Гору, у оквиру њених данашњих граница.

Прије 150. година на Цетињу се 1835. појавила *Грлица*, календар-годишњак, под уредништвом Димитрија Милаковића, Његошевог секретара. Од те прве периодичне публикације па до 1918, то

* Преузето из: *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, Титоград, ЦАНУ, 1987, стр. 493-500. (Прим. ур.)

јест, за 83 године, евидентиран је излазак 69 наслова периодике. Од тога броја је 28 листова, 11 часописа, 9 годишњака, 13 календара, 4 билтена и 4 службене публикације.¹

Реални услови за почетак издавања периодичне публикације створени су на Цетињу, благодарећи Његошу, који је 1834. године набавио штампарију из Русије. Након ослободилачких ратова 1876-1878, Црна Гора знатно проширује границе, и Никшић и Подгорица постепено постају економски и културни центри у којима се организује и издавачка дјелатност. Тако је први лист у Никшићу *Невесине* покренут 1898. године, а у Подгорици *Слободна ријеч* почиње да излази 1907. До 1918. године на Цетињу је излазила 41 периодична публикација, у Никшићу шест и у Подгорици двије. Од региона који су се налазили под туђинском влашћу само је Бока Которска имала организовану публицистичку дјелатност. Почев од 1844. г. у Боки редовно излази периодика и закључно са 1918. регистровано је 14 разних наслова периодике.

Један број листова који се сврставају у црногорску публицистику излазио је у мјестима ван Црне Горе и ван земље: у Београду – три, у Неију код Париза – три и у Женеви – два. У Београду су излазили листови које је издавала опозиција према режиму краља Николе, а у иностранству они које су издавали црногорска влада у избјеглиштву и Одбор за уједињење.

Ради анализе стања важни су подаци и о континуитету излажења периодике.² Послије гашења *Грлице* 1839, за пуних 25 година у Црној Гори не излази ни једна публикација. Годишњак *Орлић* појављује се 1865. године. Без сумње најважнији датум у развоју публицистике представља појава листа *Црногорац* 1871. године. Он 1873. мијења наслов у *Глас Црногорца* и излази непрекидно 50 година, закључно са 1922, са прекидима (у излажењу) само 1878. и 1916. године. У Боки Которској пуних 67 година (од 1844.) Которска бискупија издаје на латинском језику *Catalogus Cleri...*, а Православна епархија од 1874. свој годишњак под насловом *Шематизам*

1 М. Лукетић, О. Вукмировић, *Црногорска библиографија*. Серијске публикације, том I, књ. 1, 1985.

2 Исто.

Православне епархије бокоаторско-дубравачке. Од 1872. и закључно са 1913. Гимназија у Котору издаје *Програм*, односно *Извјештај* за сваку годину. У овим публикацијама, поред извјештајног дијела, објављивани су и прилози историографског карактера.

Релативно динамичан развој публицистике у Црној Гори који је услиједио после 70-тих година 19. вијека везује се за долазак и боравак у Црној Гори групе 'извањаца', међу којима су се истицали Симо Поповић, Јован Павловић, Јован Сундечић, Лаза Костић, Сима Матавуљ, а од странаца Павле Аполонович Ровински. За развој црногорске историографије Ровински је најзаслужнији и као истраживач и као иницијатор проучавања и коришћења извора. Црна Гора није имала образованих стваралаца и своје интелигенције, па тек крајем 19. вијека, након школовања једног броја људи, домаћи кадар постепено преузима уређивање листа и часописа, а тада почиње и њихов рад на обради политичке и културне историје.

Прилози историографске садржине објављивани су у листовима, часописима, календарима и годишњацима. Највише је објављено мањих прилога из културне, правне и политичке историје. Поједини часописи имали су и сталне рубрике кроз које су приказиване нове књиге о историји Црне Горе, објављене у земљи или у иностранству. Ограничен је број објављених студија и расправа, а њихова тематика је везана за приказивање личности из владајуће куће Петровића: владике Данила, Василија и Његоша.

Несумњиво је да је појава *Историје о Црној Гори*, коју је написао владика Василије Петровић и објавио је у Петровграду 1754. године, мада са доста преувеличавања и некритичности у изношењу чињеница, одиграла велику улогу у даљем приказивању прошлости Црне Горе, нарочито у доказивању њене вјековне независности.³ Под тим је утицајем писао *Кратку историју Црне Горе* и владика Петар I, која је као незавршен рукопис објављена у *Грлицы* за 1835. годину. Њен наставак, закључно са 1806. годином, дао је Димитрије Милаковић.

3 Г. Станојевић, *Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740-1766*, Београд, 1978, стр. 108.

Борбе које је црногорски народ водио против Турака нарочито у XVIII и XIX вијеку, када је извојевао сјајне побједи, повећале су интересовање иностране јавности за њену судбину. Црна Гора се тада нашла у жижи интересовања особито оних словенских народа који су се налазили под влашћу туђина, па је у ери препорода и националног буђења узимана као примјер и узор. По тој основи објављивано је много прилога који су са романтичарских позиција прилазили приказивању њене прошлости, величали њен патријархални живот и моралне вриједности њенога друштва, а Црногорца уздизали до култа. Кроз народну епику, Његошева дјела и остварења других наших писаца створена је историјска слика наше прошлости, утемељена на вјековној борби за слободу и на чојству и јунаштву. Прокламовање и подржавање тих принципа било је у функцији ослобођења од Турака и уједињења са својом браћом. Имајући у виду да су борбом црногорског народа руководили људи из династије Петровића, разумљиво је да се током времена и око њихових имена стварао ореол славе и незапамћености, што се нарочито ипољило у вријеме потоњег владара Николе I. Може се без претјеривања рећи да је у Црној Гори, без обзира на њену неразвијеност у друштвено-економском и културном погледу, постојала изграђена свијест Црногорца о својој прошлости, о својој етничкој припадности и циљевима борбе за слободу. Свијест о прошлости и њеној величини везивала се за традицију српске средњовјековне државе и, у том континуитету, државе Црнојевића и закључно са династијом Петровића. Узалудно је у то вријеме тражити било које друге погледе, јер у науци они нијесу познати. Свијест о етничкој припадности црногорског народа је испољавана кроз стварлаштво, усмену и писану ријеч. За временски период који је предмет нашег истраживања, у црногорској публицистици нема прилога који етничку припадност Црногораца не везују за српски народ. Зато је и разумљиво што је циљеве своје ослободилачке борбе Црна Гора увијек повезивала са борбом за ослобађање српства и шире, свих југословенских народа, који су се налазили под туђинском окупацијом.

И периодика у Боки Которској, у границама дозвољеним аустроугарском цензуром, његовала је и развијала истовјетне идеје.

Тако у периодици Боке доминирају прилози историјског значаја, који народ овога краја третирају као дио српског народа. Већина народа овога краја сматра себе Србима, и то се манифестује у свим јавним гласилима, кроз народне обичаје, народу епику, вјеру, и друго. Може се без претјеривања констатовати да је мало крајева у којима се толико србовало као у Боки Которској. У то вријеме значајну улогу у буђењу и формирању националне свијести одиграли су бокелски прваци С. М. Љубиша, Лазар Томановић, и други, као и формирање Бокототорско-дубровачке православне епархије на челу са владиком Герасимом Петрановићем.⁴ На другој страни, слободна Црна Гора, са којом је Бока у вријеме Петра I Његоша једно краће вријеме имала и заједничку управу, била је живо заинтересована за сва збивања у сусједству и преко својих полувзвичних органа *Црногорца* и затим *Гласа Црногорца*, који су се у Боки доста читали и ширили, непосредно је утицала на политичке догађаје и формирање националне свијести Бокела.

Дакле, публицистика је у Црној Гори и Боки Которској своја идејна опредјељења заснивала на ослободилачким тековинама црногорског народа, истичући његову пијемонтску улогу у ослобађању и уједињењу српства. Таква опредјељења одговарала су политичким циљевима куће Петровића, те по тој основи нијесу ни могла бити другачија. Нарочито је то испољено у вријеме апсолутизма Николе I, који није толерисао слободоумље и критичку мисао, већ је штампу и друге периодичне публикације које су излазиле у Црној Гори држао под строгом цензуром. Тако је публицистика морала бити у служби спољне и унутрашње политике владаоца.

Мада је почетком двадесетог вијека убрзан процес друштвеног и економског развоја, праћен и класним диференцирањем, услова за проток социјалистичких идеја у публицистици није било. Неки наговјештаји у том смјеру, испољени код Јована Павловића и Павла Ровинског, остали су без утицаја. Црна Гора није имала изграђену радничку класу и мислиоце марксистичког научног опредјељења. Није било услова ни за било какав

4 М. Лукетић, Периодика Боке Которске. Бока, 15-16, стр. 327-407.

организован научно-истраживачки рад. Институције таквога карактера није било.

Било је, међутим, неколико појединаца који су се бавили истраживачким радом. Међу њима се истиче Марко Драговић, познати црногорски историчар, који је објавио око стотину прилога из политичке и културне историје. Више радова објавио је о Црнојевићима, о владици Василију Петровићу, Шћепану Малом, односима Русије и Црне Горе и сусједних земаља, о борбама Црногораца са Турцима и др.⁵ Поред Драговића, проучавањем црно-горске историје бавио се и др Лазар Томановић. Запажен је његов рад *Петар II Петровић Његош као владалац*, објављен 1896. године. Међутим, њих двојица, као и неколико других, мање запажених, који су такође објављивали прилоге из историје, били су у државној служби (Томановић је, на примјер, обављао високе политичке функције – предсједник владе), те их је то спутавало да се свестраније и критичкије посвете истраживањима. Но, док је домаћих снага у то вријеме било мало, у Црној Гори је више од двадесет година боравио и научно проучавао цјелокупну њену прошлост Павле Аполонович Ровински, руски научник револуционарно-демократских опредјелјења. Његов опус раван је истраживањима једног института.⁶

Сводећи резултате истраживачког рада на проучавању Црне Горе објављене у публицистици до 1918. године, може се констатовати да организоване дјелатности у овој области није било, да се рад одвијао спонтано, захваљујући ангажовању појединаца. Публиковани радови обрађивали су само фрагменте или личности из црногорске историје. Синтетичких радова, ослобођених романтичарског гледања на прошлост, нема. Зато и није случајно што је појава Руварчеве књиге *Montenegrina* (1897.), која са критичких позиција разматра прошлост Црне Горе, наишла на негодовање и осуду. У црногорској публицистици нема прилога који би историјску прошлост у цјелини или пак појединачне њене догађаје разматрао, оцјењивао и тумачио са класно-социјалних и економских гледишта.

5 Ђ. Пејовић, Личност и дјело Марка Драговића. *Историјски записи*, 1968, стр. 425-452.

6 Ђ. Пејовић, О личности и дјелу П. А. Ровинског. *Историјски записи*, 1/1967, стр. 147-170.

Из наведених констатација слиједи оцјена да црногорска публицистика до 1918. године у цјелини (рачунајући комплетну периодику), као својеврсни хроничар и пратилац мање-више свих значајних догађаја, има далеко већу вриједност као извор и информација за нашу савремену историографију, него што је имају резултати истраживања прошлости у овој првој фази овога развоја.

ИСТРАЖИВАЊА И ПУБЛИКОВАЊЕ ГРАЂЕ

У једном писму из 1847. године Његош каже: „Али архив, ах архив! Богата ризница стваралаштва минулих вјекова, за мене је то сиједи идол, који ме снагом магије привлачи.“⁷ Овакву оцјену Његош је, као један од првих Црногораца који се бавио истраживањем грађе, дао након прикупљања докумената о Шћепану Малом. У његово вријеме у *Грлици* за 1836. годину објављен је текст грамоте руског цара Петра I из 1716. упућене Црногорцима, што је уједно и први објављени архивски докуменат у нашој периодици. У часописима и листовима који су излазили у Црној Гори до 1918. године објављено је око 150 прилога који садрже преписе старих докумената, највише писама црногорских владика. Почев од Павловићеве *Црногорке* (1884-1885) и закључно са *Даном* (1911-1912) часописи су у посебним рубрикама објављивали документе. Највише прилога објављено је у *Просвјети* (1889-1901) – 30 и алманаху *Бока* (1909-1914) – 27 прилога.

Систематски рад на истраживању и публиковању извора у Црној Гори отпочео је историчар Марко Драговић (1852-1918).⁸ Док се налазио на школовању у Русији, радио је на истраживању руских извора о Црној Гори за период 1780-1815. Прикупљену трађу објавио је по повратку у земљу. Проучавање архивске праће наставио је у Црној Гори и Боки Которокој. Намјеравао је

7 Писмо Његоша из 1847. упућено Јеремији Гагићу, руском конзулу у Дубровнику.

8 Б. Пејовић, н. дј.

Марко Драговић
(1852-1918)

да грађу истражује и у Венецији и Бечу, али ту замисао није могао остварити. Преписе истражене грађе објављивао је и у часописима ван Црне Горе, највише у *Гласнику Српског ученог друштва*, *Летопису Матице српске* и *Старинама Југославенске академије*. Укупно је објавио више од 200 докумената.⁹

Поред неуморног рада на преписивању и објављивању старих докумената, Драговић је разрадио и објавио методолошке основе за прикупљање грађе под називом *Упутство за сакупљање материјала за историју и географију Црне Горе*.

Користећи искуства других, Драговић је у *Упутству* испољио савремен поглед на задатак историје, пишући: „Кроз историју треба да буде приказан живот народа, и најмање промјене у њему, а не само године владања владара и ратови које су они водили.“¹⁰

Објављивање *Упутства у Гласу Црногорца* (касније и као посебно издање) допринијело је да се из разних крајева Црне Горе почну јављати појединци, најчешће учитељи, шаљући редакцијама новина и часописа своје мање прилоге.

Поред Драговића, на исписивању старих докумената радио је и Филип Радичевић. У Боки Которској нарочито активан на сакупљању и објављивању грађе био је родољуб Дионисије Миковић, игуман манастира Бање код Рисна. Доста докумената објавио је у *Српском магазину* и *Боки*, публикацијама које су излазиле у Котору под његовим уредништвом. Документе су објављивали и Сава Накићеновић и Срећко Вулевић.

Резимирајући резултате рада на истраживању и публиковању извора за историју Црне Горе за период до 1918. године, треба истаћи да у то вријеме није постојала организована архивска служба која би се професионално бавила овом дјелатношћу, а није било ни других институција задужених за овај посао. Извори су

9 Исто.

10 *Упутство* . . . , Нови Сад, 1885. г.

објављивани без довољно критичке анализе и научне апаратуре. Рад се одвијао спонтано, а постигнути резултати су искључиво заслуга појединаца. За наведени период није издан ни један зборник докумената, као посебно издање. Црна Гора у то вријеме није имала врхунских истраживача, ерудита који би уз помоћ друштва систематски и ангажовано радили у овој области. Неоспорна је заслуга Марка Драговића, чијим је радом отворен процес истраживања и публиковања грађе, који је између два рата нарочито напредовао заслугом Душана Вуксана и резултирао објављивањем великог броја докумената у часопису *Записи*.

БИБЛИОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ ДО 1918. ГОДИНЕ

Повећано интересовање међународне јавности за Црну Гору, нарочито испољено послје њених успјешних борби против Турака у другој половини XIX вијека, допринијело је да се приступи и евидентирању бројних написа о њеној историји, култури и друштву у цјелини. Али први људи који су отпочели са прикупљањем и објављивањем библиографских прилога на тему Црне Горе били су странци. Тај процес започет ван граница Црне Горе није могао остати без утицаја и у њеној публицистици. Почетке налазимо у рубрикама појединих часописа који су доносили краће библиографске информације о појавама појединих страних и наших књига, најављујући их и препоручујући читаоцима.

И у овој области први организовани рад почиње Марко Драговић, па се јавља и као зачетник црногорске библиографске дјелатности. Он је, заједно са Тондинијем, који је боравио на Цетињу 1886. године, у *Гласу Црногорца* у наставцима објавио 188 библиографских јединица о Црној Гори.¹¹ Као истраживач, Драговић је увидио

11 *Глас Црногорца*, 1886, бр. 24-27; 31; 49; 50.

и значај библиографског рада, па је у границама својих могућности наставио рад на прикупљању и објављивању литературе о Црној Гори. Користећи објављене библиографије Стојана Новаковића, Валентинелија, и других, Драговић 1892. године објављује посебну публикацију под називом *Покушај за библиографију о Црној Гори* са 460 јединица. Проширујући тематику библиографских истраживања, он у *Књижевном листу* за 1901. годину у наставцима даје библиографски преглед садржаја часописа, набрајајући радове око 20 просвјетних и културних радника, највише изваћаца.¹²

Драговић се и касније враћао објављивању библиографије о Црној Гори. Тако је у *Гласу Црногорца* 1913. године објавио „Библиографски зборник“ са 334 јединице.

У црногорској периодици библиографске прилоге објављивао је и Павле А. Ровински, са критичким приказом дјела о Црној Гори. Иначе, он је, као научник, о прошлости Црне Горе написао и објавио неколико хиљада страница текста. Планирао је био да једну књигу, у оквиру вишетомне историје Црне Горе, посвети библиографији. На жалост, смрт га је омела да то уради. Библиографока грађа коју је он прикупио чува се у Архиву Академије наука СССР у Лењинграду, у његовој заоставштини.¹³

Библиографски прилози у црногорској публицистици до 1918. године не могу се вредновати одвојено од степена развијености научног рада у Црној Гори у цјелини (уосталом, библиографија и јесте помоћна научна дисциплина, дисциплина у функцији развоја и подстицања науке). Зато је оправдано рећи да постигнути резултати скромних размјера одговарају стању историографије и развоју науке уопште у оновременој Црној Гори.

12 М. Драговић, Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе. *Књижевни лист*, 1901, стр. 272-277; 308-322; 371-379; 415-417.

13 Заоставштину Ровинског у Лењинграду проучавао је др Нико С. Мартиновић, али резултати нијесу објављени.

ПИСМО ПАВЛА РОВИНСКОГ РОКСАНДИ ТОМАНОВИЋ*

Приликом једне посјете Роксанди Томановић, која живи у свом родном мјесту Лепетанима у Боки Которској, имали смо прилику да разговарамо са овом ријетко образованом и културном женом. Мада је већ тада имала више од осамдесет година живота, импонувала је свјежином мисли и сјећања на многе минуле догађаје, којима је она свједок, а везани су за дјелатност њеног оца, др Лазара Томановића, маркантне личности политичког, научног и културног живота Црне Горе.

Кућа Томановића у Лепетанима била је стјецистиште родољуба и познатих личности, који су, као пријатељи и другови др Лаза, навраћали ту, били лијепо дочекани, чашћени, и понијели незаборавне утиске о људима, обичајима и природи овога краја. Међу њима је био и чувени Павле Аполонович Ровински, блиски друг и пријатељ ове куће. Наша саговорница је живо и сликовито причала о Павлу Русу, преносећи се са узбуђењем у та прошла времена. Дала нам је, као поклон Централној народној библиотеци СР Црне Горе на Цетињу, писмо, које јој је 1908. године из Гатчине¹ упутио Ровински. Писмо је добро сачувано, али је доста нечитак рукопис. Ми смо га прочитали и превели;

* Преузето из: Бока, 10 (1978), стр. 337-332. (Прим. ур.)

1 Гатчина је мјесто у близини Петровграда (Лењинграда) у коме је живио Ровински. Ту је бивши царски дворцац, данас музеј.

уважена Роксанда Томановић је након тога верификовала превод и дала нека тумачења у вези са садржином. Сматрамо да је његова садржина интересантна за науку, те га из тих разлога, уз кратак уводни коментар, и објављујемо.²

Подсјетићемо на неке основне податке о животу и дјелатности Ровинског.³ Рођен је 1831. године у Саратову, на Волги. Послије завршетка Филолошког факултета на Универзитету у Казању (1860.), посвећује се проучавању прошлости словенских народа, посебно етнографије. Боравио је у Чешкој, Словачкој, у Србији (1867-1870.), путовао по источном Сибиру, Монголији, а 1878. године боравио је у Босни и Херцеговини, као дописник листа *Новое время*. У Црну Гору је дошао 1879. године и остаје ту са мањим прекидима све до 1906. гођине, када се вратио у Русију да би радио на припремању и публиковању својих дјела о Црној Гори. За више од двадесет година живота у Црној Гори, Ровински је вршио свестрана научна истраживања из географије, археологије, историје, етнографије, фолклора и културне историје. Путовао је по свим крајевима земље, тежећи да до танчина проникне у бит живота нашег народа, да утврди његове специфичности и поглед на свијет. Као ерудита, хуманиста, човјек демократског духа, са широком словенском душом, плијенио је људе својом појавом и стекао велику популарност у народу.⁴ Црна Гора му је постала друга домовина. Резултате својих дугогодишњих научних истраживања о Црној Гори, Ровински је саопштио на преко 4.700 штампаних страница. Његово животно дјело *Черногорија...* у шест обимних књига, издала је Императорска академија наука у Петрограду. Објавио је и запажену монографију о Његошу, и више других прилога. Ровински је активно учествовао у културном животу Црне Горе. Један је од водећих чланова Цетињске читаонице, Одбора за подизање Зетског дома, и предсједник Одбора за прославу четиристогодишњице Ободске штампарије, о којој је и написао значајан рад.

2 Писмо се чува у Централној библиотеци на Цетињу.

3 Др Перо Шоћ, Ровински о Црној Гори. *Стварање*, 9 (1959), стр. 733-734; др Нико С. Мартиновић, П. А. Ровински. У: *Рад Конгреса фолклориста Југославије, Цетиње*, 1963. стр. 211-228; др Ђоко Пејовић, О личности и дјелу П. А. Ровинског. *Историјски записи*, XXI (1967), 1, стр. 147-170.

4 Симо Матувуљ, *Биљешке једног писца*, Београд, СКЗ, стр. 108-111.

Треба истаћи револуционарно-демократска схватања Ровинског, која су га довела у чланство тајне организације руских народњака 'Земља и Воља' (Земља и слобода). Био је повезан са пољским устаницима 1863. године, а узео је учешћа и у покушају ослобађања руског револуционара и књижевника Чернишевског. За своју револуционарну дјелатност неко вријеме било је прогнан у Сибир.

Павле А. Ровински (1831-1916)

До краја живота Ровински је остао досљедан својим револуционарно-демократским погледима, а потврду за то налазимо и у тексту приложеног писма. Он оштро осуђује самодржавље у Русији, као и апсолутизам књаза Николе у Црној Гори. Прилике у којима је живио и атмосферу у Русији, Ровински је изложио концизно и сликовито. Било је то вријеме расула револуције 1905. године, пораза Русије у рату са Јапаном, вријеме када се царски режим путем прогона и убистава свирепо обрачунавао са напредним снагама друштва, када је владао хаос и општа распуштеност. Изнио је и своја лична запажања на кретања у литератури, науци и на односе међу интелигенцијом.

Познато је да се за вријеме боравка у Црној Гори Ровински није бавио политичком активношћу, избјегавао је о томе да говори у јавности. Тражили су то од њега књаз Никола и представници званичне Русије на Цетињу, јер су добро знали његово политичко опредјељење. Међутим, као револуционар-демократа, научник и најбољи познавалац Црне Горе, Ровински је морао запазити и критиковати нарасте супротности у црногорском друштву, мада своје мишљење није смио јавно да изнесе, Зато је он у романтичарском заносу, у духу народњачких идеја, истицао патријархални живот нашег човјека као идеал, истраживао и залагао се за очување оних изворних особина и врлина изражених кроз људскост, чојство и јунаштво. Насупрот томе, он је видио и критички оцјењивао метаморфозу личности књаза Николе, господара Црне Горе, који је,

попут руског самодржца, спречавао увођење демократских форми управљања земљом, све више се отуђивао од народа, бринуо највише о очувању својих династичких интереса, не презајући у томе од примјене насиља. Ровински је осуђивао стварање дворске камариле, бирократизацију државне управе која је била зависна од књаза, и за такве људе употребио израз „фигуре са значкама на капама“. Сliku тог друштва и личности, у нашој литератури дао је Лалић у књизи *Ратна срећа*.

Опаске у писму које се односе на др Лазара Томановића повезане су са његовим положајем предсједника црногорске владе у јеку Бомбашке афере, када је са многих страна био нападан. Ровински је схватао тежину његовог положаја и зависности од воље господара, савјетовао да се мане политике, да дјелује као научник и правник. Ровински је знао да ће ово писмо доћи у руке др Лаза; он му испоручује поздрав, назива га старим и добрим другом и истиче да га воли као и раније, као свог блиског.

Писмо садржи податке о припремама на издавању дјела о Црној Гори. Види се да је Ровински припремао посебну књигу о библиографији Црне Горе и једно популарно издање њене историје. Обје књиге остале су до данас необјављене.⁵

У цјелини, писмно представља једну носталгичну исповијест човјека заљубљеног у Црну Гору, свјесног да је више никада видјети неће. Имао је у то вријеме Ровински седамдесет седам година. Умро је након девет година, када је до њега дошла вијест да је његова Црна Гора окупирана од Аустрије. Било је то 1916. године.

Гатчино
3. I 1908.

Срећна Нова година

мила Росанда!

Прије свега јавило ми се питање: „Одакле ми ово стиже?“, т. ј. како се то ви сјетисте мене, ви, од јутра до вечери заокупљени бригама око своје породице, ви, око које кипи

5 Др Нико С. Мартиновић проучавао је заоставштину П. А. Ровинског у Лењинграду и припремао издавање његове библиографије. Смрт га је у томе спријечила.

живот; а природа, која окружава тај живот је тако мекана и дивна! Како сте наумили да ми напишете, и притом још тако лијепо и срдечно писмо?! Просто, надахнуо вас је Бог, добри геније, који живи у вама, и ви, свјесно или несвјесно, за мене сте урадили велико добро дијело.

Невесео ја овдје водим живот. Сурова природа: љета није ни било, а зима је тек ових дана попустила, иначе је стално било од -15° R до -20° и више. Нијесу бољи ни људи: унаоколо само убиства у виду разбојништва или и виду владиних егзекуција и казни; на улици не можеш срести добро и предусретљиво лице, сви су натмурени, понекад безобразни, а често и пијани. Људи су ми овдје потпуно туђи, не само они које сријећем на улици, него и такозвано друштво, интелигенција, литерарни свијет, све се измијенило против прошлог старог, у којему сам се ја родио, васпитавао и радио. Али није ствар једино у томе, што сам ја изгубио и што даље губим своје старе другове и не могу се навићи на нове. Не, ја видим и признајем прогрес у многومه (у литератури, школи, индустрији, итд.), и будући да нијесам у стању да идем заједно са другима, заостајући за њима, радујем се, гледајући њих, како брзо и полетно иду напријед. Ја сам стекао пријатеље чак и међу најмлађом интелигенцијом, од које се упознајем са новим појавама у разним областима живота и науке, а исто тако задовољавам и њихову знатижељност у односу на нашу прошлост. Али таквих појава је исувише мало; то су малобројне, ријетке јединке; уопште влада хаос: нема неких нових, тврдо установљених и потпуно разумљивих принципа, влада беспринципијелност, одсуство вишег циља, који је ван наших личних ниских инстиката, потреба и идеала; потпуна распуштеност, чак неморалност.

Осим тога, тако сам се навикао на планине, са којих могу видјети далеко, далеко, стојећи над свим високо, високо, и према мору, када је мирно и милује поглед својом као огледало чистом површином, и када је бурно и грозно али увијек величанствено и моћно; а овдје све сједиш ниско, хоризонт је мален, заокружује га понека шума и жалосна насеља: да,

и сунце се скоро никад не подиже високо, а небески свод, већим дијелом, представља неки калпак мутне боје; да и не говорим о тој прљавој атмосфери, коју си приморан да дишеш у Петровграду.

Навикао сам се ја на друге људе, на други живот и обичаје; чак и у својој рођеној породици ја се осјећам туђим човјеком. Моја родбина се односи према мени лијепо и чини све да ми буде добро; али ми у многоме имамо различите обичаје и нарав: они ме не разумију – то ја осјећам, и, само по себи се разумије, често се разилазимо у нашим симпатијама и антипатијама. Мени је, наравно, пријатно да живим са својима, да дијелим са њима живот, да осјећам да нијесам сам; а како често желим да будем сам! И зато већи дио времена проводим у усамљености, за својим писаћим столом и радећи, преносим се у те, драге крајеве, са којима сам се сродно, срастао и које више ја нећу видјети; гдје ми је остало све чиме је живјело и куцало моје срце, што се никада више неће повратити и не да се ничим другим допунити, замјенити.

Радим на завршавању мог дјела о Црној Гори: сада ће се штампати археологија (са цртежима и сликама), затим слиједи савремено политичко стање, литература и још неки прилози и допуне и, на крају, библиографија, што ће саставити још доста обимни том. Осим тога припремам књигу о Црној Гори више популарног карактера, за широку публику. Читав мој рад односи се на Црну Гору и зато ја о њој стално мислим, подсјећам се на мој лични живот у тим крајевима, на моје другове и блиске. Та сјећања се мјешају са сазнањем да сам се неповратно са њима растао, изазивају у мени тугу и бол, али се и у том болу осјећа нешто пријатно. Зато је ваше писмо пробудило у мени осјећање сјете и бола; а у исто вријеме оно ме је обасјало свијетлим лучем, освијетлило је моју тамну и невеселу стварност.

Ви сте тако живо приказали ваше породичне прилике, тако да ја својим сопственим очима видим све вас: видим вас, пуну живота и љубави према свему добром и разумном, окружену својим малишанима, јаким и здравим, који се

весело играју и цвркућу око своје мајке, која им се диви и не зна који је од њих бољи. Још из оног времена добро се сјећам Филипа, када се играо својом лоптом и тиме приморавао дједа да се креће, што му је помогло да оздрави. Добро памтим и Петра и Десанку, стидљиву, какве и треба да буду дјевојчице, али истовремено срдачну и милу. Жалим, наравно, што Шпиро није са вама, али он је ипак близу и за вријеме дужих празника може долазити кући и усљед раздвојености још јаче осјетити породичну срећу. Ви пишете да је Филип већ ћак, да иде у школу, али у коју он школу иде? Како живи мој стари друг Филип? Главно је да му не дате да се излежава, јер живот се састоји у кретању, и што сам ја до сада жив, треба да захвалим само мојим јаким ногама, које ме покрећу.

А остарио сам ја овдје за једну годину више него би могао остарити у Црној Гори за пет година. Не базирајући се на мразеве, ја сваког дана шетам најмање по три четвртине сата, не рачунајући то да сваког дана излазим ради послова – на пошту, да нешто купим, и слично.

Ово одржава моју физичку егзистенцију; а душом својом живим са прошлошћу, често се преносим тамо, к вама, гдје се ви сада дивите, а некада сам се и ја дивио, сазријевању и раћању неранци, гдје стално можеш да уживаш у вјечно зеленом олеандру и маслини, да осјећаш мирис рузмарина. а сада су код вас већ каћун, висабаба, цвјетају љубичице, а да и не говорим о ружама, ђорђинама и тулипанима у вашим собама гдје их је код вас читава башта и цвијетњак, нарочито у кући Филипа.

Живо васкрсава предамном лик доброг Теофила, који вјечно брине и ради, пали дрва на огњишту, касапи заклане браве, чашћава нас вином или ракијом; Дарка, која се врти око лонца, а у њему се кува нешто укусно, или бдије над тигањем, где се прже и пливају у изврсном уљу приганице; мало као да је уморна и замишљена, а како да се не умори и не замисли када треба да задовољи хрпу малишана. Сјећам се још малених: Данице, Соке, Андрије, Бранке, Ане и још једне Данице, коју сам штитио од оптужби д-ра Лаза. Сада су

они сви одрасли: неки плове по морима, неке су већ удате. Давно нијесам имао прилике да посјетим Лепетане, а како сам желио! Сјећам се драгих: Савете, Зорке, Јелене (Филипове), Дуње са Славомиром; а како се држи Иво? Пење ли се још увијек на дрвеће?

Сјећам се и покојника.

Сјећам се, када смо на Ускрс били у цркви код свете Недјеље – и какви су тамо добри људи! прави људи, а не фигуре са значкама на капама, као у Црној Гори, што тако квари Црногорце.

Свима, свима мој ниски поклон и топли поздрав.

Д-ру Лазу, моме старом и добром другу, такође, испоручите мој поздрав. Ја га волим као и раније, као свог блиског, и зато ми је жао, што се нашао у таквом положају, да не може бити оно што би хтио и требао да буде. Он је научник, правник; а са научношћу у Црној Гори далеко нећеш отићи, али и поред тога, његови научни радови и друштвена дјелатност створили су му једно изванредно име познато далеко за предјелима Црне Горе. Као правник, он је нашао примјену за своја знања и оданост народу у суду. Најбоље би му било да је предсједавао Великом суду, одакле би могао да контролише друге судије. или да буде министар правде и да организује и просвјету, и ништа друго.

Али, он није могао а да не изврши књажеву вољу, а Књаз, тај велики лажљивац, под ореолом великог патриоте, тежио је својим уским користима; и никога никад није усрећио, ни коме није створио добро име. а многе поштене, паметне и заслужне људе, ако не убије, то их компромитује.

Али, вријеме је да завршим.

Из дубине срца захваљујем вам на писму и дао вам Бог много среће, и само добро, да са вашим драгим супругом и другом родбином будете здраво, и да вас прати душевно задовољство.

Сав ваш Павле Ровински

ЦРНОГОРСКА РАТНА ЗАСТАВА СА ФУНДИНЕ У ДРЖАВНОМ ЕРМИТАЖУ У ЛЕЊИНГРАДУ*

Ослободилачки ратови које је Црна Гора водила против Турске 1876-1878. године били су логичан наставак херцеговачког устанка који је Црна Гора свестрано помагала. Ови ратови су крунисани великим успјесима и значајним побједама. Најзначајније побједе Црногорци су извојевали у биткама на Вучјем долу и на Фундини 1876. године.

Послије потписивања ратног уговора са Србијом, 18. јуна 1876. године, Црна Гора је објавила рат Турској. Књаз Никола се обратио црногорском народу прогласом у коме је истакао ослободилачку мисију Црне Горе:

„... Скоро су пет вјекова, како сила Турска гази већи дио народа нашега и пустоши најљепше земље старе и велике државе српске. Народ је наш устајао више пута да стресе са себе ланце ропства и опет изнемогао, јер поцијепан и остављен сам себи, клонуо је у тешке окове варварске надмоћности. Црногорци, ево година дана да је народ наш опет устао са узвиком: слобода или смрт...

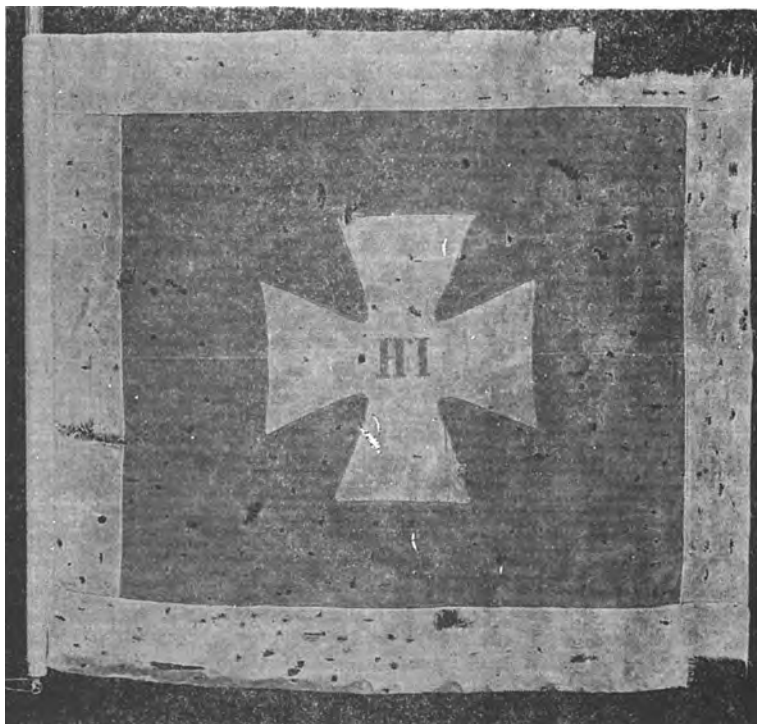
Црногорци, застава слободе и независности, која је и послије Косова вазда поносито и једино још вила на нашијем кршеви-ма, није била само застава слободе и независности Црне Горе, него и знамење будуће слободе и независности свега народа српскога... “

Проглас се завршава ријечима: „Прије је била неслога, а сада слога. Мурат доби царство наше, Мурату га и отети ваља“.¹

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, стр. 25-36. (Прим. ур.)

1 Никола I, Мемоари. *Записи*, 1935, год. VIII, књ. XIV, стр. 75-77.

Са великим одушевљењем Црногорци су дочекали објаву рата. У почетку рата црногорска војска имала је 16.700 војника², распоређених по батаљонима и четама; 4-6 батаљона чинило је бригаду. Заједно са херцеговачким, укупан број батаљона износио је 49. Батаљони су формирани на племенској основи, по чему је сваки од њих и добијао име. Чете су имале барјакаре, а уз њих по два десетара, да у случају потребе замијене барјакаре. Одређено је било, и знало се, ко је од њих први, а ко други, а уз њих су били још по четири војника као пратиоци.³ Црногорска ратна застава – барјак, имала је облик квадрата, била је црвене боје, а у средини је имала бијели крст са ознаком Н. I (Никола Први).

2 Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, стр. 34-35.

3 *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње, 1910, стр. 60.

Овакву заставу имала је свака чета. Све четне заставе биле су исте и нијесу имале посебних ознака. Постојао је и алај-барјак – за сву војску – који је носио алајбарјактар. У тадашњој организацији црногорске војске батаљони нијесу имали своје заставе, па зато батаљонских барјактара није ни било.

Црногорски барјак представљао је праву светињу за сваког борца. Барјак је био симбол јунаштва, слободољубља и неустрашивости, како појединца тако и племена. Под барјаком се окупљала цијела чета. Тако је велики број ратних застава пружао импозантну слику у окршајима, дјелујући на непријатеља застрашујуће. За барјактаре, који су имали ранг официра, бирани су увијек најистакнутији и најхрабрији војници. Црногорски ратни барјак налазио се увијек у центру најжешћих бојева са Турцима. Евентуално губљење барјака у борби повлачило је за собом велику срамоту. Колико су Црногорци били поносни на своје заставе и како су их чували, најбоље показује чињеница да у свим борбама у току 1876-1878. године није изгубљена ни једна ратна застава.⁴ Често је у једној те истој борби под истом заставом гинуло по неколико барјактара.

У почетној фази рата, на границама Црне Горе концентрисано је око 43.500 турских војника. Сјеверна војска, под непосредном командом књаза Николе, усмјерила је своје акције у правцу Херцеговине. Послије низа мање-више успјешних борби дошло је до значајне битке на Вучјем долу, 28. јуна 1876. године. Црногорци су напали турску војску под командом Муктар-паше и у незадрживом јуришу однијели блиставу и ефектну побједу. У овој борби учествовало је по 12.000 војника са обје стране. Задивљује податак да су у овој бици, која се водила на нож, прса у прса, Црногорци имали свега 70 мртвих и 118 рањених, док је (према званичним подацима) погинуло 4.000 Турака. Заробљено је 310 непријатељских војника, а међу њима и Осман-паша. Поред осталих, погинуо је и Селим-паша, три пуковника и више

4 Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд, 1963, стр. 36.

других официра. Мустај-паша је тешко рањен, а главнокомандујући Муктар-паша се једва спасио бјекством.⁵

Одјек ове сјајне побједи црногорског оружја био је велики, не само у Црној Гори, него и ван ње. Њене посљедице су биле далекосежне и за даљи исход ратних операција у корист Црне Горе.

Друга узастопна велика побједи црногорске војске услиједила је на јужном фронту према Албанији, код Фундине. Јужна војска, под командом Божа Петровића, успјешно се супротставила турским нападима на Куче и око Медуна, наносећи непријатељу осјетне губитке.

Турска војска под командом Махмуд-паше је 14. августа 1876. године предузела свој пети, најјачи напад на Куче. У овом нападу учествовало је око 20.000 Турака, са 14 топова. Од Подгорице су наступале три колоне у правцу Медуна. Према посебној наредби Махмуд-паше, Турци су упоредно са напредовањем градили и утврђења типа шанчева, да би их користили за одбрану у случају неуспјеха напада и принудног повлачења. Направљено је 25 таквих шанчева. Турској војсци супротставило се највише до 5.000 Црногораца, распоређених у 6 батаљона. Марко Миљанов, са батаљоном сердара Шкрња Кусовца и 600 Куча, налазио се у рејону села Коћа, док се Илија Пламенац са Цеклинским батаљоном и са 300 Куча налазио у рејону Балена (западно од Медуна).⁶ Краљ Никола у својим мемоарима овако описује ток ове битке:

„Оба војсковође ударе договорено на три по подне на најгорње шанчеве. Просу с обије стране велики огањ, но пушкарање није дуго трајало. Црногорци с ножевима учине јуриш. Турци су се дуго и жестоко опирали. Најпослије побјегну из првога шанца у други, а Црногорци ускоче за њима у шанчеве. На првијех пет шанчева понављала се редом ова упорна крвава борба. Црногорци су се рукама дохватили шанчева и ускакаху у њих, а Турци су се очајнички бранили пушкама и ножевима, и најпослије камењем и кундачки, кад већ нијесу могли пушке пунити. Црногорцима су остајале пушке у рукама сломљене и искривљене. Пошто се Турци

5 Исто, стр. 82-83.

6 Д. Јоксимовић, Фундина. *Војна енциклопедија*, св. 3, стр. 263.

сломише и побјегоше из првијех пет шанчева опучила је цијела војска турска и из свијех доњих шанчева да бјежи без обзира. У томе полому стигао је од Божа Петровића Мартинићки батаљон у помоћ И. Пламенцу, којег је он одмах пуштио да удари Турцима с бока, те је настала још виша касапница. Од првијех шанчева па све до Подгорице трајао је најужаснији покољ, ћерајући Црногорци Турке сустопице. Бој је раздвојила ноћ. Турака је погинуло преко 6.000, мноштво официра и пет миралаја. Од љутијех Зејбека ни половина није остала жива. Војска турска тако је била разбијена да се ни сутрадан није могла сва окупити. Црногорци су и сутри дан по битци још до 300 Турака на бојишту похватили или поубијали... И губитак црногорски био је знатан. Пало је мртвијех и рањенијех 700, и погинуло је 7 официра и 4 барјактара. Но губитак је овај мали према великом успјеху и сјајној побједи и с обзиром да се ни пунијех 5.000 Црногораца није борило против 20.000 најбоље турске војске у тврдијем шанчевима.⁷

Подаци о губицима у овој бици варирају код разних аутора и извора. Ако узмемо као највјерније податке С. Гопчевића, видјећемо да је погинуло 5.500 Турака, док их је исто толико рањено и 1.000 нестало. Црногораца је 300 погинуло и 400 рањено. Црногорци су дошли до богата плијена: 300 коња, 7.000 пушака, 19 застава.⁸ Исти аутор наводи да један дописник тврди како му је паша признао да је у овој борби погинуло, рањено или нестало 9.000 само низама, па би, према томе, укупни турски губици износили око 13.000 војника.

Тачни губици црногорске војске могу се утврдити према штампаним списковима погинулих у ратовима 1875-1880. године. Укупно је погинуло 278 Црногораца, и то из Цеклинског батаљона 72, из Љуботињско-добрско-грађанског 60, из Мартинићко-брајовићког 43, из Доњокучког 53, из Братоножићког 31, из Горњокучког 19. Из тих спискова утврђујемо да је на Фундини погинуло 6 барјактара, и то: барјактар Марко Н. Филиповић, из Љуботињско-добрско-грађанског батаљона, барјактар Тодор Стеванов

7 Никола I, Мемоари. *Записи*, 1935; год. VIII, књ. XIV, стр. 196.

8 Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд, 1963. стр. 366.

из Мартинићко-брајовићког батаљона, барјактар Паун Секуловић из Братоножићког батљона и барјактари Мико С. Петровић, Саво Радованов Поповић и Мушика Томашев – сви из Доњокучког батаљона.⁹

Јунаштво и хероизам Црногораца у бици на Фундини превазишли су све до тада виђено. Многобројни су примјери изванредних подвига. Новак Милашев, књажев тјелохранитељ, посјекао је 16 Турака и за тај подвиг добио од руских родољуба на поклон почасни јатаган украшен са 58 комада драгог камења. На самом ножу је натпис: 'Кој'се бије сјечем га, а кој' падне остављам га'.

Два млада Црногорца (од по 16 година) из Куча скочили су на леђа двојици Турака и боли су их ножевима све док ови нијесу пали. При том су и сами тешко рањени, тако да су придошли Црногорци мислили да су већ мртви. Сјутрадан су, међутим, сами дошли с бојишта, а обојица су донијела по двије пушке: по једну своју и по једну заплијењену. Један од њих је подлегао ранама, а други је оздравио.

Тешко је издвојити батаљоне који су се нарочито истакли. Само Мартинићки батаљон посјекао је око 2.000 турских глава.

Изванредну храброст и умјешно руковођење војском показали су Марко Миљанов и Илија Пламенац, као непосредни старјешине у овој борби. Турски врховни заповједник Махмут-паша је због овог пораза позван у Цариград и смијењен је са положаја. Послије овога пораза Турке је ухватила права паника, а име Марка Миљанова уливало им је страх.

Битка код Фундине заиста представља врхунац успјеха црногорског оружја у ратовима 1876-1878. године. Свега 5.000 Црногораца супротставило се четири пута јачем противнику а у жестокој борби избацило је из строја око половину непријатељске војске!

Битка на Фундини опјевана је у више народних пјесама.¹⁰

9 Црногорски и херцеговачки војници погинули „за вјеру и отачаство“ у рату за вријеме од 1875 до године 1880 (штампани званични спискови – фонд НБЦГ – Цетиње).

10 В. Шобајић С. Ј., *Црногорска вила или пјесме о најновијим црногорским бојевима у Херцеговини и Арбанији*. Панчево, 1879, стр. 1-15.
Милутиновић Јован – Д., *Спјев Српско-црногорског рата противу Турака 1876*, Београд, 1877, стр. 62-66.

И поред свих ратних успјеха који су довели до ослобођења Медуна, Црна Гора је била приморана да закључи примирје, јер је на томе инсистирала Русија, пошто је српска војска доживјела неуспјех. Закључивање примирја није ишло у прилог Црној Гори, јер је омело њене успјешне офанзивне акције. Примирје, које је у почетку било закључено на два мјесеца, тј. до краја децембра, продужено је услед преговора о миру који су вођени у Цариграду. У овом првом дијелу рата, који је трајао мање од пет мјесеци, Црногорци су нанијели Турцима велике губитке од 36.937 мртвих, рањених и заробљених, а заплијенили су 16.000 пушака, 13 топова и велике количине другог ратног материјала.¹¹

Порта није хтјела да испуни оправдане захтјеве Црне Горе за проширивање њене територије, те је, уз сагласност Русије, која се припремала за рат са Турском, 13. априла 1877. године дошло до обнове непријатељстава. Ступање Русије у рат са Турском улило је Црногорцима велико поуздање и још већу вјеру у побједу. Књаз Никола се 14. априла обратио народу новим прогласом, у коме га позива на нове напоре у борби за слободу:

„... Величанствени су докази томе велике битке и сјајне побјед наше на Вучјем Долу, Фундини, Маљату, Рогаме и на Миротинским доловима, у којима сте се сви обилићски борили и осим велике војске турске и мноштво официра још и четири паше погубили и заробили... Цар руски рекао је у Москви, да сав свијет чује: „Црногорци су се показали и овом приликом као вазда прави јунаци“. И сав свијет хвали јунаштво ваше и изјављује симпатије за народ наш, које сте ви изазвали... Црногорци! Ја знам све теготе, које сте подносили за вријеме овога дугог примирја, знам и болове нашега јуначког срца због тога, што сте били устављени на славноме путу к слободи народној. Но знам исто, да се ваша највећа и једина жеља испуњава данас, кад вам јављам: да поново ступамо у рат с Турском за слободу народа нашега!

Црногорци! Сретен и пун благодарности Свемогућему, ја, вам, радостан, јављам да је и велика братска нам Русија ступила у рат

11 Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд, 1963. стр. 151.

против Турске, увјерен да ће овај догађај увеличати радост вашу и удвостручити ваше јуначко прегнуће и пожртвовање...

Црногорци! Помоћу божјом и моћне наше браће руске ми ћемо овога пута постићи, за чим праведно тежимо. Али ја очекујем данас од вас, Црногорци, више пожртвовања и јуначког прегнућа него икада досад, јер треба да се покажемо вриједни помоћи и великога подухећа Русије, које чини за нас и нашу браћу, и јер је најслађа слобода својом муком стечена и својом крвљу искупљена.

Црногорци! Сјетите се славнога војевања наших предака са руском браћом противу непријатеља наше слободе и вјере и покажите се достојни њих и надкрилите их јунаштвом, славом и успјесима.

Црногорци! Нека данас нико не жали умријети, јер је ово дан суђени, дан препорођаја нашега народа. Из новијех гробова нашијех ускрснуће стара слобода народна.¹²

Глас Црногорца је у истом броју у којем је објављен овај проглас донио и текстове поздравних телеграма које је књаз Никола размијенио са највишим руским државницима.

Руски цар Александар II одликовао је књаза Николу Орденом крста св. Ђорђа III реда за успјехе у рату, а посебно за битку на Вучјем Долу, а четворицу истакнутих војсковођа истим одликовањем IV реда. У коментару уз телеграме каже се:

„Саопштавамо телеграме, који су се усљед најновијих догађаја између петровградског и цетињског двора измијењали. Усрдности и пријатељскијем одношајима, који између њих владају, нетреба бољега коментара... Телеграм Његова Царског Височества Царевића произашао је усљед поклона, кога му је Свијетли Господар учинио и који се састојао од неколико најљепших трофеја из летошњег рата и од једног, куршумима сасвим изрешетаног барјака, под којим су ријетким јунаштвом пала четири барјактара наша.

Текст телеграма Царевића Александра гласи:

Књазу Николи црногорском. Свесрдно захваљујем. В. Свјетлости за писма, која ми је упутила и спомене које ми је наш

12 Глас Црногорца, бр. 16 од 17. априла 1877.

генерални консуо предао од Ваше стране. Ови трофеји драгоцени су ми као свједоци хероизма, који су пренијели црногорском народу поштовање цијеле Јевропе и тако добро оправдали симпатије нашљедње Русије наспрам тога јуначког народа. Нека Ваша Свјетлост рачуна сваком приликом на осјећања царева и моја. Молећи Вас да примте увјерење мог искреног и непромјењивог пријатељства. Цесаревић Александар.“¹³

У својим мемоарима краљ Никола је забиљежио да је руском царевићу Александру послао неколико најљепших трофеја из прошлих бојева „међу којима и један црногорски барјак сасвим изрешетан турскијем зрнима, под којим су шест барјактара црногорских погинули у боју на Фундину.“¹⁴

Чију је заставу књаз Никола поклатио руском престолнаслједнику?

Војвода Гавро Вуковић у својим мемоарима пише: „16 Август. – Књаз се је старао да прегледа војску иза сваке битке. Цеклински и Љуботињски батаљон највише су изгинули на Фундини. Они су пријешли Зету да иду у Љешанску Нахију. Књаз је изашао на пут да их прегледа. Оба батаљона стојали су упоређена. Књаз је пролазио између редова војничких запиткивајући многе између њих какав је који био у бојевима и је ли сјекао, или не. Ту није било ни једног војника који није рекао: да није сјекао већ је сваки сјекао и то неки двије, неки пет, неки осам глава. Ту бјеху два барјака изрешетани зрнима из пушака. Броја рупама не могаше се знати. Књаз обдари оба барјака златним Обилићевим Медаљама“.¹⁵

Према усменом предању које је сачувано у Косијерима, један барјак који је књаз Никола одликовао Обилића медаљом и који је био сав изрешетан од турских пушчаних зрна припадао је Косијерској чети која се борила на Фундини у саставу Цеклинског батаљона. У том боју погинуло је 19 Косијера. Обилића медаља сачувана је до данас и налази се у кући синова барјактара Пера Иванова Радовића, који сада живе у Војводини. Ову заставу на

13 Исто.

14 Никола I, Мемоари. *Записи*, 1936, год. IX књига XVI, стр. 76.

15 Рат Црне Горе с Турском 1876. У: *Мемоари војводе Гавра Вуковића*, Цетиње, 1929. стр. 31.

Фундини носио је барјактар Ђуриша Јованов Радовић, који је у тој борби и рањен. Послије Фундине застава је доспјела у двор на Цетињу, а медаља је остала у барјактаревој кући.¹⁶

Глас Црногорца је у више написа објављивао извјештаје о бици на Фундини које је слао уредник листа и дописник са фронта Симо Поповић. У једном допису између осталог стоји: „... Видио сам два барјака црногорска на којима је по четрдесет рупа од турскијех зрна. Један је цеклински а други љуботињски. Књаз је наградио ове барјаке са златним медаљама Милоша Обилића...“

Барјактари као орлови летјели су напријед. На један барјак коме је барјактар погинуо измијенише се пет јунака, падни један, а најближи зграби га и носи напријед. Тако редом док је пети ускочио у шанац, који је војска наша на јуриш заузела“.¹⁷

И у својим мемоарима краљ Никола помиње ова два барјака: „два барјака цеклински и љуботињски сасвијем су прорешетани, да су се једва остаци држали при штапу. Књаз је оба наградио златним медаљама Милоша Обилића“,¹⁸ Овај податак забиљежио је и Ђ. Поповић, у својој *Историји Црне Горе*, издатој у Београду 1896. г.

Податак за расвјетљавање питања чију је заставу књаз Никола поклонио наслједнику руског пријестола Александру налазимо код самог књаза Николе, то јест, у његовом спјеву *Нова Кола*. У пјесми „Братоножићко“ посљедњи стих гласи:

А за храброст Лутоваца,
Јунаштво им барјактара
Би гудало с удивљењем
Стало само у гуслара.

У напомени уз овај стих пише: „Господар послао је у дар 1877. године, један барјактар лутовачки блаженопочившем Цару Александру III (ондар Престолонашљеднику) као спомен из рата и

16 Саопштио Никола Рајковић, капетан милиције у пензији, добар познавалац историјске прошлости свога краја. – Захваљујем му се на пруженим подацима.

17 *Глас Црногорца*, бр. 47 од 30. VIII 1876. год.

18 Никола I, Мемоари. *Записи*, 1935, год. VIII, књ. XIV, стр. 196.

свједоком храбрости црногорске, јер на горереченом барјаку било је 404 зрнобојина; под њим су у један дан пали шест барјактара, а толико се ранило. Тај се барјак храни у цркви Св. Петра и Павла, у укупници владајућега Дома Романова.“¹⁹

Вјероватно, би најсигурнији извор било писмо књаза Николе престолонаследнику Александру, упућено приликом слања самог поклона. У њему би се морали наћи подаци о тој застави. Али нема ни преписа овога писма.

Међутим, као што смо навели, у својим *Новим Колима* књаз Никола за поклоњену заставу изричито каже „лутовачки барјак“! Број зрнобојина који ту наводи слаже се са подацима које смо добили из Лењинграда. И остали подаци су идентични. Погинулих барјактара под заставом наводи 6 (на другом мјесту 4). Из ‘Спискова погинулих’ види се да је на Фундини погинуо само један барјактар из Братоножићког батаљона, и то Паун Секуловић, а остали би морали бити његови замјеници, који су прихватили барјак један за другим, смјењујући се тако под њим.

Мало је вјероватно да би књаз Никола могао допустити себи толику грешку да би цеклински или љуботињски барјак назвао лутовачким, јер је он добро знао колико је то осјетљиво питање.

На Цетињу је боравио академик Лихачев, из Лењинграда. Када је обилазио Државни музеј, директор Музеја проф. Ристо Драгићевић скренуо му је пажњу на то да је једна црногорска заставка, изрешетана турским куршумима, поклоњена руском двору. Академик Лихачев је по повратку у Лењинград тражио ову заставу и послао нам је податке о њој: – црногорска заставка, са 404 зрнобојине, која је поклоњена Александру II, чувана је прво у Петропавловском сабору. У периоду 1914-1916. год. пренесена је у Артиљеријски музеј, а од 1949. год. налази се у Државном Ермитажу у Лењинграду. Ове године она ће бити изложена на изложби заставка. Руководилац одјељења заставка у Ермитажу професор Мамајев послао нам је фотографију ове заставе и саопштио још неколико података: „Желимо да вам јавимо да се црногорска

19 Никола I, *Нова Кола*, Цетиње, 1896; стр. 28 и 88-89.

застава са Фундине и Медуна, која је поклоњена Русији од Црне Горе 1877. године, брижљиво чува као највредноснија реликвија у знак пријатељства црногорског и руског народа. Ми бисмо вам били врло захвални, ако бисте нам послали податке којима Ви располажете, а који говоре о ратном путу ове реликвије, јер бисмо тако удопунили оскудне податке којима располажемо“, каже се у писму друга Мамајева.²⁰

Застава је почетком 1964. године подвргнута специјалној обради, конзервацији, да би се зауставио процес распадања тканине, изазван тако великим бројем зрнобојина.

Према томе, може се прихватити мишљење да је поклоњена застава припадала Лутовачкој чети Братоножићког батаљона.

А каква је судбина осталих двију застава с Фундине?

Познато је, да се у Државном музеју у Цетињу налази црногорска ратна застава изрешетана великим бројем турских куршума. То је један од најзначајнијих и најзапаженијих експоната. На жалост ова застава није још обрађена, нити се поуздано зна њен историјат.

Осим записа у инвентару Музеја који гласи: „застава књаза Николе I са Вучјег Дола 1876. године, димензије 135 X 115“ – других података нема.²¹ Водичи кажу посјетиоцима да је то застава са Вучјег Дола, да је била изложена на Балканској изложби у Лондону 1907. године и била награђена. Одакле су узети подаци у Музеју на то не могу дати одговор, јер не посједују икакву документацију.

Приликом трагања за подацима о, црногорској застави поклоњеној престолонаследнику Александру нигдје нијесмо наишли на помен заставе са Вучјег Дола, која би била изрешетана тако великим бројем куршума. Ни у опису Вучедолске битке не помиње се ова застава. Књаз Никола је не помиње ни у мемоарима, нити на другом мјесту. Ова застава је била изложена на Балканској изложби у Лондону 1907. године, што се да закључити из

20 Академику Лихачеву и професору Мамајеву и овом приликом захваљујемо.

21 В.: *Инвентар Државног музеја*, руб. XV, бр. 2 – Запис у инвентар извршен после је 1945. године?

Глас Црногорца, који је објавио двадесетак извјештаја, биљежака и приказа ове изложбе. Тако је бр. 22 од 12. маја 1907. године, у напису „Како изгледа Балканска изложба“, поред осталог донио: „... На улазу је бронзано попрсје књаза Николе и куршумима изрешетана застава црногорска у љутим борбама за слободу српску“. У приказу из пера Ивана Иванића, објављеног под насловом „Црна Гора на Балканској изложби“, поред осталог пише: „У близини стајале су војничке црногорске заставе изрешетане куршумима у љутијем бојевима. Њих су Енглези дуго и с нарочитијем поштовањем посматрали“.²² Према овом податку, на изложби је било више застава.

Постоји тврдња да је ова застава и награђена на Балканској изложби у Лондону, али нијесмо могли наћи и писане податке о томе. Глас Црногорца је у броју 56 за 1907. годину обавијестио читаоце да ће у идућем броју донијети списак награђених експоната. Тај списак, међутим, није објављен.

Колико нам је познато, Душан Вуксан је први забиљежио писани податак о овој застави у чланку „Државни музеј цетињски“. Описујући музејско одјељење каже: „поред овога у овом одјељењу чува се барјак с Граховца и с Вучјег Дола и алај-барјаци из ратова 1876-1878 и из Балканског рата“.²³

Описујући Државни музеј и др Перо Шоћ помиње заставу са Вучјег Дола која се чува у Музеју.²⁴ Одакле су они узели ове податке није нам познато.

Потребно је напоменути да је још 1955. године Етнографски музеј У Цетињу откупио једну црногорску ратну заставу са Обилића медаљом од В. Вукмановића из Црмнице. Застава је уписана у инвентар под бројем 1320 са подацима: Вучедолска застава, сва изрешетана куршумима купљена од В. Вукмановића из Подгора. Обилића медаља уз заставу заведена је под бројем 1319. Како смо обавијештени у Музеју, ова застава је припадала

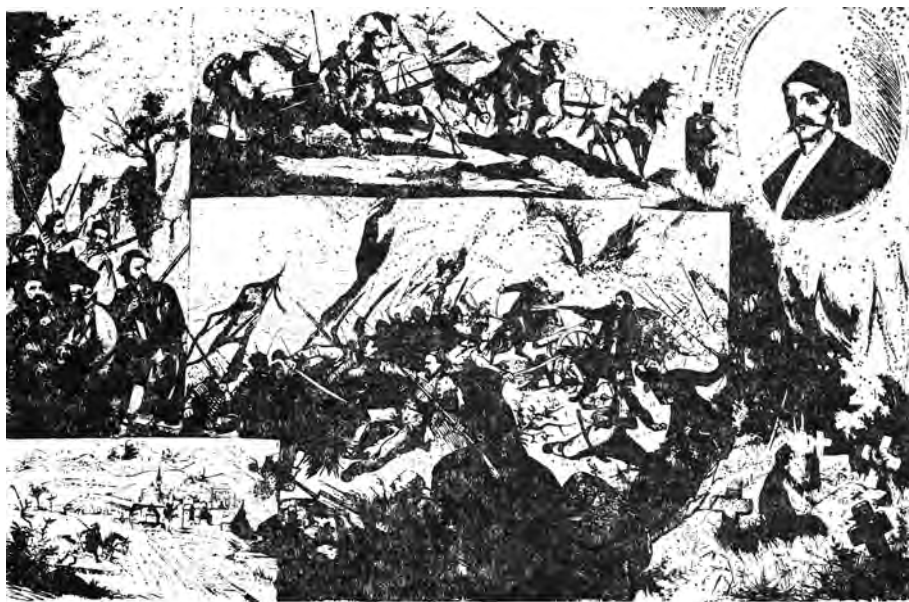
22 Глас Црногорца, број 48, 3. новембра 1907. године

23 Душан Вуксан, Државни музеј цетињски. У: *Илустровани званични алманах Шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931. стр. 200.

24 Др Перо Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, Београд, 1939, стр. 52.

Горњоцрмничком батаљону, а барјактар је био Савић Гашов Вукмановић. Садашње стање ове заставе је такво да је тешко утврдити оштећења било од куршума или друга. Застава није изложена већ се налази у магацину.

Према до сада сакупљеним подацима не може се тачно установити којој чети је припадала застава изложена у Музеју и да ли је са Вучјег Дола или са Фундине. Даља истраживања морају ријешити ово питање и дати одговор гдје се налазе цеклински и љуботињски барјаци награђени Обилића медаљом и да није један од њих, вјероватно цеклински, (Косијерске чете) изложен сада у музеју.

Савремени приказ епизода из битке на Вучјем долу

ЂУРЂЕВАЦ – СРЕДЊОВЈЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ ЦРНОЈЕВИЋА*

На падинама ловћенског масива које су окренуте мору, сјеверо-западно од Будве, налазе се планинска насеља Горњи и Доњи Побори. Сјеверније и више, на удаљености око двадесет минута хода, смјештени су Стањевићи, некадашњи манастир, омиљено боравиште црногорских владика. Више од сто година Стањевићи су сматрани другом престоницом Црне Горе. Побори се, као село, први пут помињу у писаним документима Которског архива крајем XV вијека, за вријеме владавине посљедњих Црнојевића, а Стањевићи, у истим изворима, почетком XVI вијека.¹ У троуглу између Горњих Побора, Доњих Побора и Стањевића уздиже се брдо Ђурђевац, заузимајући доминантан положај према Будви и Грбљу. Надморска висина Ђурђевица износи 848 метара. Због окомитости брда прилаз је могућ само пртином са сјеверозападне стране, јер пута нема. Врх брда покривен је гомилом камења које је било уграђено у некадашње утврђење. Могу се само назрети и грубо оцртати темељи, јер је грађевина потпуно срушена. Приближне димензије објекта износе око 30 метара у дужину, у правцу исток – запад, и око 20 метара у ширину, у правцу сјевер – југ. На највишем мјесту, према сјеверозападу, над самом литицом, сачувани су темељи бивше куле, која је чинила цјелину са осталим објектима. Дебљина зидова је око један метар. Терен је обрастао жбуњем, затрпан камењем које је добило сиву патину кречњака,

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, 3-9. (Прим. ур.)

1 Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у Которским споменицима (XIV—XVI вијек)*, књ. I, Цетиње, 1963, стр. 173, 127.

Поглед на Ђурђевац са стране Стањевића (снимио: В. Радуновић)

те је за ближу и потпунију идентификацију потребно извршити рашчишћавање и откопавање.

Уз некадашњу тврђаву, са јужне стране, стоји полуразрушена црквица. Њене димензије су 490x390 см. Дебљина зидова црквице је око 70 см. Са западне стране су врата, са јужне мали прозор, а са источне олтар. Унутрашњост цркве пуна је камења, под затрпан, зидови склони паду, а околу црквице одломци цигле којом је некад била покривена. Ниже од црквице налази се неколико гробова покривених каменим плочама. Старији сељаци из Побора памте да је црквица прије педесет година била покривена. Предање каже да су се пред њом, у старо вријеме, сахрањивали мртви из Боке Которске.

Историјске чињенице са сигурношћу говоре да се развалине на врху Ђурђеваца могу сматрати остацима некадашње истоимене средњовјековне тврђаве Црнојевића.

Послије распада српске средњовјековне државе, поред Балшића, у Зети се, као њихови супарници, јављају и феудалци Црнојевићи.

У писаним документима Црнојевићи се први пут спомињу 1331. године, а звали су се још и Ђурашевићи.² Њихови посједи захватили су планинске крајеве, у оно вријеме богате шумом и стоком, између Котора, Будве и Скадарског језера. Зета је крајем XIV и почетком XV вијека била велико поприште међусобних борби и ратова који су се водили између Балшића, Млечана, Црнојевића, српског деспота, и других. Те борбе су биле нарочито тешке у Приморју, а водиле су се углавном за приморске градове. Тако је само Будва, за осамдесет година, осам пута мијењала господаре.

Може се сматрати да су ради заштите својих посједа, који су у оно вријеме могли бити угрожени од више противника, Црнојевићи осјећали потребу за изградњу тврђаве Ђурђевац. За избор мјеста био је, свакако, пресудан погодан положај (налазио се на граници, која је била врло нестабилна, и штитио је комуникацију која је из Боке, преко Грбља и Побора, ишла за унутрашњост). Конфигурација брда и приступ омогућавали су успјешну одбрану. Својом близином Будви (око три сата хода) обезбјеђивало се маневрисање и учествовање Црнојевића у ондашњим превирањима, а у случају потребе, Ђурђевац је могао послужити као сигурно склониште. Да га треба сматрати важним одбрамбеним упориштем, свједочи и његов третман у уговорима које је српски деспот закључио са Млечићима.

Као тврђава, Ђурђевац (*castello chiamando Zorzevez*) се први пут помиње у тексту уговора о миру који је 22. априла 1426. године у Вучитрну потписан између Млечана и српског деспота Ђурђа Бранковића. У њему, поред осталог, стоји: „Исто тако горе поменути господин Ђурађ, у име, као горе, обећава да ће уништити тврђаву звану Ђурђевац, и на граници Грбља, тј. когорске Жупе, коју подиже Стефаница, син Ђурђа Ђураша, и то на такав начин да се од сада па на даље у поменутој тврђави неће моћи становати нити је више обновити.“³ Из текста се види да је Ђурђевац саградио Стефаница Црнојевић, син Ђурђа Ђураша.

2 Исто, стр. 133.

3 Српски историјски споменици млетачког архива. Скупио и преписао Др Јанко Шафарик. У: *Гласник Друштва српске словесности*, књ. XIII, стр. 248. Све преводе текстова са латинског и италијанског извршио Милош Милошевић, на чему му се и овом приликом најљепше захваљујемо.

Судећи по имену тврђаве, Ковијанић сматра, да се прије Ђураћ (његов отац), може прихватити као оснивач тврђаве, јер је Стеван Црнојевић (Стефаница Ђурашевић) у то вријеме био млад да би могао бити оснивач тврђаве.⁴ Јиречек је мишљења да је тврђаву – замак Ђурђевац (у регистру, под Ђурђевац наводи „замак близу Котора“) саградио Стефаница.⁵ Мало је вјероватно да је у званичном тексту једног међудржавног уговора, када се директно говори о том објекту, допуштена грешка. Потврду за то налазимо и у текстовима ранијих уговора и споразума који су били састављени између деспота и Млечана.

Послије смрти Балше III, огорченог противника Млечана, који није имао мушких насљедника, Стеван Лазаревић истиче право на насљедство и захтијева од Млечана да му врате све земље које су се раније налазиле под Балшином влашћу. Млечани, који су се већ увелико инфилтрирали у зетском приморју, нијесу прихватили захтјев и – отпочео је рат. Долазак српске војске приморао их је на мир, и тако је закључен први уговор о миру 1423. године. На инсистирање Ђурђа Бранковића, већ 1424. године приступило се преиспитивању појединих одредби овог уговора. Између осталог, српски посланици су предлагали да се пошаље мјешовита комисија која ће испитати коме припада тврђава Стипаница (или Стефаница). Млетачка влада је одговорила да је комисија два пута због тога слата и да је оба пута донијела рјешење да је тај градић на млетачкој територији, те да није потребно ту ствар по трећи пут покретати. Српски посланици су, послије дуге препирке, пристали на то да се Стефаница поруши.⁶ Годину дана касније, млетачка влада шаље Франћеска Квиринија као свог посланика Ђурђу Бранковићу и даје му упутства како да се погоди са овим о неким члановима уговора о миру који нијесу још били спроведени у дјело. Текст који се односи на тврђаву Стипаница гласи: „Пошто су се одговори саслушали а с обзиром да су горепоменути представници изазивали неке потешкоће у вези тврђаве

4 Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у Которским споменицима*, стр. 142.

5 Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, стр. 400, 456.

6 Станоје Станојевић, *Борба о насљедство Баошино (1421-1426 год.)*, Ср. Карловци, 1902, стр. 67.

Стипанице, изјављујући да ће изасланици обе стране утврдити да поменуто тврђаву треба нама додијелити, уколико се налази унутар граница, иначе остаје под њиховом влашћу, од стране аудитора, које смо одредили одговорено је да су изасланици горепоменутог господина, заједно са нашим (изасланицима), (већ) два пута на лицу мјеста утврдили и нашли да се поменута тврђава Стипаница налази цијела, или већим дијелом на терену наше јурисдикције, па није било неопходно да се то поново утврђује“.⁷ У даљем тексту прецизира се: „Исто тако да се тврђава Стефаница уништи, уз накнаду њима од стране наших власти хиљаду дуката, од годишњих прихода из Скадра, а на основу склопљеног мира“.⁸ У тексту уговора о миру 1423. године не помиње се Ђурђевац нити се помиње тврђава Стефаница (Стипаница). У текстовима 1424. и 1425. године, који су објављени као званични документи, помиње се само назив тврђаве Стефаница (Стипаница), док се Ђурђевац не помиње. Потребно је утврдити да ли су Стефаница и Ђурђевац иста тврђава. У ту сврху морамо навести још два цитата из уговора закљученог између деспота српског Ђурђа Бранковића и Николе Мемо, млетачког посланика, који се тичу српских и млетачких права на албанске и приморске области и градове. Уговор је закључен 14. августа 1435. године у Смедереву. Текст који се односи на ово питање гласи: „А са супротне стране одговориће споменути господин Никола Мемо, као изасланик итд, у име – као горе: да се славна млетачка власт неће обавезивати на исплату од једне хиљаде дуката годишње, сем од дана када је горе поменути славни господин деспот поступио према одредбама склопљеног мира, то јест, од дана када је наредио да се разруши тврђава Ђурђевац, нашто су га обавезивале клаузуле мира, односно обострана сложна одлука, а што је било веома штетно за приходе благајне и припадника которске територије, јер је та тврђава била подигнута на територији Котора“.⁹ Други текст који се односи на Ђурђевац, у

7 Српски историјски споменици млетачког архива. Скупио и преписао Др Јанко Шафарик. У: *Гласник Друштва српске словесности*, књ. XIII, 1861. год., стр. 227.

8 Исто, стр. 231.

9 Исто, стр. 11.

истом уговору, гласи: „Затим пошто је од стране горе поменутог поштованог господина Николе, изасланика итд, у име – као горе, било тражено да господин деспот изда наређење и заповјед да све оне куће које су биле подигнуте изнад брда, гдје је подигнута тврђава Ђурђевац, буду уништене и до темеља срушене, на такав начин да нико више не остане у тим настамбама и на врху тога брда и да их поданици горепоменутог славног господина Деспота и славне млетачке владавине никада више не смију обновити“.¹⁰

Из наведених текстова, очевидно је да се ради о истој тврђави која се до 1425. године помиње под називом Стефаница (односно Стипаница), а у даљим текстовима искључиво као Ђурђевац. У прилог томе иду чињенице: дискусија око Стефанице преноси се са истим садржајем на Ђурђевац, то јест, и у првом и у другом случају тражи се рушење и, као услов, обештећење у висини хиљаду дуката. Локација у оба случаја је иста, а као најважнији доказ служи прецизан текст уговора из 1426. године у којем се каже да је Стефаница, син Ђурђа Ђураша, саградио Ђурђевац. Јиречек у *Историји Срба* уопште не помиње Стефаницу (тврђаву), иако се користио документима гдје се она помиње, те се на основу тога може сматрати да је и он био мишљења да је то иста тврђава. Међутим, Станоје Станојевић, наводећи пријевод уговора из 1426. године (тачка 3) каже: „Ђураћ ће до темеља срушити градић Ђурђевац и Стефаницу“.¹¹ Према томе, Станојевић сматра да су Ђурђевац и Стефаница два разна објекта, те и једном и другом даје обиљежје градића. Позивајући се на његово мишљење, ја сам раније изнио претпоставку да би Стефаницу требало лоцирати на данашње мјесто Стањевића.¹² Недоумицу може изазвати текст уговора из 1435. године, гдје се тражи да, поред Ђурђевца, буду уништене и до темеља срушене, све куће које су подигнуте изнад брда, то јест, изнад тврђаве Ђурђевац. Али оне се не третирају као тврђава (градић) и њихова локација на терену може се тражити у Стањевићима.

10 Исто, стр. 16.

11 Станоје Станојевић, *Борба о наслѣдство Баошино* (1421-1426, год.), Ср. Карловци, 1902, стр. 71.

12 Мирослав Лукетић, *Будва – Свети Стефан – Петровац, Цетиње*, 1966, стр. 58-59.

Зашто је дошло до измјене назива тврђаве, нема података. Али, ако прихватамо да је Стефаница саградио тврђаву, она је у почетку носила његово име. Могуће је да јој је он исти, у част свога оца, измијенио име у Ђурђевац. Ђурђе се помиње до 1341. године, а његов син Стефан (Стефаница) умро је 1465. године. Као господар Зете владао је од 1436-1465. године.¹³

И поред тога што се још од 1424. године захтијева да се Ђурђевац сруши, ово није урађено ни 1435. године. Као разлог томе Јиречек истиче отпор Ђурашевића, за које се тада знало да су 'rebelles' деспотови.¹⁴ Нема података када је Ђурђевац потпуно срушен, али се може претпоставити да је одлука уговора из 1435. године била одмах и извршена, тако да његов вијек није био дуг. Млечићи су тачно оцијенили његов значај граничног утврђења и тиме се и да објаснити њихово стално настојање и упорност да се тврђава сруши.

Помен Ђурђевца нијесмо више сријетали, осим код С. Накићеновића који, описујући Поборе и Стањевиће, каже: „По свој прилици, на сусједном Ђурђевцу је постојала црква, замак и утврде већ у XV вијеку, што се спомиње и у XVI вијеку (Juricvaz che si chiama chiesa), не наводећи извор.¹⁵ Није сачувано ни предање за тврђаву, осим за црквицу.

Данас је Ђурђевац велики усамљеник; склањају се и бораве на њему само јата планинских јаребица, јер га и ловац мимомилази. Може се на Ђурђевцу наћи још понека пушчана чаура коју су партизани испалили на непријатеља, штитећи слободну територију у познатој поборској бици 1942. године.

13 Енциклопедија Југославије, Загреб, 1956, књ. 2, стр. 498-499.

14 Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд, 1952, стр. 400.

15 Сава Накићеновић, *Бока*, стр. 599.

СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ*

Штиљановићи су једна од најстаријих кнежевских паштровских породица. Један огранак овог братства преселио се у Црмницу. Били су у родбинским везама са Црнојевићима. Помињу се у једној хрисовуљи манастира Врађина, а и у Хрисовуљу цетињском. У паштровским исправама, из шестнаестог вијека и даље, нема више помена о Штиљановићима. Живјели су у селу Бечићи, гдје је Стефан и рођен. Његова родна кућа налазила се између цркве св.Томе и мјеста званог Витов дол. Стефан је био имућан човјек и народни добротвор. Био је власник и седам млинова на бечићкој ријеци. За кнеза је биран неколико пута. Помиње се као ктитор манастира Прасквице и цркве св. Николе у Бечићима.

Због сукоба са Млечанима, 1498. године напушта Паштровиће и преко Херцеговине одлази у Србију и Срем. Прије одласка оставио је опоруку игуману манастира Ратац, Серафиму, којом је своје имање завјештао манастирима. У то вријеме и овај познати манастир, који је касније срушен, припадао је Паштровићима. У цркви св. Николе у манастиру Градиште код Петровца, налази се фреска коју је насликао поп Страхиња од Будимља 1620. године, са ликом светог Стефана Штиљановића који у руци држи свитак.

Стефан је уживао велики углед међу Паштровићима и зато су послје његовог одласка, на збору који је одржан на Дробном пијеску, они донијели одлуку да више не бирају кнеза, јер су сматрали да њега на том положају више нико не може достојно замијенити. Ова одлука збора је поштована у току цијелог периода

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 27-32. (Прим. ур.)

паштровске самоуправе. У својој приповјетки *Скочићевојка*, на основу народног предања и доступних му извора, Стефан Митров Љубиша литерарно је обрадио лик овог знаменитог Паштровића, српског светитеља и деспота: „Живио Стеван Штиљановић у селу Бечићима, питомој и здравој жупи, при мору, според отока Светога Николе. Бијаше Паштровићима кнез и најбогатији мјештанин. Остао удовац без порода у најљепшем цвијету младости, није се био још оженио другом, но својијем многијем приходом помагао сиромашад и задужбине градио, као манастир Прасквицу и Светога Николу врх Бечића. Прикладан стасом, јунак срцем, кротак, побожан, мудар и разборит, никога није мрзио ни презирао осим лукаве млетачке владе, и у својој самоћи уздисао за изгубљеном слободом своје отаџбине...“ Љубиша је навео податке и о Стефановом боравку у Босни и Херцеговини, гдје се истакао у борби против Турака и био рањен 1481. године бранећи Јајце. Послије турског освајања Хецеговине, Стефан је прешао у Срем.

У вријеме када је Стефан дошао у Срем српски народ у Угарској је био обезглављен смрћу посљедњег деспота из лозе Бранковића – Јована Бранковића. У Угарској су се водиле борбе око престола између Фердинанда и Јована Запоље, а Турци су почели увелико да освајају мјеста у Војводини и угрожавају Угарску. Историјски извори говоре да се Стефан ставио на страну Фердинанда и да је под притиском Турака морао напустити стари град Моровић у којему је живио по доласку у Срем. И дан-данас се чувају остаци Стефановог барјака којег је донио из Србије 1500. године, а који је припадао српском цару Урошу. Из Моровића Стефан је прешао у Славонију, у град Ораховицу. Краљ Фединанд му је даровницом из 1527. године додијелио имања Михољанац и Глаговницу, називајући га храбрим и слободним, а 1535. је добио и посјед Ешћен у Срему. Као властелин михољаначки и глаговнички и кастелан градова Новиград и Ораховица, који су раније припадали великашу Владиславу Мореји, Стефан у својим писмима и извјештајима, упућеним Фердинанду и његовим савезницима, изражава спремност да се са својом добро опремљеном војском бори против Турака, не тражећи за то новац или било какву другу награду. Супростављајући се све чешћим турским нападима на Славонију и Срем, Стефан

Штиљановић је 1543. године, као заповједник утврђеног града Валпово, са својом војском два мјесеца одолијевао Турцима, али се морао повући у Шиклуш у Барањи, гдје је ускоро и умро. Стефан је био ожењен Јеленом Богдановић, која се помиње 1535. године, када им је краљ Фердинанд додијелио посјед Ешћен у Срему. Нема сигурних података о Стефановом потомству. Претпоставља се да је Павле Штиљановић, угледни Србин којег је цар Максимилијан 1573. године именовао Карловачким заповједником – Стефанов син.

Није утврђен тачан датум Стефанове смрти, али се сматра да је умро, највјероватније, око 1543. године. Највише података о животу Стефана Штиљановића налази се у *Повјесном слову*, које је написано убрзо после његове смрти и проглашења за светитеља: „Овај свети и праведни господин мој нови Стефан био је родом из Захумља, предјела поред јужног мора, под влашћу дужда венецијанског. Тамо је рођен и васпитан праведни Стефан, у жупи Паштровић. Када је одрастао био је веома разуман и храбар врло и књигама поучан. Населио се у Срем у једном худом и ненарочитом градишту ... које је обновио ... и населио многим народима. Ту је свети, праведни, преподобни, благочестиви, странољубиви Стефан ... живио ... имајући помоћницу себи супругу Јелену, благочестиву и добротинитељну ... Стефан свети и праведни владаше ... чинећи милостињу сиромасима и манастирима ... Тада су српску земљу нападали безбожни Агарени. Свети и праведни Стефан се храбро борио против безбожника ... чинио је добротинства као Јосиф,

Свети Стефан Штиљановић – Христофор Жефаровић (бакорез, 1753.)

прекрасни ... Свети је за вријеме велике глади у свом крају, мада богатом и плодном, али га народ од напада безбожних није могао сијати и жети, отворио своје препуне житнице и не узимајући новац раздијелио жито народу ... Када су напади учестали Свети је напустио Срем и прешао угарском краљу ... који га је примио са радошћу због његове храбрости, добротинства и разума. Дао му је исту власт него што је до тада имао, многа села и велике градове ... у тој земљи он је чинио добротинства и послије неког времена скончао ... Његово су свето тијело сахранили његова госпођа и слуге, близу града ...“ – каже се у *Повјесном слову*.

„Стефан је сахрањен на пропланку Ђунтир, код мјеста Шиклуш. Убрзо послије Стефанове смрти Турци су освојили овај град и на мјесту гдје је погребен једне вечери појави се необична свјетлост – свјетовидни зрак. Турци, мислећи да се ту налази благо, почеше копати и умјесто злата и сребра нађоше цјелокупно тијело, одјевено, благоугодног мириса. Послије тога Турци су сазнали да је то тијело бившег властелина, хришћанина, родом Србина (Рац) који се звао Стефан. Турски заповједник Амир разабра тада да му је Стефан близки сродник и да су из истог краја.“

Чувши за Стефаново објављење калуђери из манастира Шишатовач дођоше и уз турску дозволу пренијеше мошти у свој манастир. Сачувано је више предања о овом догађају. Љубиша је записао да се Стефанов сестрић Стеван Калођурђевић, који се, ради освете Млечанима, својевремено потурчио и постао паша, чувши за смрт свога ујака, вратио својој вјери, закалуђерио и провео остаток живота као испосник у Хиландару.

Мошти овог српског светитеља почивале су у фрушкогорском манастиру Шишатовач све до Другог свјетског рата, када су због усташких разарања фрушкогорских манастира морале бити пренешене у Београд, гдје се и данас чувају. За вријеме сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем, 1690. године, калуђери су мошти Стефана Штиљановића носили са собом на путу за Будим, али су касније враћене у манастир Шишатовач. У опису овог манастира, из 1925. године, о моштима пише: „Он је читав и одевен у богато одело. Јастук је од беле свиле, златом ткан, кошуља од танка

платна, црвен златоткан покров, опточен златном бортном, завеса на глави везена бисером и драгим камењем украшена, параман на глави везла је златом ‘госпожа јего Јелена’. На покрову, тканина од злата и зеленог атласа, неких 70 сребрних дугмади са китама од црвене свиле. Копча и гривна на руци од сребра позлаћена. Круна такође од сребра, са драгим камењем. На кнезу мали крст.“

Постоји више старих записа о његовим моштима у манастиру Шишатовац. Један од њих из Ватиканског архива гласи: „У сандуку у истој цркви чува се тијело човјека који је преминуо у прошлим вјековима. Зове се Стефан Штиљановић. Они народи га славе и, да би увјерили неупућене да је заиста свет, тврде да је у току више вјекова остао нетљен, показујући и сада његову исушену кожу тамне боје. Славе га као потомка деспота Србије, причајући о разним чудима која је починио за добробит народа.“

Култ светитеља, великог добротвора и храброг ратника Стефана Штиљановића ширио се цијелом Славонијом, Барањом и Сремом, стизао до његовог родног краја, до Македоније и Босне и до православне Русије. У црквеним пјесмама упоређиван је са светим Савом и са старозавјетницима: Аврамом, Јосифом и Јовом. Јачању култа Стефана Штиљановића допринијело је и то што је сам патријарх српски Пајсије написао *Службу, Похвално и Повјесно слово о светом Стефану*. Ова дјела су штампана више пута. У иконографији и фреском сликарству Стефан Штиљановић је приказиван као владар (кнез или деспот), као добротвор и борац за чистоту хришћанске вјере. У многим црквама, нарочито у Војводини, приказан је његов лик, било на иконама било на фрескама.

На поклоњење његовим моштима долазио је народ као на ходочашће и вјерујући у његову светитељску моћ исцјељења, прилагао манастиру вриједне драгоцености. Ђунтур – мјесто гдје је Стефан био сахрањен, постало је такође српско светилиште; долазили су ту на ходочашће не само Срби, већ и Њемци и Мађари, да траже од свеца помоћ и утјеху.

Традиција о Стефану Штиљановићу, као српском деспоту, светитељу и посљедњем паштровском кнезу, брижљиво се чува у Паштровићима и у облику предања преноси се с кољена на кољено;

батаљон народноослободилачке војске, формиран у Дуљевоу 1942. године од бораца из Паштровића и општине Будва, носио је име Стефана Штиљановића; у Бечићима постоји улица са његовим именом; повеља 'Стефан Штиљановић' је највећа награда коју Банкада додјељује Паштровићима за животно дјело; слава Банкаде – Збора Паштровића је 17. Октобар, дан Стефана Штиљановића.

Паштровићи би се најбоље одужили светитељу Стефану, праћедовској вјери и својој славној традицији, када би створили услове да се његове свете мошти пренесу у родни крај. То је један од дугорочних и важних задатака Банкаде – Збора Паштровића.

Литература:

- С. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић, Рајник и светица*, Београд, 1992; С. М. Љубиша, *Скочићевојка*.

КУЛА БОШКОВИЋА У ПАШТРОВИЋИМА*

Овај мало познати историјски споменик налази се у Буљарици, недалеко од Петровца на Мору. Кула је смјештена на једној падини, око 200 метара испод аутопута. У њеној непосредној близини пролазила је граница између Млетачке Републике, Турске и Црне Горе, тако да је она представљала гранично утврђење на тремећи. На Кунфину, како се и данас зове превој који раздваја Паштровиће и Спич, долазило је до честих сукоба између Турака и Паштровића. Упади Турака су били чести нарочито у доба морејског рата.

Сулејман-ага Бушатлија, скадарски санџакбег, крајем фебруара 1685, са четири до пет хиљада људи, из правца Бара нападне на Паштровиће са циљем да разруши Кулу Бошковића, попали которски крај и освети се Млечанима. Чување границе према Турској од стране млетачких власти било је повјерено братству Бошковића, које се истицало својом храброшћу у борби против Турака. Капетан Вуко Бошковић, снабдјевши се прахом и оловом, затворио се у Кули и давао јуначки отпор Сулејман-аги. Браниоци су, не само одбили напад, него су агу ранили и нагнали га на узмак, нарочито када је сазнао да је которски провидур скупио војску и да иде у помоћ опсједнутима у Кули.¹

Да би се осветио за пораз код Куле Бошковића, Сулејман ага је отпочео припреме за напад на Црну Гору и Паштровиће. Дознавши за ово, Црногорци и Паштровићи се обрате провидуру

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, 11-16. (Прим. ур.)

1 Јован Н. Томић, *Црна Гора за Морејског рата (1684-1699)*, Београд, 1907, стр. 18

Зану у Котору за помоћ. Око 1.200 бораца из Црне Горе, Паштровића, Мајина, Побора и околине которске супротстави се војсци Сулејман-аге, тако да у мају 1685. године дође до познате битке на Вртијељци. Војском су командовали: надинтендант Бошковић, харамбаша Бајо Николић и гувернадур Грбља. У овој борби сва тројица су и погинула. По извјештају провидура Зана, у борби су погинула 22 Паштровића и 27 људи из околине которске, а још горе су прошли Црногорци, Побори и Мајини.² И поред снажног отпора и показане храбрости, малобројна црногорска војска није одољела турском притиску, па је Сулејман-ага стигао и на Цетиње. Тако је борби на Вртијељци претходила борба код Куле Бошковића, па једна с другом стоји у узрочној повезаности.

Махмут-паша Бушатлија, приликом свога похода на Паштровиће 1785. године, напао је такође Кулу Бошковића и попалио је.³ О њеној даљој судбини оставио је сликовит запис дон Антун Којовић, будвански писац и хроничар. Доносимо одломак из његових мемоара у преводу са италијанског језика др Славка Мијушковића:⁴

„Као 1785, тако и у овој 1810. години, у којој пишем, ова кула је у рушевинама. Због покоља који је скадарски паша извршио у Паштровићима, а који смо описали, а пошто се говорило о поновним непријатељским нападима, млетачка влада је била донијела одлуку да обнови горе речену кулу ради заштите крајње паштровске границе. У Каштел Ластви налазило се нешто војске, али то није било довољно за брзу помоћ против непријатељских узнемиравања, која су се са страхом очекивала у Мочварама на мјесту реченом Надлушко поље. У то стиже из Задра с групом ратних бродова генерални провидур за Далмацију, Фалијер, који се усидри пред острвом. Сазва паштровски Збор, окуражи онај народ који је страдао, даде му хљеба и нешто мало новаца. Снабдио је посадом Свети Стефан, као и Будву и, пошто се задржао неколико дана у причуви, крене за Котор, одакле је наредио обнову

2 Јован Н. Томић, *Последње две године живота и рада Харамбаше Баја Николића Пивљанина*, Београд, 1901, стр. 32.

3 Јован Вукмановић, *Паштровићи, Цетиње*, 1960, стр. 35.

4 Антун Којовић, *Моје доба. Луча* (26), 1969, стр. 2935.

речене куле Бошковића, што је био обећао Паштровићима и што су ови очекивали.

Било је прошло мало дана откако се пришло обнови, која се вршила с опрезношћу и уз будност стражара. Кад је скадарски паша за то сазнао, одмах је наредио Баранима и Црмничанима (!) да је брзо поруше. Пошто се за ову наредбу напада сазнало два дана прије него што ће исти услиједити, двадесет седам Будвана (међу којима сам се и ја налазио) кренуше према оној граници. Тамо су стигли у касну ноћ. Наредног дана су очекивали напад, али није услиједио. Међутим, пристизале су очајне вијести. Тада је услиједио долазак једне чете домаћих војника под командом потпуковника Петричевића, а брод који је ову чету превезао усидрио се и искрцао људство у Поповој њиви. Двадесет људи из ове чете под командом заставника Јована Руцовића, Будванина, добили су задатак да запосједну кулу, што су извршили око један сат послје почетка ноћи, а собом су били понијели два мала пољска топа.

Будвани, који су читавог тог дана трпјели глад, кад је стигао брод, наједоше се и напише се. Веома весели зауставише се у Поповој њиви и испружише се на обилној слами да спавају. Око 12 сати ноћу зачу се један пуцањ из куле, би дата узбуна и неки се тада несмотрено упутише према кули трчећи и вичући. Сретно стигоше и уђоше у кулу. Остали дио ноћи је протекао без других новости. Кад се разданило, управо послје удара у бубањ за устајање, Турци нападоше кулу, и то тако из близа, да су је засипали камењем, покушавајући да у њу уђу кроз врата као и спољним степеништем, изграђеним од траверса ради лакшег преноса материјала. Ватра оних са куле, као и оних наших који су се налазили у засједи у Кањошу, била је веома жестока и непрекидна у трајању од пет часова. У почетку напада слабо су се могли користити топови, али када су нападачи били присиљени да се нешто удаље, оба топа су веома ефикасно дјеловала, штавише, ако имам да кажем истину као свједок очевидац и скроман учесник, омогућила су потпуно очување малобројних бранитеља у односу на нападаче јер да се картечком ватром нијесу заустављале непријатељске

колоне које су надирале са три стране, одбрана не би била могла издржати и било би се подлегло.

Управо кад је кула била нападнута били су дати уговорени приправљени знаци, али мало је од тога било користи због даљине одакле је помоћ требала пристићи.

Унутар и изван тврђаве било је седамдесет осам бранилаца, од којих двадесет осам Будвана, двадесет седам војника, а остали Паштровићи, који су са свих страна одбијали први непријатељски напад, међутим, касније за вријеме борбе стигоше људи из Ластве и Режевића и готово из свих крајева Паштровића.

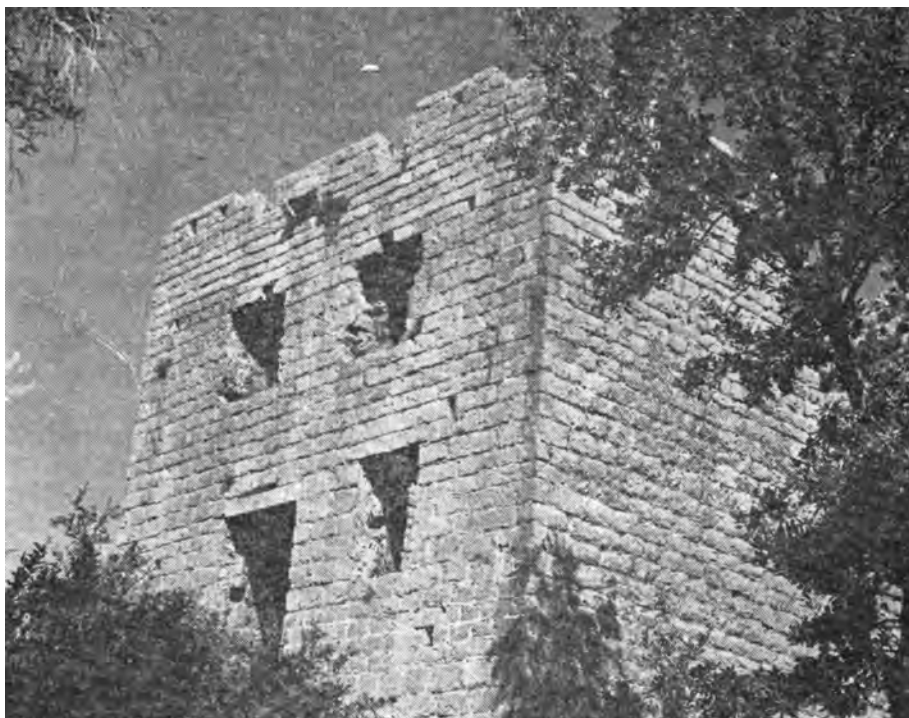
Од бранилаца само два су била смртно рањена, оба војници, а два Будвана су била нешто повријеђена камењем.

Пошто су се нападачи удаљили и прешли границу, почела је падати жестока киша, али је кратко вријеме трајала. Пошто је киша престала, потпуковник и командант нареди да сви оду и сакупе се на Поповој њиви, као и да извуку из куле, носећи сваки појединац колико је могао, оно што је у њу било унешено. Трбало је извршити наређење и свако је узео колико му се нашло при руци у оној брзини. Ја нијесам узео никакав терет, али ме је осјећај хуманости навео да помогнем пренос једног од рањених...

Налазили смо се на Поповој њиви. С времена на вријеме пристизала је помоћ из свих оштина и села, тако су, захваљујући сигналним знацима, у сумраку били стигли Кртољани и Љуштичани. Сви који су стигли у помоћ били су заустављени и задржани на реченој Поповој њиви и ту су остали до подна идућег дана, посматрајући с бијесом и муком рушење оне куле и изношење материјала из ње, која је претходног дана тако јуначки била сачувана од једног тако малог броја бранилаца. Али, такво је наређење било стигло од врсног млетачког генерала, па је трбало то наређење поштовати и извршити, а затим се повратити сваки одакле је био дошао.

Из писама конзула доцније се сазнало да је од нападача њих двадесет седам погинуло у борби, а да је око шездесет било рањених.

У овој акцији се јуначки понио мој суграђанин војник Јован Ручовић.

Будвани су од реченог команданта сасвим заслужено добили једно сјајно свједочанство, које се налази код браће Марка и Вука Маркичевић пок. Јована, настањених у Паштровићима ...“

Не зна се да ли је Кула од тада обнављана, јер је смиривањем односа и помјерањем границе према Бару послѣје доласка Аустрије она изгубила пређашњи карактер и значај граничног утврђења.

Интересантно је то што се назив куле доводи у везу са именом Руђера Бошковића, Дубровчанина и нашег познатог научника. Наиме, први забиљежени податак о овоме налазимо у *Грлицџи*, календару црногорскоме за 1838. годину, у чланку „Кратко географическо статистичко описаније Боке Которске“, у којем стоји: „Бока граничи к северу свом Новском краином до Рисна с Херцеговином; к истоку од Рисна до на крај Паштровића, гдје с кула Бошковића с Црном Гором, а одатле малим комадом земље с Албанијом Турском; а к југу и западу све остало с Адријатическим

морем“. У фусноти је написано: „Петар Бошковић Дубровчанин, рођен 1711, а умро 1787. године, који је превео Чида и неколико Овидијевих пјесама, био је славан математик“.⁵ У *Сербско Далматинском магазину* за годину 1849, који је излазио у Задру, протојереј Георгије Николајевић из Дубровника у чланку „У преторији Будванској“ пише: „Бошковићева кула, сада запуштена и опала, носи своје име од познатог астронома Бошковића Дубровчанина, који је из ње често пута, а највише 1750. у небо гледао и потребне мјере узимао. Мјесто ово гдје се Бошковићева кула налази зове се тромеђе, јер се овдје дијеле границе царства Аустријског, Албаније Турске и Црне Горе“. Младен Црногорчевић, познати истраживач бокелских старина у чланку „Манастири Паштровски у Боки Которској“ наводи: „Бошковићева кула на тромеђи позната из живота Дубровчанина Р. Бошковића“⁶ Сава Накићеновић наводи исто мишљење у свом раду „Бока“. И у многим страним старим публикацијама Кула Бошковића се доводи у везу са Руђером Бошковићем. Тако у књизи *Führer durch Dalmatien*, издатај у Бечу 1899. године, на стр. 572. пише: „Dann wird die Kühste wieder hügelig und es folgt jene ehemalige Grenzzone zwischen Österreich und ‘Türkisch Albanien’, in welcher 1822 das Blockhaus Forte nuovo und seit 1838 noch audere ähnliche Wachhäuser entstanden Auch die Ruinen der Torre Bošković, die 1750 der europaischen Cradmessung diene, stehen auf einem der Hügel, welche südlich der Bucht von Čanj die Punta Crni rat bilden“. У фусноти: „Nach dem Ragusäer R. Bošković so benannt“. И у старој италијанској енциклопедији Вилардија помиње се Кула Бошковића, и то у биљешци која говори о Будви.

Наведена мишљења остала су, вјероватно, незапажена, а нијесу, колико нам је познато, демантована. Др Јован Вукмановић, на основу Томићевих радова и својих истраживања, указао је да је нетачно мишљење Накићеновића према коме се назив Куле доводи

5 Грлица, Цетиње, 1838, стр. 64-65. (Подаци о годинама односе се на Р. Бошковића, остало на Петра Бошковића, дубровачког пјесника.)

6 Младен Црногорчевић, Манастири паштровски у Боки Которској. *Старинар*, Београд, 1895. књ. 1-4, стр. 89.

у везу са Р. Бошковићем,⁷ него да је она добила име по братству Бошковића које је ту живјело и коме је и припадала. Тачно је да је братство Бошковића живјело у Паштровићима и ово презиме се помиње у паштровским исправама све до друге половине 18. вијека. У једном документу из 1651. године помиње се и гувернадур Бошковић⁸. Према предању, ово братство из Буљарице је у сродству са Бошковићима из Бјелопавлића, за које се, како је забиљежио поп Ристо Бошковић, каже да су побјегли испред Турака у земљу Балшића и настанили се у Паштровићима. Као синови дукађинског капетана Леке, три брата су донијела и Лекин законик, који је касније послат у Дубровник. Потомци Бошка, једног од та три брата, одселили су се из Паштровића не зна се куда, а остали су остали да живе у Паштровићима.⁹

Народно предање о Кули Бошковића, које смо забиљежили у Буљарици, каже да је кула припадала браћи Бошковић, од којих је један у звијезде гледао, бавио се рачунањем и по томе био познат.

Из објављених биографских података о Руђеру Бошковићу дознајемо да је рођен у Дубровнику 1711. године, да је 1725. године отишао у Рим на студије и да је све остало вријеме са изузетком 1747. године, када је боравио у Дубровнику, живио у иностранству (умро је 1770.). Његов брат Бартол, професор хуманистике, теологије и филозофије, стално је живио у Дубровнику и бавио се астрономским и математичким наукама. Њихов отац доселио се у Дубровник из Херцеговине, из Орахова у Поповом пољу.¹⁰ Могуће је да је постојала нека веза између Бошковића у Паштровићима и Бошковића у Дубровнику. И поред тога што је на основу историјских података доказано да је Кула Бошковића постојала у 17. вијеку, није искључена могућност су Руђер или његов брат Бартол долазили у Паштровиће и бавили се тамо испитивањима. Свега 50 година послје смрти Р. Бошковића објављен је овај податак и, што је занимљиво, није оповргнут. Исто се тако може прет-

7 Јован Вукмановић, *Паштровићи*, Цетиње, 1960, стр. 123.

8 *Паштровске исправе XVI-XVIII вијека*, Цетиње, 1959, стр. 57

9 Јован Вукмановић, *Паштровићи*, Цетиње, 1960, стр. 121-122.

10 *Енциклопедија Југославије*, св. II, стр. 156.

поставити и могућност заједничког поријекла ових братстава, јер прошлост Бошковића из Дубровника није још поуздано утврђена.

Даља истраживања показале колико су ове претпоставке биле оправдане. Но и без обзира на то, Кулу Бошковића треба сматрати историјским спомеником и ставити је под заштиту закона.

Сама кула и земљиште око ње својина су манастира Прасквице у Паштровићима. Зарасла је у жбуње и тешко јој је прићи. Међутим, зидови од тврдог камена доста су добро очувани. Било је покушаја да се камен са Куле користи за изградњу околних кућа, али је то спријечено. Ипак, прозорски прагови су извађени и однесени. Кула је била на два спрата, оспособљена за одбрану.

Недалеко од Куле налази се заселак Кањоши, родно мјесто Кањоша Мацедоновића. Сачувало се и једно старо кућиште које је, према предању, Кањошева родна кућа.

КОНЦЕПТ ПИСМА БОКЕЉСКИХ ГЛАВАРА ХРВАТСКО-СЛАВОНСКОМ САБОРУ 1848. ГОДИНЕ*

Општински архив у Будви недавно је обогаћен једним вриједним документом из револуционарне 1848. године. Ради се о до сада непознатој верзији редакције писма, које је, као одговор представника свих бокелјских општина (од Паштровића до Херцег-Новог) са Народне скупштине одржане 1. јуна 1848. године на Прчању, упућено Хрватско-славонском сабору у Загребу.¹ Мада је садржина овог документа у нашој историографији добро позната, јер је објављиван више пута, сматрали смо корисним објавити интегрални текст ове најновије верзије, која по нашој оцјени представља први концепт писма, редигован на самој Скупштини. Упоређујући текст документа са Љубишиним рукописом, закључили смо да је писан његовом руком, те тиме заслужује још већу пажњу. Љубиша је присуствовао Народној скупштини у Прчању као представник будванске општине.²

Колико нам је познато текст овог писма први је објавио П. А. Лавров, познати руски научник, аутор књиге *Петар II Петровић Његош* издате у Москви 1887. године. У овој обимној и изванредној студији о великом пјеснику и владару Црне Горе, посебно се говори о догађајима у Боки Котрској 1848. године и о ставу Његоша према овим догађајима. Наводи се оригинални

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, 37-43. (Прим. ур.)

1 Породица Медин из Будве поклонила је овај докуменат Архиву, као и оригинални рукопис приповијетке *Шћепан Мали* С. М. Љубише. Користимо прилику да се дародавцима још једном захвалимо на овом ријетком и значајном прилогу.

2 Дон Нико Луковић, Велика народна скупштина Бокелја 1848. године. *Историјски записи*, 1948, I, бр. 1-2, стр. 12-22.

текст Његошевог прогласа Бокељима и Дубровчанима од 20. маја 1848. године, одговор Народне скупштине Његошу од 1/13. јуна, као и одговор бокељских главара Хрватско-славонском сабору у Загребу од истог датума.³ У примједби испод текста Лавров наводи да се на редигованом примјерку одговора, који се сматра као концепт, налазе дописана два слиједећа става: „Најпрва и најсветија наша дужност је јавити пред свијетом да ми Далматинци нисмо, но Бокези“, и други став: „Чекаћемо од Вас скори отвјет, с којијем додатком да бисмо од Вас ради знати, *под којијем условием* Ви бисте нас у Ваше содружество примили“. Из овога би се могло закључити да је Лавров имао у рукама два документа: препис текста писма без исправки, који је коначно усвојен и послат као званичан одговор и, други, концепт писма, на којем су додата ова два става, али нијесу ушла у званичан одговор. За Лаврова, као научника, било је важно да наведе извор за ове податке и зато је у фусноти навео слиједећи текст: „За објављивање овог интересантног прогласа и за још два наредна писма дугујемо захвалност сину познатог скупљача српских обичаја г-на Врчевића, који је био љубазан да нам из оставштине свога оца привремено их уступи, када смо били у Котору“.⁴ Лазар Томановић је у књизи *Петар II Петровић Његош, као владалац* издатој на Цетињу 1896. године, такође користио ово писмо, али га није у цјелини објавио. Док Нико Луковић, један од најбољих познавалаца бокељске прошлости објавио је први пут текст овог писма у монографији *Прчањ*, издатој у Котору 1937. године. Идентичан текст писма дон Нико Луковић је објавио у чланку „Велика Народна скупштина Бокеља 1848. године“ који је написао поводом стогодишњице.⁵ У оба случаја наведен је пуни текст писма који садржи и оба два става који код Лаврова нијесу унијети у званичан одговор. У овом пригодном тексту дон Нико Луковић није навео податак гдје се налазе

3 П. А. Лавров, *Петар II Петровић Његош*, Москва, 1887, стр. 187-188.

4 Исто, стр. 186.

5 Дон Нико Луковић, Велика народна скупштина Бокеља 1848. године. *Историјски записи*, 1948, I, бр. 1-2, стр. 16-17.

коришћена документа, већ је на крају прилога навео изворе, и то: Архив бивше општине перашке; Архив бивше општине прчањске; Д. Нико Луковић: *Прчањ* (Котор 1937); Буторац: *Бока Которска према народноме покрету у револуционарној години 1848.* (Рад Југослав. Академије знаности и умјетности, Загреб, 1938. г.). У чланку „Нешто о Његошу и Бокељима у години 1848.“⁶ Видо Латковић је први указао на констатацију Лаврова о постојању двије верзије овог писма. Анализирајући више докумената из овог периода који се чувају у пераштанском архиву он је утврдио да је препис писма Славному Сабору Херватско-Славонском у Загребу, који се чува у Перасту са потписима свих представника бококоторских општина, различит од оног што је објавио Лавров. Наиме, у пераштанском препису укључена су оба става која су код Лаврова наведена само у концепту писма. Из овога Латковић је извео закључак да је на Скупштини усвојен текст писма чији се препис чува у Перасту, а да је, касније, вјероватно на захтјев Гријеа, ондашњег которског окружног поглавара, извршена исправка и изостављена су она два веома важна става.⁷ Интересантно је да ни Луковић, ни Буторац, нијесу указали на ове разлике и интервенције. Може се претпоставити да су они користили препис писма који се чува у Перасту и да нијесу знали за примјерак који се налазио у оставштини Вука Врчевића и који је користио Лавров. У сваком случају, потребно је дати одговор на питања: који је текст Скупштина коначно усвојила и да ли је тај садржај писма накнадно мијењан? Да са поуздањем тврдимо да је перашки препис писма идентичан тексту који је усвојила Скупштина, помаже нам и концепт тог документа који се налази у Архиву Будве и који сада први пут објављујемо. Текст је у оригиналу писан ћирилицом, старим правописом. Ради бољег коришћења, ми га доносимо у транскрибованом облику, са нашим примједбама датим у заградама. Ево тог текста:

6 Исто, стр. 186.

7 Латковић Видо, Нешто о Његошу и Бокељима у години 1848. *Записи*, 1938, XI, књ. XIX, бр. 6, стр. 332.

Славному Сабору Херватско-Славонском у Загребу

Наша су обшества имала чест примити од стране Херватског народа многа писма у којима јављена је ваша жеља да се данашња Краљевина Далматинска вашој држави соедини. (П. н.: *послије ове реченице стављен је знак за фусноту, написан другом руком и другим мастилом.*)

Излишно би за нас било одговорити што ми Далматинци нисмо никада били, али на увреду за ту радо опраштамо. (П. н.: *Овај пасус је прецртан истом руком и мастилом са три црте и није укључен у званичан одговор.*)

Што смо затрајали до данас на та почитована писма одговорити, узрок је то сами што кроз различне догађаје нисмо могли народни дух и народно мјение о томе послу упитати.

Али данас у добар час скупили се као прави народа бококторскога посланици јединодушно вама нашиј одговор као ти шаљемо.

Без сумње толико Краљевина Далматинска, колико њој скопчано окружје Бококторско припада по положају, по историји, по језику, и по племену већег броја, Славено-Србској народности.

Без сумње кад би настоећи догађаји до тога корачили да се државе Славено-Србске, то јест југословенске у једно здруже под штитом Цесарским, без улива икакве туђе народности као на примјер Талианске, Мађарске, Њемачке и тако даље, без сумње Бокакторска противна бити неће да се жеља ваша испуни што се соединенија нашега тиче. (П. н.: *Текст „то јест југословенске у једно здруже“ додат је другом руком и мастилом и исписан изнад ретка.*)

Али данашња обстојатељства, а навлаштито то оно што сте ви Угарској круни подложни, недопушта нам да ми за то соединењеије жртвуемо независност наше народности, која је нама припознана у новому уставу царства Аустринскога.

Кад свака југословенска држава правилним путем постане самостална без туђег улива, кад се збуде оно што сви желимо то јест основа Славенског царства под цесарским штитом, кад унаипослијед једнака права буду слободно међу реченима државама уговорена и постављена, окружје бококоторско од своје стране радостно ће себе у томе сојузу приписати.

На против тога ако државе Херватска и Славонска желе и могу снама у содружество доћи, под уставом 25 Априла ове године, да снама у једно у новому Конституционалском животу уђу, окружје ово ништа радостније захтјевати неможе.

Толико засад на позиве Херватског народа имамо чест вама преставити, остајући братинским приврженијем с којим јесмо на вјеки ваши доброжелатељи.

Чекаћемо од вас скори одговор с тијем додатком да бисмо од вас ради знати под којим условием ви би сте нас у ваши содружество примили.

Котор 1/13 Јунија 1848.

Слиједје подаци од свијех подештата, шиндика и главар-ра сељскијех

(П. п.: Додато је другом руком и мастилом: број 13 у датуму и текст „од свијех подештата, шиндика и главара свљскијех“, а ријеч Котор је прецртана.)

* Наипрва и наисветија наша дужност та је, јавити пред свијетом да ми Далматинци ниесмо но Бокези. (П. п.: Овај пасус је дописан на трећој страници рукописа, као фуснота, а ушао је у оригинални текст одговора одмах послије реченице *на почетку писма.*)

Србскому Селу Хрватско-Славонском у Загребу.

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска народна српска и хрватска и
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Мила и обрнављива и на највише опривилена српска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска
српска и хрватска и хрватска и хрватска и хрватска

Пажљивом анализом и упоређивањем овог рукописа са раније наведеним објављеним текстовима утврдиће се да је и он након свих извршених исправки и допуна у потпуности идентичан са текстом који се чува у Перасту. Као и приликом доношења сваког важног документа, предлог се на Скупштини расправља и допуњује, односно мијења. Таква пракса сигурно је била и на овој Скупштини. Рјешавало се о даљој судбини народа Боке и зато су њени представници (око 400 људи), на највишем скупу – Народној скупштини, кроз демократску форму одлучивања, добро мјерили значај и тежину сваке ријечи и извршили нужне измјене у предлогу одговора. Како смо навели, овај концепт писан је руком Стефана Митрова Љубише, ондашњег младог биљежника будванске општине, дочим су исправке и допуне писане нечијом другом руком. Сигурно да су на Скупштини присутни били секретари, односно биљежници свих општина у Боки, те треба претпоставити да су били заинтересовани да имају текст свих закључака са Скупштине. То је и нормално, јер су скуиштинске одлуке обавезивале све присутне. Тако је могло доћи до више преписа овог документа са исправкама и допунама. Наше је мишљење да усвојени текст одговора бокелских главара Хрватско-славонском сабору у Загребу нико није могао и смио мијењати након усвајања на Скупштини. За то има више разлога. Најглавнији је у томе што је Скупштина у то вријеме била највећи ауторитет власти у Боки. Види се то из њених закључака и ставова, који су у свему независни од аустријских органа власти у Боки. Самовољно мијењање њених закључака од стране которског поглавара могло би изазвати реперкусије, а то ни аустријским властима није ишло у прилог. Поготову, кад се има у виду да су представници на Скупштини, што се види из концепта писма, инсистирали да се унесе став о њиховој националној определијелености. Нико други то није могао мијењати. Зато ми сматрамо да се објављени препис Лаврова, без два горе наведена става не може сматрати као званичан одговор, већ да је то прва верзија писма у којој тих ставова није било.

Догађаји у револуционарној 1848. години у нашој историјској науци нијесу довољно обрађени. Без претензија да овом приликом

дајемо критичку анализу објављених прилога на ову тематику може се закључити да је изостала класна анализа догађаја, повезана са друштвено-економским положајем свих структура становништва Боке Которске, што се увелико манифестовало и устанком у Грбљу, а није довољно сагледана и оцијењена улога националне свијести.

УСТАНАК 1869. ГОДИНЕ У ЈУЖНОМ ДИЈЕЛУ БОКЕ КОТОРСКЕ*

– Прилог проучавању бокелског устанка –

Прихватајући тезу о догађајима из 1869. године у Боки Которској, као класном покрету народних маса за одбрану своје народности и права, желимо да прикажемо дио тих збивања која су се одиграла на подручју јужног дијела Боке. Као изворе користили смо извјештаје рускога конзула у Дубровнику Јонина из 1869/70. године који се односе на устанак, дјеловодни протокол општине Будва из тога доба, писање руске, бечке и чешке штампе о овим догађајима, као и литературу која је код нас објављена. Будвански архив нијесмо користили због његове несрећености. Рад би био потпунији да је коришћена и друга грађа из которског, задарског и бечког архива. Садржај теме је тражио извјесна понављања и истицање већ познатих чињеница.

Окружје будванско, у чији су састав, сем Будве, улазиле и посебне кнежине Побори, Маине и Брајићи, као и издвојена општина Паштровићи на крајњем југу, административно и политички дуго времена је улазило у састав Боке Которске, прво као млетачки посјед, а затим, у краћем временском раздобљу, француски и руски и напосокон, аустријски, све до њеног пада. Овом подручју гравитира и жупа Грбаљ.

Географски, ова област заузима јужне падине планинског масива Ловћен, које су окренуте мору и пружају се динарским смјером СЗ–ЈИ. Рељефност подручја најбоље се илуструје висинским разликама које износе више од 1.400 m надморске висине,

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, 45-60. (Прим. ур.)

са благим падом према југоистоку. Дужина овог коридора износи око 40 km, а ширина 2-6 km. Веће проширење је у Грбљу, гдје има и највише обрадивог земљишта.

На површини нешто већој од 200 km² живјело је прије сто година око 10.000 становника. Од тога: Грбаљ 4.157 становника (податак из 1875. године)¹; сам град Будва 684 становника; Маине, Побори, Брајићи заједно 1.705 становника; Паштровићи 2.825 становника. Ови посљедњи подаци су узети из календара *Грлица*, Цетиње, 1838. године, и сигурно је да је за наредних тридесетак година дошло до прираста становника.

Са изузетком мањег дијела житеља Будве, све остало становништво је истог етничког поријекла као Црногорци. Племенски живот испољавао се у свим својим традиционалним формама, са доста развијеном самоуправом. Вјерска определијељеност манифестује се подацима да је само у Будви било 238 становника римокатоличке вјероисповијести, док су остали били православне вјере и налазили су се под јурисдикцијом црногорских владика.

Основно занимање становника планинских села било је сточарство, док се у приобалном рејону гајило маслинарство, виноградарство и други видови пољопривредне дјелатности. Знатно мање него у другим приобалним рејонима Боке развијено је било поморство, занатство и трловина. Економски положај сеоског становништва био је доста тежак. Иако кметских односа није било, владала је велика оскудица у обрадивом земљишту, што је проузроковало сиромаштво сељака и стварање појачаног антагонизма између села и града. Ове чисто класне супротности преплитале су се са националном свијешћу народа и претварале се у многобројне побуне и оружану борбу са туђином и експлоататорима. Познате су три сељачке буне у Грбљу у XV вијеку, будванска побуна из истог периода, побуне Маина, Побора и Брајића против млетачке власти у доба Шћепана Малог, борба Паштровића са турском војском предвођеном Сулејман-агом у XVII вијеку и Махмут-пашом Бушатлијом 1785. г., затим учешће народа у заједничким

1 Предраг Ковачевић: *Грбаљ*, 1964, стр. 16

борбама Црногораца и Руса против Наполеонове војске у Боки Которској и херојска борба Брајића и отпор Паштровића француској окупацији, побуне Грбљана 1802. и 1804. године против Аустрије, устанак у Грбљу 1848. године и врење против Аустрије у цијело-ме крају. Треба истаћи учешће бораца из овога краја у значајним биткама које су Црногорци водили против Турака. Историјска прошлост народа овога краја проткана је примјерима јунаштва и борбености, настојањима народа да сачува у потпуности своје национално биће, да се супротстави свим настојањима окупатора да га асимилира, прекрсти, одвоји од своје матице – Црне Горе. Његујући и чувајући традицију српске државе и Косова, народ је видио остварење својих тежњи за коначним ослобођењем у уједињавању Српства и осталих југословенских народа. Упркос готово 500-годишњем робовању, када су се смјењивали туђини, он је сачувао у изворном облику своје обичаје, језик, патријархални словенски начин живота.

Зато није ни чудо што су Вук Караџић и Вук Врчевић сакупљали народно благо из овога краја – краја у коме је, према Вуковим ријечима, сваки трећи човјек од природе пјесник и говорџија; што је у овоме крају поникао Љубиша и у причањима Вука Дојчевића, Кањоша Мацедоновића и других открио праву народну душу и карактер.

Овај рејон био је за Аустрију стратегијски веома важан. Прво, то је био њен најјужнији гранични и изоловани посјед, преко којег је планирала да продире даље на југ, према Албанији. Друго, он је спречавао Црну Гору да оствари своје вјековне тежње за излазак на море. И треће, штитио је са југоистока прилазе Боки Которској, важној поморској бази Аустрије на Јадрану.

Међутим, Аустрија је била свјесна свих тешкоћа везаних за очување овога рејона. Народ овога краја мрзио је Аустрију и чекао час да се уједини са Црном Гором. У Црној Гори се стварала модерна држава која је, нормално, тежила повезивању са својом браћом у Приморју и изласку на море.

Стога, средином прошлог вијека. Аустрија приступа изради читавог система нових фортификационих објеката дуж црногорске

границе, врши адаптације и реконструкције постојећих објеката и повезује их новоизграђеним комуникацијама. Одбрамбени систем предвиђао је заштиту од локалних напада у случају побуна и од евентуалног напада Црне Горе. Главна одбрамбена база у овом подручју била је Будва. Аустријанци су обновили и појачали градске бедеме, извршили темељну реконструкцију цитаделе, снабдјели град артиљеријом и оспособили луку. Први појас утврђења, са задатком да штити прилазе Будви, чинили су: тврђава Могрен, утврђење на брду Спас, које доминира Будвом, и утврђење Зава-ла. Базична гранична утврђења, оспособљена за дужи самостални отпор сјеверно од Будве, била су: Стањевићи, бивши манастир црногорских владика, и Космач, јако утврђење, изграђено десетак година прије устанка. Ка југоистоку, на граници према Црмници, било је неколико утврђења, а на тремећи према црногорско-турској граници: Пресјека и Кунфин. У приморској зони, у Паштровићима, Аустрија је рачунала на добро заштићени Свети Стефан и на Ка-стел-Ластву (данашњи Петровац). У Грбљу су јака утврђења представљале тврђаве Горажде и Тројица, које су, углавном, штитиле прилазе Котору са источне стране. Густа мрежа јаких утврђења на релативно малом простору могла се још допуњавати и појачавати артиљеријском подршком са ратних бродова и фактички је покривала читаву територију. Ова чињеница биће значајна за будуће војне операције, јер је, за разлику од рејона Кривошија, онемогућавала устаницима маневар ван домета аустријске артиљерије. Треба такође истаћи да је конфигурација терена дозвољавала да села и домови устаника буду изложени артиљеријским разарањима, и да су се налазили у непосредној зони оперативних дејстава.

Узроци устанка против Аустрије 1869. године у овоме крају исти су као и у другим крајевима. Аустријска политика националног угњетавања, која се испољавала на сваком кораку, изазивала је незадовољство народа. Запостављен је народни језик, бирократизам аустријских чиновника и њихова одбојност према народу узимали су великог маха. Укидана су и поједина самоуправна права општина, повећавани порези и разне друге дажбине. Наредба о увођењу Ландвера – закона о војној обавези у Боки – према

томе, дошла је у вријеме велике озлојеђености народа против Аустрије. Народ је био једнодушан у одбијању тога закона, јер је он нарушавао његово вјековно право загарантовано повластицама. Ипак, власти се нијесу устезале да примијене закон и тражиле су спискове, како би се са регрутацијом отпочело 6. октобра. „Не дајмо наше синове у солдате“ била је народна крилатица.² Свештеници су почели да пале књиге рођених. Увелико су се вршиле припреме за оружану борбу. Отпор спровођењу закона пружили су, у почетку, Паштровићи.³ Дјелатност народних представника, нарочито Љубише, у овоме крају била је усмјерена на то да се народ умири и да не прихвата оружје. Љубиша је указивао на све могуће посљедице оружане борбе, сумњајући у могућност да се голоруки народ може успјешно супротставити моћној империји. Прокламована неутралност Црне Горе и немијешање Русије говорили су у прилог компромисног рјешења. Љубиша је успио да умири Паштровиће, код којих је уживао велики ауторитет, као њихов земљак. И Паштровићи, који су у почетку били наклоњени заједничкој оружаном борби, када је устанак почео, остали су потпуно лојални влади. Али Љубишина настојања нијесу уродила плодом у осталим општинама: у Грбљу, Маинама и Брајићима.⁴ Далматински намјесник из Котора пише поводом тога својим претпостављеним: „Чудновато! Они исти људи који су овај народ бунили сада се труде да га умире, и народ их сматра као издајце, које имају да стрепе за свој живот. Откуда та промјена? Ти су људи као патриоте тако дуго учили народ да се одупре свакој мјери владе, имајући пред очима далеки циљ грчко-словенског свијета – да сав народ не може да појми да га његови вођи напуштају и хоће да им се освети као издајцима“.⁵

Представници из овога краја учествовали су на састанку у Котору, одржаном 14. септембра, на којем су тражени неки уступци од цара. Захтијевало се да у војној служби имају право да носе

2 Митрофан Бан, *Мој животопис*, в. у: П. Ковачевић, Грбаль, стр. 55.

3 Стојан Новаковић, *Устанак у Боки Которској 1870*, стр. 7

4 Ђуро Суботић, *Бокелски устаници. Нова Европа*, 1934, стр. 108.

5 В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894, 1924*, стр. 303.

своју народну ношњу, да службу врше само у предјелима Боке Которске и да уписани војници, пошто заврше војну вјежбу, могу да путују ван свога округа и да се баве поморском привредом, као важним извором њиховог живота. Да су ови захтјеви прихваћени, до устанка сигурно не би дошло. Али, влада је, умјесто преговора, наредила да се закон мора провести и тражила је потпуну покорност. Долазак генерала Вагнера бродом 'Хофер' у Будву, гдје га је очекивао окупљени народ, није дао резултате. Вагнер чак није ни излазио из брода, већ је поручио народу да се мора покорити.⁶ Руски конзул у Дубровнику, Јонин, извјештава о току преговора с Вагнером и каже: „Грбљани су се били сагласили да прихвате закон о Ландверу, али када је барон Вагнер затражио од њих да предају оружје, тиме је ствар преговора пропала. Колебљиви Грбљани тиме су изгубили свако повјерење и видјели у захтјеву за предају оружја лукавство, да би се избјегло обећање у погледу примјене тога закона у Боки. На тај начин борба ће се сигурно наставити.“⁷ Сада је влада била спремна да прихвати захтјеве устаника, које су они у почетку истицали, али већ је било касно. Народ је одлучио да оружјем брани своја права.

Из сачуваног дјеловодног протокола општине из тога периода даћемо неке податке везане за општу ситуацију на овом подручју. Тако се главари Побора, Маина и Брајића жале општини што им не дозвољава да са оружјем улазе у град и моле да се ова забрана укине.⁸ Њихов захтјев је прослијеђен Среском поглаварству. Телеграфским путем полицијско представништво обавјештава општину да се забрањују сви скупови народа који нијесу дозвољени од стране власти.⁹ Под истим датумом уписан је телеграм тог представништва о забрани ношења оружја на основу параграфа 42 царског прописа из 1852. г. Исто тако се забрањује улазак у градске зидине. Ова забрана је поновљена још једним брзојавом. Под бр. 344 од 13. X 1869. године заведена је одлука о увођењу

6 Ђуро Суботић, *Бокељски устанци*. Нова Европа, 1934, стр. 108.

7 Приновљени документи Државног музеја на Цетињу, *Стремоухову*, бр. 211, 1. X. 1809.

8 Бр. 323 од 24. IX 1869.

9 Бр. 333 од 8. X 1869.

ванредног стања у срезу которском. Полицијско поглаварство доставља копију брзојава о проглашењу ванредног стања као и неколико примјерака одлуке генерала Вагнера, а већ 17. X општина прима наредбу о увођењу државног суда у Котору. Све ове наредбе општина је објавила.

У међувремену, врше се припреме за почетак оружане борбе. У Грбљу, у манастиру Подластва, одржан је тајни састанак највиђенијих домаћина из Грбља, Побора, Маина и Брајића, на којему је донијета дефинитивна одлука о устанку и усвојен план акције. Требало је да Брајићи нападну Космач, Грбљани тврђаву Горажде, а Побори Стањевиће.¹⁰ Све присутне на вјерност је заклео, по староме обичају, поп Митар Ковачевић из Пријевора, један од организатора устанка у Грбљу. „Наиме, за налоњ, на којему је читао еванђеље био је привезан дуги мушки појас. Сви присутни држали су се за појас и послѣје прочитаног еванђеља понављали су тешку заклетву, ријеч по ријеч, да ће до краја издржати у борби“.¹¹ Колико су устаници били одлучни за борбу свједочи писање Митрофана Бана у његовом *Животопису*. Митрофан Бан је и сам учествовао у борбама и истакао се при нападу на Горажде, али је био против устанка: „Ја нигдје, и не дај Боже, и у чему нијесам могао бити противан народноме добру, његовој части и угледу. А што сам противан био овоме устанку то сам учинио из убјеђења да нас шака Бокеза нијесмо у стању да противстанемо аустријској сили, без наше грдне штете. А још веће што сам се увјерио да Паштровићи, Будвани, Кртољани, Новљани и сви становници око бокешког канала нијесу хтјели, или боље рећи, нијесу нашли да је мудро ступати у борбу са својом законитом владом, то јест, једном великом јевропском силом! Ко је дакле био за борбу? Брајићи, Побори, Маине, Грбљани, Кривошијани Леденичари, Убљани и Мокрињани. Са овом снагом ступити у рат противу силне Аустрије само су могле угријане главе без икаквог рачуна на посљедице“.¹²

10 Марко Зец, Манастир Стањевићи у свијетлу бокелског устанка 1869. године. У: *Годишњак Народног Универзитета, Котор* 1939, стр. 36

11 дон Нико Луковић, *Бока Которска*, 1951.

12 М. Бан, *Животопис*, стр. 55; цитирано према П. Ковачевићу, *Грбаљ*, стр. 106-107.

Први оружани напад извели су Побори 21. октобра на тврђаву Стањевиће, коју су на препад и заузели. Стањевићи леже ка надморској висини од око 800 метара сјеверно од Будве, изнад села Побори. Имају доминантан положај и штите комуникацију која из Грбља и Будве води, преко Побора, за Црну Гору. Некадашњи манастир, омиљено мјесто боравка црногорских владика, нарочито владике Петра I, важио је као друга пријестоница Црне Горе. Преко Стањевића и Подстрога Црна Гора је ширила свој утицај у Приморју. Колико је Аустрија цијенила њихов положај види се из једног извјештаја генерала Брадија аустријској канцеларији: „Али Аустрија не може гледати на два утврђена манастира у рукама једног непријатељског народа и његовог старјешине, који је врло амбициозан и врло одан Русији, а још мање због тога што су та два манастира кључеви, којима се може ући у которску провинцију, кад год се хоће... Докле год владика буде имао ове двије утврђене тачке на аустријском земљишту, он неће напуштати своју мисао докле завлада Будвом...“ Под притиском Аустрије, Његош је Стањевиће продао 1838. године и Аустријанци су манастир претворили у јако гранично утврђење са сталном посадом и артиљеријом. Са војног гледишта заузимање једне тако добро утврђене позиције од стране слабо наоружаних устаника представља изузетан примјер ратне вјештине, смјелости и обучености нападача. Заузимањем Стањевића ликвидирана је непријатељска тачка која се налазила у позадини устаника и омогућено успостављање комуникације са Црном Гором, а тиме осигуран и пут за евентуалну одступницу. Слободна територија Маина, Побора и Грбља сада је била повезана и чинила је једну целину, а то значи да се могло приступити и још значајнијем подухвату – директном нападу на Будву. Морални значај ове побједе такође је био велик. Упоредо са већ постигнутим побједама над аустријском војском у Кривошијама, овај нови успјех охрабрио је устанике и они су са још већом жестином нападали непријатеља. Пад Стањевића имао је великог политичког ефекта, како у нашој, тако и у страној јавности. Сви водећи листови забиљежили су ову велику побједу шаке устаника над моћном

армијом империје. Навешћемо неколико описа овога догађаја, мада се они сви углавном поклапају:

Вјеродостојан и детаљан опис напада на Стањевиће дао је Марко Зец у чланку *Манастир Стањевићи у свијетлу бокелског устанка 1869. године*.¹³ Ево одломка из тога чланка: „Да би овај напад извели са потпуним успјехом, утврдише и изведоше овај план: Стане Јоканова Шофран из Горњих Побора носила је редовно неке мање потребе и пошту за тврђаву. Критичног дана, они сачекају Стану у Зечевом селу и задрже је намјерно до касне ноћи те јој припријете смрћу да ништа, ни најмањим знаком не ода, и крену с њом према манастиру у глухо доба ноћи. Кад су Побори дошли пред манастир, они се ради евентуалног изненађења ушамче испред главне капије, која се затварала покретним мостом. Једно двадесетак најотреситијих момака заклони се испред саме капије али у највећој приправности да одмах улете унутра чим се капија отвори. Чим је поштар позвао стражу да отвори капију, командир страже спустио је мост, отворио капију и изашао са неколико стражара. Имао је само толико времена да упита: „Има ли писама?“ Побори одмах припуцају, убију официра и изложене стражаре и јурну хитро преко моста у тврђаву, да заузму што прије велика унутрашња гвоздена врата, да их посада не би затворила, јер у том случају, сви би изгинули, а дјело не би извршили. Срећом, унутрашња гвоздена врата бијаху отворена и Побори заузеле доње просторије гдје је била џебана и јурнуше на горње, гдје су се налазили топови. Војници горњих просторија дадоше отпор, али изненадни напад Побора на буновне војнике, њихов јуначки јуриш и сјеча ханџарима присили замјеника команданта тврђаве (пошто је командант био убијен) да им преда исту са тврдом вјером да ће остале офицере и војнике поштједјети од убиства. Побори дадоше вјеру и у цик зоре замјеник изађе са осталим официрима и војницима и предаде манастир Поборима“. Француски генералштабни капетан М. Дерекaже описује напад на Стањевиће у књизи коју је издало француско ратно министарство

13 Гласник нар. универзитета Боке Которске, Котор 1939, стр. 35-38.

Гравира 'Опсада Стањевића' на насловној страни *Illustirte Zeitung*, Лајпциг, 13. 12. 1869.

1870. године и која носи наслов *Излагање о далматинском устанку 1869. године*. Он пише: „То је једна од најјачих граничних постаја. Смјештена на брежуљку, окружена зидом са пушкарницама, наоружана са двије хаубице од по 12 и једном од 6. Њен гарнизон су сачињавали 11 артиљераца и 33 стријелца под командом једног поручника“. Даље аутор даје детаљан опис заузимања тврђаве, који се, углавном, поклапа са описом који смо већ навели, и додаје: „Послије овога успјеха фанатизму побуњеника није било краја. Читава Жупа се дигла; побуна је чак пријетила околини Котора а Будва је била блокирана“.

Заробљене војнике из Стањевића Побори су почастили и отпустили до будванског поља, а затим пустили на слободу. Намјесто спаљене аустријске заставе, на тврђави је истакнут крсташ барјак, а за команданта је именован Нико Зец, син Ђакона Зеца који је дуго

радио са владиком Петром I.¹⁴ Полузванични руски дневник *Голос* (Глас), који је излазио у Петровграду, доносио је скоро у сваком броју вијести о бокелском устанку. Тако он у броју 296 од 7. XI 1869. преноси писање которског дописника NFP из Беча (Нова слободна штампа) о заузимању Стањевића, и између осталог каже: „Бивши црногорски манастир претворен је у једно од најјачих утврђења у овоме крају. Ова тврђа је имала три тешка топа и један пољски, а у посљедње вријеме су им била придодата још два топа већег калибра. Посаду је сачињавало 47 војника и официра.“ (П. а. Материјале из овог листа уступио ми је Р. Јовановић).

Руски конзул у Дубровнику Јонин у свом извјештају посвјећује посебну пажњу овоме догађају. Њему опис догађаја изгледа просто невјероватан: „Тешко је претпоставити да овако јаку тврђаву могу заузети на препад“, и даље: „... на тај начин устаници у рејону Котора почињу врло смјеле војне акције. Они су слабо наоружани и немају праха, па без сумње смјелост са којом нападају на тврђаву може се објаснити тежњом да дођу до праха и оружја. У Стањевићима су устаници заробили четири топа и више пушака.“¹⁵

Два дана послје заузимања Стањевића, 23. октобра, Грбљани изврше напад на тврђаву Горажде. Усред бијела дана, слабо наоружани устаници јуришали су на јако утврђење. Међутим, непријатељ је био на великом опрезу и прије напада је успио да појача тврђаву трупама и артиљеријом, па херојски јуриши Грбљана нијесу успјели. Аустријске власти су дознале о припремама за напад, па је генерал Дормус из Котора упутио јаке снаге у помоћ Горажди.¹⁶ Руски извјештаји кажу да би тврђава била заузета да није стигла помоћ из Котора. Устаници су се већ били докопали зидина тврђаве, али су морали одступити. У овим борбама Аустријанци су имали 27 убијених и рањених. Губици устаника су били велики. Устаници су успјели да све своје погинуле и рањене однесу са собом. У извјештају се говори и о истовременом нападу на Тројицу.¹⁷ Митрофан Бан, као

14 М. Зец, *Исто*, стр. 37.

15 Приновљена документа Државног музеја на Цетињу, *Стремоухову*, бр. 214, 16/28. X 1869.

16 П. Ковачевић, *Грбаљ*, стр. 56.

17 ПДДМ, *Стремоухову*, бр. 214, 28. X 1869.

учесник, описује овако тај напад: „... Ми погледасмо на Горажду и видјесмо гдје из тврђаве пуца топ и пушка... војска из Котора дође и ми је дочекасмо. Жестоки бој настаде. Поп Митар, човјек паметан и јунак, уређиваше и соколаше своје на јунаштво. Ја и поп Јово Радановић, иако није кавалерски хвалити себе, јуначки смо се држали у својим позицијама и нијесмо се један од другог раздвајали. Послије три сата жестокога боја наша војска што бијаше око Горажде, нападнута од једног дијела војске што уз Пупољевац бијаше изашла из Котора, и видјећи да неприступној и затвореној тврђави ништа наудити не може, остави своје позиције и одступи од тврђаве... Наш губитак тога дана бијаше прилично велик.“¹⁸ Которски дописник бечке NFP извјештава да су 23. X у два сата послије подне устаници покушали да овладају тврђавама Горажде и Тројица. Они су нападали у великом броју, покушавали да се попну на зидине, али су браниоци, под заштитом топова, успјели да се одрже један сат док им није стигла помоћ из Котора у јачини два батаљона и једне брдске батерије. Због тога су се устаници морали повући, и имали су 50 мртвих.¹⁹ Доста детаљан опис напада на тврђаве Горажде и Тројицу даје анонимни чешки писац у познатој брошури *Устанак у Боки Которској 1869. године*, у преводу Стојана Новаковића (Београд, 1870. стр. 21-22). Као главни узрок неуспјеха устаника наводи се помоћ из Котора која је упућена овим утврђењима и која је приморала устанике на одступницу. Нечувену храброст устаници су показали приликом јуриша на тврђаве. У тим јуришима истицале су се и жене. И девет Бокељки погинуло је у устанку, највише приликом напада на Горажде. О томе из Боке Которске пишу у *Застави*: „Ми често имамо обичај да појаве особитога јунаштва у нашим народним пјесмама држимо као прост производ маште, али ево појаве жртвовања коме треба на далеко тражити равна. Можда ће рећи когод да се такво јунаштво не слаже са одредбом женскиња? Вара се. И женскиње онда тек извршују свој потпуни

18 М. Бан, *Животопис*, стр. 58-59.

19 Пренето у: *Голос*, бр. 296, 7. XI 1869.

Тврђава Космач изнад Брајића

‘позив’ када раде према потреби свога живота и свога завичаја. А она жена која уме уз војна свога умријети, зар та неће умјети и живјети уз њега кад се од нашега народа буде потребовао само живот, а не и смрт! Ево ћемо овдје да забиљежимо имена наших бокелских јунакиња: Гордана Антовић, Ивана Антовић, Маре Зец, Ивана Вукадиновић, Маре Филипа Вукшића, Маре Вука Вукшића, Кате Дујковића, Маре Вујковића и Таде Бојановића“.²⁰ Не зна се тачан број погинулих и рањених у овим нападима. Неки аутори наводе да их је било 150.²¹ Судаћи по броју устаника који су учествовали у овоме нападу (око 1.000) и по жестини напада на веома утврђене положаје, губици су морали бити велики, те се овај податак може и прихватити као највјеродостојнији. То су највећи губици које су устаници имали у свим окршајима.

20 Млада Србадија, II, бр. 1, Београд, 1870, стр. 15.

21 Предраг Ковачевић, Грбаљ, стр. 107.

Космач, тврђава коју је требало да нападне Брајићи, била је добро утврђено упориште, са јаком посадом и артиљеријом. Положај Космача је играо важну улогу при одлучивању о заузимању тврђаве. Имајући у виду искуство Грбљана, није се смјело покушати са фронталним нападом. Зато су се Брајићи одлучили на опсаду тврђаве. Космач је био у директној визуелној вези са Будвом. С јужне стране нема прилаза. Сјеверна страна је брисани простор испред тврђаве. Сви домови у селима Брајића били су изложени директном дејству артиљерије са Космача. На почетку устанка ту је долазило само до мањих окршаја. Убијен је командант тврђаве Мерц, а заробљен потпоручник Масарек, који је настојао да се са два војника пробије до утврђења. Било је обостраног пушкарања. Дана 22. X устаници су довели заробљеног потпоручника пред Космач, и он је савјетовао војницима да се предају, а да ће се са њима поступити као и са посадом Стањевића. Међутим, привремено заповједник Космача отворио је ватру на устанике и они су се повукли заједно са својим заробљеником. Артиљерија Космача тукла је брајићка села и рушила куће.²²

Док се Космач налазио у опсади, заједничким снагама устаника организован је напад на Будву. Град се није могао освојити без артиљерије, па су четири топа заробљена у Стањевићима пребачена на брдо Спас, које доминира Будвом. Са ове позиције отворена је артиљеријска ватра на град и луку, у којој су се налазили ратни бродови. Један брод је потопљен.²³ Прије директног напада на град устаници су заузели још два мања утврђења у близини Будве. Не наводе се називи ових утврђења, али се може претпоставити да се ради о утврђењима на брду Спас и на Могрену, или, евентуално, једно од њих би могло бити на Завали.²⁴

У каквој се озбиљној ситуацији налазила Будва показује и извјештај аустријског конзула у Скадру, барона Хана. Извјештај датира 23-X-1869. године и гласи: „Јуче у подне примио сам из Будве, односно Ластве, телеграм ове садржине: Устаници су

22 Устанак у Боци Которској 1869. С чешког превео С. Новаковић, Београд 1870, стр. 29-30.

23 ПДДМ, *Стремоухову*, бр. 218 од 4-XI-1869.

24 Исто, бр. 220 од 7-XI-1869.

блокирали Будву. Помоћ врло нужна. Пошто је линија Котор – Будва прекинута, моле мене да се постарам за везу са Котором преко међународних линија. Ја сам одмах телеграфисао преко Битоља и Сарајева, али пошто су на тој линији задоцњења обична, послао сам тај телеграм и преко Валоне –Бриндизија у Котор... Добро наоружане чете од 5-600 људи појавиле су се око Будве. Пошто бунтовници са топовима Стањевића могу разрушити Будву то је шиљање трупа, топова и једног ратног брода безусловно нужно ...²⁵

Из више разлога устаници нијесу покушали да на јуриш заузму град. Будва је била добро утврђена и имала је артиљеријску заштиту са бедема, са тврђаве и са ратних бродова. Устаници су морали да нападну град преко доста уског брисаног копненог прелаза. Напад с мора био је искључен. Поред сталног гарнизона, за одбрану је било ангажовано и становништво. Изгледи за избијање побуне у граду били су веома мали. Постојала је бојазан да би у случају заузимања града била угрожена имовина трговаца и имућнијих грађана, јер је покрет сељака имао класни и социјални карактер. На тој бази биле су и мобилисане снаге за одбрану Будве. На одлуку устаника могао је да утиче и неуспјели напад на тврђаве Горажде и Тројица. Устаници су Будву држали у опсади 10 дана, и офанзива аустријске војске на овом подручју приморала их је на одступање.

Тиме се завршава прва фаза војних акција устаника на овом подручју. Устаници су прихватили офанзивну тактику, да смјелим нападима ослободе читаво подручје. Они постижу велике успјехе и приморавају противника на одбрану. Оваква тактика условљена је била и ангажованошћу аустријске војске операцијама у Кривошијама, те су устаници били у овом периоду и бројно надмоћнији. Порази аустријске војске у Кривошијама и заузимање Стањевића високо су подигли морал устаника.

Послије неуспјеха у Кривошијама, аустријска војна команда доноси одлуку да угуши устанак у јужном дијелу Боке Которске.

25 В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, стр. 303.

Устаничке снаге су биле бројније него у Кривошијама. Рачунало се на око 2.000 устаника²⁶. Прва етапа аустријске офанзиве усмерена је на Грбаљ. Генерал-пуковник Вагнер долази из Задра и лично руководи операцијама. Његов главни штаб је у Сутвари. Напад на Грбаљ се врши у три правца: генерал Дормус креће са својом бригадом 1. новембра преко Тројице према Побрђу; пуковник Фишер са 48. пуком и 8. ловачким батаљоном креће 2. новембра у напад преко Дуба, у правцу Горњег Грбља; трупе под командом пуковника Шенфелда у саставу 47. пјешадијског пука и двије чете 22. пјешадијског пука, које су морем биле пребачене из Далмације директно у Будву, кренуле су 3. новембра преко брда Спас и села Пријевор, са задатком да ослободе Будву од опсаде и споје се са трупама генерала Вагнера. Задатак офанзиве против Грбља био је да се устаници опколе и по сваку цијену заробе.²⁷ Изложени јакој артиљеријској ватри са копна и са ратних бродова, и притиснути са свих страна, устаници су се нашли у веома тешком положају. Шест дана трајале су жестоке борбе. Устаници су бранили свако село, сваку кућу, и пружили су непријатељу јуначки отпор. Шест дана је било потребно аустријској војсци да савлада простор од десетак километара и да ослободи Будву од копнене блокаде.²⁸ Војска је вршила репресалије, палила и рушила куће и цркве. Устаници су били принуђени да напусте села Горњег Грбља и да се концентришу према црногорској граници. О томе догађају извјештава руски конзул Јонин: „Устаници су затражили да пређу црногорску границу. Али одред црногорске војске им је предложио да приликом преласка границе положи оружје. Устаници то нијесу прихватили, па су морали одступати од границе. Војска је искористила тај маневар устаника, запосјела положаје дуж границе и на тај начин продрла у позадину устаника, опколила их и принудила на предају“.²⁹ Према извјештају NFP, у овим борбама заробљено је 80 устаника

26 ПДДМ, *Стремоухову*, број 214 од 28-X-1869.

27 Hugo von Czehka, *Die Aufstände im Süddalmatien in den Jahren 1869/70*, цитирано према преводу у: П. Ковачевић, *Грбаљ*, стр. 57.

28 ПДДМ, Г. *Игњатјеву*, бр. 221, 8-XI-1869.

29 ПДДМ, *Стремоухову*, бр. 223, 11-X-1869.

и два српска официра.³⁰ Митрофан Бан описује сусрет Вагнера са народним представницима у Сутвари. Генерал их је оптуживао да су они криви за патње народа и тражио од њих да иду у народ, „да се сваки занима својим радом, али без оружја, и нека сваки истакне на својој кући бијелу крпу“. Бан даље пише о великом броју избјеглица из Грбља које су прешле у Црну Гору, и о устаницима који су приликом преласка положили оружје.³¹

Послије ове операције аустријска војска усмјерава нападе на Поборе, Маине и Брајиће, Генерал Ауерсперг, новопостављени командант трупа, стиже 6-XI бродом у Будву, у пратњи још неколико бродова. Ту му је сједиште главног штаба.³² Снаге пуковника Фишера нападале су у правцу Побора, а одред Шенфелда преко Маина на Поборе. Под притиском надмоћнијег непријатеља, Побори су после жилавог отпора минирали Стањевиће 7-X, а аустријска војска је заузела Маине и Поборе. Народ се из спаљених села евакуисао у Црну Гору. И један дио устаника прешао је у Црну Гору. Када је аустријска војска кренула према Брајићима, устаници из Побора и Брајића дочекали су је на Јанковом ждријелу, разбили је и нанијели јој знатне губитке.³³ По телеграфским извјештајима објављеним у бечким новинама, вође устаника у Поборима били су Ђуро Ђаконовић, који је носио униформу убијеног аустријског официра, и његов брат Нико, који се прије неколико мјесеци био вратио из Одесе. Он је у Поборима основао привремену владу и пред својом кућом побио заставу испод које стално стоје два Побора.³⁴

Док су аустријске власти јављале у Беч да је устанак у јужном дијелу Боке угушен, устаници су се консолидовали и поново почели да нападају непријатеља у Грбљу, Поборима и Маинама. У овој завршној етапи војних операција највише су се истакли Брајићи, у борбама око Космача.³⁵

30 Пренето у: *Голос*, бр. 302 од 13-XI-1869.

31 П. Ковачевић, *Грбљ*, стр. 107-108.

32 *Голос*, бр. 302, 13-XI-1869.

33 М. Зец, *Манастир Стањевићи...*, стр. 37-38.

34 *Голос*, бр. 302, 13-XI-1869.

35 ПДДМ, *Стремоухову*, бр. 226, 17-XI-1869.

Пук под командом Винфена нападао је 17-ХИ Брајиће и водио борбу с устаницима који се нијесу покорили у експедицији непријатеља против устаника из овог дијела Боке. Устаници су се били повукли до црногорске границе, а онда су се вјештим маневром замаскирали и изненадним нападом приморали противника на одступање. Једну чету од 170 људи, они су дочекали на ивици провалије и ниједан човјек из њеног састава није се спасио. Једни су убијени а други изгинули падајући низ стијење.³⁶ Вијест о тешком поразу аустријске војске на Брајићима објавиле су и новине. *Голос* (бр. 319 од 30-ХИ) пише да је експедиција пуковника Шенфелда против Брајића, такође била неуспјешна. Дана 19-ХИ од једне чете пуковника Винфена вратила су се само 22 човјека. Тешки пораз аустријске војске у Кривошијама 16. и 17. октобра, као и успјешне борбе устаника на Брајићима, поново су подстакли устаничке снаге на овом подручју. Они који су раније предали оружје поново приступају устаницима.³⁷ Послије ових пораза аустријска војска није предузимала војне акције, већ се опорављала од губитака. Било је само мањих окршаја.

Генерал Родић преузима акцију за умирење устаника. Новине су увелико објављивале телеграме генерала Ауерсперга, у којима се тврдило да су устаници Грбља, Побора, Маина и Брајића спремни да положе оружје. Устаници су пуковнику Шенфелду заиста изјавили да су спремни да положе оружје и да дођу на преговоре на Космач. Шенфелд је радо прихватио њихов предлог и Брајићи су у великом броју дошли до тврђаве. Устаници су прихватили све услове и пуковник није предузео никакве мјере безбједности, већ је хитно јавио у Беч да су се устаници предали. Међутим, ови су искористили погодан моменат, опколили тврђаву и јуришали на њу. Већ су се били попели на зидине и онемогућили дјеловање артиљерије и пушака. Али помоћу ручних бомби посада је успјела да сузбије њихов даљи напад. Када је генерал Родић стигао у Дубровник, чекао га је телеграм којим цар захваљује Брајићима

36 ПДДМ, бр. 229, 230, *Стремоухову; Игњатјеву*, 22 и 25-ХИ-1869.

37 ПДДМ, бр. 241, *Стремоухову*, 27-ХИ-1869.

и даје им пуну амнестију. Цара у међувремену нијесу обавијестили о исходу преговора на Космачу. Овај догађај описао је, на основу вјеродостојних података, руски конзул у Дубровнику Јонин.³⁸

Амнестија коју су Брајићи добили од цара, прије завршетка преговора са Кривошијама и другим устаницима, утицала је на Брајиће и они су изразили спремност за умирење. Требало је извршити церемонију предаје оружја. Родић је позвао 20 Брајића у Котор. Када су они стигли, обратио им се ласкавим ријечима и предложио да предају оружје. Они су оружје, које су држали о рамену, положили на земљу. Тада је Родић пришао првome од њих, узео његову пушку, изразио му захвалност за покорност, а затим пушку поново дао му, говорећи да му у име цара враћа оружје за заштиту домовине.³⁹ Одлука о давању пуне амнестије Кривошијама, који су положили оружје на сличан начин као и Брајићи, објављена је у Будви 14-I-1870. Под истим датумом заведена је у дјеловодном протоколу општине Будве и одлука о укидању рестрикције у погледу слободе ношења оружја.⁴⁰

Пошто је постигнут споразум са Кривошијама, није било тешкоћа око завршетка устанка у јужном дијелу Боке. Услови мира које су изнудили Кривошије на преговорима са Родићем проширени су на све становнике Боке, па су и они извршили исту церемонију

Генерал Гаврило Родић
(Gabrijel barun Rodić)

38 ПДДМ, бр. 248, *Стремоухову*, 10-I-1870.

39 ПДДМ, бр. 2, *Стремоухову*, 26-I-1870.

40 ДПО Будва, бр. 10 и бр. 11 од 14-I-1870.

предаје оружја пред Родићем као и Кривошије.⁴¹ Пошто је потписао мир у Кнежлазу 11. јануара 1870. Године, генерал Родић је са пратњом дошао у Будву и у горњим Маинама потписао 17-1-1870. године записник о поковавању устаника племена Побори. Садржина овога документа је скоро идентична садржини онога потписаног у Кривошијама. Записник је потписало 10 чланова пратње, међу којима и капетан Темел, гроф Бонда и Родић лично (П. а. Фотокопију посједује проф. П. Ковачевић, који ми је и омогућио да се упознам са њим). Овај значајни докуменат јасно потврђује какав је третман имао устанак у овоме крају и какву су му важност придавале аустријске власти. Сједница општинског вијећа Будве одржана је 16-1, уочи доласка Родића, и на њој се расправљало о трошковима око припрема за његов дочек.⁴²

Требало је још ријешити питање повратка устаника пребјеглих у Црну Гору. Највише их је било управо из овога краја. Капетан Темел одлази на Цетиње и, у присуству књаза Николе, објављује амнестију свим устаницима. Књаз Никола наређује да се устаницима врати приликом преласка границе одузето им оружје и они се, заједно са Темелом, враћају у Котор. На тргу испред града обављена је церемонија предаје оружја, слична оним осталим. Руском конзулу Јонину очевидац описује тај догађај овако: „Генерал је почео говор доста строго и са намјером да их мало уплаши. Али, одједном је из масе изашао поп Зеџ и гласно одговорио генералу готово овим ријечима: ‘Ми нијесмо дошли овамо да нас ви страшите, јер се ми вас не бојимо. Ми смо дошли да вам захвалимо за милост коју нам је цар дао и мислимо да је прошлост заборављена. Тако нам је рекао на Цетињу црногорски књаз. Ми нијесмо могли сумњати да то није истина, јер се у противном случају не бисмо ни вратили.’ Родић није ни једну ријеч одговорио на овај дрски испад, већ је само командовао да положе оружје. Устаници који су до тада држали оружје о рамену, узели су га к ноzi. Генерал је пришао првome од њих и рекао:

41 ПДДМ, бр. 2, *Стремоухову*, 26-1-1870.

42 ДПО *Будве*, бр. 19, 21-1-1870.

У име императора враћам вам оружје за заштиту наше отаџбине. Сцена је завршена усклицима: Живио Цар!⁴³

Побједу устанка најскупље су платили Грбљани, Побори, Маине и Брајићи. Не зна се тачан број погинулих и рањених, али их је било више од стотину (нијесмо могли пронаћи спискове погинулих, које их је, на захтјев которских власти, упутило општинско вијеће Будве). Већи дио сеоског становништва морао је да напусти своје домове и да пребјегне у Црну Гору, гдје су их прихватили као браћу. У устаничком крају није било куће која није била опљачкана или спаљена. Села Горњег Грбља, Побора, Маина и Брајића претворена су у згаришта. Војска је запалила манастире Подластву и Подострог, и опљачкала много старих и ријетких црквених реликвија и књига. Запаљено је и више цркава, а у једној од њих убијено је више жена и дјеце.⁴⁴ Јован Борета из Маина објешен је 25-Х у Будви, по одлуци државног суда, због учешћа у устанку.

У свом говору у бечком парламенту Љубиша је изнио пред европску јавност сва злодјела аустријске војске према народу Боке и за то директно оптужио владу: „... Ви сте запалили и разрушили 16 напуштених села, без икакве стратешке потребе. Ви сте уништили цјелокупну љетину једне покрајине, храну, вино и маслине, разорили сте 17 цркава, спалили сте три манастира, црквене утваре и ризнице оскрнавили сте, продавајући их јавном лицитацијом у Котору и Будви. Љешеве људске сте оставили 14 дана прождрљивости паса. Хиљадама жена, дјеце и старца кука данас на пепелу својих домова. И када се свршило то пустошење, онда је телеграфисано у Беч: Ред је повраћен у Боци Которској.“⁴⁵

Дјелатност општинског већа у Будви, непосредно послје устанка, била је веома активна. Разматрају се многи захтјеви за надокнаду штете, за повраћај оружја, о нередима у граду и сузбијању бандитизма који је узимао маха на граници. Именован је нови политички комесар Вудве, Рутковић. Као директна посљедица устанка може се тумачити и захтјев Побора, Брајића и Маина

43 ПДДМ, *Стремоухову*, бр. 2, 26-I-1870.

44 ПДДМ, бр. 220, *Стремоухову*, 7-XI-1869.

45 В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд, 1924, стр. 331-332.

да се одвоје од општине Будва. Општинско вијеће није могло да донесе рјешење, већ је овај захтјев упутило которским властима. Акт о укидању ванредног стања заведен је у дјеловодни протокол општине Будва 3. марта 1870.

Коначно, од броја 245, који носи датум 12. августа 1870. године, у дјеловодном протоколу општине Будва престаје употреба италијанског језика и народни, српскохрватски језик уводи се у администрацију. И то је још једна побједа, која резултира из устанка 1869.

Устанак у овоме крају имао је специфичности у погледу вођења војних операција, које су проистицале добрим дјелом из карактера самог терена. Одсуство координације и веза са устанком у Кривошијама непријатељ је искористио и на релативно малом и уском простору извршио јаку концентрацију војске (7-8 хиљада војника), и уз подршку снажне артиљеријске ватре прешао у офанзиву. Војна организација устаника базирала се искључиво на племенској основи, акције су извођене углавном на територији племена, није било јединствене команде. У борбама на овом терену нијесу учествовали Црногорци, али морална и материјална (прихватање избјеглица) помоћ Црне Горе била је од изузетног значаја. Нијесу тачне тврдње да је устанак био угушен; на основу архивских докумената може се говорити о континуитету борбе у току цијелог устаничког периода.

БОКА КОТОРСКА НА СТРАНИЦАМА „ЗАПИСА“ И „ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА“ 1927-1977.*

Записи се појављују на Цетињу у јануару 1927. године, као часопис за науку и књижевност, а издаје их група цетињских професора на челу са Душаном Вуксаном, уредником и истакнутим научним и културним радником. Све до априла 1933. године часопис је излазио у мјесечним свескама, а затим наступа прекид у излажењу.

Као гласник Цетињског историјског друштва, *Записи* се поново појављују у јануару 1935. године и излазе континуирано у мјесечним свескама све до априла 1941. године, под уредништвом Душана Вуксана и Риста Драгићевића.

Послије ослобођења, почетком 1948. године обновљено је издавање часописа под називом *Историјски записи*. Био је то прво орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе, затим се као издавач јавља Историјски институт НР Црне Горе, а од 1959. то је орган Института и Друштва историчара СР Црне Горе.

У протеклих педесет година изашло је укупно 243 свеске *Записа – Историјских записа*, на око 40.000 страница текста. Ту су објављени бројни и запажени резултати научних истраживања из старије и нарочито новије политичке, културне, просвјетне, правне и економске историје Црне Горе, објављивана је архивска и мемоарска грађа, као и сјећања учесника ослободилачког рата и

Душан Д. Вуксан
(1881-1944)

* Преузето из: *Бока*, 10 (1978), стр. 309-317. (Прим. ур.)

социјалистичке револуције.¹ Зато се ова два наша угледна часописа с правом могу назвати огледалом црногорске историографије.

Користећи се статистичким методом истраживања, покушаћемо кроз више показатеља дати кратак осврт и преглед објављених прилога у *Записима* и *Историјским записима*, који су својом тематиком везани за прошлост Боке Которске. Увјерени смо да оваква регионална анализа, нарочито кад се ради о Боки Которској, заслужује пажњу из више разлога.

Бока Которска је још у античко доба, па кроз средњи вијек, била један од најнасељенијих региона Црне Горе, са формираним градским урбаним срединама, са доста развијеним комуникацијама, нарочито поморским, са трговином, занатством, производњом соли, и друго. Ту су настали и сачували се бројни споменици архитектуре, умјетности, литературе и културе уопште. Због свог геопрометног положаја она је увијек имала стратегијску важност за стране државе и била у жижи њиховог интересовања. Зато и није случајно што су се ту смијењивали многи господари, остављајући трагове својих цивилизација и утицаја. У каснијем периоду средњег вијека словенски живаљ доминира не само у селским, већ и у градским срединама. Без обзира на специфичност положаја и дугу доминацију страних окупатора, политичке, економске, културне и црквене везе са залеђем нијесу прекидане, јер су оне, поред осталог, имале основу у етничком јединству народа, а биле су од виталног значаја за црногорска племена, за њихов опстанак и ослободилачку борбу у процесу стварања црногорске државе. У вријеме Петра I Петровића Његоша то јединство је нашло било одраза и у формирању заједничке владе састављене од представника Боке и Црне Горе. Међутим, тек у најновијој историји, кроз револуционарну борбу и социјалистичку револуцију, под руководством КПЈ, створена је Социјалистичка Република Црна Гора и тиме су остварене заједничке тежње за јединством нашег народа.

1 Др Јован Бојовић, Педесет година ИЗ 1927-1977. ИЗ, XXX/1977, књ. XXXIX, св. I, стр. 10.

Анализа није усмјерена на приказивање и истицање неке посебности овог краја, већ напротив, наша је жеља да прикажемо у којој је мјери црногорска историографија била интегрална и свеобухватна у проучавању прошлости црногорског и других народа и народности који живе у СР Црној Гори, а који су стицајем разних околности више вјекова били раздвојени и налазили су се под окупацијом туђина. Народ овог краја је живио и борио се за очување свог националног бића, стварао и његовао своју културну баштину, дизао буне и устанке класног и ослободилачког карактера. Он се поноси тековинама из старије и новије историје, осјетљив је на одређене пропусте у нашој историографији и с правом захтијева научну објективност и адекватну заступљеност у историји Црне Горе, јер је то и његова историја. Оправдано је сматрати да се историја Црне Горе не може поистовјетити са историјом настанка и развоја њене државности, већ она има далеко шире димензије. У том контексту разматрамо и оцјењујемо историографију о Боки Которској на страницама *Записа* и *Историјских записа*.

У овим гласилима објављено је 246 прилога у којима се третира историјска и друга проблематика Боке Которске. Од тог броја 79 је расправа и чланака, 113 мањих прилога, 11 приказа и биљежака и 22 прилога грађе. Ако овај број од 246 прилога упоредимо са укупним бројем објављених прилога у часописима, којих има 3.621,² то они чине око 6,5 одсто. Мада број објављених прилога није једини индикатор за оцјењивање, ови подаци говоре да у цјелини гледано, историографија о Боки Которској у *Записима* и *Историјским записима* није заступљена довољно. Таква констатација се односи на Црногорско приморје у цјелини, јер смо о прошлости Бара и Улциња регистровали свега двадесетак прилога.

Како се кретао број објављених прилога о Боки Которској у *Записима* и *Историјским записима* у одређеним временским размацима, илуструјемо сљедећим подацима: до 1941. године у *Записима* је објављено укупно 39 прилога; у *Историјским записима* 1948-1957

2 В. Јововић, Библиографија Записа и И. З. 1927-1967. И. З. XX/1967, књ. XXIV, св. 3, стр. 441-641; В. Јововић и Ч. Драшковић, Библиографија Историјских записа 1967-1977. године. И. З. XXX/1977, књ. XXXIX, св. 1. стр. 223-261.

– 88; 1958-1967 – 73; 1968-1977 – 46 прилога. Дакле, чита је тенденција смањења броја прилога у посљедњих десет година.

Према периодизацији, која је дата у *Библиографији Записа и Историјских записа*,³ коју условно прихватамо, број објављених прилога креће се у сљедећим оквирима: **I** Наше земље до XV вијека – 41; **II** Црна Гора од почетка XVI до краја XVIII вијека – 71; **III** Црна Гора од краја XVIII до средине XIX вијека – 50; **IV** Црна Гора од 1852-1878. – 14; **V** Црна Гора од Берлинског конгреса до краја Првог свјетског рата 1878-1918. – 27; **VI** Југославија између два рата – 5; **VII** Други свјетски рат са народноослободилачком борбом – 17 прилога. Поред тога, објављено је 20 прилога опште садржине. Из ових података види се да се претежан број објављених прилога односи на период до краја XVIII вијека.

Извршили смо класификацију прилога и по садржини: политичка историја – 140: поморство – 14; трговина, саобраћај, занатство – 12; пољопривреда – 2; историја медицине – 5; црквена историја – 14; археологија – 4; култура и друштвене науке – 29; умјетност и архитектура – 10, и биографије – 14 прилога. Како се види из наведених података, на страницама *Записа и Историјских записа* разматрана је и обрађивана разноврсна тематика из области политичког, економског и културног живота Боке.

Подаци о ауторима – сарадницима *Записа и Историјских записа* који су писали о прошлости Боке Которске су, такође, интересантни. Њих је укупно 73 и подијелили смо их у три групе. Прву групу чине 22 сарадника који живе или су живјели и радили у Боки Которској, и објавили су 128 прилога. Сарадника из других крајева Црне Горе има 24, а објавили су 65 прилога. Сарадника ван Црне Горе има 27 и објавили су 54 прилога. Од бокелских историчара старије генерације, који су умрли, највише је прилога објавио Петар Шеровић – 34; дон Антон Милошевић – 6, др Лазар Томановић – 5; дон Нико Луковић – 3; Ђуро Суботић – 2 прилога. Од савремених историчара најактивнији сарадник *Историјских записа* је др Славко Мијушковић, који је објавио 25 прилога, затим др Милош

3 Исто.

Милошевић – 13; проф. Ристо Ковијанић – 11; прот. Игњо Злоковић – 8; и више других научних радника који су објавили по један или неколико прилога. Од историчара из друге групе највише је писао Душан Вуксан. Он је публиковао 18 прилога и то је, углавном, грађа, затим проф. Ристо Драгићевић – 9, др Нико С. Мартиновић – 5, Гојко Вукмановић – 4, др Јован Бојовић – 4, и остали са једним, два прилога. Од историчара који живе и раде ван Црне Горе истичемо др Глигора Стојановића, који је на основу грађе из млетачког архива, објавио 14 прилога, др Јефто Миловић – 4, др Вук Винавер – 4, др Коста Милутиновић – 3, др Богумил Храбак – 2, др Јосип Берош – 3; затим, Ђурђе Бошковић, др Иван Божић, др Јован Радоњић, др Андрија Капићић, др Бернارد Стули, и други, јавили су се са по једним прилогом. Поред истакнутих научника старије и средње генерације, данас немамо ни једног младог научног радника који се бави проучавањем историје Боке Которске. Таква констатација се односи и на црногорску историографију у цјелини.

Навешћемо неке важније расправе и чланке објављене у *Записима* и *Историјским записима*, користећи се *Библиографијом* и њеном систематизацијом грађе. Подаци су дати хронолошки, по периодима.

ПЕРИОД ДО КРАЈА XV ВИЈЕКА

Ристо Драгићевић: Везе Зете – Црне Горе са Јадранским приморјем (3., 1935); Ристо Ковијанић: Которски кнежеви у доба самосталности (1391-1420), (И. 3., 1957); Славко Мијушковић: Неке специфичности феудалних односа у Грбљу у XIV вијеку (И. 3., 1957); Антон Милошевић: Како се владало од давнина у Которској Републици – и у каснија времена у Котору (И. 3., 1948).

ПЕРИОД ОД ПОЧЕТКА XVI ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА

Вук Винавер: Похара Пераста 1624. године (И. 3., 1952); Никола Вучковић: Будвански анали Крста Ивановића (И. 3., 1965), Ристо

Драгићевић: Жена у Грбальском закону (З., 1929); Ристо Ковијанић и Иво Стијепчевић: Хајдуци у Боки до Морејског рата 1654-1684 (И. З., 1954); Славко Мијушковић: Књига паштровских привилегија (И. З., 1959); Милош Милошевић: Прилике у Боки Которској током припрема за ослобођење Херцегновог од Турака 1684-1687. (И. З., 1966); Дилеме економске политике Млетачке Републике према Котору и поморским насељима Которског залива (И. З., 1973); Глигор Станојевић: Прилози проучавању историје Боке Которске у првој половини XVII вијека (И. З., 1965); Турски напад на Котор 1657. године (И. З., 1963); Црна Гора и црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1499-1502. године (И. З., 1963); Петар Шеровић: Стара Топалска општина у Боки Которској 1718-1797 (И. З., 1957).

ПЕРИОД ОД КРАЈА XVIII ДО СРЕДИНЕ XIX ВИЈЕКА

Славко Мијушковић: Борба за српски језик у Котору за вријеме аустријске владавине (И. З., 1965), Дневник генерала Готјеа (Gauthier) о опсади Котора октобар 1813 – јануар 1814. (И. З., 1962), Отпор Брајића француским властима у Боки (1807-1814) (И. З., 1954), Његош и Бока (И. З., 1963); Душан Берић: Дјелатност абата Јакова Брунације за присоједињење Боке Которске Аустрији 1813. године (И. З., 1950); Љубо Влачић: Спор митрополита Петра I са Аустријом за посјед Манастира Стањевићи (З., 1938); Душан Вуксан: Други улазак Аустријанаца у Боку и посљедице (З., 1940, у 5 наставака), Један неостварени савезни уговор међу Црном Гором и Енглеском и судбина Боке 1813-1814. (З., 1937); Ђорђе Миловић: Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. године и неке политичке посљедице (И. З., 1956); Петар Шеровић: Бокелји у Првом српском устанку (И. З., 1953); дон Нико Луковић: Велика Народна скупштина Бокелја 1848. године (И. З., 1948); Јефто Миловић: Продаја манастира Маина Аустрији (И. З., 1963); Милош Милошевић: Његошев став приликом аустро-црногорског разграничења на подручју Доброте 1837-1841. (И. З. 1963).

ПЕРИОД 1852-1878.

Славко Мијушковић: Захтјев Которске општине од 1812. за отварање гимназије (И. З., 1957); Коста Милутиновић: Бокелски устанак и Вагнерова афера (И. З., 1958), Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету (И. З., 1953); Ђуро Суботић: Кривошијски устанци (И. З., 1949); Јосип Берош: Вагнерова администрација и кривошијски устанак 1869. године (И. З., 1969).

ПЕРИОД 1878-1918.

Игњатије Злоковић: Из Другог кривошијског устанка (И. З., 1957); Никола Стијеповић: Преписка између рисанске општине и Среског начелства у Котору у вези са увођењем домобранства 1881. године (И. З., 1961); Лазар Томановић: Поводом мемоара барона Гисла (З., 1928); Јосип Берош: Неке полицијске мјере аустријских власти у Боки Которској за вријеме Првог свјетског рата (И. З., 1964), Патње народа у Боки Которској за вријеме Првог свјетског рата (И. З., 1966); Игњатије Злоковић: Из морнарске побуне у Боки Которској (И. З., 1953); Славко Мијушковић: Противаустријске демонстрације у Котору јуна 1914. године (И. З., 1964); Јован Бојовић: Једно сјећање на устанак у Боки Которској 1918. године (И. З., 1968); Милош Милошевић: Илегално достављање поште морнара затворених због учествовања у устанку 1918. године (И. З., 1968); Бернард Стули: Устанак морнара у Боки Которској 1-3. фебруара 1918. (И. З., 1968).

ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Драгоје Живковић: Раднички покрет у Боки Которској 1919-1920 године (И.З., 1963); Нико С. Мартиновић: Прва народна општина на Јадрану (И. З., 1948); Славко Мијушковић: Неколико докумената о радничком покрету у Боки Которској 1919-1921. (И. З., 1959),

Оптужба државног тужиоца у Котору од 21. новембра 1921. године против неколико истакнутих комуниста (И. З., 1969).

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ

Павле Фрањковић: Улога пете колоне у априлском слому „краљевске“ морнарице на подручју Боке Которске 1941. године (И. З., 1963); Шпиро Доклестић: Оријенски батаљон (И. З., 1948); Гојко Вукмановић: Формирање НОП батаљона „Јован Томашевић“ (И. З., 1966); Милош Милошевић: Паљење Љуте 1944. године (И. З., 1959); Саво Оровић: Оријенски батаљон (И. З., 1951); Игњатије Злоковић: Једна оптужница Специјалног фашистичког суда у Риму на Липарима 1942. године (И. З., 1976); Стојадин Солдатовић: Народноослободилачки покрет у западној Боки 1942-1943 (И. З., 1975).

Ово је попис расправа и чланака који се својом садржином, углавном, односе на политичку прошлост Боке Которске. Нијесмо били у могућности да наведемо многе краће прилоге, који су дати у виду научног саопштења, а представљају допринос расвјетљавању прошлости Боке. Као што смо већ навели, на страницама *Записа* и *Историјских записа* писано је и из других области. Те важније расправе и чланке смо евидентирали посебно и распоредили у четири групе:

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА И УМЈЕТНОСТ

Ђурђе Бошковић: Проблем урбанизације Дукљанског – Зетског – Црногорског Приморја у средњем веку (И. З., 1958); Ристо Ковијанић: Ко су Обрад Которанин и Фра Вита (И. З., 1962); Вељко Ђурић: Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима (И. З., 1960); Нико С. Мартиновић: штампарија Франћеска Андреоле (И. З., 1954); Јефто Миловић: Владичин боравак у Маинама од 13. фебруара до 8. априла 1836. године и постанак *Слободијаде* (И. З., 1950);

Славко Мијушковић: Захтјев Которске општине из 1862. за отварање гимназије (И. З., 1957); Игњатије Злоковић: Поморске школе у Боки Которској (И. З., 1948).

ЕТНОГРАФИЈА, ФОЛКЛОР

Јован Вукмановић: Вјерски и друштвени обичаји у Паштровићима (З., 1935), Правни народни обичаји у Паштровићима (З., 1936); Петар Шеровић: Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у прошлости (И. З., 1948).

ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ И ЗДРАВСТВЕНЕ КУЛТУРЕ

Реља Катић: Средњевјековне болнице Црногорског приморја (И. З., 1960), Хирурзи Црногорског приморја од 1326-1754. године (И. З., 1960), О мјерама за сузбијање епидемије у Црногорском приморју у периоду од XV-XVIII века (И. З., 1958); Славко Мијушковић: Оснивање и дјеловање поморско-здравствених установа у Боки Которској (И. З., 1963), Настојања которске општине око оснивања централне болнице за Боку средином XIX вијека (И. З., 1972).

ТРГОВИНА, ЗАНАТСТВО

Антон Милошевић: Старе ковнице новца у Црној Гори и Боки (И. З., 1948); Ђорђе Миловић: Политика цијена млетачких власти у херцеговском крају (И. З., 1960); Милош Милошевић: Прилози за историју заната у Котору (И. З., 1956); Славко Мијушковић: Манифактуре у Боки Которској 1834. године (И. З., 1956), Ангажованост бокелских општина око уклапања трговачког уговора између Црне Горе и Аустро-угарске (И. З., 1974); Марко Петрановић: Развој индустрије у приобалном подручју Црне Горе до Другог свјетског рата (И. З., 1968).

Записи су више пажње поклањали објављивању грађе. Душан Вуксан је објавио: Статут француске управе над Боком (З., 1930); Генеалогiju куће Пасквали (З., 1936); Неколико докумената из которског Архива из XVIII вијека (З., 1938); Двије прокламације (Бан Јелачић – Которанима) (З., 1938); 'Дворјанство' добротске фамилије Ивановића (З., 1938), и неколико писама. Ристо Драгићевић у шест наставака (З., 1940) објављује Грађу за културну историју Црне Горе и сусједног јој приморја, која садржи кореспонденцију између Петра I и которског поглавара, и погодбу између Подгоричана и Паштровића. Повељу Балше II објавио је Андрија Арменко (З., 1931). У *Историјским записима* Антон Милошевић у три наставка (1949) објављује Средњовјековне латинске повеље и буле; Петар Шеровић, Неколико млетачких докумената из Државног архива у Херцег-новом из XVII и XVIII вијека (1960); и Божо Михаиловић, Неколико паштровских исправа и једно писмо владике Данила (1958). Објављена су и два документа о односима Црне Горе и Боке из 1848. године (1950).

Црногорска историографија је релативно млада дисциплина која се нагло развија у послеријатним годинама, након формирања Друштва историчара Црне Горе и Историјског института. Надовезујући се на предратну историографију, она се претежно бави проучавањем политичке историје новијег доба, а у оквирима стварања и развоја црногорске државе. Историјски институт је носилац истраживања и једина наша научна установа из ове области. Институт је у послеријатном периоду постигао изванредне резултате, који се огледају у многим издатим публикацијама монографског карактера, одбрањеним докторским дисертацијама, у чланцима и расправама објављеним у *Историјским записима*. Међутим, чињеница је да у оквиру научно-истраживачког програма Института није довољно пажње посвећено проучавању прошлости Црногорског приморја, посебно Боке Которске. Том проблематиком се, углавном, баве научни и културни радници који живе у Боки Которској, а запослени су у архивима, музејима, школама, или су пензионисана лица. Користећи богате изворе Историјског архива у Котору, Архива у Херцег Новом, Перасту и

другим мјестима, они су објавили велики број прилога из политичке, економске, нарочито поморске и културне прошлости Боке. По тој основи јављају се и регионалне научно-стручне публикације: *Гласник Народног универзитета Боке Которске* (1934-1940), *Годишњак Поморског музеја у Котору* (24 годишта), *Бока*, зборник радова из науке, културе и умјетности (издавач СИЗ културе и науке Херцег Нови, 9 годишта), и недавно покренути *Годишњак Поморске школе у Котору*. Више од половине свих прилога о Боки у *Историјским записима*, а претежно су чланци и расправе, објавили су ови аутори. Затим, по броју и значају објављених радова, долазе научници из других средина, док су свега неколико радова објавили сарадници Историјског Института. Библиографија радова о Боки Которској није израђена, али се може претпоставити да има више хиљада библиографских јединица. Указаћемо на неке битне карактеристике историографије о Боки Которској које, по нашем мишљењу, важе и за прилоге објављене на страницама *Записа и Историјских записа*.

Усљед тога што је основна оријентација црногорске послеријатне историографије усмјерена била на проучавање политичке историје везане за настанак и развој црногорске државности, дошло је до запостављања проучавања историје Боке Которске, односно, тај процес се одвијао, углавном, на другом колосјеку, без систематичности, координације, планирања. Спонтаност у истраживањима види се и из избора тема који се врши према афинитетима и могућностима појединих научних и културних радника. Нема организованог научног рада, пројеката, ни једна институција се том проблематиком не бави професионално.

Није научно разрађена периодизација, која би се оснивала на марксистичком методолошком правцу. Зато у многим чланцима, расправама и другим прилозима преовладава опис догађаја и голо изношење чињеница, без дубљих истраживања узрока и повезивања са ширим подручјима, штто у крајњој линији води ка локалној хроници.

Битни фактори развоја друштва у Боки Которској нијесу довољно проучени и освијетљени. Ту мислимо на истраживања

класних структура, социјалних покрета и друштвено-економских односа у цјелини.

Није поклоњена пажња припремању и издавању извора, што је са своје стране допринијело сужавању истраживања.

Чини нам се да је ово прилика да се истакне потреба за извјесном преоријентацијом научних истраживања у правцу интегралног проучавања друштвених подручја и кретања кроз сва временска раздобља, јединствено за Црну Гору, имајући у виду да је наша Република поморска држава, да је то у прошлости имало велики значај и да је данас од виталне важности. Резултати таквих истраживања несумњиво ће показати да многе тековине бокелске прошлости чине саставни дио културног наслеђа Црне Горе. Покушај, у том правцу, учињен је приликом рада на историји Црне Горе, али се на томе стало.

ДУШАН ГРЕГОВИЋ*

Греговићи, заједно са Миковићима, Медиговићима, Давидовићима и Андравићима, чине сродничку групу старих паштровских братстава која се везује за племе Давидовићи. Помињу се још у петнаестом вијеку и према предању доселили су се из јужне Македоније. Главно станиште им је било у Новоселу, одакле су се огранци преселили у Калудерац, Под Главицу, у Чупањице и у Кастел Ластву. Из овог разгранатог братства, током деветнаестог вијека многи су одлазили у печалбу: у Турску, Русију и Америку; тамо су стицали иметак, постајали утицајни људи; неки су се враћали у завичај и од зарађених средстава градили куће, бавили се трговином и земљорадњом. Сечено богатство омогућавало је појединцима да школују дјецу и да стичу високо образовање. По томе се Кастел Ластва, данашњи Петровац, посебно истиче на Црногорском приморју. Као добростојећи и утицајни људи поједини Греговићи су имали развијене пословне везе са Црном Гором и Двором.

Браћа Крсто и Јово Греговић отишли су у Цариград још у првој половини деветнаестог вијека и тамо, захваљујући свом предузетничком умјећу, стекли лијепо иметак. Посједовали су каменоломе у близини Цариграда и испоручивали камен за градњу султанових двора; као добри организатори бавили су се и другим пословима. Зарадили су за оно вријеме доста новаца и вратили се у завичај. У Кастел Ластви су саградили лијепу и пространу кућу

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – збор Паштровића, 2000, стр. 125-127. (Прим. ур.)

која је била луксузно опремљена: имала је два салона са стилским намјештајем.

Јово се оженио у Цариграду младом Гркињом која је у Кастел Ластву донијела први клавир. На Кастио, како су Паштровићи у оно вријеме уобичавали звати данашњи Петровац, родио им се, 17. августа 1875. године, син јединац Душан Греговић. Душан је у Цариграду завршио француски лицеј и заузимањем црногорске владе добио турску стипендију. Студирао је на правном факултету у Цариграду, али усљед неуредне исплате стипендије од стране турских власти Душан је морао да напусти студије. Примљен је у дипломатску службу Црне Горе, у којој је више година обављао одговорне дужности. До 1905. године обављао је дужност првог секретара Министарства иностраних послова; затим је постављен за црногорског конзула у Скадру и на тој дужности се налазио од 30. 9. 1905. до 18. 5. 1907. године. У то вријеме министар иностраних послова Црне Горе био је др Лазар Томановић, чијим заузимањем је Греговић премјештен за конзула у Цариграду. На нову дужност Греговић је ступио у јулу мјесецу 1907. У то вријеме између Турске и Црне Горе долазило је до озбиљних несугласица које су пријетиле да поремете односе између двије државе. Посебно је важно било питање утврђивања границе око Језерског врха и на Чакору. Греговић је обављао дужност отправника послова у Цариграду све до 1. фебруара 1910. По повратку у Црну Гору именован је поново за црногорског конзула у Скадру и на тој дужности остао од фебруара 1910. до августа 1911. године. За то вријеме радио је око рјешавања граничних и персоналних питања са Турском.

У августу 1911. постао је министар иностраних послова и на тој најодговорнијој функцији у црногорској дипломатији остао до 6. јуна 1912. У *Гласу Црногорца* бр. 25 од 11. 6. 1912. објављен је указ краља Николе којим се на предлог предсједника Министарског савјета и министра војног, за „Маршала Двора Његовог Величанства Краља Господара, са годишњом систематском платом од 5.000 перпера поставља Душан Греговић, министар на расположењу“. То је била и посљедња дужност Греговића у Црној Гори.

Душан је био ожењен Мариком, ћерком богатог Паштровића Јока Давидовића. Дјеце нијесу имали. Марика је била дворска дама код краљице Милене.

Послије Првог свјетског рата Душан Греговић је наставио дипломатску каријеру у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: 14. фебруара 1919. именован је за генералног конзула у Цариграду и ту је дужност обављао до 11. марта 1922, када је пензионисан. Исте године је поново активиран и 10. јула 1922. постављен за директора Конзуларно-трговинског одјељења Министарства иностраних дјела. Била је то и посљедња одговорна дипломатска функција коју је Душан Греговић обављао. Умро је у четрдесет осмој години живота, 19. јуна 1923. године.

Литература:

- Архив Црне Горе, Фонд Цариградско посланство; Архив Југославије (подаци М. Милошевића); Н. Л. Перезић, *Паштровићи појединци 19. и 20. вијека* (рукопис), Историјски архив Будва ; *Анаџраф* парохије Петровачке.

ОСВРТ НА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ПЕТРОВАЧКОЈ ОПШТИНИ 1920. ГОДИНЕ*

У нашој новијој историографији, која се руководи марксистичким и дијалектичким методом истраживања, далеко више пажње морало би се посветити проучавањима класно-социјалних покрета и са тих позиција сагледавати и оцијењивати развој револуционарног покрета и народноослободилачке борбе. Још изразитија је потреба за оваквим приступом код истраживања старије прошлости, јер се проучавањем политичке историје, везане за настанак и развој црногорске државности, даје приоритет, уз наглашавање вјековне борбе за слободу. Тај романтичарски приступ, који је утемељен у првој објављеној историји Црне Горе, написаној од стране владике Василија, провлачи се све до данас у појединим радовима, а користе га неки научници у доказивању тезе о континуитету црногорске државе и самосвјесности Црногораца још у средњем вијеку. По тој основи дошло је и до запостављања истраживања прошлости оних подручја која су се стицајем историјских околности више вјекова налазила под туђинском влашћу, а данас су саставни дио Црне Горе. Тако се и прошлост Црногорског приморја, посебно Боке Которске, проучавала спонтано, према афинитетима појединих научника из овога краја, без дугорочно разрађене концепције и периодизације.

Потврду оваквом ставу видимо и у случају истраживања Петровачке црвене комуне, јер се резултати досадашњих проучавања своде на неколико мањих радова и објављених сјећања. Организовање овог научног скупа, као и неких других који су одржани у

* Преузето из: *Петровачка комуна 1920. године – прва комунистичка општина на Јадрану*, Титоград – Будва, Историјски институт СР Црне Горе, Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, Историјски архив, 1986 (Посебна издања), стр. 85-91. (Прим. ур.)

недавној прошлости са тематиком револуционарне прошлости на ширем простору црногорског приморја, говоре да се стање мијења и да се проучавање и презентирање историје Црне Горе не може свести на четири нахије, односно у оквиру граница Књажевине или Краљевине Црне Горе.

Увјерени смо да ће научни скуп посвећен Петровачкој црвеној комуни бацити ново свјетло на значај овог догађаја, посматрајући га и оцјењујући га као дио опште заједничке борбе наших народа за побједу револуције и социјализма.

Приступајући раду на ову тему било је неопходно истраживати друштвено-економске односе у којима је настала и развијала се стара Ластва, касније Кастел Ластва и данашњи Петровац. Зато ћемо навести неколико основних података везаних за развој овога краја и његове специфичности које су погодиле појави Комуна.

На подручју Паштровића још у средњем вијеку формирају се два јача насеља уз морску обалу: Свети Стефан и Ластва. Ластва ја на основу археолошких налаза далеко старије, јер откривени мозаици говоре о постојању једне 'Ville rustica' из римског доба. Хомогенизација Паштровића у јединствену племенску организацију трајала је доста дуго и може се пратити на основу писаних извора. Карактеристична за средњовјековну Ластву је била тенденција независности и аутономије од Паштровског збора, као највишег самоуправног органа Паштровића. Види се то из докумената о добровољном прикључењу Паштровића Венецији 1442. године.¹ Ластва у то вријеме није прихватила ову одлуку и налазила се ван племенске организације. Она је имала своје судије, војводе и печат, а становници Ластве су у то вријеме били католичке вјероисповијести. Прикључење Ластве Млечанима услиједило је тек након обећања дужда да ће им признати старе повласнице. Када су се Паштровићи придружили Ивану Црнојевићу 1465. године, Ластва то није урадила, чиме је још једном потврдила своју аутономију у оквиру Паштровића.² Паштровски

1 Др Иван Божић, *Паштровићи – Немирно приморје XV вијека*, Београд, 1979, стр. 122.

2 Исто.

збор је у то вријеме повремено успијевао да у свој састав уведе и становнике Ластве. Касније су те разлике отклоњене и Ластва је постала интегрални дио Паштровића, односно уклопила се у племенску организацију власти и поштовала одлуке Збора и других органа. Временом је Свети Стефан постао средиште Паштровића, ту је засједала Банкада, а у вријеме Аустрије ово мјесто је одређено за сједиште јединствене паштровске општине. По тој основи се јављао ривалитет између ова два мјеста, односно између двије ‘банде’³ Паштровића – источног дијела и западног дијела.

Непосредно послје ослобођења овога краја у новембру 1918. године и доласка српске војске отпочела је акција на раздвајању јединствене паштровске општине. Договор о томе је постигнут у јануару 1919. године и тада су формиране двије посебне општине, једна са сједиштем у Светом Стефану, а друга са сједиштем у Петровцу. Заговорници те подјеле су били водећи људи из Петровца, а какво је стање било у међусобним односима и колико је јака била жеља за издвајањем у посебну општину види се из одговора предсједника петровачке општине Мила Перезића Политичком изложеном Будве. У допису се, између осталог, каже: „Више од педесет година водила се у овој општини борба, односно општинског скупа, а то је све што је Општина размакнута од преко 22 километра, а општинско сједиште је било у Светом Стефану те стога је било потешкоћа да неки општинари превале и 15 километара да дођу до општинског уреда за своје личне опште послове, те је од тога сваке године било више загрижености при општинским изборима, а скоро је у потоње вријеме било дошло до врхунца да насрне брат на брата, пријатељ на пријатеља и да се крвљу ријешу то општинско питање“. Даље се у одговору дају подаци о подјели имовине и регулисању међусобних обавеза, и констатује да у Општини нема заједничких добара него нешто мало покућства, те се „у Општинском уреду у Светом Стефану,

3 Ријеч ‘банда’ у Паштровићима се употребљава у смислу ‘страна’.

јануара 1919. једногласно и братски и слободном вољом у доброј намјери подјела извршила“.⁴

Дакле, дугогодишња тежња за аутономијом остварена је у јануару 1919. године, и то треба сматрати као један од предуслова за формирање Црвене комуне у Петровцу. По тој основи, у мањој и компактнијој средини дошли су до јачег изражаја фактори који су утицали на револуционисање народа и његово опредјељење да власт повјери комунистима.

Прве мјере новоформиране општине у Петровцу биле су усмјерене на рјешавање снабдијевања народа намирницама и на гоњење шпијуна. На том послу дошло је до заједничке акције са управом светостефанске општине. У писму Општинској управи Котор, које су заједнички срочили представници ових двију општина, даје се изванредна оцјена стања у којему су се Паштровићи налазили у вријеме аустријске окупације и веома аргументовано се тражи утврђивање одговорности бившег шефа полиције у Боки Которској Бухара. Цитираћемо само један дио тог документа, ради илустрације друштвено-економског стања у Паштровићима у то вријеме: „... Темелна политика мрске нам државе (мисли се на Аустрију) имала је одвајкада за циљ да уништи наше племе. Мрачни систем од више деценија ишао је за тим да истријеби код нас све што је здраво и племенито, да паралиште сваку корисну мисао, те да развијајући наше слабе стране те погодујући нашим манама и сијући раздор усаврши све што је нездраво, подло и слабо. И док гадној немани није пошло за руком, да у нама угуши урођени инстинкт националне свијести, дотле јој је успјело у току рата да нас упропасти, не само материјално, него, најалост, добрим дијелом и морално... Нездраве, махом наврнуте прилике, које данас владају код нас посљедица су и рата и још више систематског угњетавања и насиља што су над нама вршиле крволочне аустријске власти. Пустош краљује на свим линијама. Општина је презадужена, културне и привредне установе опљачкане, школе добрим дијелом затворене. Сиротна наша дјеца, што растаху у страху и ужасу, без

4 ОАБ – ОП Писмо М. Перазића од 12. априла 1920, број 1396 (препис).

надзора науке, гладна и одрпана, побуђују највише сажалење, док су људи и жене – у очајној борби за грки залогај насушног хљеба – изгубили осјећање и укусу идеалнијег живота. Нешто мало грешне интелигенције, што се повратило из аустро-мађарског ропства и са лутања по бијелом свијету схрвано дугим страдањем, чами на домаћем огњишту, те са болом у души гледа на рушевине, које је проузроковала злоћа људска.“⁵

Архивска грађа која се чува у Историјском архиву Котора и Архиву Црне Горе на Цетињу потврђује оцјене изнијете у цитираном допису. Сачувани документи из 1919. и 1920. године показују настојања општинских власти да обезбиједи најнеопходнију опскрбу становништва животним намирницама, организовање школске наставе, а по политичкој линији утврђивање и гоњење шпијуна и издајника. Карактеристичан је у том погледу одговор Душана М. Суђића, првог предсједника Петровачке општине, упућен Окружном суду у Котору, који се тиче кажњавања шпијуна Луке Франовића.⁶

Душан М. Суђић, први предсједник Петровачке општине

Да би се спријечиле евентуалне шпекулације у погледу распооређења намирница, формиран је Контролни одбор за апровизацију, с правом увида у све књиге и рачуне везане за расподјелу и куповину намирница. За руководиоца Одбора изабран је Павле Срзентић, један од водећих комуниста у Петровцу.⁷ Одбор је отпочео рад у мају 1920. године. На његову иницијативу спријечени су покушаји продавања намирница по већим цијенама, и тим поводом вођена је истрага на захтјев Которског поглаварства. У Петровцу је у то

5 ОАБ – ОП (препис) Изјава у вези с актом бр. 202 од 13. 2. 1919.

6 ОАБ – ОП бр. 153, од 22. II 1919. г. (препис).

7 ОАБ – ОП Управи Општине паштровске Петровац, 23. маја 1920.

вријеме постојала посебна продавница преко које се становништву дјелило сљедовање.

На опште друштвено стање у општини доста је утицао и независан положај добровољаца у српској војсци који су се вратили кућама по завршетку рата. Њихова очекивања да ће нова влада рјешавати друштвене проблеме у ослобођеној и уједињеној држави нијесу се остваривала.

Слична ситуација са тешком немаштином била је и у општинама Будва и Свети Стефан. Према утврђеном списку, у Будви је било евидентирано 747 сиромаша.⁸ Општина Св. Стефан је у вези с тешком економском ситуацијом одлучила да у Београд пошаље једног изабраног представника који ће влади предочити да глад пријети народу и тражити помоћ. У акту упућеном Општини Петровац предлаже се да и она упути једног представника и да заједно у име свих Паштровића траже помоћ.⁹

О тешким економским и друштвеним приликама у којима се налазила новоформирана општина у Петровцу свједоче и честе промјене у општинској управи. Из сачуваних докумената може се утврдити да је први предсједник послвије ослобођења био Душан М. Суђић. Његови потписи налазе се на више докумената из 1919. године. Послије Д. Суђића на мјесто предсједника општине дошао је Иво Суђић.¹⁰ Када је он ступио на дужност не може се прецизно установити, али је сигурно да је дужност обављао свега неколико мјесеци, јер је већ 14. фебруара поднио писмену оставку на ту дужност, мотивишући то домаћим околностима. Тражио је да се разријеша дужности и предсједника и вијећника. Оставка му је усвојена и за предсједника је изабран Мило Перазић, који већ 11. марта 1920. године потписује у том својству један акт. Писмену оставку је поднио био и Лука Вукотић на мјесто вијећника, и два пута тражио да му се она уважи.¹¹ У акту упућеном Политичком изложенству Будва број 137 од 22. марта 1920. године новоизабрани

8 ОАБ – ОБ 1918. ф. 1 Извјештај бр. 279.

9 ОАБ – ОСС Управи Општине Петровац, 4. 9. 1920. г.

10 ОАБ – ОП Писмена оставка Ива Суђића од 14. 2. 1920. г. (препис).

11 ОАБ – ОП Писмена оставка Луке Вукотића од 8. 2. 1920. г. (препис)

предсједник Мило Перазиић обавјештава да је дотадашња управа и Вијеће ове Општине поднијело једногласну оставку и да је изабрана нова управа и вијеће. Нова управа је покушала подићи зајам од 100.000 динара код Српске централне банке у Дубровнику, уз гаранцију седам чланова управе. Тражена је и дозвола да се извезе уље да би се сакупила средства за набавку хране. Политичка управа је дала дозволу за извоз 30 квинтала уља на име Дара Миџора.¹² У каквом се економском стању налазила општина свједочи и податак да није било средстава да се једини плаћени чиновник упуту службено у Котор на позив Поглаварства, пошто „ова Општина нема никаквих прихода“.¹³ Интересантно је да је овај акт у својству предсједника општине Потписао Н. Т. Зеновић. У то вријеме забиљежена је и активност Америчког Црвеног крста у пружању помоћи сиромашној дјечи.¹⁴

Сачувана архивска грађа, на жалост, не даје потпуне податке о томе када су тачно спроведени избори у Петровцу на којима су победили комунисти и изабрана нова управа, на челу са Савом Вуковићем. У Општинској архиви Петровца чува се допис са потписом Сава Вуковића датиран 3. септембра 1920. године,¹⁵ чиме се јасно доказује да је Комуна отпочела свој живот петнаест дана раније од доношења одлуке Покрајинске владе за Далмацију са сједиштем у Сплиту којом је „... на сложни придлог свих странака и велике већине пучанства у оној опћини, рјешила да распушти досадашњу привремену

Сава Вуковић, предсједник прве комунистичке општине на јужном Јадрану

12 ОАБ – ОП АКТ Општинској управи са дозволом за извоз уља, 23. 4. 1920. г.

13 ОАБ – ОП Акт број 279 од 19. IV 1920. г. (препис)

14 ОАБ – ОП Допис делегата Америчког Црвеног крста, капетана Петра Лукетића, упућен Општинском управитељству 17. 7. 1920. г.

15 ОАБ – ОП С. Вуковић – Кот. Поглаварству Котор број 646 у вези са припремањем спискова војних обвезника.

управу оне општине, и да именује ново изванредно општинско заступство за исту ...“¹⁶

Непосредно после је ступања комуниста на власт услиједила је посјета мајора Блажа Ђукановића, команданта подручне територије у Будви, који је у повјерљивом акту упућеном команданту Зетске дивизијске области на Цетињу затечено стање оцијенио овако: „У цијелој општини, а нарочито у Петровцу, међу становништвом влада потпуна анархија“. Даље се у документу каже: „Ширење комунистичких идеја повећава се сваким даном све више, благодарјећи потпуноме без икакве контроле самовољном раду оиштнске управе, на челу које је недавно изабран за предсједника човјек који припада комунистичкој странци... Колико сам се стигао лично а и преко других извјестити, тај комунизам с дана у дан прелази у крајњу самовољу и неосвртање на власт и на земаљске законе као да их и не постоји.“¹⁷

Суочена са бројним неријешеним проблемима животне егзистенције, без средстава за задовољавање основних потреба становништва, нова управа је у складу са својим идеолошким одређењима настојала да проведе одређене мјере које су имале широку подршку народа и које су одговарале традицији паштровске самоуправе. Разумије се, та су се настојања косила са важећим прописима, па није чудно што је све то мајору Ђукановићу личило на анархију и непоштовање закона.

Из сачуваних докумената Петровачке општине (према дјеловодном протоколу за 1920. годину њих је око 1.000, али многи, на жалост, нијесу сачувани), може се извести закључак да је друштвено-економско стање било веома тешко, чак критично: осјећале су се у пуној мјери последице аустријских репресивних мјера против Паштровића, владала је велика оскудица у намирницама и другим неопходним за живот артиклима, становништву је пријетила глад. Поред тога, у народу је расло незадовољство и због нерјешавања политичких питања. Испољене су класне супротности, јер нијесу

16 ОАБ – ОП бр. 6566/20, 18. IX 1920. г. (препис).

17 ОАБ – ОП Пов, број 321 од 30. IX 1920. (препис).

сви једнако сносили посљедице оваквог стања. Општинска управа до доласка комуниста на власт није била јединствена и није имала снаге да се хвата у коштац са оваквим стањем, услед чега је и долазило до оних честих промјена у управи. Средстава није било ни за организовање школства и других друштвених дјелатности.

Биле су то околности које су имале не мали значај за револуционисање народа, за његову одлуку да управу повјери комунистима и да заједно са њима ради на остваривању социјалног и политичког програма Комуне.

Дакле, ако оснивање Петровачке општине гледамо у континуитету развоја самоуправе и тежњи за аутономијом овога краја од давнина, коју проф. Соловјев назива формом „идеалне демократије“, у којој владају једнакост и братство, и која је имала стабилне и ауторитативне правне институције, настанак Црвене комуне морамо повезивати са друштвено-економским условима и класним супротностима које су постојале у Петровцу 1920. године и које су погодовале њеној појави.

Спомен дом 'Црвена комуна' у Петровцу

О ЛИКОВИМА ПЕТРОВАЧКИХ КОМУНАРА*

Овај рад је подијељен у два дијела: у првом се анализирају и дају општи подаци биографског карактера значајни за закључивање о одређенима и револуционарној дјелатности чланова и активиста Комуне; у другом дијелу дати су по азбучном реду најглавнији биографски подаци за 24 одборника и тројицу активиста Комуне. Ево њихових имена: Вуковић Саво, Греговић В. Марко, Медиговић Крсто, Греговић Нико,¹ Медин Саво, Андоровић Стево, Вуковић Иво, Тодорица Митар, Перовић Перо, Шољага Радо, Давидовић Саво, Греговић Филип, Греговић Мило, Медиговић Нико, Вуковић Крсто, Голиш Крсто, Перазић Нико, Павловић Илија, Ђедовић Шпиро, Радовић Митар, Зеновић Мило, Срзентић Крсто, Перазић Симо, Ђедовић Нико.² Дати су и подаци Срзентић Павла, Суђић Ива и Греговић Н. Марка.

I

Подаци о личностима прикупљени су на основу анкете која је садржавала 18 питања: Презиме, име и очево име; Датум и мјесто рођења и смрти; Образовање; Кратки подаци о родитељима, браћи,

* Преузето из: *Петровачка комуна 1920. године – прва комунистичка општина на Јадрану*, Титоград – Будва, Историјски институт СР Црне Горе, Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, Историјски архив, 1986 (Посебна издања), стр. 304-320; рад у коауторству са Ником Павловићем. (Прим. ур.)

1 Дао оставку на мјесто одборника усљед старости (74. године)

2 В. Одлуку Покрајинске владе за Далмацију, бр. 6566/20, Сплит, 18. септембра 1920. године.

њиховом занимању и имовном стању, учешћу у ратовима; Подаци о породици и имовном стању у вријеме Комунае и касније; Подаци о занимању и раду у земљи и иностранству; Подаци о личним карактерним особинама; Учешће у ратовима (Балкански, Први и Други свјетски рат), гдје, када, на којим дужностима, одликовања; Гдје и када се упознао са идејама октобарске револуције у Русији; Да ли је имао познанике револуционаре, је ли читао напредну литературу и штампу, да ли је сам писао чланке и прогласе; Да ли је био затваран и прогоњен од полиције, гдје, када и колико дуго; На којим пословима је радио као одборник и да ли је касније биран у општинску управу; Да ли је био члан КПЈ, када је примљен; Револуционарни рад између два рата, у рату и послје рата; Да ли се пасивизирао, зашто; Да ли је напустио револуционарну борбу и у току рата био на страни непријатеља; Да ли је био активан у организацијама Сељачке самопомоћи, синдикатима, културним, спортским и другим друштвеним организацијама између два рата; Подаци о његовом учешћу у НОР-у, о породици, жртвама, страдањима.

Одговоре на анкету дали су најближи сродници и пријатељи, а коришћени су сачувани документи и сјећања неколицине комунара. Данас је од њих жив само Мило Зеновић, одборник из Режевића, који је лично дао податке за анкету.

Сви комунари рођени су у овом крају и породице су им старосједиоци. У вријеме Комунае њихова просјечна старост је 34 године. Између 20 и 30 година било их је 11, од 30 до 40 година 10, између 40 и 50 година тројица, између 50 и 70 тројица. Треба имати у виду да су то људи који су учествовали и у Балканском и Првом свјетском рату, те је 1912, односно 1914. године, више њих имало само 17 година. Предсједник Саво Вуковић имао је 28 година. Ако упоредимо њихове године старости са генерацијом учесника НОР-а и револуције видјећемо да је старосна структура слична.

Међу петровачким комунарима није било неписмених људи. Сви су у родном крају завршили шесторазредну основну школу, а оне су у то вријеме радиле у Петровцу (Кастел Ластви), Режевићима и Градишту. Похађање школе је било обавезно, настава се

изводила на српскохрватском језику, за разлику од Будве, гдје је извођена на италијанском. Значајан утицај на образовање људи овога краја одиграла је и Српска читаоница у Петровцу, која је основана 1890. године и носи име Стефана Митрова Љубише. Али није за комунаре довољно рећи да су били писмени и да су завршили основну школу, јер је њих двадесетак говорило један или два страна језика. Било је међу њима и веома начитаних људи. Тако, на примјер, Павле Срзентић, рођени стриц Васа – Глувог Срзентића, био је претплаћен на штампу; Симо Перацић, као марксистички образован човјек и социјалиста, био је протјеран из Америке, а Марко Васов Греговић, кум Јована Томашевића, такође је био веома начитан човјек.

Анализе показују да комунари потичу из породица које су се претежно бавиле пољопривредном производњом. Најразвијеније је било маслинарство, затим виноградарство и сточарство. Један број домаћинства у приобалном дјелу бавио се и риболовом, поморством и трговином. Доброг имовног стања било је 5, средњег 14, и сиромашног 8. Треба нагласити да појам добро имовно стање овдје не означава богаташе типа крупне буржоазије, јер за то у Петровцу није било услова. У категорију средњег имовног стања уврћена су домаћинства која су се од имања могла прехранити, а сиромашни су били надничари са малим земљиштем и приходом.

Социјално поријекло и занимање спадају у најизразитије елементе класног опредјељења и диференцијације, и то се очито потврђује код петровачких комунара међу којима је било: 5 радника, 11 радника — пољопривредника, 6 пољопривредника, 2 трговца, 3 чиновника. Структура њиховог занимања не одговара могућностима рада у ондашњој петровачкој општини и у томе, поред осталог, видимо својеврстан феномен овог мјеста, као један од разлога за појаву комуне у Петровцу. Гоњени економском нуждом, људи овога краја одлазили су у свијет 'трбухом за крухом'. Готово да нема ни једне паштровске куће из које по више чланова породице није ишло на рад у Цариград, Америку, Аустралију, Русију... Радили су на најтежим пословима: у рудницима, каменоломима, на палантажама, као надничари, лучки радници или занатлије. Од

њих 27, само пет није било у економској емиграцији. По повратку кући рад на имању им је био основно занимање.

Петровачки комунари, заједно са многим Паштровићима, исказали су своје родољубље у Балканском и Првом свјетском рату. У балканском рату у саставу црногорске војске борило се шест, а заједно са српском војском прешло је албанску голготу 14 комунара, Они су се борили и на Солунском фронту, све до ослобођења земље. У америчкој војсци борила су се четворица. Будући да се Петровац налазио у саставу Аустро-угарске, Паштровићи су били аустријски држављани и њихова је обавеза била да се боре под њеном заставом, што су они масовно одбили. Задивљује податак да је у ратовима 1912-1918. учествовао 521 добровољац из Паштровића.

Анкетни подаци говоре и о изворима револуционарних надахнућа комунара. Идеје велике октобарске револуције у Русији 1917. године шириле су се зарађеном Европом и Америком. Један број комунара упознао се са њима за вријеме боравка у Америци и тамо већ стекао одређена револуционарна искуства. Међу њима су: Марко Ников Греговић, Саво Вуковић, Крсто Срзентић, Нико Ђедовић, и други. На Солунском фронту међу добровољцима јачала је свијест о потреби стварања друштва социјалне правде и једнакости и са тим Лењиновим идејама које су се остваривале у Русији многи су се вратили кући спремни да се боре за њих у својој земљи, у завичају.

Није, зато, случајно што се у Петровцу октобра 1919. годице формирала једна од првих партијских ћелија у Црној Гори. У то вријеме међу комунистима је било седам чланова Партије. Повезаност петровачких комунара са Јованом Томашевићем, лидером камунистичког покрета у Црној Гори, била је од великог утицаја на изграђивање њихове револуционарне свијести и спровођење идеја у пракси. Постоје индиције да је Васо – Глуви Срзентић, један од истакнутих југословенских марксиста и револуционара, имао знатног утицаја на петровачке комунаре.

Истинска револуционарност појединца мјери се његовом досљедношћу и истрајношћу у остваривању идеала у свим фазама

борбе и изградње социјализма, у чувању и његовању високих норми комунистичког морала. Како је тај испит времена издржала генерација петровачких комунара илустроваћемо са неколико основних података. Послије распуштања комуне, у периоду између два рата, ни један од њих није постао режимски човјек, већ је, према својим могућностима и условима који су владали у земљи, наставио да помаже напредни покрет. Испољавало се то на разне начине – кроз легалне и илегалне форме рада. Сви су гласали за опозицију, били активни у организацијама Сељачке самопомоћи, у раду читаонице, спортским и друштвеним организацијама, користећи за то и забаве, сијела и друге скупове. Међутим, њихов највећи успјех је у томе што је у Петровцу расла друга генерација комуниста, која је наставила револуционарну борбу започету Петровачком комуном. Због испољене револуционарне активности између два рата 9 комунара је прогоњено од полиције и подвргавано мучењима и злостављањима. Најтеже је то искусио Павле Срзентић, који је после мучења постао инвалид. Између два рата умрла су три члана комуне, а на рад у иностранство отишла су двојица.

Тринаестојулски устанак и четворогодишња народноослободилачка борба и револуција били су нова искушења и испит за њихово родољубље и класну свијест. Зором, 13. јула сви су с пушкама били у устаничком строју. У току рата, у борби и великим страдањима достајно су дјелили судбину људи овога краја, који су листом били и остали вјерни идеалима Октобра. Само двојица од њих усљед старости нијесу активно учествовали у НОБ-у. У народноослободилачкој борби је активно учествовало 20 комунара. Један је носилац Партизанске споменице 1941. године. Тројица комунара дала су живот за слободу.

Велике су жртве и страдања њихових породица и имовине. На страни НОБ-а четворици су погинули синови и браћа, већини су куће попаљене и имовина разграбљена.

II

КРАТКИ БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ ПРИКУПЉЕНИ ПУТЕМ АНКЕТЕ

АНДРОВИЋ МИТРА СТЕВО

- Рођен у Калудерцу 22. 12. 1890. год; умро у Буљарици.
- Завршио основну школу у Градишту – Буљарица.
- Родитељи су му били земљорадници. Имао је два брата, од којих је један радио у САД, гдје је и умро, а други је био земљорадник.
- Био је ожењен и имао троје дјеце – двије кћерке и сина.
- Средњег имовног стања.
- Радник у Русији, Аустралији, у земљи се бавио пољопривредом.
- Дobar човјек, природно бистар, цијењен у средини гдје живи, револуционаран.
- Први свјетски рат га је затекао као регрута у аустријској војсци.
- Са револуционарним идејама се упознао на фронту, а по повратку у свом родном крају.
- Познавао се са Ј. Томашевићем, те са револуционарима из мјеста: П. Срзентићем, М. Греговићем, и другима.
- Није.
- Врло активан, од оснивања до њеног укидања.
- Члан КПЈ у првој ћелији 1919. год. Између два рата у иностранству.
- Био је на раду у Аустралији.
- Активан у Соколском друштву, Читаоници.
- За вријеме II свјетског рата био у Аустралији.

ВУКОВИЋ ЂУРА ИВО

- Рођен 24. 9. 1867. год. у Калудерцу; умро 7. 1. 1932. год у Калудерцу.
- Завршио основну школу у Буљарици.
- Родитељи земљорадници, браћа (три) радници у САД (један лекар). Средњег имовног стања.
- Ожењен и имао пет синова и једну кћерку.
- Средње имовно стање.

- Није ишао у иностранство, бавио се земљорадњом.
- Угледан, поштен и цијењен.
- Учествовао је у I свјетском рату као добровољац у црногорској војсци у Грбљу, а послје капитулације Црне Горе одступио преко Албаније на Солунски фронт, те се након пробоја вратио кући.
- На фронту и у свом крају.
- Имао је пријатеље револуционаре, читао је напредну штампу. Носилац је Албанске споменице.
- Није прогањан нити затваран.
- Врло активно радио у општинској управи до њеног укидања.
- Није био члан КПЈ.
- Није се пасивизирао. Гласао је за опозицију.
- —
- Синови учествовали у устанку 1941. год. и били затворени у Петровцу и Будви.

ВУКОВИЋ КРСТА САВО

- Рођен 1892. године у Калудерцу; стријељан на Цетињу 1941. године.
- Завршио основну школу у Градиштима.
- Родитељи су се бавили пољопривредом. Са братом Радом учествовао као добровољац у црногорској војсци и одступили преко Албаније на Солунски фронт. Учествовао и у Балканском рату, као добровољац.
- Нежењен.
- Средњег имовног стања, касније између два рата доброг имовног стања.
- Радио у Америци и у земљи као трговац. Посједовао своју трговину и хотел, који су Италијани запалили 1941. године.
- Веома цијењен, храбар и способан човјек.
- 9. Учествовао у Балканском и Првом свјетском рату као добровољац.
- У Америци, на фронту и у Петровцу.
- Познаници су му били сви петровачки комунисти. Био је образован и упућен у револуционарну литературу.
- Био је затваран и прогоњен од полиције.
- Био је предсједник Петровачке црвене комуне све до њеног укидања. Између два рата бирачи су му дали повјерење и поново га бирали за предсједника општине.

- Био је члан КПЈ, затим је као симпатизер Партије свестрано помагао њен рад материјално и морално све до почетка рата.
- Послије укидања Комуна није се пасивизирао, већ је користио легалне форме рада, помажући рад Комунистичке партије.
- Био је веома активан у свим друштвеним организацијама у Петровцу и помагао њихов рад.
- Учесник је 13. јулског устанка. Ухапшен је након устанка и стријељан на Цетињу, заједно с Ивом Суђићем. Брат Раде, учесник 13. јулског устанка, активно је са својом породицом помагао НОП. Непријатељ им је нанео велике материјалне штете и малтретирао породицу.

ВУКОВИЋ НИКА КРСТО

- Рођен 1886. год. у Чамидолу; умро у Београду.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Отац радио у Цариграду на мауни, мајка домаћица. Крсто је имао брата Стева, који је био шеф полиције кварта у Сан Франциску и дошао као добровољац на Солунски фронт.
- Био је ожењен и имао пет синова.
- Доброг је имовног стања. Имали су мауну у Цариграду.
- Радник у САД, а по повратку у земљи земљорадник.
- Поштен човјек – цијењен у друштву.
- Дошао из САД као добровољац на Солунски фронт.
- Познавао је револуционаре у свом крају – Срзентића, Греговића, и друге. Читао је штампу.
- Са идејама октобарске револуције упознао се на Солунском фронту и у свом родном крају.
- Није био прогањан и затваран од полиције.
- Од њеног формирања па до укидања комуне.
- Није био члан КПЈ.
- Није био на страни непријатеља, а за вријеме устанка 1941. год. био је на Паштровској гори.
- —
- Због старости није учествовао у II свјетском рату. Талијани су му запалили кућу и све у њој.

ГОЛИШ СТИЈЕПА КРСТО

- Рођен 19. 5. 1889. год. у Крсцу – Режевићи; умро у Петровцу 3. 4. 1971. год.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су му били земљорадници, сиромашног имовног стања.
- Ожењен, има три сина и три кћерке.
- Сиромашног имовног стања у вријеме Комуне. Касније по повратку из иностранства имовно стање се побољшало.
- Рударски радник у Канади тринаест година.
- Цијењен, поштен, велики радник – домаћин.
- Учесник у I свјетском рату, а у II одборник НОО-а све до краја рата 1945. год.
- Са идејама октобарске револуције упознао се на фронту и у свом родном крају 1919-1920. год.
- Познавао је све напредне револуционаре у Петровцу. Читао је штампу.
- Није био прогањан и затваран од ондашњих власти.
- Радио као вијећник Комуне до њеног укидања.
- Није био члан КП). Није се бавио револуционарним радом између два рата. У рату је био одборник НОО-а.
- Он и породица активно на страни НОП-а.
- Активан као члан Читаонице и у Сељачкој самопомоћи.
- Учесник у НОП-у – одборник. Кућа изгорјела у току рата.

МАРКО НИКОВ ГРЕГОВИЋ

- Родио се у Петровцу 2. 4. 1887. године у средње имућној породици. Његов отац, Нико Марков, имао је поред њега, који је био најстарији, још два сина: Илију и Стевана, и три кћерке: Милку, Олгу и Росу. Брат Илија је провео највећи дио свога живота у Америци и вратио се у домовину као амерички пензионер. Брат Стево је био добар механичар и обрађивао је земљу.
- Марко је још од млађих дана био врло напредан. Био је веома активан члан ондашњег Српског соколског друштва, основаног 1911. године, и показивао се

Марко Ников Греговић

као врстан гимнастичар и атлетичар. Велики родољуб, пун снаге и полета, ступа 1912. године у црногорску војску и учествује у чувеној бици на Тарабошу. Учесник је Балканског рата. Био је у чувеној чети војводе Вука, која се храбро борила против непријатеља. Као добровољац, добио је Повељу К. Србије.

- Неко вријеме је боравио у Америци, одакле се враћа одмах после завршетка рата. Одмах ступа у везу са которским радницима, организованим у Радничком савезу Социјалдемократске странке за Далмацију, на чијем челу се налазио Адолф Мук, а која је касније прерасла у Комунистичку партију. Вјероватно тада и постаје члан Партије. Одржавао је сталну везу са Јованом Томашевићем и био идејни вођа и организатор рада Партије у Петровцу, заједно са Павлом Срзентићем, када се 1919. године оснива и права комунистичка ћелија, чији су били чланови.
- На једном збору у Петровцу, који су били сазвали радикали на захтјев народа, говорио је Марко, који је тада био члан Општинског одбора, и позвао присутне да се придруже борби коју води радни народ ове земље под заставом КПЈ, а другом приликом је у Режевићима предводио сељаке и онемогућио да се одржи збор, који је имао за циљ да образује мјесну организацију Радничке странке (радикала је било присутно свега пет).
- Колико је Марко код ондашњих власти био сматран као 'окорјели' комуниста види се из неколико извјештаја Политичког изложенства у Будви, у којима се – поред Павла Срзентића, Ника Л. Перезића и Митра Суђића – истиче као главни пропагатор и организатор комунизма у овом крају. Комунистички првак Боке Адолф Мук био је кандидат на листи КПЈ, а Марко је био његов замјеник. Рад Црвене петровачке комуне забрањује се одмах после убиства Драшковића, и прије доношења Обзнане и Закона о заштити државе, долази до хапшења пок. Марка и Павла Срзентића. Злостављани и мучени у которском затвору, гдје су остали неко вријеме, без икаквих резултата су пуштени, и даље су наставили свој револуционарни рад.
- Јуна 1935. године Светозар Вукмановић – Темпо преко њега поново формира партијску организацију у Петровцу, Буљарици, Жуковици и Режевићима, па чак и у сусједној општини Свети Стефан. Овом приликом се Марко бира за секретара Међуопштинског комитета за општине Петровац и Свети Стефан.

- Јуна 1936, након провале у Партији, Марко је поново хапшен, са још неколико петровачких комуниста, и мучен у затворима Дубровника, Сарајева и Београда, гдје је био осуђен на 14 мјесеци затвора.
- Сем са Томашевићем, одржавао је везе са Мошом Пијаде, који га је лично посјетио у рату 1941. године.
- Послије првог свјетског рата ишао је у Аустралију, у печалбу, гдје је радио као дрвосјеча и међу тамошњим радницима ширио револуционарне идеје.
- Био је изванредан пољопривредник. Подизао је плантажу агрума и маслињак у Буљарици. Врло вриједан и радан, успијева да својим синовима пружи високу спрему, али, на жалост, када је већ остарио није могао добити никакву материјалну помоћ.
- Може се слободно рећи да је био један од најистакнутијих фигура комунистичког покрета овога краја.
- Био је члан Среског комитета КПЈ – Котор, заједно с Адолфом Муком и Антом Матковићем.

ГРЕГОВИЋ ВАСА МАРКО

- Рођен 1890. год. у Новосељу – Петровцу на Мору; умро у Будви.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су се бавили земљорадњом. Брат Нико радник у САД, добровољац у I свјетском рату на Солунском фронту.
- Нежењен.
- Средње имовно стање за вријеме Комуне.
- Бавио се пољопривредом и био узоран пољопривредник и домаћин.
- Карактеран, поштен, угледан и цијењен у општини и шире.
- Као поданик мобилисан у аустроугарску војску све до капитулације Царевине.
- Са идејама октобарске револуције упознао се на фронту, а последице у свом крају. Лични пријатељ Јована Томашевића и других револуционара у Петровцу, Котору, и другдје.
- Јован Томашевић је чести гост у Марковој кући и одатле је организовао разне састанке. Читао је напредну штампу, као и разне часописе. Један је од сазивача збора у Будви, заједно са Ј. Томашевићем.
- Није био прогањан и затваран.

- Врло активан у управи Петровачке комуне до њеног укидања, као и у партијској ћелији.
- Примљен у КПЈ крајем 1944. год. Између два рата био симпатизер КПЈ. Учесник у Тринаестојулском устанку. Одборник општинског НОО-а од краја 1941. год. до краја рата.
- Није се пасивизирао. Био је врло активан.
- Активан је био у организацији Сељачке самопомоћи и Читаоници.
- У НОП-у од 1941. до 1944. год. Општински одборник од краја 1941. год. до 1945. год. Интерниран у Клос, Албанија.

ГРЕГОВИЋ СТИЈЕПА МИЛО

- Рођен 21. 11. 1894. год. у Грабовици. Умро 9. 7. 1983. год. у Петровцу на Мору.
- Завршио је шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су му били земљорадници. Није имао браће. Били су сиромашног имовног стања.
- Био је ожењен. Има четири сина.
- Имовно стање за вријеме Комуне врло сиромашно.
- Радио као рударски радник у Канади шест година, а по повратку из Канаде као надничар.
- Поштен, карактеран и поуздан човјек.
- Учесник у I свјетском рату; добровољац у црногорској војсци до њене капитулације. Након капитулације Црне Горе пада у ропство те бива заатворен у Шпањоли – Херцег Нови, одакле након годину дана бива упућен на италијански фронт. Учествује са пушком у руци 13. јула 1941. год. на Куфину, у првој фронталној борби изведеној у овом крају, која је трајала до 20. јула 1941. год., против регуларних јединица италијанске дивизије Таро. Касније је ухапшен и упућен у логор Клос – Албанија. По повратку из логора активно сарађује с партизанима.
- Са идејама октобарске револуције упознао се у свом крају. Имао је пријатеље револуционаре у свом крају, Павла Срзентића, Марка Н. Греговића, и друге.
- Упознаван је са напредном литературом.
- Није прогањан и затваран од полиције.
- Врло активан све до укидања Комуне.
- Није био члан КПЈ. Гласао за опозицију.
- Учесник је у Тринаестојулском устанку 1941. год.

- Није се пасивизирао. Стално уз НОП. Није припадао непријатељским формацијама.
- Члан Сељачке самопомоћи и других напредних удружења.
- Учесник НОБ-а од првог дана, како он, тако и његова породица. Један од његових синова је погинуо 1944. год. као партизан.

ГРЕГОВИЋ АНДРИЈЕ НИКО

- Рођен у Петровцу 22. 4. 1850. год; умро 1938. год. у Петровцу.
- Завршио основну школу у Петровцу.
- Родитељи су имали рудник угља у Андолији. Били су доброг имовног стања.
- Ожењен, има два сина и двије кћерке.
- Доброг имовног стања.
- Занимање у иностранству – надзорник.
- Дobar човјек.
- Налазио се у Цариграду у вријеме ратова (балканских и I свј. рата).
- —
- —
- —
- Био је члан Управе, али је због старости поднео оставку.
- Није био члан КПЈ.
- По одлуци ондашње власти постављен за комесара у петровачкој општини.
- Није.
- Није учествовао у НОП-у, умро 1938. год.

ГРЕГОВИЋ ИЛИЈЕ ФИЛИП

- Рођен 1893. год. у Новосељу; умро 1950. год. у Петровцу на Мору.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Отац месар, мајка домаћица, брат Матија ђак учитељске школе одступио преко Албаније и наставио школовање у Француској, гдје је умро током I свјетског рата.
- Ожењен. У браку имао троје дјеце.
- Средњег имовног стања.
- У земљи се бавио пољопривредом, а у САД радио у фабрици Форд.
- Дobar, поштен, цијењен, дружељубив.

- Учесник у балканским ратовима и I свјетском рату; у црногорској војсци добровољац, а по капитулацији Црне Горе одступио преко Албаније и отишао у Америку.
- Са идејама октобарске револуције упознао се по повратку из САД 1919. год.
- Имао је познанике револуционаре из свога краја: П. Срзентића, М. Греговића и Ј. Томашевића.
- Није прогоњен од полиције, нити је затваран прије рата.
- Био је активан до укидања Комуна.
- Није био члан КПЈ.
- Није напуштао револуционарне идеје, нити је био на страни непријатеља.
- Био је активан у Соколском друштву, Читаоници и Сељачкој самопомоћи.
- Учесник је у НОБ-у, у јулском устанку 1941. год. Касније активно и организовано радио. Учешће у II свјетском рату му је признато двоструко. Носилац Партизанске споменице.

ДАВИДОВИЋ ЛАЗА САВО

- Рођен 9. 1. 1894. год. у Буљарици; умро у Петровцу.
- Завршио основну школу у Градишту.
- Отац и мајка земљорадници.
- Неожењен.
- Средњег имовног стања.
- Пољопривредник – није био у иностранству.
- Добар, поштен, цијењен, дружељубив.
- Добровољац у балканским ратовима на Скадру, а I свјетског рата у црногорској војсци (Грбаљ), све до капитулације. Одступа преко Албаније и учествује на Солунском фронту. Одликован Медаљом Обилића.
- Са идејама октобарске револуције упознао се на Солунском фронту, а по повратку у Петровцу.
- Сви револуционари у мјесту били су му познаници – пријатељи.
- Није прогоњен од полиције, нити је затваран прије рата.
- Био је члан Управе до њеног укидања. Касније је на листи опозиције биран за одборника, а био је и предсједник општине.
- Био је члан КПЈ током II свјетског рата. Није познато када је примљен. Његов револуционарни рад између два рата се осјећао кроз опозицију. Од Партије је постављен за команданта Буљаричког одреда у устанку 1941. год.

- Носилац је Споменице 1941. год.
- Активан у Соколском друштву, Читаоници, Сељачкој самопомоћи.
- Учесник у НОП-у 1941-1945. год. Носилац Споменице и неколико одликовања.

ЂЕДОВИЋ ПЕРА НИКО

- Рођен 1882. год. у Дробнићима; а умро 1978. (у 96. години живота) у Дробнићима.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су били земљорадници – отац Перо и мајка Мара. Брат Марко погинуо на Солунском фронту као добровољац – носилац Карађорђевог звезде. Средњег имовног стања.
- Ожењен, имао сина Марка, члана КПЈ који је стрељан 1941. год. на Куфину.
- Средње имовно стање.
- Био је поморац у Цариграду; у САД такође радио као поморац на дугој пловидби. Говорио турски, италијански и енглески језик. У земљи, поморац на 'Зетској пловидби'.
- Карактеран, поштен, цијењен и угледан човјек.
- Налазио се у иностранству за вријеме I свјетског рата. У Другом свјетском рату био је одборник Народноослободилачког одбора 1941-1945. Признато својство борца НОР-а.
- Као радник на бродовима у иностранству, а касније у свом крају.
- Имао је познанике – пријатеље револуционаре у свом крају и шире. Читао је штампу.
- Због учешћа у штрајковима у иностранству, затваран од полиције у САД и Мексику.
- У управи Петровачке комуне врло активно радио до њеног укидања.
- Није био члан КПЈ.
- Није се пасивизирао, дјеловао је међу радницима – морнарима на бродовима дуге пловидбе.
- Активан у Синдикату, Читаоници.
- Учесник у НОП-у, признато својство борца од 1941. год. Син стријељан. Синовац Јово и сва породица на страни НОП-а. Кућа изгорјела у рату 1941. год.

ЂЕДОВИЋ ЛУКИН ШПИРО

- Рођен маја 1886. год. у Режевићима, умро 12. маја 1945. год. у Режевићима – Петровац. Основну школу завршава у родном мјесту Режевићи.
- Послије школе живи и даље у Режевићима, у скромној и сиромашној сељачкој породици. У заједници са родитељима бави се земљорадњом. Ожењен, отац четворо дјеце.
- Он и његова породица су врло сиромашног стања. Његово економско стање погоршава I свјетски рат, у коме учествује као солунски добровољац.
- Послије завршетка I свјетског рата долази кући и као напредан и револуционаран биран је за одборника Комуне.
- Тешки економски услови натјерали су га да напусти родно мјесто и потражи боље услове живота у Америци. У Америци ради тешке физичке послове: у рудницима, на сјечи шуме и у угоститељству.
- Био је тих и миран; добар домаћин, добар родитељ и добар и омиљен комшија.
- Учествује као борац на Солунском фронту у I свјетском рату. Заједно са свим својим мјештанима учествује у Тринаестојулском устанку. Тешка болест, која га је пратила кроз читав рат, није му омогућила активно учешће, али и он и његова породица, размјерно својим могућностима, стоје чврсто на страни НОП-а кроз читав рат.
- Револуционарне идеје прво је прихватио у I свјет. рату, затим у своје мјесту, гдје су имале велики замах. У раздобљу између два рата постаје инвалид (остаје без руке). Није прогањан и затваран од стране полиције. Није био члан КПЈ. Инвалидност и болест прате га дуго кроз живот, а нарочито кроз II свјетски рат. Умро је маја 1945. године.

ЗЕНОВИЋ ЗАХАРИЈЕ МИЛО

- Рођен 1896. год. у Крстцу, у Режевићима.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су му били пољопривредници, средњег имовног стања. Имао петоро браће.
- Ожењен, има два сина и кћерку.
- Имао је своје имање и од тога је живио.

- 1927. отишао у Аустралију и око четири године радио као радник.
- Мобилисан у аустроугарску војску 1916-1918. год.
- За вријеме октобарске револуције налазио се у Пољској.
- Имао је познанике: Ника Медиговића, Павла Срзентића, Ива Суђића.
- Није био члан КП).
- Касније је био биран у општинску управу.
- Био је на страни НОП-а. Изгорјела му је кућа.

МЕДИГОВИЋ НИКА КРСТО

- Рођен 12. 9. 1896. год. у Петровцу; а умро 1983. год. у Петровцу.
- Завршио основну школу у Петровцу.
- Родитељи су му били земљорадници. Брат пољопривредник. Били су средњег имовног стања.
- Ожењен, има два сина.
- Средњег имовног стања. Имао своју кафану у Петровцу.
- Био је на раду у Канади (радник на сјечи шума), а по доласку отвара кафану у Петровцу, која ради до 1941. год.
- Цијењен, поштен, дружељубив.
- Учествује као добровољац у I свјетском рату – прво у саставу црногорске војске у Грбљу, а по капитулацији Црне Горе одступа преко Албаније на Солунски фронт, гдје је у борби са Бугарима рањен 2. 9. 1916. год.
- Са револуционарним идејама упознао се на Солунском фронту, а касније у свом Петровцу на Мору.
- Имао је познанике – пријатеље револуционаре, а познавао је Ј. Томашевића и остале из Петровца: Павла Срзентића, Марка Греговића, и друге. Примао је напредну штампу и читао литературу.
- Затваран и прогањан од италијанске полиције у Будви и Петровцу.
- У управи Петровачке комуне је активно радио до њеног укидања.
- Није био члан КП), између два рата био на страни опозиције, а после II свјетског рата био је врло активан.
- Није се пасивизирао. У ратном периоду био на страни НОП-а.
- Био је активан у организацијама Сељачке самопомоћи, Соколском друштву и Читаоници – између два рата.
- Учесник у устанку 1941. год. Признато му је својство борца. Брат погинуо као командир чете 1. децембра 1941. год. на Пљевљима. Крсто је

затваран и пребијан у Будви и Петровцу, а сестре му биле у логору Клос – Албанија.

МЕДИГОВИЋ ИВАНА НИКО

- Рођен 17. 7. 1883. год. у Жуковици; умро у Петровцу 24. 3. 1966. год.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Родитељи су му били земљорадници. Отац Иван је био 10 год. у САД као радник у руднику. Имао је пет брата, од који су четири били радници у САД, а један земљорадник на свом имању. Средњег је имовног стања. Један од браће је добровољац у црногорској војсци, док су четири била на раду у САД. Два брата стријељана од окупатора у II свјетском рату.
- Био је ожењен и имао три сина.
- Средње имовно стање.
- У иностранству рударски радник, а у земљи пољопривредник.
- Карактеран и поштен човјек.
- За вријеме балканских ратова и I свјетског рата на раду у САД. Члан српских исељеничких удружења. Учесник у II свјетском рату. Ухапшен међу првима као таоц, затворен у Петровцу, у логору Бар два пута. Средином 1944. год. побјегао из затвора у Петровцу и отишао у партизане на Паштровској гори.
- Са револуционарним идејама се упознао у САД у напредним синдикатима, а од 1919. год. и касније у родном крају.
- Познаници и пријатељи мјесни прваци – револуционари. Читао је штампу и напредну литературу.
- Оптужен 1935. год. због увреде краља, али није осуђен (из недостатка доказа).
- Био је ангажован као одборник до укидања Комуне. Касније није биран у општинску управу.
- Није био члан КПЈ.
- Остао симпатизер до краја, а у рату активно учествује са женом и три сина на страни НОП-а.
- Био је члан Читаонице и Сељачке самопомоћи.
- Он са ужом породицом учествује 1941. год. у устанку. Супруга му је била два пута у логору. Год. 1944. и она побјегла из Петровца, а син Стево стријељан у логору у Бару.

МЕДИН ЛУКЕ САВО

- Рођен у Петровцу 17. 4. 1897. год; нестao 1943. год. приликом бјекства у Италију.
- Завршио је основну школу у Петровцу.
- Родитељи су му били земљордници. Сиромашног имовног стања.
- Ожењен, имао троје дјеце — кћерку и два сина.
- Имовно стање у вријеме Комуна сиромашно.
- На раду у САД радник – келнер, а по повратку у земљу пољопривредник.
- Цијењен – поштен човјек.
- Добровољац у црногорској војсци у I светском рату (у Грбљу) све до капитулације, а послје прешао Албанију и нашао се у САД. Као добровољац је дошао из Америке на Солунски фронт.
- Са идејама Октобарске револуције упознао се на Солунском фронту, у САД, а по повратку у родном крају.
- Познавао је револуционаре у свом крају: Греговића, Срзентића, и друге.
- Није прогањан од полиције прије рата.
- Био је ангажован као члан Управе до њеног укидања. Није познато да ли је касније биран у општинску управу.
- Није био члан КПЈ. Између два рата на страни опозиције. Увијек гласао за опозицију.
- У ратном периоду затваран као таоц 1943. год. у Жуковици и Буљарици, затим је пребјегао у Италију и нестao.
- —
- Учествовао у јулском устанку 1941. год. Касније је неколико пута хапшен и злостављан.

ПАВЛОВИЋ ЈОВА ИЛИЈА

- Рођен 24. 5. 1873. Год; умро у Ријечи Режевића.
- Завршио 6 разреда основне школе у Режевићима.
- Отац и мајка земљорадници. Браћа у иностранству радници – трговци. Брат Лука власник највеће плантаже поморанци на свијету – назван 'краљ поморанци' — у Ермосиљу, у Мексику. Прије II свјетског рата, Лука је био почасни конзул Југославије у Мексику. За вријеме II свјетског рата добро држање, те поново почасни конзул ФНРЈ, од 1945. год. до смрти. Године 1945-6. послао паштровској општини у Петровцу у првој помоћи

25.000 долара, а у другој 5.000 долара за обнову кућа попаљених у II свјетском рату у Паштровићима. Новац је подијељен МНО Петровац и МНО Св. Стефан. Није учествовао у балканским ратовима и I свјетском рату, јер се налазио у иностранству.

- Ожењен.
- Врло доброг имовног стања.
- У земљи пољопривредник, а у иностранству радник.
- Поштен и угледан домаћин.
- Због старости није учествовао у устанку 1941. год.
- У иностранству и свом родном крају се упознао са револуционарним покретом.
- Познавао, је све напредне људе у свом крају.
- Није био прогањан од полиције.
- Као члан управе Општине остао све до њеног насилног укидања.
- Није био члан КПЈ.
- Није био на страни непријатеља.
- —
- Није учествовао у НОП-у због старости. Син му Мирко није био на страни НОП-а.

ПЕРАЗИЋ ЛУКЕ НИКО

- Рођен 21. 5. 1885. год. у Режевићима; умро 8. 12. 1958. год. у Петровцу.
- Завршио шест разреда основне школе у Режевићима.
- Отац трговац у Одеси – Русија. Средње имовно стање.
- Ожењен и има шесторо дјеце. Средње имовно стање.
- —
- Радник у фабрици оружја у САД за вријеме I свјетског рата, а у земљи чиновник у Општини.
- Природно интелигентан, угледан, поштен, познавалац руског, италијанског и енглеског језика.
- Добровољац у црногорској војсци у I свјетском рату (Грбаљски фронт). Одступио 1915. преко Албаније до Липарских острва, одале пошао у САД, а 1919. год. се вратио у домовину.
- На фронту и у САД, као и за вријеме боравка у Русији 1905. год.
- Пријатељи су му били Павле Срзентић, Марко Греговић, и други. Читао је напредну литературу.

- Није био прогањан.
- Активно је радио у Општини све до укидања.
- Није био члан КПЈ, а између два рата дјеловао као опозиционар.
- Није се пасивизирао. За вријеме устанка 1941. год. изгорјела му је кућа и уљара. Народни непријатељи (црмнички националисти) ухапсили су га и затворили 1943. год. у Брчелима.
- Активно је радио у Читаоници у Петровцу и туристичком друштву 'Приморје' у Петровцу од 1925. год.
- Због старости није учествовао у НОБ-у. Синови су учествовали у НОБ-у.

ПЕРАЗИЋ СИМО ПОК. АНДРИЈЕ

- Рођен је 1888. год. у Режевићима; умро 1958. год.
- Завршио је шест разреда основне школе у Режевићима.
- Отац Андрија и мајка Марија били су земљорадници. Старији брат Лазо такође је завршио шест разреда основне школе. Прије I свјетског рата Лазо одлази као печалбар у Америку, а затим одводи и Сима. Тамо су се бавили разним тешким пословима. За вријеме рата Лазо је био војник, односно коњички наредник, док је Симо као социјалиста био велики противник рата, па је због тога затворен и интерниран. Одмах по завршетку рата Симо је протјеран из Америке и враћа се у завичај, гдје живи све до смрти.
- У том периоду је засновао породицу, да би га задесила трагедија када му жена умире на порођају.
- Врло сиромашног имовног стања.
- Претежно је одговорено на то питање под тачком бр. 4.
- Био је тих, миран и поштен грађанин.
- Био је затворен и интерниран из Америке. Као позадинац помогао је у припремању хране и другог материјала.
- Био је упознат са идејама Октобарске револуције.
- Имао је велики број пријатеља међу којима и напредну омладину, којој је објашњавао тековине октобарске револуције. Сарађивао је са Павлом Срзентићем, Марком Никовим Греговићем, и другима.
- Био је затворен у Америци, јер је био против рата. Хапшен је и по повратку у земљу. За вријеме избора 1920. био је са осталим напредним социјалистима. И тада је хапшен и злостављан у казаматима бивше Југославије.

- Као начитаном марксисти повјераване су му разне дужности и задужења.
- Био је активан у организацијама Сељачке самопомоћи, као и у културним и другим друштвеним организацијама.

ПЕРОВИЋ ЈОКА ПЕРО

- Рођен у Буљарици 1880. год; умро у Бару.
- Завршио шест разреда основне школе у Буљарици.
- Родитељи су му били земљорадници, није имао браће и сестара.
- Био је ожењен и у браку имао петоро дјеце – три сина, од којих је један погинуо 1944. год. као припадник НОП-а.
- Сиромашног имовног стања.
- Земљорадник – надничар.
- Поштен човјек, цијењен и дружељубив.
- Доброволац у балканским ратовима, а током I свјетског рата мобилисан у аустријску војску.
- Са идејама Октобарске револуције упознао се у свом крају 1919-1920. год.
- Познаници – пријатељи су му били револуционари из мјеста: П. Срзентић, Марко Греговић, и други.
- Није затваран ни прогањан од полиције између два рата.
- Члан Општинске управе до њеног укидања.
- Није био члан КПЈ.
- У опозицији према ондашњем режиму.
- Био је члан Сељачке самопомоћи.
- Због старости није учествовао у јулском устанку, али су му синови активни на страни НОП-а.

РАДОВИЋ ЂУРА МИТАР

- Рођен 1873. год. у Дробнићима; умро 1933. год. у Дробнићима.
- Шест разреда основне школе завршио у Режевићима.
- Отац и мајка земљорадници. Доброг имовног стања.
- Ожењен, имао 4 сина, најстарији син Саво доброволац у Првом свјетском рату.
- У вријеме Комуне доброг имовног стања.
- Радник у Цариграду, а у земљи пољопривредник.
- Важио као поштен човјек и угледан домаћин.
- Нијесу познати подаци о учешћу у ратовима.

- У свом родном крају.
- Познавао је револуционаре у свом крају.
- Није познато.
- Члан општинске Управе до њеног укидања.
- Није био члан КП).
- —
- Није познато.
- Умро 1933. год.

СРЗЕНТИЋ КРСТО

- Рођен у селу Брда (Петровац на Мору) 1898; умро 1983. године.
- Завршио основну школу.
- Родитељи су се бавили земљорадњом.
- Ожењен.
- Доста сиромашног стања.
- Радио као земљорадник.
- —
- Као добровољац учествовао у I свјетском рату у црногорској војсци. Послије капитулације ухапшен од аустријских власти и више од годину дана провео у затвору Шпањоли. Мобилисан у аустријску војску, па због бјекства осуђен на стријељање. Амнестиран усљед младости.
- У војсци и послвије доласка у родно мјесто.
- Познавао је петровачке комунисте.
- —
- —
- —
- —
- —
- —

СРЗЕНТИЋ ПАВЛЕ ЛУКШИН

- Рођен 1878. у селу Брда; умро 1943. у Петровцу.
- Није похађао школу, али је био писмен.
- Отац му је био земљорадник. Имали су земљу и стоку. Имао је полубрата по мајци.

- Жена му је била Кате Миџор и нијесу имали порода.
- Кућу у Петровцу су сазидали 1928. год., а уз то су радили на имању.
- Радио је у Цариграду и у Америци.
- Био је мршав, висок, плав. Омиљен, цијењен, паметан, али нервозан.
- Учествовао је у I свјетском рату као добровољац и прешао је Албанију.
- Вјероватно се у Америци упознао са идејама Октобарске револуције.
- Познавао је Јована Томашевића и Адолфа Мука. Пратио је напредну штампу.
- Био је у затвору у Котору са Марком Никовим Греговићем. Од батина није могао да хода и постао је инвалид.
- Био је секретар партијске ћелије Петровачке комуне.
- Члан КПЈ је постао 1919. год. Био је чувар кутије Комунистичке партије на изборима. До краја живота се није опоравио од батина из затвора. (Тринаестог јула 1941. год. из Петровца је пребачен на Брда; имао је дрхтавицу.)
- Био је болестан, али је увијек помагао напредни покрет.
- Помагао је Сељачку самопомоћ.
- Његова породица је била врло напредна: синови његовог брата од стрица били су Мирко, Васо и Војо Срзентић, истакнути југословенски револуционари.

СУЂИЋ ИВО КРСТОВ

- Рођен 1882. год. у Петровцу; стријељан 8. августа. 1941. на Цетињу.
- Завршио Основну школу у Петровцу.
- Отац Крсто – земљорадник, мајка – Анђе Медин, браћа – Бошко и Симо. Средњег имовног стања – земља, стока, трговина.
- Неожењен.
- Трговац у вријеме Комуне и послје.
- Америка (келнер), до 1911. год.
- Плав, средњег раста. Дobar и миран, пријатан у трговини.
- Балкански и I свјетски рат (цио); носилац Албанске споменице.
- Био је на Солунском фронту и тамо се упознао са идејама Октобра.
- Јован Томашевић. Знао је и Адолфа Мука.
- Испитиван више пута (у Бару).
- Комуна (1920.). Није био у Комунистичкој партији. Био је благајник Општине 1937-8, до капитулације (у вријеме када је Саво Вуковић био предсједник).

- Није био члан КП), али врло активан и покретач устанка.
- Не.
- Материјално је подржавао Комунистичку партију.
- Стријељан 1941. год. (са Савом Вуковићем и Де Мајом).

ТОДОРИЦА ИВА МИТАР

- Рођен 20. 10. 1883. год. у Буљарици, умро у САД.
- Завршио шест разреда основне школе у Буљарици.
- Родитељи су му били земљорадници, а браћа радници у САД. Средњег имовног стања. У вријеме I свјетског рата налазио се као добровољац на Солунском фронту.
- Ожењен. Имао два сина и три кћерке.
- Средњег имовног стања.
- У иностранству, гдје је провео највећи дио живота, као радник.
- Поштен и цијењен.
- Није учествовао у ратовима.
- У свом родном мјесту и иностранству.
- Познавао је све напредне људе у свом крају. Читао је штампу.
- Није затваран ни прогањан од полиције.
- У управи Комуне од њеног формирања до укидања.
- Није био члан КП).
- Налазио се у иностранству.
- Кћерка Марија члан КП), организатор устанка 1941. год.; један од чланова Штаба који руководи устанком; касније борац IV црногорске бригаде; погинула од домаћих издајника у Мрчевцу (Тиват, Бока Которска). Син Стево и остала породица учесници НОР-а. Кућа им је увијек била отворена партизанима.

ШОЉАГА ЛУКЕ РАДО

- Рођен 22. 2. 1888. год. у Буљарици; умро у САД 1948. год.
- Завршио шест разреда основне школе у Буљарици.
- Родитељи су му били земљорадници. Није имао браће и сестара.
- Није се женио – нема породице.
- Сиромашног имовног стања.
- Угоститељски радник.

- Цијењен, поштен, омиљен човјек.
- Добровољац I свјетског рата на Солунском фронту.
- Са идејама Октобарске револуције упознао се у свом крају 1919-1920. год.
- Познавао је све напредне људе – револуционаре у свом крају и шире. Читао је напредну литературу – штампу.
- Није.
- Био је члан Петровачке комуне од њеног формирања до укидања.
- Није био члан КПЈ.
- Није се пасивизирао, нити је био на страни непријатеља. Помагао НОП.
- Између два рата налазио се у САД.
- За вријеме II свјетског рата имао добро држање – помагао НОП.

ДРУШТВА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ ИЗ ОБЛАСТИ ТУРИЗМА У БУДВИ 1922-1941*

ЗАЧЕЦИ ТУРИЗМА НА БУДВАНСКОЈ РИВИЈЕРИ

Када сам прије двадесетак година посјетио острво Капри у Италији, разгледао његове природне љепоте и знаменитости, нијесам се уздржао да не поставим питање италијанском водичу – мјештанину, који је са великим надахнућем и ерудицијом причао о овом чудесном крају: „Господине, реците нам када је на острву почео да се развија туризам?“ „Има више од двије хиљаде година; ту су долазили на одмор римски императори и други великодостојници, током вјекова посјећивали су острво и боравили на њему људи из многих земаља свијета – ми се тиме поносимо“, добио сам одговор. Италијан је заиста био у праву: Капри има веома повољан географски положај у Медитерану и вјековима је био оаза мира, мјесто за одмор, рекреацију и разоноду. Ко ли све од знаменитих људи из свијета није боравио на овом острву. Има ли основе да и ми у древној прошлости Будве тражимо зачетке туризма?

Ако туризам тумачимо у његовом изворном значењу (фр. *tour*, обилазак, путовање; *tourisme*), као путовање ради забаве, задовољства, нарочито пјешке, (М. Вујаклија: *Лексикон страних речи и израза*), онда почетке ове данас глобалне људске активности и на нашем простору можемо тражити и наћи још у античком добу. Повољан географски положај, љепоте, атрактивност и очуваност

* Одломци преузети из књиге: *Туризам у Будви између два рата*, Будва, изд. аутора, 1997. (Прим. ур.)

природе, богати ресурси биљног и животињског свијета, са климом погодном за живот и одмор – све то Будванска ривјера имала је у античком добу; била је и остала привлачна за људе са стране да је посјећују и да одмарају у њој. Антички човјек аристократског поријекла, поморац, трговац, филозоф, писац, државни службеник, великодостојник, било да је био Феничанин, Грк, Римљанин, све једно, имао је средстава, живио на високој ноzi, путовао по Медитерану и шире, откривао и освајао нове предјеле и земље, једном ријечју користио је благодети природе и задовољавао, поред осталог, и своју знатижељу за упознавањем до тада њему непознатог свијета. Зар остаци откривеног љетњиковца, такозване *Villa rustica*, у Петровцу на Мору, који је вјероватно припадао неком римском великодостојнику, не говоре у прилог овој тврдњи?

Писана свједочанства оставили су писци и историчари старе Грчке и Рима, а богати археолошки материјал из будванске некрополе и други налази на терену Општине говоре о античкој Будви као мјесту гдје су се укрштале старе цивилизације и културе: илирска, грчка, римска, келтска и, у средњем вијеку словенска, која је постала и доминантна. Грчку Тебу и Будву повезује мит о Кадму, сину феничанског краља Агенора и краљице Телефосе. Према писању грчког писца Стјепана Византијског, који преноси вијест Филона из Библа – Кадмо, владар и освајач Беотије, протјеран из Тебе, заједно са својом женом Хармонијом, нашао је уточиште код илирског племена Енхелеја, који под његовим вођством побједе Ардијеје и њега прогласе за краља Илирика. Легенда каже да је у илирске земље Кадмо стигао воловском запрегом, зауставио се под брдом Спас и основао Будву. Име је, наводно, и добила по његовим воловима (*боус* - на грчком: во).

Дакле, Будва своју античку историју темељи на писаним изворима и археолошким налазима који сежу пет вјекова прије наше ере, а њено оснивање, хиљаду година раније везује се за легенду о Кадму, једну од најпознатијих из грчке митологије. Псеудо Скилак, из средине 4. вијека прије наше ере, помиње Будву, која сигурно није била грчка насебина, него важни аутохтони емпориј у коме се осјећао грчки утицај и присутност грчког пословног

свијета који је ту налазио прилику да посредује у размјени добра између домаћег и страног свијета, о чему свједоче примјерци изванредног хеленистичког златног накита нађеног у будванској некрополи.¹ Римски писац Плиније који је путовао Јадраном у првом вијеку наше ере и главни је извор за познавање топографије градова уз обалу, описује Бутхуу као римски муниципални град, који је играо важну улогу у илирском друштву.² У другом вијеку н.е. чувени хеленистички астроном и географ Птоlemeј на својој географској карти Јадрана наводи и град Будву. Та њена старина била је повод да су је Словени послѣ доласка у ове крајеве звали и Стариград. У средњем вијеку Будва достиже највећи просперитет у вријеме владавине Намањића, када постаје значајна лука и трговиште сољу. У то вријеме, и касније, њу посјеђују и бораве у њој значајне личности онога доба: Свети Сава из Будве одлази у Свету Гору, цар Душан је посјеђује, затим ту бораве феудалци: Балшићи, Ђурађ Стратимировић, 'велики војвода Рашке и Босне' Сандаљ Хранић Косача, српски деспот Ђурађ Бранковић, и последњи господари Црне Горе – Црнојевићи. Било је ту неко вријеме и сједиште зетске митрополије.

Прихватањем млетачке власти 1442. године и током више вјекова господарења Венеције, Будва је донекле сачувала самоуправу, али је стагнирала у развоју у сваком погледу. Није боље прошла ни касније, за вријеме стогодишње владавине Аусто-Угарске монархије. У та времена, окружење Будве и гранични положај према Турској, која је више пута предузимала војне походе на град, утицали су да је знатно опао транзит робе, трговина, занатство и поморство, а тиме је ослабила и економска моћ њених грађана.

Гласовити Будванин, књижевник Крсто Ивановић (1628-1678) у љетопису Будве, који је написао 1653. године каже: „Град Будва, мада мален по опсегу зидина које га окружују, велик је по угледу који ужива“. Овакву оцјену Ивановић је дао на основу древне прошлости града, јер у његово доба прилике за живот у Будви биле

1 Рендић-Миочевећ, Дује, Будва и Горица, двије етапе хеленистичког импорта на источном Јадрану. Гласник САНУ, књ. 12, св. 1, 1961.

2 Суић, Мате, Антикчки град на Источном Јадрану, стр. 87, 114.

су тешке и због тога је морао да напусти завичај и пресели се у Венецију. Ивановић је заслужан што је сачуван текст старог *Статута* Будве, а то је, управо, најдрагоценији извор за проучавање њене средњовјековне историје. У *Статуту*, поред осталог, постоје поглавља којима се регулише долазак и боравак странаца. Тако у поглављу 7, О свечаностима патрона св. Ивана Крститеља, стоји: „У славу Бога и св. Ивана Крститеља сваки човјек који дође на његову свечаност три дана прије и три дана послје свечаности слободан је и од свакога заштићен.“ Ова одредба *Статута*, ако је тумачимо у духу теме коју обрађујемо, може се сврстати у градски пропис из области туризма. Она јасно говори: да су поводом дана градског патрона организоване велике феште које нијесу имале само локални карактер; да су Будву у те дане посјећивали странци и да им је град гарантовао слободу и безбиједност три дана прије и три дана послје феште, што говори и о величини саме свечаности; да је град био веома заинтересован за долазак странаца, када је у свом највишем правном акту дефинисао ову материју; да су ове свечаности, вјерског и културно-забавног карактера доприносиле угледу града на ширем простору; да су, поред свега тога, доносиле и лијепе приходе градским властима и грађанству. *Статут* садржи и још неколико одредби којима се регулишу и штите права странаца у Будви. Може да се говори и о туристичком карактеру карневалских фешта у Будви које су се у осамнаестом и деветнаестом вијеку традиционално одржавале у вријеме поклада. Ту желимо посебно да истакнемо дон Антуна Којовића, другог хроничара и будванског писца, који је активно учествовао у организовању ових свечаности и писао прикладне текстове за феште.³

Наведени примјери из прошлих времена по много чему су слични данашњим туристичким и културним манифестацијама које се организују у Будви и другим мјестима Црногорског приморја, а у циљу привлачења што већег броја наших и страних туриста. У далеко скромнијем обиму тако је било и раније.

3 В. Бојовић, Злата, *Антун Којовић*, 1997

ДРУШТВО ЗА ПРОМЕТ СТРАНАЦА

Навршило се седамдесет пет година од како је у Будви почетком 1922. године формирано Друштво за промет странаца. Исте године и у Херцег-Новом формирано је Друштво 'Оријен'. То су двије прве друштвене организације из области туризма у Црној Гори.

Мада документација о раду Друштва за промет странаца није комплетна и нема основног документа о његовом оснивању, из других се аката може са сигурношћу утврдити да је друштво отпочело са радом у јануару или фебруару 1922. године. Први документ који то доказује потиче од Политичког изложенства Будве, бр. 511 од 15. фебруара 1922. године, којим се дозвољава Друштву да може организовати забаву предвиђену за 18. фебруара 1922. године.⁴ У дјеловодном протоколу општине Будва под бројем 1762 и са датумом 15. октобра 1922. године заведен је акт Друштва за промет странаца упућен општини у којем се моли да се са плаже Могрен забрани укрцавање пржине. Актом број 166 од 8. јуна 1923. године Друштво за промет странаца обавјештава г. Давида Љубишу, трговца из Будве и будућег предсједника Општине Будва, да га је Скупштина чланова Друштва, рјешавајући његову усмену понуду, дана 7. јуна 1923. године примила за редовног члана. „Чланарину за 1922. и 1923. дужни сте да у најкраћем року уплатите, јер у противном нећете бити сматрани чланом“, каже се у обавјештењу. Акт су потписали: предсједник Друштва доктор А. Миколашек, лекар у Будви, по националности Чех; тајник Јово Дапковић, трговац и благајник Мило Рађеновић, посједник. Из наведених докумената види се да је Друштво за промет странаца радило читаву 1922. годину и да је то година његовог оснивања. Сачувана документа о раду овог туристичког првијенца на Црногорском приморју показују да је Друштво имало амбицију да постане главни пропагатор и организатор развоја туризма у Будви. Види се то и по броју аката у дјеловодном протоколу Друштва

4 АБ, ДМ

за прву половину 1923. године, којих је било преко 150. Највише је томе допринио предсједник Друштва својом активношћу, визијом и смислом за организацију. Општинском одбору, који је био обузет рјешавањем проблема обезбјеђења исхране за становништво, општом несташницом и сиромаштвом, одговарало је да Друштво преузме послове око туристичког промета, који је неколико година после рата почео да се развија. Општински одбор је позвао Друштво да делегира три члана у Одбор „ради заједничког и братског рада, као што је то увијек и било“.

Стр. 188

Oglas

БУДВА
BUDVA

17/4 1923

Општински Одбор са својим дописом од 16/4 под бр. 498, саопштио је овом друштву, да је и својој сједници од 15/4 јавногласно закључио, да се сваким овом друштвом позаниманима, да са свој одломак Будву изабери три своја члана у одбори ове општине; како би и будице заједнички и братски радиле, као што је то увијек и било.

Ово Друштво, увидајући неопходну потребу, једног таквог заједничког и братског рада, који би донио добробит и напредак нашој општини; ради се одазива келји Општинског Одбора, те са овим позива гласношћу на скупштини, која ће се одржати у хотелу "Balkan" данас (уторак) у 5½ сати прошлејне подне.

Управа Друштва за промет странаца

Предсједник:

M. A. Mirković

Позивник:

M. A. Mirković

Јавни позив на скупштину Друштва за промет странаца

На скупштини Друштва, која је тим поводом путем јавног огласа сазвана 17. априла 1923. године у хотелу 'Балкан' позвани су грађани да дођу и изаберу чланове „за добробит и напредак наше општине“.⁵ На плану уређења града и побољшања хигијене Друштво је путем огласа упозорило грађанство да ће у року од три дана комисија Друштва вршити преглед чистоће града. Захтијева се да се уклоне сви предмети са улица: грађевински материјал, камење, и друго. Ако то не учине глобиће се, а ствари уклонити на рачун власника. Апелује се да грађанство пази на чистоћу, „... да обитељ купи смеће, пакира у један сандук, који ће дневно општински сметлар, дајући знак звонцем, доћи и дигнути ...“ Строго се забрањује и прање на чесмама...⁶ У акту којег је Друштво упутило 18. априла 1923. године Лучком изложенству Будва, поред осталог стоји: „Пошто смо овлашћени од Општинске управе у Будви да пазимо на чистоћу и уређење града, захтијевамо да власници одмах уклоне предмете који се налазе на обали...“ Урађен је и графикон за контролу чистоће у граду по данима и објављен јавно.⁷ Друштво је имало овлашћења и за регистрацију странаца и наплату туристичке таксе, која је тих година износила један динар. Види се то из акта број 103, од 22. априла 1923. године, упућеног Општинској управи Будве, у коме се тужи г. Опачић да неће да плаћа 1 динар дневно за уконачење странаца: „... два пута је упозорен – дугује 50 динара“. Тражи се од Општине да позове Опачића да у року од три дана плати новац. „Да му се запријети глобом од 25 динара и забраном да више неће моћи странце примати. Молимо да се поступи са највећом строгошћу јер ово је први случај“, каже се у допису.

Интересантан је податак да је Општина, поред туристичке таксе, уступила Друштву и неке друге приходе. Тако, на примјер, у огласу од 23. маја 1923. године са потписима предсједника,

5 АБ, ДМ/23

6 АБ, ДМ бр.106, 5. маја 1923.

7 АБ, ДМ, бр.100

тајника и благајника, саопштава се јавности да ће се у канцеларији Друштва продавати Права општинског перивоја.⁸

Дјелимично је сачувана коренсподенција Друштва са чешким грађанима који се обраћају, најчешће директно доктору Миколашеку, изражавајући жељу да дођу у Будву, интересују се за смјештај, цијене, врше резервацију. Било је дописа и из Пољске. Да су у Друштву мислили и на издавање проспеката и пропаганду Будве у чешким новинама види се из писма Јана Грегла из Прага, упућеног Друштву 21. септембра 1922. године, као одговор на њихов захтјев од 31. маја 1922. године, у којем су молили да их обавјести о цијенама и условима за штампање проспеката и објављивања рекламних текстова у водећим листовима Прага. У писму Грегл је послао и узорак проспекта.⁹ У циљу да пропагира Будву у Прагу предсједник Друштва доктор Миколашек је 12. маја 1923. године послао писмо Генералном конзулату Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Прагу у коме каже: „Част нам је послати Вама неколико разгледница из Будве и околице са молбом да препоручите наш лијепи али сиромашни крај публици. Будва има сада нови хотел (хотел ‘Београд’) који може 30 особа на конак примити. Такође вршимо припреме за омогућити странцима да би овдје могли зиму провести. Све информације даје потписано друштво.“ Сви дописи писани су на папиру са штампаним меморандумом и упоредним ћириличким и латиничким текстом и адресом: Друштво за промет странаца Будва, Јужна Далмација. Исти текст био је и на печату.

Не може се са сигурношћу утврдити када и зашто је Друштво престало да ради, јер нема докумената из 1924. и 1925. године. У Прегледу самоуправног буџета општине Будва за 1924. годину, бр.126692/25, образац број 1, стоји у ставци Преглед самоуправних зајмова (дугова) – Друштво за промет странаца Будва –узело зајам 1922-1923.г. у висини 11.000 динара са каматном стопом 10%. За 1925. годину дуг са каматом се попео на 14.300 динара.

8 АБ, ДМ, бр. 166

9 АБ, ДМ

Одлазак доктора Миколашека из Будве, великог ентузијасте и ауторитета, сигурно је утицао да се дјелатност Друштва смањи, није било средстава за враћање подигнутог зајма, те се Друштво по тој основи, највјероватније и угасило 1925. године. Но, без обзира на кратак период постојања и ограничене могућности за дјеловање, Друштво је утемељило будуће оквире за наставак рада друштвених организација из области туризма које су са мањим прекидима постојале и дјеловале у Будви између два рата.

МОГРЕН – ДРУШТВО ЗА ПОЉЕПШАВАЊЕ И ПОШУМЉАВАЊЕ БУДВЕ И САОБРАЋАЈ СТРАНАЦА

„Угледном Општинском управитељству Будве.

Грађани Будве, задојени љубављу, да њихов град не само не заостаје за другим градовима, него и да буде узорак другима, па да процвати у љепоти, чистоћи и реду и да буде што више похађан од странаца који би односили из Будве најљепше успомене, здружили су се и установили друштво за пољепшавање и шумљевање Будве и околице и за саобраћај путника, којег су назвали ‘Могрен’, да им тај красни крај и величанствени дио Будве буде вођом, узорком и подстицајем за њихов племенити рад“ – каже се, поред осталог, у акту број 1, од 6. фебруара 1926. године којим је Општина обавјештена о оснивању новог друштва. Друштво изражава наду да ће га Општина подржати и предлаже јој да све некретнине – насаде, жардине, цесте и слично, уступи Друштву, а оно ће тиме растерети општински буџет, јер неће морати да ради оно што је Друштво преузело. Друштво је свјесно да је Општина сиромашна, али се нада да ће Општина помоћи његов рад и да ће органи чувати имовину: дрвеће, саднице, и да казне иду у корист Друштва. Моли се Општина да све припомоћи за уређење и уљепшавање Будве уступа Друштву. Акт су потписали предсједник друштва ‘Могрен’

Трипо Рафаели, иначе предсједник Среског суда у Будви и секретар Никола Медин, угледни Будванин и активиста.¹⁰ Допис је датиран 6. фебруара 1926. године и носи број 1. Значи, ново друштво је формирано ускоро послије престанка рада Друштва за промет странаца. Мада се у допису упућеном Општини не помиње старо друштво, у даљој преписци са странкама, док није штампан нови меморандум и направљен нови печат, употребљаван је меморандум и печат старог друштва. Општинско управитељство Будве је поздравило одлуку о оснивању друштва 'Могрен' и у акту број 356, од 26. фебруара 1926. године изразило спремност за сарадњу: „У ту сврху Општина уступа Друштву свој парк на обали, све дрвореде, општинске цесте и у општини све некретнине власности ове Општине, да Друштво може на истима обављати оне радње, које служе на напредак, бољитак и пољепшавање тих некретнина. Може слободно на свим општинским земљама радити и подизати насаде, садити дрвеће и друге биљке према својој увиђавности ... Општина ће штитити насаде и ударати казне“. Редар ће бити задужен да пази на насаде и чистоћу. Глобе ће уступати Друштву и дозначити сваку своту која у те сврхе буде додијељена. Ова општинска одлука о казнама почела је да се одмах примјењује и међу првима је казну морао да плати Иво Рађеновић, трговац из Будве. Ево зашто је плаћена казна, и ко је одредио. Редар Андрија Бошковић је приликом јутарњег обиласка градског парка нашао у њему три гуске и сходно наређењу гуске је затворио. Накнадно је утврдио да гуске припадају Иву Рађеновићу, са чијег су имања у сусједству стигле у парк. Редар је написао извјештај о овоме предсједнику општине. У то вријеме предсједник општине Будва био је Мило Рађеновић, рођени брат Ива Рађеновића. Предсједник је казнио брата са 30 динара глобе и након тога гуске су враћене власнику. Казна је уплаћена друштву 'Могрен', о чему је секретар обавијестио Општину актом од 9. априла 1926. године.

Општина је донијела одлуку да се новац који буде додјељивала друштву 'Могрен' троши искључиво намјенски и да се положи

10 АБ, ДМ, к 110а/26

на неку солидну банку под условом да га лично могу подизати председник Општине и председник Друштва.¹¹

Вриједно је пажње обраћање друштва 'Могрен' за помоћ, браћи и сестрама у иностранству, које је датирано 15. фебруара 1927. године: „Дивни ови крајеви Ваше рођене Вам груде који природним љепотама могу да се такмиче са најљепшим свјетским крајевима, леже мртви и непознати у свом сиромаштву, у голотињи. Народ страда јер се може дати живот, не може се подићи зарада, а ова би се најљепше подигла прометом странаца, љетовањем, бањам, зимовалиштем и опоравилиштем ... Грађанство даје допринос Друштву 2 долара мјесечно, али то је мало – не може се постићи ни најминималније. Обраћамо се Вама молбом и заклетвом, да га помогнете. Помозите га за љубав рођеног Вам краја, за љубав ових планина, ливада и поља, за љубав овог мора које су Ваше очи најприје угледале. Не тражимо велику помоћ. Знамо да се и Ви борите за опстанак, али ситницу сви можете дати па ће нам бити нешто. Ради тога шаљемо Вам приложени исказ, да покупите међу добрим и племенитим људима, напишете Ваша имена и дајте мали дарак на чему ће Вам захвалити сиротиња која ће виђет окићену своју кућу.“ У потпису Председник друштва 'Могрен' Трипо Рафаели и Тајник Јован Дапковић трговац.

Првих година Друштво је постигло лијепе резултате радећи на уређењу Будве, одржавању парка и зеленила; бавило се рјешавањем комуналних проблема, нарочито чистоћом и водоснабдијевањем, учествовало у расправама и давало мишљења о уређењу путева, возном реду, сарађивало са другим туристичким организацијама, вршило туристичку пропаганду, организовало дочеке странаца.

Нова управа друштва 'Могрен' изабрана је 1931. године: Раде Замбелић – председник; Трипо Рафаели – подпредседник; Милан Ђурановић – тајник; дон Анте Мушура – благајник. Из предузетих акција види се да је нова управа са полетом прионула раду. У допису Општини (22. септембра 1932.) иницира се акција око обнове 'Водног фонда' и инсистира на сарадњи Друштва и Општине.

11 АБ, ОУ, к 93/26

„Туризам, као најјача привредна грана нашег приморја, донијеће и нашем сиромашном крају непроцјењиве користи, а развијаће туризма до највеће мјере тражи од свих нас и схватања и рада и жртве ... Новосаграђени пут Цетиње – Будва затекао нас је неспремне и то баш у доба свеобће привредне кризе, треба да нам отвори очи ...“, пишу Будвани. Подржана је иницијатива апотекара Рада Стојића из Београда да подигне хотел на купљеном земљишту на бријегу од Будве. Предложена је акција за чишћење луке. Одлучено је да се при друштву ‘Могрен’ оснује Одбор госпођица под вођством госпођа – за предсједницу је изабрана Даница Крпан.¹² Постојала су и другачија мишљења о резултатима рада друштва ‘Могрен’. Тако је Алекса Зеновић писмом обавијестио управу ‘Могрена’ да не жели да буде члан Савјетодавног одбора. Зеновић критикује рад Друштва и каже да оно не доноси никакву корист „... што се може доказати његовим дугогодишњим радом.“¹³

Редовна годишња скупштина друштва ‘Могрен’ одржана је 23. априла 1933. године. На дневном реду скупштине разматран је извјештај о раду и бирана нова управа Друштва. У *Гласу Боке* је рад Друштва оцијењен као „одиста плодан“, и саопштено да су у нову управу изабрани: Нико Рајковић, Жарко Вучковић, Никша Фабрис, и да је управни одбор попуњен млађим људима.¹⁴ У току 1934. дошло до промјене у управи друштва ‘Могрен’: предсједник је био Петар Лукетић. Са његовим потписом упућен је званични акт бану Зетске бановине г. Божидару Крстићу, у којем се тражи 50.000 динара за изградњу пута поред обале до Словенске плаже, с тим да Друштво у својој режији изгради пут. Том приликом је употребљен и нови печат Друштва на којем је писало: ‘Могрен’ - друштво за туризам.¹⁵

Друштво ‘Могрен’ је доста урадило на пошумљавању околине града и голети. У Архиву Југославије у Београду чува се документација у вези са захтјевом ‘Могрена’ за додјеливање помоћи за

12 АБ, ОУ, к 113/32

13 АБ, ОУ, к 105

14 *Глас Боке*, 22. и 29. 4. 1933.

15 АБ, ОУ, к 118

пошумљавање околине Будве. Захтјев 'Могрена' за додјелу 13.500 динара за те сврхе добио је подршку банске управе и са препоруком прослијеђен је Министарству шума и рудника. У допису се, између осталог наводи: „Друштво 'Могрен' постоји од 1922. године и циљ му је улепшаваће и пошумљавање околине Будве. Друштво до данас није примило никакве помоћи од стране Државе, те је властитим средствима радило на улепшавању једне од лепих тачака нашега Јадрана. Држава је сама увидела значај подизања вароши Будве доделивши општини Будва под бр. 47250/29. новчану помоћ у суми од 5.340 динара да би се могло наставити са радовима на пошумљавању и улепшавању околине Будве...“ Министар шума и рудника одобрио је 19. марта 1930. године помоћ 'Могрену' у износу 12.500 динара. са обавезом да срески референт шумарства у Котору врши надзор над радовима на пошумљавању. За тај новац набављено је и посађено 150 комада дрворедних стабала и 10 одраслих палми.¹⁶

Друштво је предузимало мјере да се њихови засади сачувају од уништавања. Општини Будва је послато упозорење и захтјев да се предузму мјере против везивања стоке на Вељој Води и испаше у том подручју „јер је рад Друштва на пошумљавању узалудан“, пише Општини пресједник 'Могрена' Нико Рајковић 1933. године.

Друштво 'Могрен' се 30. јануара 1935. године обратило Начелству Среза боко-каторског за шумског референта, са молбом да им се додјели 500 садница *pinus maritimus* ; 500 чемпреса и 500 акација за пошумљавање потока у Могрену. „Већ три године пошумљавају и добри су резултати“, наводи се у писму.¹⁷ Данас је тај поток потпуно зарастао, прекинут је доток атмосферских вода са пијеском и друга плажа Могрен постепено нестаје. Похвалну оцјену рада друштва 'Могрен' донио је *Глас Боке*, посебно истичући успјешан рад на пошумљавању. „Наше агилно друштво 'Могрен' наставља са живим радом уочи сезоне. Набављен је већи број нових клупа. Нађубрена је и окопана млада шума уз Словенску плажу, засађено је преко 1.000 нових борова око плаже

16 АЈ, ФМШР/1930

17 АБ, ОУ, к 121

Могрен. Одлучено је да се изгради мало пристаниште на острву и уреди острво ...¹⁸

Млади нараштаји Будвана и сви житељи града треба да знају да су борове, под којима данас у сезони одмарају на стотине туриста, засадили прије више од шездесет година ентузијастички чланови друштва 'Могрен', да те борове треба чувати, његовати и засађивати нове саднице, како би се подмлађивао и ширио зелени појас уз море и пошумљавале голети. Ту је и простор за рад младих еколога наше општине.

На посљедњој сједници 'Могрена' – друштва за пољепшавање и пошумљавање Будве и саобраћај странаца, која је одржана 31. маја 1936. године тајник је поднио извјештај о раду за период од 3. марта 1934. до 24. априла 1936. године. Из извјештаја сазнајемо да је за протекле двије године, што примљених, што послатих аката било 343, од тога броја највише је тражено информација. Друштво се ангажовало на пропаганди Будве у земљи и иностранству и учествовало на три изложбе. На плану пошумљавања постигнути су лијепи резултати и треба забиљежити тај податак, да се зна ко је садио, и када је засађен зелени појас око града, на Могрену и у самом граду. Друштву припада велика заслуга што данас имамо такво зеленило, коме се дивимо и уживамо љети у његовој хладовини. У периоду 1934-1936. године посађено је 20 платана испред града и у парку; од плаже Могрен путем према тврђави посађено је 2.000 борића и 1.000 чемпреса. Насаде су допремљене из Котора и редовно су се заливале. Највећу заслугу за сав овај посао око пошумљавања имао је Иво Гривић (популарни дондо Иво), под чијим се надзором и бригом вршило пошумљавање. У градском парку је засађено 8 лепезастих палми, 9 разнобојних олеандера; 10 љутих неранци засађено је у староме граду, а 200 кактуса путем према плажи Могрен. Друштво је добило помоћ од Министарства трговине 2.412 динара, од Банске управе 5.500 динара, Лала Зубера 1.000 динара, 'Путника' из Београда 18.000 динара. Упућен је апел Будванима који живе вани да помогну оправку

18 Глас Боке, бр. 125, 11.5.1935.

пристаништа на острву. Послали су помоћ Будвани Лука Медин и Никола Микула. На одржавању чистоће Друштво је држало једног човјека који је редовно чистио плаже, парк и предграђе; три пута је предграђе посипано шљунком и преко цијеле сезоне поливано је шеталиште. У извјештају се наводе и друге мање активности на којима се Друштво ангажовало.¹⁹

Радећи све послове на добровољној основи, с временом би ентузијазам слабио и дјелатност друшта би стагнирала, и на крају замрла. Тако је било и са ‘Могреном’ – друштвом за пољепшавање и пошумљавање Будве и околине и саобраћај путника.

МОГРЕН – ДРУШТВО ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ТУРИЗМА

На туристичкој позорници Будве 1936. године јавља се обновљено туристичко друштво са новим насловом Могрен – друштво за унапређење туризма. На главној скупштини која је одржана 31. маја 1936. године усвојена су Правила ‘Могрена’. Ово су за сада прва и једина сачувана правила Друштва, која је Краљевска Банска управа Зетске бановине 21. септембра 1936. године, на основу чл. 2. и 4. Закона о удружењима, зборовима и договорима, одобрила. Правила су веома добро и стручно састављена, правно заснована и, што је најглавније, у њима се на савремен и свеобухватан начин дефинишу задаци из области туризма. У Општим одредбама Правила стоји: „Члан 1. – У Будви се оснива Друштво за унапређење туризма, за које ће важити одредбе ових Правила и прописи Закона о зборовима, удружењима и договорима. Члан 2. – Друштво ће одржавати везе са сличним друштвима у земљи ступајући у Савез за унапређење туризма у Дубровнику. Члан 3. – Друштво за унапређење туризма у Будви је национално-културно и привредно удружење, општекористног карактера, потпуно независно и ван сваке политичке или верске акције.“

19 АБ, ОУ, ФД

Задаци Друштва су детаљно дефинисани и актуелни су у свим тачкама и данас, зато их доносимо у цјелини: „Задатак и дјелокруг Друштва. Члан 5. – Друштву је задатак да испитује и проучава мјере, које имају за циљ унапређење туризма у Будви, као и да се стара о њиховом остварењу. У ту сврху Друштво ће настојати:

- 1) да развија код својих чланова и преко њих код свих слојева грађанства осјећај и смисао за унапређење а нарочито за уљепшавање Будве и околине, према савременим захтјевима туристичке публике;
- 2) да ради и брине се око утврђивања регулаторних основа, изградње водовода, електрификације, канализације, уређења паркова, шеталишта и подесне флоре, подизања туристичких објеката и тд;
- 3) да ради на побољшању саобраћаја и путева;
- 4) да се стара око развијања ресептивног туризма, т.ј. око удобног уконачења и пријатног боравка путника, као и да ради око подизања нових угоститељских радњи (хотела, ресторана, свратишта, гостионица, кафана, пансиона, бифета, и тд.) према савременим потребама, те да у ту сврху заинтересује и упозори домаћи и страни капитал;
- 5) да ради на научном испитивању и упознавању Будве, њених историјских споменика и старина, домаће умјетности и радности, на очувању природних љепота и пошумљавању подручја Друштва, као и на њиховом популаризовању;
- 6) да ради на непосредном унапређивању туризма, да шири и пропагира смисао за ову привредну грану у земљи;
- 7) да у земљи и иностранству организује пропаганду и обавјештајну службу за ово подручје, да издаје пропагандне проспекте, брошуре, слике, и тд.
- 8) да одржава везе и сарађује са свима надлежним властима у земљи, са домаћим и страним установама које се баве унапређењем туризма, а по потреби да узимље активног учешћа у њиховом пропагандном и комерцијалном раду;

- 9) да приређује заједничка поучна и забавна путовања и заједничке излете, да потпомаже развијање спорта и спортске активности (приредбе, и тд.);
- 10) да приређује изложбе и одржава пригодна пропагандна предавања, којима је циљ унапређење туризма у земљи уопште;
- 11) да се заузима код државних и самоуправних власти и туристичких установа у свим питањима, која стоје у вези са уређењем мјеста и унапређењем туризма на подручју Друштва, како би се што боље и што брже постигао жељени циљ.“

Предвиђено је да друштвене послове врше: скупштина, управни и надзорни одбор. Детаљно су разрађена поглавља о члановима, њиховим правима и обавезама, о друштвеним приходима и имовини, закључно са завршним одредбама.

Глас Боке је у броју од 15. маја 1937. године донио чланак под насловом „У Будви треба завест ред, да се не закочи њезин развој“, у коме се анализира стање у туризму града и указује на мјере које Могрен – друштво за унапређење туризма треба да предузме ради уклањања уочених недостатака. Лист обавјештава читаоце да је почетком маја 1937. године одржана сједница ‘Могрена’, прва послје доношења нових правила. На сједници је изабрана нова управа: за предсједника Друштва изабран је Милан Петровић, потпредсједник је био Данило Рађеновић, секретар Шпиро Марковић, благајник Никша Фабрис. За чланове управе су изабрани: Нико Медин, Јово Дапковић, Нико Рајковић, Васо Новаковић и Анте Словинић. Закључено је да се изаберу три члана који ће преко сезоне водити бригу да се на пијаци одржава чистоћа и практикује хигијенска продаја и паковање воћа и поврћа. Одлучено је да се наредне недјеље одржи ванредна сједница по питању снижења уписнине. Из докумената и написа у штампи види се да је нова управа Друштва предузимала мјере у складу са усвојеним задацима и да је у томе имала успјеха, те је добила и признање од Туристичког савеза Сплита и Дубровника.²⁰ Друштво је формира-

20 Глас Боке, бр. 228, 5.6.1937.

ло секцију подмлатка у Грађанској школи у Будви која је бројила 70 чланова. Био сам члан подмлатка 'Могрена' и добро се сјећам акција које смо изводили на пошумљавању и уређењу Будве. Ниједи свједок тог времена је борова шума коју смо посадили у рејону тврђаве Могрен прије више од педесет пет година. Лијепо је данас проћи тим гајем.

МОГРЕН – ДРУШТВО ЗА УРЕЂЕЊЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ БУДВЕ

Као што је био случај и са ранијим друштвима, послје неколико година рада и кадровских промјена у управи, друштво 'Могрен' је практично престало са радом. О томе дознајемо на основу дописа који је упућен листу *Глас Боке* бр. 5, од 30. августа 1940. године и који у изводима гласи: „Скупштина друштва 'Могрен' у Будви. У народној кафани у Будви састали су се стари и нови чланови да обнове 'Могрен' – друштво за уређење и унапређење Будве. Иницијатор је био Бранко Поповић, професор универзитета у Београду. Одзив је био сјајан. Увидјело се да су многа питања покренута... и на томе се остало. Много пута слушајући оправдане приговоре гостију, знали смо само раменима слећи. Раније организовано друштво 'Могрен', замало као и многе друге организације, требало је обновити, јер су потребе Будве толико уочљиве, нехај толико фаталан, да би оклијевање било судбоносно по Будву и њену околину. Да, Будва има Општинску управу, Туристички одбор, Друштво пријатеља Будве у Београду – али недостајала је једна организација приватне иницијативе у Будви – људи добре воље, па да се рад на терену изводи брже и правилније. Таква организација оживјела је 27. августа ове године ...“

На скупштини је било више говорника, међу њима и изасланик Бана, г. Селим Кустудић, који је обећао сарадњу надлежних.

По његовим ријечима, Будва ће ускоро имати сјајну будућност а преко ње и њена околина. Скупштина је изабрала управу са предсједником Петром Лукетићем на челу. „По свему очекујемо да ће ‘Могрен’ у сарадњи са осталим установама и организацијама допринијети да нам Будва са њеним чарима и љепотом пред сваким буде као невјеста млада у свадбеном руху ...“²¹ *Зетски гласник* са Цетиња поздравео је одлуку о обнављању Друштва ‘Могрен’. Његов дописник из Боке Которске, Анте Словинић, објавио је текст у којем се подржава одлука о обнављању друштва ‘Могрен’ у Будви и констатује да је последице доношења Одлуке о унапређењу туризма и оснивања Туристичког одбора у Будви, рад Друштва био одједном обустављен. Престанак рада ‘Могрена’ који је до тада био „на завидном нивоу“ није остао без последица. Из године у годину све више се осјећало да ствари на развоју туризма у Будви не теку као прије.²²

Међу првим корацима које је обновљено Друштво предузело јесте акција да се заустави одношење пјеска са будванских плажа. Упућена је представка Дирекцији поморског саобраћаја у којој се саопштава да се забрана о одношењу пјеска не поштује и да се са Словенске и Бечићке плаже током цијелог љета виде камиони како одвозе велике количине пјеска. Апелује се и захтјева предузимање хитних мјера за престанак одвожења пијеска. У представци се каже: „... наше би плаже осиромашиле пијеском, изгладњеле и коначно пропале. С њима би пропала и главна туристичка моћ нашег приморја“. Копија представке упућена је и бану Зетске бановине.²³ Посебан акт број 3. од 27. августа 1940. године Друштво је упутило Бану и извјестило га о резултатима обнављачке скупштине ‘Могрена’ и о избору нове управе у саставу: Јоко Борета, Жарко Вучковић, Петар Лукетић, Душан Марковић, Никша Фабрис, Крсто Ивановић, др Радоје Лакић, Радомир Марковић, Марика Греговић, Власта Радојичић, Нико Рајковић, Васо Новаковић, Никола Медин, Данило Рађеновић, Миро Антоњоли,

21 АБ, ОУ, к 130/40

22 *Зетски гласник*, бр 848, 14.9.1940.

23 АБ, ОУ, к 131/40

Алекса Зеновић, Лазар Чучак, Анте Словинић, Иво Миковић, Мило Марковић, и о њиховој намјери да одмах ступе у везу са Општином Будва, Туристичким одбором, Командом мјеста, са управом АД 'Авала', са Друштвом пријатеља Будве у Београду, ради поспјешивања започетих и почињања нових послова око уређења Будве. Друштво се искрено и лојално ставља на располагање државним органима за све послове у туризму. Истовремено се моли Бан да помогне рад Друштва 'Могрен'.²⁴ Истог дана када је обновљено, Друштво је послало наведене дописе Бану и Дирекцији поморског саобраћаја.

У допису од 12. септембра 1940. године, упућеном Друштву пријатеља Будве у Београду, јављају о обнови Друштва, програму рада и жељи да унаприједи сарадњу са њима; обавјештавају о веома успјелој забави коју је 'Могрен' приредио у организацији члана Друштва госпође Данице Крпан и других госпођица, а која је донијела чисти приход од 4.172 динара. „Дакле наше друштво добило је знатну прву помоћ. Изненађени смо овим успјехом, али и охрабрени“, каже се у писму. Посебна атракција на забави је била тачка избора Мис Могрена.²⁵ Друштво је упутило молбу да се пошаље шумски референт ради стручног савјета гдје и што да се сади у Будви.

ТУРИСТИЧКИ ОДБОР

На основу члана 3. и 5. Уредбе о унапређењу туризма, замјеник Бана Владета М. Јевтић прописао је 19. јуна 1936. године *Правилник о устројству и раду мјесних општинских туристичких одбора на подручју Зетске бановине*. За подручја општина за које важи Закон о општинама од 31. марта 1933. године предвиђало се да

24 АБ, ОУ, к 131/40

25 АБ, ОУ, к 130/40

се општински туристички одбори формирају у следећим мјестима: Цавтату, Лопуду, Оребићу, Трпњу, Прчању, Будви, Никшићу и Колашину. У осталим мјестима одбори би се формирали када се створе потребни предуслови и њихово оснивање одобраваће Краљевска банска управа.

Свакако да је пораст туристичког промета и значај туризма за развој Бановине у цјелини и туристичких мјеста посебно, утицао да се за област туризма донесу нови законски прописи, повећа улога државних органа и створе повољнији услови за ефикаснији и савременији начин пословања у туристичкој привреди. Оцјењено је да туристичка друштва у мјестима, као друштвене организације, не могу више ефикасно пратити и развијати туризам у општинама. Зато се по државној линији приступило формирању одбора са ширим овлашћењима, прецизно и добро формулисаним задацима.

Чланом 3. *Правилника* предвиђени су следећи задаци Туристичког одбора:

- 1) да израђује за будућу буџетску годину годишњи програм рада, као и предлоге за финансирање тога рада;
- 2) да израђује предлог о висини боравишне таксе;
- 3) да оснива посебан фонд за унапређење туристичких интереса свога подручја према одредбама овог Правилника;
- 4) да предлаже општини извођење радова јавног карактера, који су потребни за унапређење туризма мјеста и околине;
- 5) да надлежној власти ставља предлоге у погледу израђивања регулационог плана и грађевинског правилника за уређење мјеста и крајева, уређивање цеста, подизање водовода, канализације, освјетљења, уређења обале, паркова, шеталишта, путева, држање чистоће, итд.;
- 6) да сарађује са надлежним властима код надзора над помоћним особљем упосленим у угоститељским радњама;
- 7) да ставља предлоге надлежној управној власти за прописивање максималних цјеновника према § 150 Закона о радњама, те да у сарадњи са надлежним властима контролише да се

ови цјеновници не прекорачују и да се достављају надлежној власти пријаве против лица која су се огријешила о постојеће прописе; да предложи властима начин регулисања рада предузећа за повремени и редован превоз особа, као и фијакера, таксија, носача и барки, и осталих лица која путницима дају личне услуге на јавним мјестима;

- 8) да на захтјев надлежних државних и самоуправних власти као и надлежних туристичких савеза и по својој иницијативи даје тражене податке, предлоге, мишљења и извјештаје по питањима туризма;
- 9) да се стара око подизања, одржавања и надзирања туристичких домова, подизања и уређење односних мјесних купалишта и сл.;
- 10) да се стара око оснивања модерних и добро уређених угоститељских радњи, нарочито хотела, ресторана, свратишта, гостионица, кафана и осталих по туризам важних предузећа; да пази да се зграде оваквих предузећа изграђују у архитектонском и естетском складу са околином; да су просторије оваквих предузећа модерно уређене и да су (предузећа, прим. ур.) ваљано, стручно и уредно вођена и држана у реду према постојећим прописима;
- 11) да чува туристички важне грађевине и историјске споменике те да води списак старина, објеката и предмета умјетничке и историјске вриједности;
- 12) да се стара око уконачивања и прехране гостију у угоститељским радњама као и у приватним становима у којима се издају собе и даје храна, када се обавља такав рад према прописима Закона о радњама или у оквиру кућног рада, да даје информације за путовање, становање и боравак путника (посјетилаца);
- 13) да врши туристичку пропаганду путем штампе и преко свих туристичких организација у земљи и иностранству, да издаје туристичке публикације и информације;
- 14) да води статистику посјетилаца и да о томе даје податке надлежним властима и интересираним установама, да води катастар угоститељских радњи и приватних станова у којима се издају собе за становање чији тачан препис сваке године имају

- доставити са новим допунама Кр. банској управи, Одјељењу за трговину, обрт (занатство, *прим. аут.*) и индустрију и надлежном туристичком савезу;
- 15) да се стара око приређивања забава, музичких и концертних приредаба, излета, итд.;
 - 16) да се брине за стручно образовање ималаца угоститељских радњи и помоћног особља у тим радњама;
 - 17) да својим радом унапређује и подиже туристичке интересе дотичног мјеста и да врши све друге задатке који ће му се по постојећим законима, уредбама, наредбама и правилницима ставити у дужност.

Постављени задаци туристичким одборима показују да се од њих захтјевало да у мјестима гдје су основани преузму улогу руководеће институције у области туризма и угоститељства. Правилником је детаљно регулисан њихов статус, утврђени извори финансирања и разрађена процедура дјеловања. Све компоненте активности из области туризма и угоститељства улазиле су у домен њихове надлежности. Интересантно је да су одбори били дужни да се баве заштитом споменика културе и природне баштине, да воде бригу и за просторно планирање, да организују културно-забавни живот. У мањим туристичким мјестима није било професионалних институција за ове дјелатности те је законодавац сматрао да туристичком одбору треба повјерити ове послове, тим прије што су они значајни за развој туризма.

Банска управа је одређивала састав и број чланова одбора према мјесним приликама и потврђивала његов избор. Дужност чланова туристичког одбора је почасна, а мандат је трајао три године. За чланове које је постављала општина мандат је трајао колико и члановима општинске управе. Предсједника и потпредсједника бирају чланови, а избор потврђује Банска управа. Предсједник је представљао одбор, руководио његовим радом, спроводио задатке и одлуке и одговарао за цјелокупан рад. Сједнице одбора морале су се одржавати најмање једном мјесечно. Приходи, расходи и финансијско пословање туристичких одбора регулисано је детаљно

правилником о раду. Општина је била дужна да у свом буџету сваке године предвиди посебна средства за његов рад. У ту сврху општина је прописивала таксу за боравак посјетилаца која се морала искључиво употребити за рад одбора. Поред таксе могли су се користити и приходи од купалишта, доприноси и приходи од музичких приредаба, забава, и слично, као и субвенције од државе, бановине, општине, туристичког савеза, и тако даље. Предлог буџета туристичког одбора одобравала је Банска управа. У мјестима која су буџетом осигуравала потребна средства оснивала се посебна канцеларија туристичког одбора, у којој је радио секретар. Одобрење за оснивање канцеларије давала је Банска управа. Правилником је детаљно разрађен рад канцеларије и надзор државне управе над радом одбора. Као што се види из наведених одредби, Банска управа је имала овлашћења у контроли и надзору над радом новоформираних институција у области туризма, што је било и у складу са централистичким концептом организације државне управе у бановини. Ипак, може се рећи да таква концепција није представљала сметњу развоју, чак више, у неразвијеним срединама, а Будва је спадала у тај круг мјеста, неопходно је било јаче присуство државних органа, јер је мјесна самоуправа била економски зависна од државе. Од сопствене акумулације нијесу се могла издвајати средства за инвестиције, приходи су тек покривали најминималније потребе функционисања управе и комуналних дјелатности.

Како је у Будви функционисао туристички одбор и колико је био у стању да у пракси остварује улогу која му је прописима одређена? Иако цјелина архиве Туристичког одбора није сачувана, кроз грађу општинског управитељства сријећу се документа његове провинијенције: записници, предлози буџета и друга акта, те на основу њих може се донекле пратити рад туристичког одбора.

Рјешењем бр. 9534 од 23. октобра 1936. Године, Осмо одјељење Банске управе на Цетињу именовало је чланове Туристичког одбора у Будви, а у *Гласу Боке* објављено је да је одбор формиран у јуну 1937. године.²⁶ Према писању штампе и реаговању друштва

26 *Глас Боке*, бр. 233, од 10.6.1937.

‘Могрен’, могло би се закључити да у Будви одлука о формирању одбора није са одушевљењем прихваћена и да је одуговлачено са његовим конституисањем. Прво је реаговала Секција угоститеља Будве, изразивши негодовање што у саставу Туристичког одбора нема њиховог представника. Секција је организовала збор грађана и, поред осталог, затражила да се што прије конституише Туристички одбор и да угоститељи имају свога члана у њему. *Глас Боке* у броју 239. од 21. августа 1937. године, најављујући почетак функционисања Општинског туристичког одбора, констатује да постоје примједбе на његов рад, јер не наплаћује таксу уредно као ‘Могрен’. Одбор је преузео оперативно вођење туристичких послова, вршио наплату туристичке таксе, одлучивао о утрошку средстава, изводио мање инвестиционе радове, бавио се туристичком пропагандом, и слично. Буџет Туристичког одбора Будве за прву годину пословања 1937/1938. износио је укупно 24.953. динара, а средства су се формирала искључиво од боравишне таксе. Расходи су планирани тачно у висини прихода по следећим ставкама: поливање шеталишта – 2.050 дин. (градско шеталиште – корзо, испред града, између пазара и хотела ‘Могрен’ и ‘Будва’, било је главно састајалиште и променада, а није било асфалтирано. У љетњим мјесецима редовно се поливало да се не би дизала прашина. *Прим. аут.*); освјетљење – 4.954; поправка пута до плаже – 2.000; пошумљавање и уређење парка – 1.777; чишћење плажа – 1.335; јавне свечаности – 575; путни трошкови – 5.000; реклама – 2.475; награда чиновнику – 3.350. Банска управа посебним рјешењем бр. 9986/38. одобрила је буџет Одбора.²⁷

У записнику са сједнице одржане 14. марта 1938. наведена су имена присутних чланова Одбора: предсједник Милан Петровић, секретар С. Божовић, чланови Алекса Зеновић, Елијас Сојхер, Дано Рађеновић, Ђуро Радоман, Јоко Борета (актуелни предсједник општине. *Прим. аут.*) и Никша Фабрис. Из састава Одбора да се закључити да су његови чланови махом активисти друштва ‘Могрен’. На сједници је под тачком 1. усвојен буџет

27 АБ, ОУ, к 125/38

за 1938/1939. годину у висини од 33.000 динара прихода и исто толико расхода. Искључиви приход и у овој години је од боравишне таксе, која се у цјелини уступа Одбору и може да се троши намјенски за туризам. Планирани приходи од боравишне таксе повећани су у односу на прошлу годину скоро за једну трећину, што говори да се очекивао већи долазак гостију. Боравишна такса је утврђена у износу 2 динара по ноћењу. Одлучено је да се од таксе ослобађају: државни и самоуправни органи који бораве службено, под условом да поднесу увјерење; лица која пролазе кроз мјесто без ноћења; дјеца посјетилаца до 12 година; сви новинари и љекари, када се легитимишу, осим чланова њихове породице; сви средњошколци и вишешколци, који бораве у колонијама и који су држављани Краљевине Југославије. Са 50 одсто попушта ослобађају се: послуга посјетилаца; сви инострани средњошколци и вишешколци који бораве у колонијама. Родбина до петог кољена потпуно се ослобађа.

Уочи почетка туристичке сезоне 6. априла 1939. године одржана је сједница Туристичког одбора на којој је разматрана оставка предсједника Милана Петровића. Нијесу наведени разлози његове оставке, али је она уважена и за новог предсједника изабран је његов дотадашњи замјеник Данило Рађеновић. За новог потпредсједника изабран је Алекса Зеновић, а за новог члана одбора Нико Рајковић, акционар А. Д. 'Будва'.

Послије извршених персоналних промјена прешло се на разматрање питања везаних за припрему сезоне. Ево који су проблеми у то вријеме били актуелни и какве је закључке Одбор усвојио: 1. Да се путем огласа постави чувар парка који ће истовремено чистити и пазар за плату од 500 динара; 2. да се путем огласа постави чувар плажа 'Могрена' и 'Словенске' за плату од 400 динара; 3. Да се забрани везивање коња у близини шеталишта; 4. да се замоли општина да путем општинског кулука очисти парк и предграђе; да се очисти канал од пазара до Веље Воде; да се после нафта по пазару; 5. да се нареди А. Д. 'Будва' да до 1. маја 1939. године очисти сав материјал са бријега Будве; 6. да се преко општине затражи од А. Д. 'Будва' план за нови клозет, јер ће

Прспект из 1939.

општина срушити стари (стари клозет је био уз бедем на бријегу. *Прим. аут.*); 7. да се очисти рибарница и убудуће чисти сваки дан; 8. да се забрани пазар после 12 сати, осим петком, када се дозвољава рад до 2 сата после подне; 9. да редари извиде по свим локалимa, као и свим приватним становима, да ли је сва послуга пријављена, јер стално стижу притужбе од појединих грађана да има велики број женског особља који није пријављен, а који живе неморалним животом; 10. да се огласом позову сви који намјеравају издавати собе; 11. да се забрани држање материјала на обали преко 12 сати; 12. да се упути акт Дубровачкој пловидби и г. Љубу Иванишевићу, аутопревознику (Иванишевић је имао концесију за превоз туриста на излете. *Прим. аут.*), да упозоре туристе, који долазе са пловидбе, да се могу у Будви задржати

15 минута и онда продужити аутомобилима за Цетиње и Котор. Записник су потписали нови предсједник Данило Рађеновић и секретар Никша Фабрис.

У поводу одржавања годишње скупштине Савеза за унапређење туризма на Цетињу, 5. новембра 1939. године, одржана је заједничка сједница Туристичког одбора Будве и Друштва 'Могрен' и именовани делегати за скупштину: Никша Фабрис и Алекса Зеновић. Делегатима је дат задатак да на скупштини настоје да се формира Приморски савез за унапређење туризма Зетске бановине, и да претходно треба да постигну споразум са осталим приморским туристичким друштвима. Очито је да туристички радници Будве нијесу били задовољни радом савеза на Цетињу и да су се залагали за интересно повезивање са приморским општинама. У то вријеме постојала су два туристичка савеза у Бановини: у Дубровнику и на Цетињу. У Зетској бановини постојао је Бановински туристички савјет, који је руководио пословима туризма, а савези су делегирани у савјет по два своја представника.²⁸ Како је завршила ова будванска иницијатива из докумената се не може сазнати. На истој сједници, под тачком б, по ко зна који пут разматрано је одношење пјеска са плажа. Закључено је да се постави табла да је забрањено носити пијесак с плаже на бријегу (мисли се на плажу испод старог града, која је изградњом 'Авале' била обогаћена пијеском, *Прим. аут.*) и да ће бити кажњен ко носи; да се испита преко Лучке капетаније ко је дозволио да се са плаже износи пијесак на Цетиње.

Пошто је 1940. године истекао мандат старом Одбору, предсједник општине је предложио Краљевској банској управи листу нових чланова, наводећи њихово занимање и придржавајући се одредбе Правилника о саставу одбора, са молбом да се листа потврди. Бан је актом бр. 715, од 14. фебруара 1940. године потврдио предлог и поставио нове чланове Одбора: 1. Предсједник Иво Радовић, рентијер из Будве; 2. За представнике општине – Борета Јоко, предсједник општине и Иво Верона, члан општинске

28 Правилник ... Бановинског туристичког савјета Зетске бановине. *Зетски гласник*, бр. 38-39/1936

управе; 3. за представнике ‘Могрена’ – друштва за туризам – дон Антун Мушура и Васо Новаковић, хотелијер из Будве; 4. за представнике хотелијера – Алекса Зеновић; 5. за представнике занатлија – Вјекослав Фабрис, предузимач из Будве; 6. као заслужни за туризам – Никола Медин, пензионер и свештеник Никола Ђурђевић, парох будвански; 7. срески љекар – др Радоје Лакић; 8. мјесни учитељ – Ђуро Радоман; 9. лучки заступник – Ђуро Брајак; 10. члан грађевинског одбора – Франо Делоик, предузимач из Будве.²⁹ Карактеристично је да су у састав Одбора укључена два свештена лица – православне и католичке вјероисповијести, иначе врло цијењени, образовани и толерантни људи у Будви. На предлог предсједника општине, Бан је у марту мјесецу 1940. године именовано Васа Новаковића за новог предсједника Одбора. Према записнику Општинског туристичког одбора од 15. јануара 1940. године, буџет Одбора за 1939/1940. годину износио је 35.100 динара и распоређен је по ставкама: 1. расвјета – 7.000; 2. реклама – 3.000; 3. канцеларијски материјал – 4.000; 4. намјештај – 1.000; 5. оправка канала – 10.000; 6. поливање шеталишта и уређај – 1.000; 7. парк, чишћење и насаде – 3.500; 8. пут – 500; 9. поправак пута за плажу Могрен и чишћење плаже – 2.000; 10. непредвиђени радови – 1.500; 11. чишћење предграђа и града – 1.000. Од туристичке таксе предвиђени су приходи 24.200 динара, а износ од 10.900 динара су неутрошена средства из претходне године. Буџет је потписао стари предсједник Одбора – Данило Рађеновић.³⁰

У буџету за 1940/1941. годину предвиђено је да се по основу боравишне таксе прикупи 36.300 динара, а укупни приходи су износили 47.200 динара. Главна средства буџета предвиђена су за: расвјета – 7.000; реклама – 3.000; отплата за нови клозет – 10.000 динара. Буџет је одобрила Банска управа. Одбор је одлучио да се упути жалба Банској управи на одлуку Општинског вијећа којом се боравишна такса повећава са два на три динара

29 АБ, ОУ, к 129/40

30 АБ, ОУ, к 129

„будући да није сада доба уопште да се повиси такса, кад је у питању да ли ће уопште и бити туриста“, каже се у закључку Одбора.³¹ На сједници Туристичког одбора одржаној 26. септембра 1940. године расправљало се: 1. о одређивању земљишта за бацање смећа; Раде Замбелић је обавјестио Одбор да је г. Стојић (главни акционар хотела ‘Авала’) обећао да ће дати земљиште за бацање смећа, што је од присутних прихваћено; 2. рјешено да се ограде све палме; 3. да се Команди мјеста упути акт и одреди комисија за процјену штете коју је војска учинила разбијањем клупа и ограде од парка, „а које је један коњ разбијао“. Одлучено да се парк огради и оставе само двоја врата – код споменика и код клозета.³²

Према документима Општинског управитељства Туристички одбор је постојао и 1941. године и после слома Југославије и доласка италијанске војске. У наредби број 1446. коју је 31. јула 1941. године издао предсједник општине Петар Лукетић, стоји да се укњижи сума од 8.000 динара на име позајмице од Општинског туристичког одбора. Туризам се још једном помиње приликом пријема општинске благајне на дан 25. октобра 1941. године, када се у каси општине Будва на овој ставки водио износ од 6.502 динара.³³

На основу сачуване архивске грађе може се оцијенити да рад Туристичког одбора у општини није донио очекиване резултате у развоју туризма. За то је, по нашем мишљењу, било неколико разлога: постојао је раскорак између задатака који су дати Одбору и услова и могућности за њихово извршавање; Одбор није добио очекивану финансијску подршку са стране, без које се нијесу могле вршити значајније интервенције на рјешавању актуелних проблема, посебно из области комуналне дјелатности; једини извор прихода за рад Одбора била је боравишна такса, а то је било недовољно; недостајао је и професионални кадар – радило се искључиво на добровољној основи.

31 АБ, ОУ, к 130/40

32 АБ, ОУ, к 130

33 АБ, ОУ, к 131/41

САРАДЊА СА ДРУШТВИМА И ОРГАНИЗАЦИЈАМА У ЗЕМЉИ И ИНОСТРАНСТВУ

Први покушај за оснивање међуопштинског туристичког друштва за четири општине: Будва, Свети Стефан, Петровац и Сутоморе учињен је 1926. године. Те исте године обновљен је рад друштва у Будви под новим именом 'Могрен' – друштво за пољепшавање и пошумљавање. У Петровцу је успјешно радило туристичко друштво 'Приморје', формирано 1925. године. Иницијатива за међуопштинску сарадњу потекла је од управе Општине Св. Стефан, која саопштава Општини Будва да су ове сезоне одлучили да позову на састанак све странце који су посјетили купатила ове општине, те да их угосте скромном вечером, да се од истих чланова посјетилаца и виђенијих мјештана чују и измјене мисли у погледу усавршавања питања промета странаца. У допису број 618. од 19. јула 1926. године, између осталог, пише: „Сматрајући да је подизање наше ривјере и увећање и усавршавање промета странаца једно од најважнијих питања за опстанак нашег краја, ова Управа даје иницијативу и предлаже да Општина Будванска, обадвије Паштровске и Општина Спичанска једне вечери окупе по могућности све посјетиоце наше ривијере у велику салу Уљарске задруге у селу Пржном те да ту приреде скромни заједнички банкет на средства која би добровољним прилогом прикупиле све четири општине. Ако би се банкет остварио ова би Управа покренула исте вечери питање о остваривању једног друштва за подизање Српске ривијере од Будве до Сутомора, које би друштво било састављено и потпомогнуто од ове четири општине, а које би нашло одзива и међу Београђанским круговима који су обимно ове године нашу обалу посјетили ... Мислимо да ћете правилно схватити сав значај покренутог питања и притом делегирати једног члана који ће у сарадњи са нашим г. начелником Лазаром Кажанегром, који је на челу ове акције, као и са делегатима из двије друге општине уговорити детаље, како финансијске тако и

организациона питања ...“ У потпису: „Управитељство Општине Паштровске, Начелник Л. Кажанегра“. На полеђини акта написан је руком одговор: „Управитељству Општине Паштровске, Свети Стефан 26. јула 1926. Предлог је био изнесен на сједницу Управитељства те се није могао прихватити. Предсједник Лука Мартиновић“. ³⁴ У документима нијесмо нашли разлоге за одбијање ове лијепе и корисне иницијативе о формирању заједничког туристичког друштва.

Бан Зетске бановине Урош Круљ био је иницијатор формирања хотелско-купалишног друштва ‘Улцињ’ 1931. године. Друштво се конституисало на акционарској основи и организована је широка кампања у Бановини и у Београду око уписа акција у вриједности од 3.000.000 динара. Вредност једне акције износила је 150 динара. Штампан је велики пригодан плакат са позивом на упис акција, са подацима да су оснивачи друштва ‘Улцињ’ из Бара, Београда, Никшића, Подгорице, Улциња и Цетиња. Упис првог кола акција вршен је од 10. маја до 10. јула 1931. године. Управа Општине Будва уписала је пет акција и о томе је начелник Давид Љубиша 23. јуна 1931. године писмом обавјестио Филијалу Црногорске банке у Улцињу и Банску управу на Цетињу. ³⁵

Идеја о међуопштинској сарадњи на плану развоја туризма на Јужном приморју, коју је 1926. године иницирала Управа општине Свети Стефан, поново је оживјела седам година касније. Овога пута иницијатори су били туристичка друштва у општинама Будва, Свети Стефан, Петровац и Сутоморе. Друштво ‘Могрен’ се обратило 7. фебруара 1933. године писмом и Друштву за унапређење туризма у Бару са предлогом за заједничку сарадњу на плану унапређивања туризма, али представници овог друштва нијесу се одазвали позиву. ³⁶ Постигнут је договор да се у Будви организује конференција туристичких друштава из наведених општина. Обављене су детаљне припреме за конференцију која је одржана у недјељу 5. марта 1933. године од 9 до 13 сати. На конференцији

34 АБ, ОУ, к 94/26

35 АБ, ОУ, к 109

36 АБ, ОУ, к 115

су учествовали делегати туристичких друштава: 'Могрена' из Будве; 'Ривјере' из Светог Стефана (ово је први податак о постојању туристичког друштва у Светом Стефану); 'Приморја' из Петровца и 'Нехаја' из Сутомора. Детаљно се расправљало по свим тачкама дневног реда и усвојен је закључак да се заједнички ради на развоју туризма на основу „сарадног уговора“ који је потписан између свих друштава. Усвојен је трогодишњи план заједничког рада који ће бити детаљно разрађен после достављања података из свих мјеста. На крају је једногласно прихваћена резолуција у којој су садржана сва важна питања о развоју туризма на Јужном приморју. Анте Словинић је као главни и одговорни уредник *Гласа Боке* присуствовао конференцији и у листу овако оцијенио њен рад: „У разговору са делегатима, по свршеној конференцији, стекли смо увјерење да је оваквим радом ударен темељ успјешном привредном подизању нашег јужног приморја путем индустрије промета странаца“.

Глас Боке је након одржане конференције редовно пратио туристичка збивања на Црногорском приморју. Писано је о развоју туризма у Светом Стефану о активностима 'Ривјере' – друштва за унапређење туризма у Светом Стефану, које су основали предузимљиви људи, али, нешто ради недостатка финансијских средстава, а нешто ради несхватања околине, рад 'Ривјере' је остао прилично скучен и без ширег замаха. Чланови друштва радили су на чишћењу и уређењу улица у Светом Стефану, како би купалишна публика што угодније провела љето. Петровац је истицан као примјер мјеста које се изграђује сопственим снагама и приватном иницијативом. Наведен је примјер Сава Вуковића, председника Општине који гради хотел на Лучицама.³⁷

У задњој декади предратног периода главни координатор међуопштинске сарадње у туризму на подручју Боке Которске и Јужног приморја био је 'Јадрански фјорд' – задруга с о. ј. за унапређење туризма у Котору. 'Јадрански фјорд' је свој највећи успјех постигао као иницијатор и организатор Велике туристичке конференције

37 *Глас Боке*, 18.3.1933; 24.7.1937.

која је одржана у Котору 17. маја 1936. године у згради Официрског дома. Дуго и темељито је припреман овај скуп и на њега су позвани: чланови 'Јадранског фјорда', представници туристичких друштава и одбора Боке и Јужног приморја, народни посланик, бански вијећници, државне власти, трговачке коморе, саобраћајна предузећа, туристичка предузећа и радње, разна друштва, организације и установе које су заинтересоване за туризам, као и поједине личности које се баве туризмом. Конференцији су претходили туристички скупови по разним мјестима приморја. Очекивања туристичких радника од овог скупа била су велика: говорило се да конференција мора бити прекретница у развоју туризма; да треба да означи прелаз са распарчаног рада на сложну акцију, са трвења на свестрану сарадњу, са ријечи на дјела. Утврђен је следећи дневни ред са рефератима: 1. Постојеће саобраћајне прилике и наше потребе – реф. г. Ђиро Каменаровић. 2. Наше угоститељске радње и проблем смјештаја гостију у Боки Которској – реф. г. Гавро Ђурковић. 3. Природа Боке Которске, њезино хисторијско и културно благо, као атракција свјетског и домаћег туризма – реф. г. Петар Шеровић. 4. Питка вода, електрификација наше ривијере и изградња регулационог плана, као претпоставке развитка нашег туризма – реф. г. Јован Јовановић. 5. Услови за унапређење туризма локалне нарави – реф. г. Руди Ђунио. 6. Организација туристичке акције – реф. г. Анте Словинић. 7. Планинарство у служби туризма – реф. г. др Стјепан Вукасовић. 8. Лов у служби туризма – реф. г. Павле Божовић. 9. Риболов у служби туризма – реф. г. Стјепан Бузолић. 10. Шуме у служби туризма – реф. г. Алфред Роси. 11. Цвијеће, агруми, тропска и субтропска флора – главни урес наших мјеста – реф. г. Томо Доловски. 12. Пољопривреда у служби туризма – реф. г. инг. Јеврем Јововић. 13. Реклама и статистика у служби туризма – реф. г. Живко Векарић. 14. Евентуалија. 15. Општа дискусија о свим тачкама дневног реда. 16. Доношење резолуције.

Кроз тринаест реферата поднесених на Конференцији разматрана је цјелокупна проблематика туризма на подручју Боке Которске и Јужног Јадрана. Аутори реферата су били познати стручњаци, научници и јавни радници из Боке Которске и шире.

На основу поднесених реферата и дискусије усвојена је *Резолуција велике туристичке конференције*, која је подијељена на двадесет два тематска поглавља и садржи конкретне предлоге и мјере за превазилажење заостајања и за убрзани развој туризма – најважније привредне дјелатности овога краја. Многи ставови и предлози *Резолуције* актуелни су и данас. *Глас Боке* је посветио велику пажњу конференцији о туризму, оцјенио да је она прошла са великим успјехом и да ће „остати забиљежена као значајан датум у раду на подизању туризма не само на Јужном Јадрану него и на читавом нашем Приморју“. У листу је објављен у цјелини текст усвојене *Резолуције*. *Резолуција* је штампана посебно и достављена свим општинама, друштвима, организацијама, савезима, органима власти у Бановини, и шире. Примјерак *Резолуције* послат Општини Будва заведен је под бројем 1478, 7. јуна 1936. године и на њему је предсједник својом руком написао „У позицију туризам“. Несумљиво да је конференција начином организовања, бројем учесника, високим нивоом разматрања туристичке проблематике и свеобухватним завршним документом дала снажан подстицај туризму. Усвојена Резолуција је била програмски документ дугорочног значаја, документ који је туристичким радницима и другим корисницима на терену служио и као упуство за рад, помагао им у рјешавању конкретних питања из домена њиховог рада. Резолуција је својом садржином била усмјерена према државним органима и на основу аргумената и стручних оцјена предлагала властима конкретна рјешења из њихове надлежности.

На конференцији је разматрано и питање организационог повезивања туристичких друштава у Боки Которској и на Јужном приморју и закључено „да сва туристичка друштва од Боке до Улциња постану чланови Савеза за унапређење туризма у Дубровнику, с тим да у његовом склопу сачине засебни подсавез, а да се, са друге стране удружени у ‘Јадранском фјорду’, као члану Савеза за унапређење туризма на Цетињу, преко овога повежу са Савезом на Цетињу и са осталим зетским подручјем, а све у сврху што јединственије и цјелисходније туристичке акције, која

се императивно намеће приморском подручју од Дубровника до Улциња и од природе богато обдареном подручју Црне Горе“.

Још прије одржавања конференције у *Гласу Боке* је објављен критичан чланак о раду Савеза за унапређење туризма на Цетињу који већ неколико година постоји али „храмље усљед још увијек нерегулисаних односа између развијених и неразвијених крајева“. Савез на Цетињу није успио да организује друштва у мјестима гдје их нема, нити је успио окупити постојећа друштва, те је то потстакло учеснике конференције да предложи повезивање приморских друштава са Савезом у Дубровнику.³⁸ Тим поводом ‘Јадрански фјорд’ је већ 3. јуна 1936. године, петнаестак дана након одржане конференције, послао циркуларно писмо ‘Могрену’ и свим друштвима за унапређење туризма, са позивом да без одлагања пошаљу Савезу за унапређење туризма у Дубровнику пријаву за учлањење.³⁹ ‘Могрен’ је прихватио ову сугестију и наредне, 1937. године постао члан Савеза за унапређење туризма у Дубровнику. Организацијом конференције ‘Јадрански фјорд’ се доказао као успјешна фирма и његов ауторитет је порастао у очима туристичких друштава. На сједници његовог управног одбора која је одржана 24. маја 1936. године закључено да се ‘Могрен’ прими у чланство задруге ‘Јадрански фјорд’ са једним задружним удјелом. Тражено је да ‘Могрен’ уплати 100 динара за уписнину и 100 динара на име задружног удјела, а да остатак од 200 динара за задружни дио уплате током сезоне.⁴⁰

Агенција ‘Јадрански фјорд’ из Котора отворила је 1935. године у Будви своју пословницу која је заступала и агенцију ‘Путник’ из Београда. Агенцију су водили Јово М. Зеновић и Радослав Замбелић.⁴¹

На основу споразума Цветковић – Мачек формирана је 1939. године Бановина Хрватска којој је припао Дубровник, и зато је престало повезивање туристичких друштава из Боке и Јужног

38 *Глас Боке*, 22.2.1936.

39 АБ, ФД

40 АБ, ФД

41 *Глас Боке*, бр. 133, 6.6.1935.

приморја са Дубровником, а активиран је Савез на Цетињу. У уводнику *Зетског гласника* од 13. априла 1940. године, под насловом „Новоосновани Савез за унапређење туризма у Зетској бановини“, наводе се подаци да је већ четрдесет туристичких друштава и установа учлањено у Савез. „Данас туризам у Зетској бановини стоји пред новом ером, пред новим заносима, који требају да донесу њен процват и економски напредак“, наводи се у тексту.⁴² ‘Могрен’ – друштво за уређење и унапређење Будве, приступило је Савезу за унапређење туризма у Зетској бановини на Цетињу.

Посебно обиљежје и допринос развоју туризма дали су бројни пријатељи Будве у земљи и иностранству. Не постоји град на нашој обали који у историји развоја туризма може уписати податак да је имао три друштва пријатеља. Савременик тих догађаја Анте Словинић овако је описао тај својеврстни феномен: „Природа, издашно дарезљива љепотама на Црногорском приморју, важила је свакако као привлачна снага за прилив посетилаца. Али, за стицање пријатеља – поред природне раскоши – најважнији чинилац били су људи – мјештани, упорни и неуморни да унаприједи свој крај и срдачни и присни према гостима који су им долазили. Тако је за неколико (не много) година релацију домаћин – гост замијенио однос домаћин – пријатељ. А тај пријатељ старао се о Будви и њеном туристичком напретку не мање од домаћина.“⁴³

Анте Словинић

42 *Зетски гласник*, 13.4.1940.

43 *Побједа*, 10.7.1960.

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА БУДВЕ У ПАРИЗУ

Идеја за формирање овог друштва родила се из великог пријатељства и дружења двојице људи: Будванина Ива Брунића и Парижанина Леона Реја. О томе нам је Анте Словинић, један од активних туристичких посленика предратне Будве, дугогодишњи уредник *Гласа Боке*, оставио лијеп запис. Преносимо дио његовог текста објављеног у *Побједи* од 10. јула 1960. године под насловом „Три друштва пријатеља“: „Једно име заслужује да се отме забораву. Пола живота избивао је Иво Брунић из Будве. И више можда. Кад је у Суецком каналу с муком зарадио пензијски хлеб, вратио се у родни крај. Популаран и (не само у Будви) познат као Дондо Иво, био је, што се каже, душа за туристе. Веселајак, помало настран, простосрдчан, освајао је посјетиоце, и домаће и стране. Потоње нарочито. Својим чамцем ‘Суец’ возио их је на излете, шетње, риболов ... Обрео се једног дана у Будви Леон Реј, археолог и шеф француске археолошке мисије у Албанији. За Донда Ива вриједно

Будвани и гости на Могрену (дондо Иво /Брунић/
у последњем реду, са бијелим шеширом)

познанство. Реј га је заволио. Била је то присна пријатељска веза, а уз њу јачало је и интересовање француског археолога за стари град на морској стијени. Реј је редовно навраћао у Будву, а Дондо Иво путовао зими у Париз, у госте Реју. Била је то жива пропаганда за Будву. Из ужег круга познаника родило се у Паризу и шире Друштво пријатеља Будве. Забиљежака и тачних података о том друштву није, нажалост, остало сачувано.“

Истражујући грађу Општинског управитељства Будве нашао сам писмо општине Будва које је 13. новембра 1930. године упућено гос. Леону Реју у Париз, као одговор на његов захтјев послат општини 25. октобра 1930. године у којем је тражио да му Општина уступи земљиште за градњу хотела на мјесту које изабере на жалу испод пута Будва – Бар. Општина је по овом питању затражила мишљење од Мјесне управе за град Будву. Мјесна управа Будве је детаљно разматрала Рејову понуду и дописом од 12. новембра одговорила Општини Будва да је сагласна да се Реју уступи земљиште бесплатно, уз обавезу да у року од двије године сагради хотел од барем 30 соба за становање на датом земљишту. Након тога Реј је обавијештен да „Општина у начелу одобрава да Вам бесплатно уступи земљиште за градњу хотела под увјетом да претходно поднесете нацрт хотела ... и увјете, а даље ће се са вама преговарати и закључивати“, каже се, између осталог, у писму. Реј је био задовољан одговором и обавијестио је Општину да се план хотела ради. Предсједник Давид Љубиша је констатовао на акту да се сачека план. Зашто није дошло до реализације градње није нам познато, архивска документа о томе нијесмо нашли.⁴⁴

Двије године након наговјештаја градње хотела, Реј је у Паризу 1932. године иницирао формирање Друштва пријатеља Будве. Активност друштва била је краткотрајана, али није остала без плода и трага. У августу 1932. године група француских научника и јавних радника преузела је великим путничким бродом путовање по Средоземљу. На иницијативу Друштва пријатеља Будве у Паризу, у програм овог путовања ушла је и посјета Боки, Цетињу и

44 АБ, ОУ, к 110/30

Будви. Прије најављеног доласка Француза, Будву је посјетио Реј и била је то прилика за Анта Словинића да поприча са њим и у *Гласу Боке* објави прилог „Неколико часова са г. Рејом“:

„На питање зашто је толико заволио Будву, г. Реј је по прилици рекао: Много сам путовао по свијету, али овако интересантног старог града нигдје нијесам нашао. Не само што је привлачан по свом чудном положају и лијепој околини, него је нарочито занимљив због интимности која у њему влада. Кад сам у Будви, чини ми се да сам у једној великој кући у којој су сви становници рођаци или браћа.

Г. Реј је добар цртач, па је Туристичком друштву поклатио 35 репродукција својих цртежа из Будве, да се распродају у корист Друштва. Уписао се први у књигу Друштва Француза пријатеља Будве, а по пуномоћи је уписао многе угледне личности, које су већ биле у Будви. Био је веома задовољан припремама за дочек француских туриста ... Г. Реј је обећао сакупити хисторијске податке из најстаријих времена Будве за једну књигу, која би изашла на француском језику. Г. Реј је отпутовао у недјељу за Албанију, испраћен од својих пријатеља.“

У архиви Општинског управитељства постоје документи о припремама које су обављене у Будви за дочек Француза. Тако је Општина својим актом бр. 2501 од 13. августа 1932. године позвала све организације и грађанство у општини да се укључе у дочек француских гостију. Речено је да ће у град допутовати преко Цетиња око 200 француских туриста – интелектуалаца и украти се на лађу. Општина је у споразуму са друштвом ‘Могрен’ формирала Одбор за дочек, у саставу: за општину Давид Љубиша и Мило Рађеновић; за Одбор добровољаца Мило Марковић и Нико Маркишић; за Соколско друштво Нико Медин и Мило Љубиша; за друштво ‘Могрен’ Мато Урбан и Анте Словинић; за друштво ‘Свети Сава’ у Маинама Иво М. Ивановић и Јоко Борета; за спортски клуб ‘Могрен’ Иво Миковић и Никша Фабрис; за грађане Раде Замбелић и Иво Брунић ... На дочек је позвано и друштво ‘Душан Силни’ из Брајића. Утврђен је програм дочека: 1. славолук са заставама на крају парка, пуцање при доласку и одласку; 2. на дочеку говори на

француском језику професор Ковачевић; 3. свира се француска и југословенска химна; 4. до славолука: сељаци у народној ношњи, соколи, добровољци, друштво 'Свети Сава' и грађани; 5. поворка иде на пазар; 6. на пазару на бетонским трпезама закуска – сендвичи од домаће пршуте, слане срделе, јаја, воће и маслац, вино црно и бијело, лимунада. Концерт, разгледање града и околине. При одласку скупљају се на обали и поздравља их Иво Брунић. Иво Брунић држи књигу у којој ће се редом уписивати гости. Јоко Тановић задужен за пуцање.⁴⁵

Глас Боке пренио је из париског листа *Le Temps*, у броју од 1. октобра 1932. године трећи дио написа о путовању француских интелектуалаца, чланова друштва 'Гијом Биде', из пера Жана Малија, вође пута и директора издавачког предузећа 'Les Belles Lettres', који се односи на Црну Гору. Ево како је описан дочек у Будви: „Најзад је друштво било изненађено нарочито срдачним пријемом у Будви, малом граду од 700 душа који лежи на обали Јадрана, с друге стране Црне Горе, у једном од најљепших предјела који постоје на свијету. Цио народ, са својим начелником, унуком националног далматинског књижевника, и са својим 'дондом', г. Брунићем, подстрекачем ове мале вароши, чекао је под славолуком чланове ове ескурзије. Они бјеху дочекани говорима, поздрављени *Марсељезом*, затим праћени кроз град и његове старе тврђаве, да по том дођу под старе зидине и да се одазову једној гурманској веселој закуски, приређеној од стране становника, а коју је служила љупка група младих жена из Будве. Игре и помамна кола трајале су сатима усред пуцњаве у веселих ватри, упаљених на зидинама и по пристаништу; а у ноћи, француски путници, одушевљени и не могавши више, вратише се на 'Патрас 2'. Више него и један други пријем, ништа већма није могло да дирне Друштво, као пријем овог малог скромног града, богатог срцем које се поноси што има велики број старих ратника, од којих многи одјевени у народним ношњама бијаху примили своје француске другове са развијеном заставом и француским ратним

45 АБ, ОУ, к 113/32

крстом на грудима. Желимо да Французи не забораве Будву. Кад би могли чак и помоћи да оживе овај кутак Јадрана, чије море, плаже, стијене и планине надмашују љепотом многа мјеста која посјећују туристи!“

Наредне 1933. године преко Цетиња, Будву је посјетила група француских љекара који су, такође, свечано дочекани у граду и сви су се уписали у књигу Друштва пријатеља Будве које је основао Л. Реј.⁴⁶

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА БУДВЕ И ЈУЖНОГ ЈАДРАНА У ПРАГУ

У другој половини деветнаестог вијека, у ери националног препорода, Црна Гора је била у жижи интересовања чешке јавности. Ни у једној словенској земљи није се толико писало о Црној Гори и са таквим одушевљењем, као у чешким новинама. Томе су свакако допринијели пером Холечек и други писци, а Чермак, Звјезина и плејада других сликара, кичицом. Водећи листови у Прагу су са симпатијама писали и о Бокешком устанку 1869. године и пратили збивања на нашим просторима. Не мало је Чеха служило аустријску војску у нашим крајевима и ту стекли познанства и пријатеље. По угледу на Чехе, кренуло се и код нас са оснивањем соколских друштава са националним програмима. Подстрек је дат посјетом велике групе чешких сокола Црној Гори 1908. године. Послије Првог свјетског рата и формирања Републике на челу са славним Масариком односи између Југославије и Чехословачке били су више него срдачни. Сва та атмосфера пријатељства, стварана годинама између наших народа, имала је одраза и у туризму. Иначе, Чеси су познати као страствени путници и зато није ни случајно што су баш они били први и најбројнији посјетиоци

46 Глас Боке, 22.4.1933.

наше ривијере и што су у Прагу, новембра 1934. године, основали Друштво пријатеља Будве и Јужног Јадрана. Иницијативу за оснивање Друштва покренуле су Л. Машнер-Веброва и Е. Штокрова. Др Владимир Мразик, савјетник Врховног управног суда, био је његов предсједник. У писму које је новоизабрани предсједник упутио друштву 'Могрен' јавља да је у Прагу основано Друштво пријатеља Будве и Јужног Јадрана, да су оснивање пријавили Министарству унутрашњих послова које је одобрило Статут Друштва 20. јануара 1935. године са пријављеним члановима. Конститутивна сједница Друштва одржаће се 25. фебруара 1935. године. Привремена управа припрема изложбу слика плажа Јужног Јадрана приликом великог сајма у Прагу у марту мјесецу. Сlike ће раздјелити путничким агенцијама. Припремају се јавна предавања на радију. Траже да им се пошаљу проспекти и други пропагандни материјал и позивају 'Могрен' на сарадњу.

Будвани су одмах реаговали и на сједници управе друштва 'Могрен' одлучили да до крајњих могућности помажу рад Друштва пријатеља Будве и Јужног Јадрана у Прагу. Одобрени су и средства за штампање пропагандног материјала за Праг. Покренута је акција да су у Будви оснује Друштво пријатеља Чехословачке. *Глас Боке* је најавио ускоро оснивање овог друштва, али у архиви нијесмо нашли документа о томе.⁴⁷

Чиме се све бавило Друштво пријатеља Будве и Јужног Јадрана у Прагу види се из Извјештаја о раду за 1935. годину који је са потписом секретара Емилије Каизлове Штокове из Прага послат 'Могрену'. У преводу са чешког доносимо изводе из Извјештаја: „Били смо у сталним контактима са туристичким друштвима у Котору, Будви, Светом Стефану, Петровцу и Сутомору. Сва друштва су нам пружила сарадњу и помоћ ... Друштво 'Могрен' послало нам је фотографије Будве. Уплатили су 3.000 динара за штампу чешких проспеката. Штампали смо око 3000 проспеката које смо упутили хотелу 'Балкан' у Будви, г. Зеновићу. Друштво 'Могрен' послало нам је такође 2.600 летака и пијесак са разних будванских

47 *Глас Боке*, бр. 115, 2.3.1935.

плажа. Од послатог пијеска приредили смо изложбу у званичној канцеларији Краљевине Југославије и у канцеларији југословенског хотела. Управник хотела 'Балкан' послао нам је албум с фотографијама Јужног Јадрана које смо тражили. Организовали смо приредбу *О љепотама Јужног Јадрана*, у режији Јар. Урбана, коју је посјетило 200 особа. То је побудило интересовање, па смо давали информације у кафани 'Унион'. Сви хотели у Будви дали су нашим члановима 10 одсто попушта ... Послије сезоне обратили смо пажњу на примједбе гостију. Упозорили смо 'Могрен'. Главне примједбе се односе на водоснабдијевање, чистоћу неких мјеста у Будви ... зеленило, чистоћу плажа и околине, и на повезаност са Дубровником. У 1936. години послали смо 106 дописа ..."⁴⁸

Међу члановима друштва било је истакнутих личности из културе, умјетности и привреде. Велики поклоник Будве је била и примадона Опере у Прагу, славна пјевачица Хорватова. У дјелимично сачуваној преписци између 'Могрена' и Друштва у Прагу има дописа у којима се врше резервације за долазак и боравак чешких туриста у Будви, и слично.

ДРУШТВО ПРИЈАТЕЉА БУДВЕ И ОКОЛИНЕ У БЕОГРАДУ

Изградња дворца у Милочеру – љетње резиденције краљевске породице, имала је великог утицаја за развој туризма на будванској ривијери. Почев од 1935. године краљевска породица је редовно долазила на љетовање, а често су их у Милочеру посјећивали значајни гости из земље и иностранства. Порасло је интересовање за Будву, посебно код београдских политичких и привредних кругова, тако да се 1937. године реализовала, већ неколико година

48 АБ, ДМ

раније најављивана, идеја о оснивању Друштва пријатеља Будве и околине у Београду. Новоосновано друштво се декларисало као национално културно удружење, општег и корисног карактера, потпуно независно и ван сваке политичке или вјерске акције. У члану 1. *Правила Друштва*, која су усвојена 1937. године, стоји: „Пријатељи Будве у Београду организују удружење у циљу унапређења туризма у Будви и околини“. У трећем поглављу *Правила*, чланом 5. разрађени су задаци Друштва и они гласе: „Задатак је друштва да се свим средствима која му стоје на расположењу заузима за унапређење туризма у Будви. У ту сврху друштво ће настојавати:

- 1) да развија код својих чланова и, преко њих, код свих слојева народних, осјећање и интересовање за Будву и њену околину;
- 2) да се заузима за израду водовода, електрификације, канализације, уређење паркова, шеталишта, за држање чистоће и естетског изгледа улица и јавних локала, за гајење цвијећа и подесне флоре, подизање туристичких објеката и т. сл.;
- 3) да ради на побољшању саобраћаја и путева;
- 4) да ради на научном испитивању и упознавању Будве, проучавању и чувању њених историјских споменика и старина, домаће умјетности и радиности, на чувању природних љепота и пошумљавању подручја Будве и њене околине, као и на њиховом популаризовању;
- 5) да ради на непосредном унапређењу туризма, да шири и пропагира смисао и љубав за ову привредну грану у земљи;
- 6) да приређује заједничка поучна и забавна путовања и излете;
- 7) да приређује забаве, изложбе и одржава пригодна и пропагандна предавања, којима је циљ унапређење туризма;
- 8) да се стара о чувању народних одлика тога краја (ношње, обичаја, игара, јела, и др.)
- 9) да се заузима код државних и самоуправних власти и туристичких установа по свим питањима која стоје у вези са уређењем Будве и унапређењем туризма Будве и њене околине, како би се што потпуније и брже постигао жељени циљ.“

За предсједника удружења изабран је Јеремија Живановић, гувернер краља Петра и сенатор. Друштво је радило под покровитељством принца Томислава Карађорђевића. На првој скупштини Друштво је имало четири добротвора, тринаест утемељивача и шездесет шест редовних чланова. Редовно су се одржавале годишње скупштине и растао је број чланова. Све су то била позната имена из области културе, привреде и политике, а међу њима је било и врло имућних људи.

Прва редовна годишња сједница послје оснивања одржана је у Београду 27. марта 1938. године. Извршен је избор нове управе и надзорног одбора. Приход Друштва за 1937. годину износио је 31.440 динара. Трећа редовна сједница Друштва пријатеља Будве и околине у Београду одржана је 31. марта 1940. године. Друштво је те године имало седам добротвора, двадесет два утемељивача и сто редовних чланова. На скупштини је највише пажње посвећено уређењу Словенске плаже и парка на Могрену, уколико Министарство војске уступи Друштву тврђаву Могрен.

Друштвом је руководио Управни одбор. Секретар друштва, Александар Здравковић, посебно се истицао агилношћу и заузимањем за развој Будве. Друштво је штампало годишње извјештаје о раду са детаљним прегледом свих активности које је предузимало у току године. Штампана је и пропагандна брошура о историји Будве и њеним љепотама. Уведена је била пракса да се сваке године у Београду, на Коларчевом универзитету, организује *Будванско вече* са богатим културно-умјетничким програмом, уз учешће познатих београдских умјетника. Тако је 1940. године изведена представа по С. М. Љубиши: *На Дробном пијеску (слике из паптровићке прошлости)*. Без обзира на непосредну ратну опасност која се надвила над Југославијом, Друштво пријатеља Будве и околине је 13. марта 1941. године организовало *Будванско вече*, такође на Коларчевом универзитету, са богатим и бираним умјетничким програмом. Вече је отворио потпредсједник Друштва Јован Марковић, министар у пензији.⁴⁹

49 Глас Боке, бр. 413, 15.8.1941.

Општинска управа Будве, Туристички одбор и посебно друштво 'Могрен' присно су сарађивали и координирали рад са Друштвом пријатеља Будве у Београду и често им се обраћали са молбом да интервенишу код надлежних министарстава и банске управе у циљу рјешавања питања од интереса за Будву. Поједини функционери Друштва су долазили у Будву ради консултација са општинским управом и друштвом 'Могрен'. Тако је предсједник Друштва пријатеља Будве и околине, гувернер краља Петра, Јеремија Живановић, боравио у Будви три дана у марту 1938. године и водио разговоре са предсједником око унапређења туризма у Будви. Друштво пријатеља Будве у Београду послало је 28. јануара 1939. године одговор друштву 'Могрен', обавјештавајући га што је све предузело у вези са захтјевима Општине Будва, Туристичког одбора и друштва 'Могрен', за „унапређење наше љубљене Будве“:

„1. За 'Градић' на Могрену (мисли се на тврђаву Могрен) – упућена је представка Министру војске и морнарице, а у циљу спречавања продаје тврђаве приватницима; 2. За пристаниште – упућена молба Министру саобраћаја, сазнали смо да је одобрена сума 1.200.000 динара, али није још провјерено; 3. За пут Котор – Будва – упућена молба Министру грађевина; 4. За градске зидине – упућена молба Министру војске и морнарице; 5. За парабродарски саобраћај – послата писма Министарству саобраћаја, Јадранској пловидби, Зетској пловидби. Јадранска пловидба одговорила 18. 1. 1939. да ће њихови бродови у идућој сезони тицати Будву 4 пута недељно и то: брза пруга бр. 11 Сплит – Дубровник – Будва; пруга 59 и 9 и, најзад, као најважније, туристичка пруга бр. 59 Венеција – Сплит – Дубровник – Будва. Дубровачка пловидба писмом од 21. 1. 1939. године извјештава да ће у идућој сезони њихови бродови тицати Будву 3 пута недељно: туристичка пруга бр. 7 Венеција – Сплит – Дубровник – Будва – Котор и два пута недељно путничка теретна пруга бр. 8 Сплит – Дубровник – Будва. Према овоме Будва ће имати сваког дана (не рачунајући бродове Зетске пловидбе) везу са Дубровником бродовима Јадранске и Дубровачке пловидбе у обадва правца; 6. За водовод – предузети

кораца за рјешење; 7. За полицијску испоставу – ускоро ће бити отворена у Будви; 8. Учитель – г. Живојиновић интервенисао код пом. Министра просвете да се поништи рјешење о премјештају; 9. Електрично осветљење – имали су неколико конференција са г. Стојићем и другим акционерима друштва ‘Будва’ А. Д. ради давања електричног осветљења граду. Они пристају, мада их то кошта и нијесу сигурни да Општина не да после концесију некоме другом.“

С тим у вези друштво пријатеља Будве констатује да су примијетили да постоје неке несугласице између А. Д. ‘Будва’ и Општине, и траже да се отворено о овоме обавијесте како би могли да се понашају у разговорима са А. Д. ‘Будва’. Истовремено обавјештавају да су у интересу пропаганде одлучили да одрже *Будванско вече* на Коларчевом универзитету и да је формиран Одбор госпођа и госпођица при њиховом друштву.⁵⁰

Друштво пријатеља Будве и околине у Београду се посебно ангажовало на довођењу воде са извора Пиратац, успјело је са интервенцијом код Бана и Будви су одобрена средства у износу од 50.000 динара за изградњу пута до Словенске плаже, утицали су на успостављање редовних поморских веза са Будвом, на уређење луке, поправку пута Будва – Котор, преговарали о увођењу електричног освјетљења, и друго. Друштво је финансирало опремање плаже Могрен кабинама, сунцобранима, столицама, набавило сандолине, израдило дрвену стазу до друге плаже, набавило 150 палми за Будву и околину. Поред наведених акција за унапређење туризма у Будви, Друштво је у складу са чланом 5. *Правила*, намјеравало да се ангажује на конкретним туристичко-комерцијалним пословима у својој режији: упутило је захтјев Општини Будва да им се уступи Словенска плажа, са обавезом да је Друштво среди. На сједници Туристичког одбора која је одржана 13. марта 1940. године предсједник општине Јоко Борета обавијестио је присутне о захтјеву Друштва пријатеља Будве у Београду и сви су се чланови Одбора изјаснили за то да

50 АБ, ОУ, к 127

се Словенска плажа уступи њима. Слично је било и са тврђавом Могрен. Ради тјешње сарадње са Општином Будва, Туристичким одбором и друштвом 'Могрен' у припремању предстојеће туристичке сезоне Друштво у Београду је упутило свог секретара Драгутина Ковачевића у Будву. Тим поводом Општински туристички одбор је сазвао сједницу 30. марта 1940. године на којој је саслушан извјештај секретара Друштва г. Ковачевића. Заједнички су разматрана сва важнија питања из области комуналне политике и усаглашене мјере које треба предузети за што успјешнију припрему сезоне. Ковачевић је обавијестио присутне: да је највише дошао ради довођења воде са извора Пиратац; да је помоћник министра грађевина обавијестио Друштво да се пут не може пробити преко Сеоца, Јаза и Могрена, јер се ради о слабом терену, па би трошкови били много већи, а и раније одобрени кредит се угасио; да би Друштво уредило Словенску плажу, купање за госте са картом било би бесплатно, а пролазници би плаћали таксу. Поред тога предложио је да, ради боље сарадње, један члан Друштва буде укључен у састав Туристичког одбора. Постављено је питање и реквизита за плажу Могрен које је набавило Друштво. Закључено је да се они дају на лицитацију. На питање Ковачевића зашто Друштво није више пута добијало одговоре на дописе упућене Одбору, одговорио је Никша Фабрис, рекавши да су појединци добијали дописе и држали их у џепу.⁵¹

Стиче се утисак да је на релацији неспоразума насталих између А. Д. 'Будва' (хотела 'Авале') и Општине Будва, Друштво пријатеља Будве било наклоњено Општини. То се да закључити и из чињенице да Радомир Стојић у својим сјећањима не помиње активност овог Друштва у Будви.⁵²

Свакако да је највећи допринос развоју будванског туризма Друштво пријатеља Будве и околине у Београду дало израдом, у својој режији, првог урбанистичког (регулационог) плана Будве.⁵³

51 АБ, ОУ, к 130

52 АБ, ОУ, к 130

53 АБ, ФД

*

Друштвене организације из области туризма у Будви одиграле су пионирску улогу у развоју туризма на овом подручју и њима припада велика заслуга што је туризам између два рата дефинисан као основна перспективна привредна дјелатност овога краја. Друштва су улагала велике напоре да се Будва повеже са свијетом, да се ради на рјешавању комуналних проблема, саобраћаја, градњи угоститељских објеката, пошумљавању и уљепшавању мјеста, заштити плажа, чистоћи – једном ријечју, настојали су да се створе услови да Будва постане омиљено мјесто за боравак наших и страних гостију. У друштвима су радили ентузијастички, из љубави према родном мјесту, не жалећи труда и знања да унаприједи живот у граду. Били су то културни људи, различитог образовања, социјалног поријекла и струке. Многи од њих су видјели свијет, говорили стране језике, и за добробит града и општине радили су заједно не дијелећи се по вјери и националности. По томе је предратна Будва била препознатљива и њени људи су је достојно представљали нашем и страном свијету. Не малу помоћ развоју Будве пружили су у међуратном периоду многи њени пријатељи, људи који су правилно сагледали визију будуће Будве и допријели да она већ тада сигурно закорачи на туристичком путу.

Свима њима поменутих у овоме раду, као и другим, овом приликом непоменутих личностима, треба одати пуно признање за труд и успјехе у развоју туризма и не дозволити да падне заборав на њихова имена.

ДУШАН МИКОВИЋ*

Душан Миковић је рођен 1912. године на Челобрда, Свети Стефан. Као ратно сироче дошао је 1926. године у Београд у друштво 'Привредник', које га је дало на изучавање куварског заната у хотелу 'Српски краљ' (у оно вријеме најбољи хотел у граду). По завршетку заната остао је да ради у хотелу и постао шеф хладне кухиње. Хотел је настрадао у бомбардовању 1941. године и Душан се запослио у хотелу 'Парк'. Послије ослобођења Београда, као добровољац, отишао је на фронт.

По повратку из рата, до 1947. године радио је: као шеф кухиње у хотелу 'Мажестик'; краће вријеме у Централном одбору Синдиката Југославије и, пред крај 1950, поново се вратио у 'Мажестик' као помоћник директора. На тој дужности је 20. децембра 1950. године ухапшен по линији Информбироа и послије тромјесечног мучења у затвору Управе града Београда транспортован је на Голи оток. У том мучилишту, нечовјечно је малтретиран и понижаван двије и по године. Отпуштен је са Голог отока 17. маја 1953. године.

Захваљујући својој изузетној стручности примљен је у хотел 'Ексцелзиор' за шефа кухиње, а 1957. Године, послије отварања хотела 'Метропол' прешао је на исту дужност у овај хотел. На специјализацији је боравио у Паризу и Женеви 1960. године, стекао звање вишег инструктора за угоститељство и након тога почео да ради у Савезном центру за угоститељство Југославије, у Опатији. Ту су долазили шефови кухиња из цијеле Југославије на усавршавање и

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 174-176. (Прим. ур.)

допуну знања из кулинарства и састављања јеловника. Душан се сврставао у сам врх југословенског кулинарства; био је самопријегоран стручњак, спреман да своја богата искуства и знања преноси на друге. У свом радном вијеку обучио је многе ученике који су

Свети Стефан: завршне интервенције мајстора кулинарства

постали добри кувари и руководиоци кухиња. Значајан је његов допринос у припремању књиге *Савремени кувар са 3200 рецепата*, на преко хиљаду страница.

Душан је учествовао на бројним такмичењима у Београду, Загребу, Опатији и Марибору; освајао прву, а често и другу и трећу награду. На свјетској изложби кулинара, која је одржана у Франкфурту 1972. године, био је вођа екипе која је добила награду и сребрни пехар.

Љубав према завичају, и жеља да своја знања и искуства пренесе у родни крај, утицали су да прихвати позив ХТП 'Свети Стефан' и 1965. године дође да руководи кухињом града – хотела. У Светом Стефану је Душан остварио највећи успјех у својој каријери, показао је изузетну маштовитост у припремању и естетском обликовању јела. Његове презентације јела на свечаним пријемима представљале су права ремек дјела примијењене умјетности и остаће у трајном сјећању многих гостију. Душан је умногоме заслужан што је Свети Стефан добио, 1972. године, највише међународно признање, 'Златну Јабуку'. Предузеће га је том приликом и наградило златним сатом са посветом: „Првом кувару Југославије“. Исте године Скупштина општине Будва додијелила му је Награду ослобођења Будве.

Смрт је задесила Душана Миковића на радном мјесту 22. јула 1973. године. Посљедице голооточког тамновања одразиле су се на његово здравље и Душан је прерано умро.

Литература:

- Подаци добијени од породице; *Приморске новине*, август, 1972.

ИСТОРИЈАТ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПОДЈЕЛЕ ОПШТИНЕ БУДВА*

Територија општине Будва захвата средишњи дио Црногорског приморја. Протеже се у правцу сјеверозапад – југоисток, у дужини око 25 km, са укупном површином од 122 km². У географском погледу подручје представља јединствену цјелину оивичену природном границом, која са запада према Грбљу почиње од мора, укључујући плажу Јаз и један дио Мрчевог поља са брдом Спас, па даље иде на сјеверозапад уз ловћенске падине спољним ободом атара села Побори, захватајући брдо Коложун, непосредни огранак Ловћена. Сјеверна граница пролази врховима преко Коњског и укључује атар села Брајићи, па иде даље на сјевероисток поред Буковика, обухватајући Паштровску гору и подударајући се с границом Црмнице. Источна граница, то јест, граница са Спичом, преко превоја Куфин спушта се у Дубовицу и завршава морем. Јужни дио је обала са острвом Св. Никола и неколико других мањих.

Данашња административна територија Општине Будва настајала је у средњем вијеку, а коначне границе добила је у вријеме Млетачке републике. Тада је дошло то формирања Окружја будванског у чији састав, сем Будве, улазе и посебне кнежине Маини, Побори и Брајићи, као и издвојена општина Паштровићи са већим насељима Св. Стефаном и Петровцем, које се административно и политички дуго налазило у саставу Боке Которске.

* Преузето из: *Паштровски алманах II*, Петровац – Свети Стефан, НВУ „Паштровски алманах“, 2016, стр. 54-58 (Прим. ур.)

На подручју Паштровића још у средњем вијеку формирају се два насеља уз морску обалу: Свети Стефан и Ластва. Ластва је на основу археолошких налаза старија, јер откривени мозаици говоре о постојању *Ville Rustica* из римског доба. Хомогенизација Паштровића у јединствену племенску организацију трајала је доста дуго и може се пратити на основу писаних извора. Карактеристична за средњовјековну Ластву је била тенденција независности и аутономије од Паштровског збора, као највишег самоуправног органа Паштровића. Види се то из документа о добровољном прикључењу Паштровића Венецији 1423. године. Ластва у то вријеме није прихватила ову одлуку и налазила се ван племенске организације. Она је имала своје судије, војводу и печат. Прикључење Ластве Млечанима услиједило је тек 1442, након обећања дужда да ће им признати старе повластице. Када су се Паштровићи придружили Ивану Црнојевићу 1465. године, Ластва то није урадила, чиме је још једном потврдила своју аутономију у оквиру Паштровића. Паштровски збор је у то вријеме повремено успијевао да у свој састав уведе и становнике Ластве. Касније су те разлике отклоњене и Ластва је постала интегрални дио Паштровића, односно уклопила се у племенску организацију власти и поштовала одлуке Збора и других органа. Временом је Свети Стефан постао средиште Паштровића, ту је засједала Банкада, а у вријеме Аустрије, када је укинута паштровска самоуправа, Свети Стефан је постао сједиште јединствене Паштровске општине. По тој основи се јављао ривалитет између ова два мјеста, односно између двије 'банде' Паштровића – источног дијела и западног дијела.

Непосредно послје ослобођења овога краја у новембру 1918. године и доласка српске војске отпочела је акција за раздвајање јединствене паштровске општине. Договор о томе је постигнут у јануару 1919. године и тада су формиране двије паштровске општине, једна са сједиштем у Светом Стефану, а друга са сједиштем у Кастел Ластви. Заговорници те идеје су били водећи људи из Кател Ластве, а какво је стање било у међусобним односима и колико је јака била жеља за издвајањем у посебну општину,

види се из одговора предсједника општине Мила Перазића Политичком изложеном Будве. У допису се између осталог каже: „Више од педесет година водила се у овој општини борба, односно општинског скупа, а то је све што је Општина размакнута од преко 22 километра, а општинско сједиште је било у Светом Стефану те стога је било потешкоћа да неки општинари превале и 15 километара да дођу до општинског уреда за своје личне опште послове те је од тога сваке године било више загрижености при општинским изборима, а скоро је у потоње вријеме било дошло до врхунца да насрне брат на брата, пријатељ на пријатеља и да се крвљу ријешу то општинско питање!“ Даље се у одговору дају подаци о подјели имовине и регулисању међусобних обавеза, и констатује да у Општини нема заједничких добара него нешто мало покућства, те се „у Општинском уреду у Светом Стефану, јануара 1919. једногласно и братски и слободном вољом у доброј намјери подјела извршила.“

Дакле, дугогодишња тежња за аутономијом остварена је у јануару 1919. године и то треба сматрати као један од предуслова и за формирање петровачке Црвене комуне.

Тридесетих година у Зетској бановини вођена је акција око реорганизације општина. Управитељство будванске општине придавало је велики значај овом питању и 15. априла 1919. године издало пуномоћ Милу Рађеновићу, Иву Ивановићу, Иву Медину и Милу Марковићу да заступују Општину Будва „за реализацију предлога о спајању неких приморских општина јер је Будва центар свију тих општина“, каже се у пуномоћу.¹ Акција је почела 1929. и трајала је закључно са 1933. годином, када је усвојен нови закон о општинама. У априлу 1929. Општина Будва је упутила акт Среском поглаварству Котор са образложењем да се Доњи Грбаљ и Општина Свети Стефан припоје Будви, а такође и Петровац и Спич, са констатацијом да у Грбљу и Паштровићима постоји расположење за припајање Будви. Општина Свети Стефан је послала следеће податке о броју насеља и становништва: Бечићи – 155,

1 АБ, ОУ, к 102

Подбабац – 61; Куљачи и Тудоровићи – 226; Подличак – 49; Челобрдо – 170; Ђенаши – 66; Близикуће – 69; Врба – 150; Дробнићи – 59; Свети Стефан – 117. Укупно је у општини било 1.122 становника.

У дијелу Црногорског приморја од Тројице до Сутомора постојале су општине: Грбаљ, Будва, Свети Стефан, Петровац и Спич. По многим показатељима све те мале општине биле су многим нитима повезане са Будвом, те је то дало повода управи Општине Будва да упути Краљевској Банској управи на Цетињу 20. октобра 1930. године акт број 3677 са предлогом о реорганизацији и повезивању ових општина у јединствену Будванску општину. Предлог је добро осмишљен, са визијом будућег развоја овог подручја, садржи интересантне податке и исказане жеље грађана, актуелан је и данас, зато га у цјелини преносимо:

„Велика забринутост влада код становника ове општине ради предстојеће реорганизације општина, која има ускора да се проведе. Општина је још 1919. године поднијела предлог Среском начелству Котор са статистичким подацима и мапом 4. јула 1919. бр. 1153 да се садашње границе будванске општине прошире и то: Дио Грбаљске општине, Пријевор, Свињишта, Ластва, Кримивица, Загора, Вишњево, Ковачи и Горовићи, у опсегу како је то назначено на послатој карти, те Петровачка општина и Свети Стефан. Поред ових села Општине Грбаљске и цијеле Општине Свети Стефан захтјевају интереси да се овој Општини припоје и Општина Петровац и Спич с разлога што је сијело Суда и Пореске управе у Будви те би једноставно становници речених општина могли свршавати послове и код општине и код других власти.

Усвајањем нашег предлога радикално ће се одстранити зло приређено малим општинама, које читав свој приход уз велики намет становништва морају да троше у само личне издатке и тако остају годинама стерилне за сваки економски и културни напредак. Поред тога што је Будва административни и по свом географском положају трговачки

и економски центар за цио крај од Бара до Тројице код Котора и што је у Будви и сјело слиједећих надлештава: Котарски суд, Пореска управа, Санитетско одјељење среза, Пошта и Телеграф, Лучко заступништво, Команда мјеста и Команда 2 батаљона пјешадијског пука, Одељак финансијске контроле, Жандармеријски вод, Жандармеријска станица, ради које је народ ових крајева присељен да опћи са Будвом. Ово напосе вриједи за општине Свети Стефан, Петровац и Спич, јер припадају и данас Суду и Пореској управи у Будви.

Надодајмо да је жеља становништва општина Петровачке и Светостефанске, као и села Пријевор и Свињишта општине Грбаљске да се припоје Општини; још к тому и села: Дробњићи, Ријека, Крстац и Катун, који припадају Општини Петровац, поднијели су у своје вријеме Великом жупану Зетске области молбу, да се придружују у своме мишљењу општини Свети Стефан и тиме припоје овој општини.

Истовјетност економских интереса у сваком погледу налаже да се читав овај крај и заједнички поради на привредно подизање особито сада, кад се код нас почео развијати туризам те би поред потребе и била жеља овог становништва, да се општине Петровац и Спич припоје с нама у једну велику општину, која би идеално могла одговорити свим економским потребама на подизању природно лијепог, али нажаљост сиромашног краја.

Надамо се да ће наши оправдани предлози наћи код мјеродавних одзива те приликом груписања општина по нашој молби удовољити. Придсједник Давид Љубиша.²

Данас, када је у многоме визија о улози и развоју Будве као регионалног центра изложена у овом документу остварена, оправдано је поставити питање зашто Будва нема данас свој Суд, а имала га је у вријеме Аустрије и у периоду између два рата.

2 АБ, ОУ, к 105

Око питања груписања општина у Боки Которској вођена је жива расправа преко листа *Глас Боке*, који је излазио сваке суботе у Котору. Изношена су различита гледишта, вођене полемике за и против укидања појединих бокелских општина. У припреми је био нови закон о општинама којим је то питање требало ријешити. До усвајања новог закона у Боки Которској је био на снази стари закон донет још 30. јуна 1864. године. У предлогу новог закона предвиђало се спајање свих општина испод 2.000 становника. У усвојеном тексту закона који је ступио на снагу 15. јуна 1933. године предвиђено је да се укидају општине испод 3.000 становника, али да се спајање може обавити само ако то затраже општински одбори на којима је присутно двије трећине одборника или ако то писмено тражи већина бирача дотичне општине.³

Када је Закон о општинама ступио на снагу редакција *Гласа Боке* покренула је акцију оглашавања у листу ставова надлежних општинских органа по овом питању. Упућен је позив општинама Грбаљ, Свети Стефан, Петровац и Спич да у листу саопште своје одлуке о евентуалном укидању или спајању са другом општином. Овдје треба нагласити да је општина Спич, мада географски ближа Бару, третирана као подручје које је више везано за Боку Которску. Треба имати у виду да је у средњем вијеку Спич једно вријеме био у саставу Паштровића и Окружја будванског, а касније је био под Аустријом, док је Бар, све до 1878. године био под турском влашћу. Зато је Спич у периоду између два рата оријентисан према Будви. Општина Грбаљ се изјаснила да жели да буде самостална, наводећи више разлога за то.⁴

У *Гласу Боке* број 39 од 19. августа 1933. објављен је Закључак Опћинског одбора у Светом Стефану који гласи: "На редовној сједници Опћинског одбора у Св. Стефану дана 16. јула 1933. г. по првој тачци дневног реда, која гласи: 'Предлог за груписање опћина' донешен је следећи Закључак 1. Ова опћина нема услова да и даље остане као самостална самоуправна јединица, јер за то нема потребан број становништва, који предвиђа параграф 3

3 *Глас Боке*, бр. 24, 1933

4 *Глас Боке*, бр. 36/1933

Закона о општинама, а наше економско стање не дозвоља нам да се користимо ставом 2 истог параграфа, као и ставом 3 параграфа 138 истог Закона, да и даље останемо у данашњем саставу. 2. Познавајући добро економске, географске и остале прилике ове и сусједних општина, предлажемо да се све општине, које сада спадају у надлежност Кр. Среског суда у Будви, а наиме: Будва, Св. Стефан, Петровац и Спич, групишу у једну самосталну општину, јер једино оваквом групацијом био би обезбијеђен опстанак ове будуће општине, која ће моћи одговарати свим обавезама и потребама њеног становништва. Сијело ове будуће општине да одреде надлежне власти по својој увиђавности. 4. Једино за овакво, а никакво друго груписање не можемо дати свога предлога. Предсједник: Илија Ј. Кажанегра с.р.“

Текст овог Закључка показује да су руководећи људи у Светом Стефану трезвено размишљали када су се опредјељивали за формирање јединствене општине за читаву регију од Будве до Спича. Одлуке општинских одбора Петровца и Спича нијесу објављене у *Гласу Боке*, али се може претпоставити да оне нијесу биле на линији закљачака општинског одбора Светог Стефана и да зато није ни дошло до спајања ове четири општине у једну. Став општинског одбора петровачке општине саопштен је бану Круљу приликом његове прве посјете Петровцу, у априлу 1931. године. Бана је на свечаном дочеку поздравио начелник општине Душан Суђић и са члановима управе водио разговоре о развоју овога краја. Петровчани су изнијели бану свој предлог да се њихова општина споји са светостефанском и да сједиште општине буде у Патровцу. *Зетски гласник* који је пратио путовање бана Круља по Приморју забиљежио је овај податак о бановој посјети Петровцу.

Поставља се питање зашто није дошло до спајања општине Будва и Светог Стефана или општина Светог Стефана и Петровца. Из закључака Општинског одбора Светог Стефана види се да они инсистирају на формирању само једне општине за читаву регију, а да не прихватају појединачне одлуке, те је то и разлог зашто Будва и Свети Стефан или Петровац и Свети Стефан нијесу тих година спојени у једну општину.

Послије усвајања новог закона о општинама и неуспјелог покушаја да се изврши груписање општина у Боки Которској, појавила се иницијатива за формирање Савеза опћина Боке Которске. У архиви општинског управитељства Будве пронашли смо предлог Статута за Савез општина Боке Которске, који је достављен Општини Будва на разматрање. У члану 1. стоји: “На темељу чл. 8 Закона о градским општинама и чл. 14 Закона о опћинама, опћине среза Бококоторског: Будванска, Добротска, Грбаљска, Херцеговска, Которска, Кртољска, Ластовска, Луштитчка, Муљанска, Перашка, Прчањска, Приморска, Рисанска, Столивска, Св. Стефан и Тиватска, удружују се у Савез, који носи назив САВЕЗ ОПЋИНА БОКОКОТОРСКЕ. Сједиште Савеза је у Котору. Печат садржи Државни грб, Назив Савеза и мјесто сједишта Савеза исписано латиницом и ћирилицом.”

Из документа се види да је на подручју Боке Которске, укључујући Будву и Свети Стефан (без Петровца, који је припадао срезу барском), постојало шеснаест општина. Чланом 2 Статута дефинисани су следећи задаци Савеза: а) Заступање Боке као цјелине у погледу њених привредних, социјалних, просвјетних, туристичких и саобраћајних интереса; б) Подупирање акција исте врсте појединих чланица Савеза уколико се ове не косе са интересима Боке као цјелине, или са оправданим интересима појединих чланица Савеза; в) Одржавање и јачање узајамности међу чланицама Савеза, у циљу што ефикаснијег заступања горе назначених интереса. Предвиђено је било да органи Савеза буду: Савезна скупштина и Савезна управа. Осим предлога Статута, који је заведен у општинском дјеловоднику под бројем 2271, али без датума (претпоставка је да се ради о 1934. г.), нијесмо наишли на друга документа о овом питању. Из тих разлога не може се дати одговор на питање како је завршила ова корисна иницијатива, која на плану развијања међуопштинске сарадње ни данас није изгубила у актуелности.⁵

Широка демократска расправа која је тридесетих година прошлог вијека по питању реорганизације општина вођена у Краљевини

5 АБ, ОУ, к 117

Југославији, и након које је усвојен нови Закон о општинама показује савим другу слику о карактеру 'ненародног режима', како смо га, у посљератној историографији третирали и осуђивали.

Послије Другог свјетског рата, у вријеме социјалистичке изградње новог друштва, наступиле су нове и посљедње промјене у организацији општина. Тако је 1953. године Законом одређено да се формира јединствена Општина Будва, којој су припојене Светостефанска и Петровачка општина. Био је то крај паштровске самоуправе и прелазак на доминантну улогу једне странке у одлучивању о овим и мање више свим другим питањима од интереса за наш крај.

АРХИВИ У ФУНКЦИЈИ НАУКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ*

Архивисте охрабрује чињеница што се на овом високом научном скупу први пут разматра тема 'Архиви у функцији науке у Црној Гори'. Ово истичемо не случајно, јер оцјењујемо да је то прилика да научну јавност упознамо са стањем у архивској служби Црне Горе, која се годинама налази на маргини бриге друштва. Прилика је то и да се у основним цртама означе теоријске поставке архивистичког приступа теми, предложе могућа рјешења за унапређивање рада у архивима и њиховог доприноса науци. Актуелност ове тематике видимо и у томе што је у току реорганизација архивске дјелатности. Архив Црне Горе постаје централна управна организација за цијелу Републику; регионални и општински архиви престају са радом као самосталне јавне установе, постају одјељења Архива Црне Горе на Цетињу; успоставља се мрежа архивских одјељења, којом ће бити покривене све општине.

ЗАКОНСКЕ ОБАВЕЗЕ АРХИВА У ФУНКЦИЈИ НАУКЕ

Под архивском дјелатношћу подразумијева се одабирање архивске грађе, прикупљање, преузимање, чување, стручна обрада, коришћење, публиковање, и друго. Законом је дефинисан појам архивске грађе коју чини сав изворни и репродуковани (писани,

* Преузето из: *Могућности и перспективе развоја науке у Црној Гори*, Подгорица, ЦАНУ, 1993, стр. 299-303. (Прим. ур.)

цртани, штампани, фотографисани, филмовани, фонографисани, стенографисани) документарни материјал: књиге, картотеке, и друге евиденције од значаја за историју, науку, културу и друге друштвене потребе, настао у раду органа, организација, установа, предузећа, друштава, грађанско-правних лица и истакнутих научних, културних, јавних, политичких и других личности, без обзира на вријеме и мјесто настанка.¹

Чувајући и обрађујући огромно духовно благо, које има поменичку вриједност као свједочанство времена, архиви представљају неисцрпан извор информација из свих области живота и стваралаштва. Законодавац је, полазећи од тога, и дефинисао дужности архива, које се једним дијелом односе и на научну дјелатност. У том погледу истичемо сљедеће послове архива: архив сређује архивску грађу и издаје информативна средства о архивској грађи; даје податке и информације о архивској грађи, обезбјеђује услове за информисање и даје архивску грађу на коришћење; објављује податке о архивској и друге публикације; истражује и снима архивску грађу у земљи и иностранству; бави се научно-истраживачким радом и објављује резултате тог рада.²

ПОДРУЧЈА НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОГ РАДА У АРХИВИСТИЦИ

Теоријске основе научно-истраживачког рада у архивистици разрађене су код нас детаљно, базирају се на свјетским достигнућима у овој помоћној научној дисциплини. Значајан допринос дали су наши стручњаци, посебно др Милош Милошевић.³

Сагласно тим поставкама архивистичке праксе могу се дефинисати подручја са елементима научног дјеловања у архивима,

1 Закон о архивској дјелатности. Сл. лист РЦГ, бр. 25/1992, чл. 1, 2

2 Закон о архивској дјелатности. Сл. лист РЦГ, бр. 25/1992, чл. 17.

3 *Приручник из архивистике*, Загреб, 1977, стр. 197-227.

а то су: израда научно-обавјештајних средстава; припрема и издавање докумената; научни рад на истраживању прошлости, посебно завичајне историје са публиковањем резултата рада; научно-истраживачки рад на унапређивању струке.

Друго, свеобухватније подручје дјеловања архива у функцији науке је коришћење грађе од стране научних институција и истраживача ван архива. Овдје се испољава доминантан утицај архива у функцији науке. Он се остварује преко научно-обавјештајних средстава: водича, регистра, инвентара, каталога, прегледа збирки и фондова, и других информативних помагала, чији је задатак да кориснике што детаљније упознају са садржином фондова и збирки. Не малу улогу на том плану имају у развијеном свијету рачунари и информатика уопште, која на широка врата улази у архиве и трансформише их у модерне информационе центре, повезујући их са системом научно-технолошких информација. У Црној Гори, нажалост, заостајемо са примјеном информационе технологије у обради и коришћењу података и, за сада, рачунаре нема ни један архив.⁴ Класична обавјештајна средства најбоље су урађена у Историјском архиву Котора. То је једини архив који је објавио и детаљан водич кроз грађу. У научној јавности мало је познато да је Савез архивских радника Југославије издавач едиције *Преглед архивских фондова и збирки у СФРЈ*, капиталног издања у десет томова, од којих је један посвећен и Црној Гори.

Припремање и издавање извора и издавачка дјелатност архива у цјелини, један је од важнијих индикатора стања у архивистици. Научна публицистика у Црној Гори уопште заостаје и мали је број запажених монографских студија; научна периодика излази нередовно, тиме губи у актуелности и добија провинцијска обиљежја. Архиви партиципирају недовољно у издавању публикација научног карактера, мада их закон на то обавезује. Често се поманкање средстава наводи као разлог за то. Искуство Архива Будве то демантује.

4 О примјени рачунара у архивистици постоји обимна литература, а у пракси је то остварено у архивима развијених земаља.

Анкетом смо утврдили да су за посљедње 3-4 године сви архиви у Црној Гори издали 12 публикација. Од тога: Архив Будве је издао осам (четири монографије, три издања грађе и једно сјећање); Историјски архив Котора издао је једну публикацију грађе, Архив Херцег Новог – двије, и Архив Бара – један каталог. Архив Црне Горе, централна институција, није издао ни једну публикацију.

Законска обавеза архива да се баве научно-истраживачким радом односи се и на проучавање прошлости, посебно завичајне историје. Залажемо се за то да архиви постану средишта проучавања завичаја, јер они за то имају највише услова: ту се чува, обрађује и користи грађа о прошлости завичаја; ту раде историчари, правници, лингвисти, који израђују регесте и друга научно-обавјештајна средства, припремају издавање извора, и друго. У општинским и регионалним центрима гдје се налазе архиви, по правилу нема специјализованих научних институција које се баве проучавањем завичаја. Постоје библиотеке и музеји, и са њима треба сарађивати. Треба ићи на формирање завичајне едиције у оквиру које би се објављивали резултати истраживачког рада на завичајној историји. Архив у Будви то ради преко библиотеке 'Анали Будве'.⁵

Научно-истраживачки рад на проучавању завичаја не смије бити у сукобу са другим функцијама архива. Зависно од фондова, срећености грађе, стручњака, материјалних и других околности, зависиће и форма организовања ове дјелатности. При великим архивима, у Црној Гори то су архиви на Цетињу и у Котору, могуће је формирати научно-истраживачке јединице којима ће руководити научни радник. Архиви треба да стимулишу запошљавање научних радника, да подстичу архивисте да завршавају постдипломске студије, стичу докторате и научна звања.

У Црној Гори немамо организоване форме научно-истраживачког дјеловања у архивима. Било је истакнутих стручњака који су научну репутацију стекли користећи, углавном, историјске изворе свог архива. Радове су им објављивали научни

5 М. Лукетић, *Архиви – центри проучавања завичаја*, реферат на конгресу архивиста у Охриду 1990.

институти и академије. Њихов рад доприносио је афирмацији архива и науке уопште. Данас у архивима Црне Горе раде: два доктора наука, (један у Архиву Црне Горе и један у Архиву Будве), и четири магистра наука (један на Цетињу, два у Котору и један у Херцег Новом).

Финансирање научно-истраживачког рада и издавачке дјелатности архива до сада није било регулисано на задовољавајући начин. Обједињавање архива може позитивно дјеловати да се израде јединствен програм научно-истраживачке дјелатности и издавања публикација, посебно грађе. У новим условима потребно је више користити спољне изворе финансирања: спонзорство, удруживање средстава са другим институцијама и издавачима, учествовати на конкурсима за научне пројекте, користити средства од продаје публикација. Тако, на примјер, Историјски архив Будве од продаје свог издања *Средњовјековног статута Будве*, не само да је покрио трошкове штампе, већ је обезбиједио средства за објављивање још једне публикације.

КОРИШЋЕЊЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ У НАУЧНЕ СВРХЕ

Анализа корисника архивске грађе, која је извршена на основу анкете у архивима Црне Горе за 1991. годину, показује да је мали број научних радника вршио истраживања у нашим архивима:

Архив	Укупно корисника	Од тога научника
Архив Црне Горе	217	30
Историјски архив Котор	234	30
Архив Херцег Новог	313	22
Историјски архив Будва	79	10
Архив Никшића	128	9
Архив Бара	15	3
Архив Иванграда	91	—
Архив Подгорице	—	—

У прошлој години су 104 научна радника користили грађу у архивима Црне Горе. Зашто је број корисника грађе мали има више разлога: једни су везани за архиве (грађа није срећена, није-су израћена научно-обавјештајна средства); други су одраз општег стања у науци, посебно у друштвеним наукама.

Гледајући ретроспективно на развој архива у Црној Гори, кон-статујемо да је у Боки Которској заједно са Будвом, постигнут високи степен развоја ове дјелатности, који се може мјерити са развијеним срединама. За то су заслужни водећи архивисти и на-учни радници старије генерације. Реорганизација архива, која је у току, треба да допринесе равномјернијем развоју архивске службе у Републици. Колико ће научна димензија у раду Архива Црне Горе у будуће бити развијена, у првом реду, зависиће од научног кадра који ће бити ангажован на овим пословима.

Наводимо неке елементе који су битни да би се ова замисао остварила:

- при Архиву Црне Горе формирати научно-истраживачко одјељење и регистровати га као научну јединицу;
- стимулирати научно-истраживачки рад у архивима са тенденцијом да архивска одјељења постану и центри проучавања завичајне историје;
- припремити дугорочни план издавања извора, усагласити га са Академијом, Историјским институтом и другим заинтересованим установама; са њима тијесно сарађивати на публикувању грађе;
- уводити у архиве савремену информациону технологију – рачунаре, да би се повећале и убрзале могућности коришћења фондова, повезивања архива у информациони систем у земљи и иностранству;
- радити на изради јединственог водича кроз архиве Црне Горе.

НЕКА ИСКУСТВА ИЗ РАДА НА ЗАВИЧАЈНОЈ ИСТОРИЈИ ПОДРУЧЈА БУДВЕ*

Округли сто на тему ‘Завичајна историја у Црној Гори’, који је организовала Црногорска академија наука и умјетности – Одјељење друштвених наука, подстакао ме је да изнесем искуства из рада на завичајној историји Будве; да укажем на постигнуте резултате научних радника и институција које се овим послом баве; да се осврнем на питања мотивисања рада појединаца и институција и илуструјем примјер система финансирања истраживања, израде и објављивања грађе, монографских и других издања који се примјењује у Будви. Из будванске праксе, која се, по мојој оцјени, може сматрати доста успјешном, произашли су и неки предлози која би могла наћи примјену и у другим сличним срединама.

Питање дефинисања појма ‘завичајна историја’, ближе прецизирање граница до којих сеже њен опсег, релације односа завичајне историје са националном историјом, локални догађаји и личности од значаја за националну историју и нека друга методолошка питања, на овом скупу нијесу у довољној мјери расвјетљена. Очекивало се, на основу пријављених тема, да ће се о овоме расправљати, али неколико аутора који су требали говорити на ову тему нијесу присуствовали округлом столу. Истина, у дискусији академик Дашић се осврнуо на ово питање, указујући на неке дилеме око тумачења овог појма. Недоумица заиста има. Црна Гора је мала земља, која је у данашњим

* Према националном каталогу COBIV.CG, преузето из: *Завичајна историја у Црној Гори*, Округли сто одржан у Подгорици 13. децембра 2005, Подгорица, Црногорска академија наука и умјетности, 2007. (Прим. ур.)

границама као република конституисана тек након Другог свјетског рата. Тако, на примјер, Бока Которска прикључена је Црној Гори 1945. године. Зато је веома тешко, а чини ми се и непотребно, правити неке тврде границе и међе у раздвајању историје завичаја од историје Црне Горе. Примјера на ову тему има доста, навешћемо неке из прошлости Будве: историја Будве и Паштровића не може се третирати само у склопу завичајне историје; средњовјековни статут Будве и паштровске исправе су дио правне историје Црне Горе; Стефан Митров Љубиша, политичар и књижевник, је личност која својим дјелом превазилази оквире завичајног значаја, и слично.

МОТИВИ И ПОДСТИЦАЈИ ЗА РАД НА ЗАВИЧАЈНОЈ ИСТОРИЈИ

У земљи и свијету расте интересовање за завичајну историју. Разлога за то има више: позитивна су настојања да се истражује прошлост завичаја, његује традиција, валоризују достигнућа културног, друштвено-економског и историјског развоја појединих региона; да се проучава настанак племена, поријекло братстава; да се пишу хронике и објављују родослови. Међутим, свједоци смо и честих злоупотреба у приказивању прошлости: историјски извори се недовољно користе, понекад и фалсификују; припремају се и издају дјела са историјском тематиком и садржином која служе у дневно-политичке сврхе; научна публицистика из области историјских и друштвених наука у Црној Гори све се мање заснива на научним сазнањима и изворима. Свједоци смо и некритичког писања појединих хроника, састављања родослова који обично сежу у далеку прошлост, заснивају се искључиво на традицији и усменом предању и немају ослоња на историјске изворе и архивску грађу. Демократске промјене у Црној Гори створиле су могућност за истраживања прошлости, без идеологизирања, без табу тема,

али се тиме повећала и одговорност институција и аутора који се баве овом дјелатношћу.

Будва, са кнежинама Маини, Побори, Брајићи, са издвојеном општином Паштровићи, представља подручје са богатом историјском прошлошћу. Стара Будва је јединствени споменик урбане средњовјековне архитектуре и један је од најстаријих градова на Јадрану. Богата археолошка налазишта, нарочито трагови материјалне културе пронађени у Будванској некрополи, као и дјела античких писаца, свједоче о прошлости илирске, грчке и римске цивилизације. Средњовјековна историја краја богата је збивањима и промјенама у етничком, вјерском, културном, друштвено-политичком и државном погледу који се, углавном, односе на досељени словенски живаљ. О томе свједоче бројни сачувани сакрални и други споменици: осам манастира, око сто православних и католичких цркава; више карактеристичних руралних насеља са архитектуром народног градитељства; значајни одбрамбени објекти, и друго.

Геополитички положај, природне љепоте и ресурси, погодни климатски услови за живот утицали су да је овај крај од старине привлачио људе да на овоме простору живе, да долазе ради одмора и уживања у благодетима природе. Тако је туризам посљедњих сто година, полако али сигурно, постајао доминантна привредна грана и главни потенцијал развоја овога краја. Илуструје се то подацима о изграђеним туристичко-угоститељским и инфраструктурним објектима, посјетом бројних домаћих и страних туриста, којих у јеку сезоне има око сто хиљада. Становништво Будве повећано је доласком житеља са стране, у посљератном периоду, скоро пет пута.

Тако је Будва са Светим Стефаном и Петровцем постала најразвијеније туристичко и привредно подручје у Црној Гори – црногорска метропола туризма, како је уобичајно називају.

Убрзани туристички развој Будве истакао је потребу за подизањем нивоа услуга које се нуде страним и нашим туристима. Створена материјална основа омогућила је да се повећавају улагања у културу, науку и образовање, и да се формирају нове институције: Историјски архив Будве, Музеји и галерије Будве, Народна библиотека Будве, *Приморске новине*, Град Театар,

Средњошколски центар, Радио Будва, Телевизија Будве, и, ове године, и високошколска институција – огранак Правног факултета у Подгорици. Свакако, да је убрзани развој града и његов третман као средишта црногорског туризма захтјевао одговарајућу презентацију његових споменичких вриједности, обраду историјске прошлости засноване на научним сазнањима, израду и публикавање више научно-популарних монографија, туристичких водича и других издања на више страних језика и у великим тиражима.

Дакле, у Будви истраживање прошлости, објављивање резултата истраживања у виду грађе, научних публикација и монографија научно-популарног карактера представља саставни и неопходни дио процеса економског развоја и не може се третирати као 'потрошња'. Та директна повезаност са туризмом и улога ове научно-публицистичке дјелатности у презентацији и пропаганди вриједности овога краја, утичу да туристичка привреда и локалне власти обезбјеђују знатна материјална средства за улагања у ову дјелатност и истовремено мотившу научне и стручне раднике да се ангажују на истраживањима и да објављују своје радове на ову тему. Посебно су важна нова истраживања јер, треба истаћи, у посљератном периоду се није довољно пажње посвећивало проучавању прошлости Црногорског приморја, посебно Боке Которске. Црногорска историографија се претежно бавила проучавањем политичке историје државе Црне Горе. Ангажовањем појединих научних радника и институција са овог подручја учињен је велики напредак у проучавању прошлости овог краја, што се потврђује: припремањем и издавањем више публикација научно-публицистичког карактера; издавањем извора; припремањем и издавањем монографских научних издања; израдом библиографија; организовањем научних скупова на којима се расправљало о догађајима из старије и новије историје и значајним личностима поријеклом из овога краја, и друго.

ОБЛИЦИ И ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА НА ПРОУЧАВАЊУ ЗАВИЧАЈА. ИСТОРИЈСКИ АРХИВ – ЦЕНТАР ПРОУЧАВАЊА ЗАВИЧАЈА У БУДВИ

Почетак организованог и на научним принципима заснованог рада на проучавању завичаја, који се огледао у прикупљању, обради и издавању историјских извора и објављивању монографских публикација, везује се за оснивање архива у Будви. Скупштина општине је 1976. године формирала Историјски архив и за директора именовала историчара др Мирослава Лукетића, вишег научног сарадника. Без обзира на бројне тешкоће које су пратиле ову установу, особито последице катастрофалног земљотреса 1979. године, Архив је постао водећа институција у струци по резултатима научно-истраживачког рада, публиковања грађе и објављивања издања завичајног карактера. Тако, на примјер, на основу проведене анкете утврђено је да је Историјски архив Будве издао више од половине свих публикација које су архиви у Републици издали у периоду 1976-1992. година. У оквиру покренуте библиотеке 'Анали Будве' објављена су два издања: *Средњовјековни статут Будве* и *Паштровске исправе*, као и низ других издања завичајног карактера. Архив је успоставио добру сарадњу са научним институцијама у Републици која је резултирала заједничким припремама и суиздаваштвом појединих дјела. Позитивна искуства која је Историјски архив стекао у бављењу завичајном историјом мотивисала су ме да на Конгресу архивских радника Југославије, који је одржан 1990. године у Охриду, поднесем реферат на тему *Архиви – центри проучавања завичаја*. Припремајући саопштење анализирао сам архивско законодавство у свим републикама и покрајинама са циљем да установим како се ова проблематика третира у законској регулативи. Показало се да научно-истраживачки рад и издавачка дјелатност у архивистици имају различит третман и да је ова проблематика најпрецизније дефинисана у Словенији

и Хрватској. Тако је у Закону о природној и културној баштини Словеније, члан 94, поред осталог писало: „... Извршавају научно-истраживачке задатке у области архивистике; објављују архивску грађу и извршавају друге научно-истраживачке задатке, нарочито из области историје. Издају публикације.“ Црногорски Закон о архивској дјелатности (Сл. лист РЦГ, бр. 25/1992) у члану 17 предвиђао је да, поред архивистичких послова, архив: „... бави се научно-истраживачким радом и објављује резултате тог рада“.

Да бих установио како се у архивској пракси спроводе ова законска ријешења, провео сам анкетирање архива у Југославији и успио добити висок степен одговора. Тематика је за архиве била нова и занимљива па их је то подстакло да пошаљу одговоре. На успјех анкете вјероватно је утицало и то што сам у то вријеме обављао дужност предсједника Савеза архивских радника Југославије. Од педесет седам одговора на питање да ли се архиви баве проучавањем завичаја, четрдесет три је одговорило потврдно и четрнаест негативно. На питање да ли у сједишту архива постоји нека друга културна или научна институција која се бави проучавањем завичаја, стигло је четрдесет позитивних одговора. Веома је био значајан податак да је педесет шест директора општинских и регионалних архива подржало идеју о организованом раду на проучавању завичаја. Само је један одговор био негативан.

Резултате ових истраживања, која су обављена прије седамнаест година, наводим као примјер ондашње добре праксе Историјског архива Будве и многих других архива у некадашњој заједничкој држави. Немам довољно увида у данашње стање научно-истраживачког рада у црногорској архивистици, али пратећи рад Архивског одјељења Будве (бившег Историјског архива), усудићу се изнијети нека запажања. Реорганизацијом архивске службе која је проведена у Црној Гори 1993. године учињене су коријените промјене у струци. Цијела Република покривена је архивском мрежом; Архив Црне Горе постао је централна управна организација, а општински и регионални архиви постали су његова одјељења. Тај несумљиви

напредак у архивској служби Црне Горе, по мом мишљењу, прати и недовољна пажња коју архивска служба посвећује научно-истраживачком и стручном раду у архивистици, раду на припремању и издавању извора и завичајној историји. Узећу примјер Архивског одјељења у Будви. У Одјељењу раде два архивска радника са високом школском спремом и два радника са средњом спремом; они су, углавном, окупирани компликованим и одговорним радом на издавању и овјеравању извода из старих катастарских књига. Запостављен је рад на архивистичкој обради старог фонда; не ради се на припремају документа за објављивање; нема ни покушаја да се припреми или изда нека публикација завичајног карактера; недостају средства за набавку књига и периодике и већ годинама архивско одјељење није купило ни једну нову књигу. Дакле, од некада афирмисаног центра за истраживање завичаја и признатог издавача архивске грађе и монографија завичајног карактера, данас је ово архивско одјељење, малтене, постало продужена рука Катастра Црне Горе.

Последњих година истраживањем завичаја, организацијом научних скупова и издавањем публикација завичајног карактера бави се установа 'Музеји, Галерија, Библиотека' у Будви.

Треба истаћи запажене резултате Одбора за сакупљање историјске грађе о Паштровићима. Ова невладина организација, којом је низ година успјешно руководио предсједник Урош Зеновић, успјела је да на дугорочном пројекту истраживања историје Паштровића ангажује познате научнике из Црне Горе и Србије, да организује неколико научних скупова и да објави десетак публикација завичајног карактера, међу којима је и обимна библиографија о Паштровићима. Обновљено друштво Банкада – Збора Паштровића покренуло је завичајну библиотеку 'Свјedoци минулих времена' и у оквиру ње издало луксузно опремљењу књигу *Поменик Паштровића*.

Завичајном историјом Паштровића бавило се више истакнутих научних радника, међу којима се истичу дјела др Ивана Божића *Средњовјековни Паштровићи* и монографија др Јована Вукмановића *Паштровићи*.

Финансирање пројеката везаних за истраживање завичајне историје у Будви није представљало проблем и средства за објављивање публикација припремљених за штампу се, углавном, обезбјеђују из следећих извора: дотације из општинског буџета; спонзорство радних и друштвених организација које за узврат добијају рекламни простор у публикацији; унапријед договорени и плаћени откуп тиража по повлашћеним цијенама; средства добијена од продаје публикација (примјер издања *Статута Будве*, који је од продаје донио издавачу приход три пута већи од трошкова издавања), и слично.

Факсимил будванског Статута из 1700.

ПРЕДЛОЗИ

- Промјенити законску регулативу у духу савременог развоја архивистичке науке и праксе;
- Омогућити и подстицати научно-истраживачки рад у архивима у Црној Гори;
- У Архиву Црне Горе формирати научно-истраживачку јединицу;
- У општинама и регионима повезивати се са сродним институцијама и заједнички радити на проучавању завичаја;
- Иницирати заједничке пројекте на припремању и издавању публикација о завичају (грађа, монографије, библиографије и друго);
- Стимулисати запошљавање научних радника у архивима и музејима који би се бавили истраживањем прошлости завичаја, радом на припремању и издавању архивске грађе и монографских издања;

- Подстицати локалне институције да сарађују са ЦАНУ и Историјским институтом;
- Подстицати завичајна друштва и организације да ангажују научне раднике за рад на завичајној историји.

ОСВРТ НА ИСТОРИОГРАФИЈУ ГРБЉА*

УВОД

Црногорска историографија је релативно млада дисциплина, која се нагло развија у послеријатним годинама, након формирања Друштва историчара и Историјског института. Надовезујући се на предратну историографију, она се претежно бави проучавањем историје новијег доба, проучавањем црногорске државе. На том плану Историјски институт је постигао значајне резултате. Међутим, чињеница је да у оквиру научно-истраживачког програма Института није довољно пажње посвећено прошлости Црногорског приморја, посебно Боке Которске. Том проблематиком се углавном баве научни и културни радници који живе у Боки Которској, запослени у архивима, музејима, школама или су пензионери. Користећи богате изворе Историјског архива Котора, Архива у Херцег Новом, Перасту, и другим мјестима, они су објавили велики број прилога из политичке, економске, нарочито поморске и културне прошлости Боке. По тој основи јављају се и регионалне научно-стручне периодичне публикације: *Гласник Народног универзитета*, *Годишњак Поморског музеја*, *Бока – зборник радова из науке, културе и умјетности*, и *Годишњак Поморске школе у Котору*. Више од половине објављених прилога о Боки написали су аутори из овог краја, док су свега неколико радова објавили сарадници Историјског института. Но, без обзира на значајне резултате у проучавању Боке Которске, тај процес се одвијао, углавном на другом колосијеку, без систематичности, координације, планирања.

* Преузето из: Научни скуп *Грбаљ кроз вјекове*, зборник радова, Грбаљ, Друштво за обнову манастира Подластва, 2005, стр. 139-146. (Прим. ур.)

Спонтаност у истраживањима види се и из избора тема, који се врши према афинитетима и могућностима појединих научних и културних радника: нема организованог научног рада, нема научних пројеката на нивоу Боке, а ни једна се институција у Боки тиме професионално не бави. Све то је утицало да се постепено губи идентитет Боке Которске, као и њена политичка, географска, економска, културна, мултиетничка и вјерска посебност, која се стварала и чувала вјековима. Зато се не треба чудити што данас немамо цјеловите научне монографије о Боки Которској. О томе колико нам је она потребна свједоче и најновија збивања у црногорској историографији, која се испољавају нарочито послје оснивања Дукљанске академије наука и умјетности. Њене идеје и стремљења, уз подршку политике, постају доминантне у штампи, на телевизији, у научној публицистици. Прекраја се историја Црне Горе, покушавају се рушити темељи нашег националног бића, етноса, цркве и језика. Свакако да је циљ посленика дукљанске идеологије да Боку Которску интегришу у своју верзију настанка и развоја Црне Горе – да нам они одређују ко смо били и ко смо данас. На срећу, свијест о националној припадности, вјери и језику дубоко је усађена код већине Црногораца и Бокеља и њихове намјере, увјерен сам, неће успјети. Надам се да ће научни скуп *Грбаљ кроз вјекове* дати вјеродостојан прилог расвјетљавању дуге и богате историје овог дијела Боке Которске.

Моје саопштење нема претензија да дâ цјеловит приказ литературе и објављених извора о прошлости Грбља. Намјера ми је да кроз општи преглед покушам да резимирам резултате досадашњих истраживања и на основу тога да дам неке предлоге за даљи рад.

ГРБАЉ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈАМА И ЛЕКСИКОНИМА

Националне, опште и стручне енциклопедије су престижна издања која, према утврђеним критеријумима избора, садрже концизна и

провјерена научна сазнања о предмету обраде. Посебна одредница у енциклопедији, било да се ради о појму било о личности, означава став и наведени подаци су незаобилазан извор информација који се користи и цијени у друштву. То нас је и навело да у оквиру овог осврта изнесемо податке о томе да ли је и како Грбаљ представљен у југословенским енциклопедијама.

Доњи Грбаљ и улаз у Бококоторски залив на гравирима из 1883.

Национална енциклопедија Станоја Станојевића, једина у Краљевини Југославији, у књизи првој, стр. 513, доноси упутну одредницу *Грбаљ*, види *Жупа*; под *Жупом* у другом пасусу, стр. 755, пише: „Грбаљ – највећа долина у Боки Которској. Њом пролази друм Котор – Будва. Врло је родна; понајвише кукурузом, али на рђавом је гласу због маларије коју разносе врсте комараца.“ Аутор овог текста је проф. Јосип Модестин из Загреба.

Југославенски лексикографски завод из Загреба, под руководством и редакцијом Мирослава Крлеже, издао је више енциклопедијских издања, међу којима су најзначајнија: *Енциклопедија Југославије* и *Енциклопедија Лексикографског завода* (општа енциклопедија). Без обзира на распад Југославије, ова издања и данас представљају капитална дјела и незамјењив су извор научних информација о бившем југословенском простору.

Прво издање Југославенског лексикографског завода из Загреба, *Енциклопедија Југославије*, књига 3, која је објављена 1958. год., на стр. 589 доноси одредницу *Грбаљ*, обима 60 енциклопедијских редова, коју је написао Јован Вукмановић, познати етнолог и историчар Црне Горе. Одредница садржи: кратак географски опис са подацима о земљишту, клими, становништву, пољопривреди; приказ главних догађаја кроз историју, закључно са 1918. годином; о црквама и другим споменицима. Текст је писан афирмативно и у потпуности задовољава захтјеве енциклопедијских стандарда.

У трећој књизи опште *Енциклопедије Лексикографског завода*, која је изашла из штампе такође 1958. Године, на стр. 242 налазе се двије одреднице: *Грбаљ*, са текстом у два ретка и *Грбаљски статут (установа Грбаљска у Боки Которској)* са четрнаест редака. У тексту се на основу закључака Соловјева тврди да је статут фалсификат Вука Врчевића. Док се аргументи Соловјева не оборе, текст *Грбаљског статута*, како га је објавио Врчевић, није подесан за научну обраду, стоји у одредници.

Друго издање *Енциклопедије Југославије*, које се припремало од осамдесетих година па надаље, у измијењеним друштвено-политичким приликама, када је дошло до доминације републичких политичких структура и јачања националних страсти, доста се разликовало у садржају од првог издања. То се односи на текстове о Црној Гори, од којих су многи били предмет оспоравања једног дијела научне јавности. Десило се тако да у трећем тому другог издања *Енциклопедије Југославије*, које је објављено 1986. год., нема одреднице *Грбаљ*, нема ни одреднице о *Грбаљском законик*у. Зашто је избрисана ова одредница одговор би могао дати ондашњи одговорни уредник *Енциклопедије Југославије* за Црну Гору.

У *Поморској енциклопедији Југославенског лексикографског завода* нема одреднице о Грбљу.

Мала енциклопедија Просвете, која је изашла у три издања и више пута доштампавана у великим тиражима, има двије одреднице: *Грбаљ*, текст од шест редака и *Грбаљски законик*, са текстом: „Законик прописа аутономне општине Грбаљ у Боки Которској; датиран је 1427. год., али изгледа да је настао много доцније. Садржи 126 чланова, углавном су кривично-правне природе; допушта крвну освету, утврђује супремацију мушкараца и штити цркву.“

Једнотомна *Популарна енциклопедија*, (Београд 1976. год., стр. 388), доноси двије одреднице по четири ретка: *Грбаљски законик* и *Грбаљско поље*.

Вишетомна *Војна енциклопедија* (издање 1972. год. том 3, стр. 308) објављује једницу *Грбаљска буна* (32 ретка). Наводе се подаци о буни 1432. год., која је са прекидима трајала до 1451. год., када ју је Стефан Црнојевић угушио и похватио на превару осамдесет

вођа и покретача буне. Тридесет тројицу је објесио у Котору а Грбаљ попалио и опустошио. Аутор текста је Драгољуб Јоксимовић, пуковник у пензији.

У *Правној енциклопедији* (издање Савремене администрације, Београд, 1979. год., стр. 379-380) објављен је опсежан и аналитичан текст о *Грбаљском законнику* у којем се наводи да је Стојан Новаковић преузео од Вука Врчевића текст и објавио га у *Законским споменицима*, књ.5., Београд 1912. год. Р. С. Петровић кориговала је датум настанка *Законика* и датирала га између 1753. и 1814. год. (Доба настанка *Грбаљског законика*. *Записи*, 5, 1929. год. стр. 247-249; Казна у *Грбаљском законнику*. *Полиција*, април, 1930. год.).

Једино издање црногорског лексикона објавила је Централна народна библиотека на Цетињу 1987. год., под називом *Прилози за лексикон црногорске културе*, аутора Николе Рацковића. У њему се налазе двије јединице: *Грбаљ* (осам редака), где су углавном дати подаци о грбаљским црквама; *Грбаљски законик* (пет редака): потиче из 1427; постоје мишљења по којима је настао много раније...

Црногорска академија наука и умјетности већ неколико година ради на припремању прве тротомне *Енциклопедије Црне Горе*. Израђен је азбучник и написани текстови за први том, који је требало да изађе из штампе до краја 2000. године. Међутим, Влада Црне Горе је прекинула финансирање овог пројекта и сада је у фази мировања. Као члан редакције у прилици сам да кажем да ће Грбаљ у овој енциклопедији бити добро заступљен, како по броју посебних јединица тако и по обиму и садржају текстова. Примјера ради, у првом тому наћи ће се посебне одреднице: *Грбаљ*, *Грбаљске цркве и манастири*, *Грбаљске буне*, *Грбаљски законик*, *Бигова*...

ГРБАЉ У ЦРНОГОРСКИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА

Библиографски рад у Црној Гори је на завидном нивоу. Стара црногорска периодика библиографски је обрађена. Многи листови

и часописи са бившег југословенског простора су истражени и подаци о Црној Гори су објављени. Сви важнији научни и књижевни часописи из послеријатног периода такође су обрађени и објављене су њихове библиографије. Значајне личности из старије и новије историје Црне Горе имају своје био-библиографије. Раде се регионалне и завичајне библиографије, а посебно бих истакао значај регионалне библиографије Боке Которске, коју припрема и објављује Градска библиотека и читаоница из Херцег Новог. Објављен је први том књ. 2 *Библиографија чланака бокељске периодике 1841-1918*, док је недавно у Петровцу промовисана књига *Библиографија о Паштровићима* са преко десет хиљада библиографских јединица, издање Одбора за прикупљање историјске грађе.

Круна библиографског рада у Црној Гори је пројекат *Црногорска библиографија 1494-1994*, који израђује Централна народна библиотека на Цетињу. Пројекат је у завршној фази и већ су објављена двадесет четири тома енциклопедијског формата, са више од сто хиљада јединица. Црногорска академија наука је прошле године објавила *Библиографију о изворима за историју Црне Горе* са око десет хиљада јединица.

Прегледао сам већину наведених библиографија са намјером да утврдим колико у тим издањима има јединица које се директно односе на Грбаль, којој научној области припадају; на који временски период се односе, те колико је монографских издања, научних студија, грађе и прилога објављених у периодици. Након увида у тако обимну објављену библиографску грађу, резултати истраживања нијесу испунили моја очекивања. Сматрао сам да ћу у библиографијама наћи далеко више јединица о Грбљу. Разлога за то има неколико: састављачи библиографија често нијесу пописивали мање прилоге објављене у штампима, који за завичајну историју имају и те како важан значај; не мали број података о Грбљу налази се у монографским издањима и научним студијама које су од ширег регионалног или националног значаја а ти прилози нијесу нотирани као посебне јединице; у зборницима архивске грађе објављивана су поједина документа

грбальске провенијенције а да у библиографијама нијесу пописана, и слично. Драгоцјене библиографске податке у облику пописа коришћене литературе о Грбљу навели су Предраг Кочевих и Марко Шовран у књигама о Грбљу.

Имајући у виду дугорочни програм истраживања прошлости Грбља Друштва за обнову Манастира Подластве и улоге библиографије у научном раду, слободан сам предложити да се приступи изради завичајне библиографије.

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ ГРБЉА

Историографија се темељи на изворима и зато трајне и праве вриједности имају само она дјела која су писана на основу аутентичних и критички вреднованих докумената. У наше вријеме немало је књига и прилога у периодици у којима се фалсификују догађаји из старије и новије историје Црне Горе. Промовишу се дјела писана за потребе текуће политике, негирају се давно већ утврђене историјске чињенице, износе се неистине или полустине у штампи и на телевизији а нијесу ријетки ни случајеви да се кривотворе извори или се из докумената наводе само они дијелови који одговарају аутору у доказивању своје, већ унапријед прихваћене, тезе. Баш зато припремање и критичко издавање извора представља један од важнијих задатака црногорске историографије. У том контексту треба разматрати и даљи рад на историографији Грбља а приоритет треба дати прикупљању, научној обради и издавању извора. Добар примјер су Паштровићи: објављене су три књиге паштровских исправа, у припреми је четврта, коју издаје Банкада. Објављен је и зборник сјећања у издању Одбора за прикупљање историјске Грађе. Увјерен сам да најављено покретање едиције 'Записи о Грбљу' има пуну научну оправданост и да је то прави пут за свестрано проучавање старије и новије историје овог краја.

Неколико објављених правних докумената из старије историје Грбља представља највећи интерес шире научне јавности и о њима је понајвише и писано. То су: *Грбаљски законик*, *Грбаљски препис Душановог законика*, *Катастик*, *Грбаљске привилегије* и *Царски дефтер за нахију Грбаљ*.

Вук Врчевић је у задарској *Правдоноши* 1854. год. (бр. 25-27) први пут објавио *Грбаљски законик из 1427. године*. У књизи *Установа Грбаљска у Боки Которској*, са разним чланцима Вука Врчевића, објављеној 1891. год. у Дубровнику, поново је објављен текст *Законика*. Од тада, па све до данас воде се полемике око његове оригиналности и датума настанка. Текст *Законика* (понекад се он назива и *Статут*) прештампаван је више пута, али није забиљежено да се појављивао као посебно издање. О њему су писали и полемисали Валтазар Богишић, Александар Соловјев, Стојан Новаковић, Антун Милошевић, Илија Јелић, Радмила Петровић, Илија Синдик, Иво Стијепчевић, Антун Дабиновић, Нико С. Мартиновић, Предраг Ковачевић, Марко Шовран, и други.

Александар Соловјев је у Богишићевом архиву у Цавтату нашао *Књигу привилегија Грбаљске жупе (1647-1767)* са *Душановим закоником* и објавио их у *Споменику Српске краљевске академије* LXXXVII, други разред 68, за 1939. год., стр. 1-79; поред њега, о Душановом законодавству у Грбљу писао је и Илија Синдик у *Гласнику Српске академије наука и уметности* 1949. год. 1, 3. 349- 351; Н. С. Мартиновић у студији о Богишићу; а др Глигор Станојевић писао је у *Историјским записима* (1962, књ. 19, 2 стр. 274-279) о захтјевима Грбљана у Морејском рату да им Млечани прошире дате привилегије.

Катастик Грбља из 1430. год. објавио је Антун Милошевић у *Гласнику Народног универзитета Боке Которске*, 1938. год. бр. 1-4 стр. 20-23; Иво Стјепчевић у студији „Котор и Грбаљ, Хисторијски преглед“, коју је објавио у *Вјеснику за археологију и хисторију Далмације* 52/1935-1939 год., бр.1, стр. 143, објавио је *Катастик* као додатак. Исту студију објавио је као посебно издање у Сплиту

1941. год., са додатком *Катастик Грбља састављен за провисора Ивана Галбу год. 1430.*

Бранислав Ђурђев објавио је *Царски дефтер за Црну Гору и нахију Грбаљ за 1523*, Академија наука БиХ, посебна издања, књ. 9/1 и 9/2, Сарајево; текст је прештампан у књизи М. Шоврана *Грбаљ и Шишићи*, 1998. године.

Увјерен сам да би ова документа, критички припремљена, са научном апаратуром, требало да буду објављена у првој збирци едиције 'Записи о Грбљу'.

На основу библиографских истраживања били би евидентирани и други објављени извори у монографијама, зборницима, часописима и листовима из старије и новије историје. Међу њима су: грбаљске исправе, пресуде, тестаменти, одлуке зборова, умири, продаје и куповине имовине; затим, писма и посланице, мемоари, сјећања, званична акта органа власти, цркве, школа, предузећа, задруга и статистички подаци, те друга документа из области друштвеног, економског, духовног и културног живота овога краја. Посебну етапу у овом раду на прикупљању и издавању извора имају истраживања у архивама, првенствено у Историјском архиву Котора. Када указујем на ту дјелатност, имам у виду да архиви за подручја своје надлежности имају обавезу да истражују и публикују архивску грађу.

Указао бих на значај мемоарске грађе и издавање зборника сјећања за проучавање новије историје. Изванредан извор представљају недавно објављени мемоари Митрофана Бана, црногорског митрополита, једне од најмаркантнијих личности Грбља. У разним зборницима из Другог свјетског рата има свега неколико објављених сјећања бораца и неколико фрагмената сјећања учесника националног покрета. Било би пожељно да Друштво организује прикупљање сјећања бораца НОБ-а и националног покрета.

НАУЧНА ОБРАДА ПОЈЕДИНИХ ПЕРИОДА ИЗ ИСТОРИЈЕ ГРБЉА

Уочљиво је да на скупу *Грбља кроз вјекове* нема саопштења о збивањима у Грбљу између два рата, о ратном добу 1941-1945. год. и о послеријатном периоду. У историјској науци, истина, постоји став о потребној временској дистанци за расвјетљавање и непристрасно тумачење и оцјењивање догађаја из савремене историје, али, увјерен сам да након педесет година, после пада Берлинског зида, нестанка Совјетског Савеза и распада Титове комунистичке Југославије, са свим посљедицама и промјенама које су настале у земљи и свијету, можемо и треба да трезвено расправљамо о догађајима на овом простору, да морамо тежити за истином, колико год она била болна за супротстављене стране у Другом свјетском рату. Истина ће нам помоћи да превазиђемо подјеле, да више никада један на другога не пуцамо, да не дозволимо да нас дијеле, да својом судбином управљамо сами, онако како су наши стари знали да раде и како су успјели да јединствени очувају своје национално биће, своје обичаје, вјеру и језик. Истина мора бити једна. Убивства без суда и утврђене кривице су злочини, једнако они извршени на Цетињу над партизанима заробљеним на Бјелошима, као и они у Бару над стријељаним припадницима националног покрета.

Сувише је трагичан биланс подјеле народа Грбља на идеолошкој основи у рату 1941-1945. године. Четири стотине осамнаест Грбљана страдало је у току рата, а то чини око једанаест процената житеља овог краја. Према објављеним подацима у књизи Драгана Барјактаревића *Злочин без казне*, двјеста двадесет припадника националног покрета погинуло је у одступању, а педесеторица су стријељана у Бару. Према подацима Јована Вујадиновића објављеним у његовој недавно изашлој књизи *Грбља у ослободилачком рату 1941-1945.* шездесет бораца је погинуло у антифашистичком рату, педесет шест их је стријељано, десет је погинуло као жртве окупације, а седморица

припадника националистичке формације су погинули у сукобу са Њемцима 1943. год.

Подјеле су се наставиле и послје рата, жртвама, прогонима, злостављањима неистомишљеника. По томе је по злу позната нарочито 1948. година. Наша је обавеза да о свему овоме кажемо истину, а до ње се може доћи не црно-бијелим приказивањем догађаја, не подјелом на борце и издајнике, већ научном, објективном анализом узрока који су довели до тога да славна антифашистичка и ослободилачка борба 1941-1945. год. добије карактер грађанског рата са крвавим посљедицама за наш народ.

Књиге *Злочин без казне* и *Грбаљ у ослободилачком рату 1941-1945.*, иако писане са позиција супротстављених страна у рату, по моме увјерењу надопуњују једна другу и до сада су најбоље написана дјела о том периоду. Било би добро утврдити да ли постоји спремност и услови да се организује научни скуп посвећен искључиво ратним и послјератним догађајима у Грбљу.

У томе видим велику и незамјењиву улогу Друштва за обнову Манастира Подластве, које је урадило доста, а треба очекивати да ће и у будућности окупљати Грбљане на заједничком програму духовне обнове, његовања и развијања вриједности које су вјековима постојале на овом простору.

УЗ ЈЕДАН ЈУБИЛЕЈ: ГРАЂАНИН*

У децембру 2017. године обиљежавамо један посебан јубилеј – двадесет пет година од изласка *Грађанина*, листа независних кандидата. Сјећам се добро тих првих избора послје увођења вишестраначког система, када сам покренуо иницијативу да формирамо листу независних кандидата и учествујемо на општинским изборима. Био је то покушај да, као ванстраначке личности, допринесемо развоју демократског друштва и обезбиједимо шире учешће грађана у одлучивању о битним питањима развоја општине Будва. Непосредно прије заказаних избора, ова иницијатива је прихваћена од многих истомишљеника и нестраначких личности и састављена је листа која је по стручним и свим другим критеријумима представљала најбољи избор кандидата у трци за нови састав скупштине. Чини ми част да данас наведем имена кандидата, по азбучном реду: Носилац листе Лукетић др Мирослав, научни радник; Антоњоли Далибор, дип. правник; Баљевић Мила, дипл. библиотекар; Беленгер Милка, лингвиста; Бојковић Љубо, економиста; Борета Весна, професор; Вуковић Миланка, дипл. архитекта; Дапчевић Рајна, лекар специјалиста; Драшковић Вељко, пољопривредник; Зеновић Љиљана, професор; Зеновић Урош, пензионер; Ивановић Јован, сликар; Јелушић Божена, професор; Кажанегра Бранко-Дики, маг. права; Калађурђевић Нико, сликар; Крговић Љиља, дипл. хемичар; Лијешевић Душан, дипл. правник; Марковић др Милош, стоматолог; Митровић Владимир-Владо, дипл. правник; Мрваљевић Радивоје, предузетник; Мушура Бојан,

* Преузето из: *Паштровски алманах III*, Свети Стефан – Петровац, 2017, стр. 28-30. (Прим. ур.)

поморац; Перазић Никола, службеник; Пићан Војо, висококвал. кувар; Чучка Борис, спортиста.

У циљу упознавања грађана са нашим програмом покренули смо лист *Грађанин*.

Све активности у предизборној кампањи финансирали смо сами. На изборима наша листа освојила је три мандата у скупштини Општине Будва. Независни одборници су били: др Мирослав Лукетић, Божена Јелушић и Владо Митровић. Са скупштинске говорнице се по први пут чуо глас људи који су мислили својом главом, којима нико није одређивао што смију а што не смију рећи и како ће гласати.

Будући истраживачи рада општинске скупштине наћи ће у материјалима обиље писаних извора о томе што су све независни одборници предлагали, које су критике упућивали актуелној власти, како су штитили простор, највриједнији ресурс наше општине, како су се супротстављали избору нестручних страначких кадрова на одговорна мјеста и др.

Нашим читаоцима представљамо копију првог броја листа *Грађанин*.

ГРАЂАНИН 1

БУДВА ЛИСТ НЕЗАВИСНИХ КАНДИДАТА ДЕЦЕМБАР 1992.

ИЗАЂИМО НА ИЗБОРЕ!

ГРАЂАНИН!

Да ли рјешавање вањних питања живота Будве, Светог Стефана и Петровца зависи од политичких идеологија и њихових носилаца - политичких странака?

Наш одговор је негативан. Бирајмо личности, а не странке. Зато смо формирали листу независних кандидата, листу са људина који ће да се боре за добробит нашег краја, за ширење граница индивидуалних слобода.

Независни кандидати неће добити странацке директиве, већ ће одлучивати на основу својих моралних и стручних

них одређења, слушајући и уважавајући глас својих Бираца.

Потребни су нам отресити, паметни, стручни и угледни људи који су се потврдили у животу, имају реноле доброг долађина, успјешног привредника и радника, лекара, научника, просвјетног радника, ствараоца.

Њима треба да дано повјерење да управљају градом.

Ми волимо свој град, своје мјесто, ми смо спремни да га штитимо и развијемо по мјери човека и за човека.

Указите нам повјерење и ми ћемо знати да га цијенимо!

НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТИ

ПРОМОЦИЈА НЕЗАВИСНИХ КАНДИДАТА

СВ. СТЕФАН - хотел "МАЕСТРАЛ" неједна, 13.12.1992. у 17 сати.

ПЕТРОВАЦ - сала "ЦРВЕНА КОМУНА" понеједнак, 14.12.1992. у 17 сати

БУДВА - сала СКУПШТИНЕ ОПШТИНЕ уторак, 15.12.1992. у 17 сати

ЛИСТА НЕЗАВИСНИХ КАНДИДАТА

ЛУКЕТИЋ Др МИРОСЛАВ,
научни радник - Будва
АНТОНИОЛИ ДАМИРО,
дипл. правник - Будва
БАЉЕВИЋ МИЛА,
дипл. библиотекар - Будва
БЕЛАЗЕНГЕР МИСЛА,
лингвиста - Будва
БОЈКОВИЋ АУСО,
економиста - Будва
БОРЕТА ВЕСИЋ,
професор - Будва
ВУКОВИЋ МИЛАНКА,
дипл. архитекта - Будва
ВУКОВИЋ МИЛВОЈЕ-МИЛО,
попонац - Петровац
ДАЛЧЕВИЋ Др РАЈНА,
лекар специјалиста - Будва
ДРАВЕКОВИЋ ВЕЛКО,
полупривредник - Буварница
ЗЕНОВИЋ АМАНА,
професор - Будва
ЗЕНОВИЋ УРОВИ,
пенсионер - Будва
ИВАНОВИЋ ЈОВАН,
санкар - Будва
ЈЕДУЊИЋ БОЖИЊА,
професор - Будва
КАЖАНЕГРА Мр БРАНИКО ДИКИ,
дипл. правник - Свети Стефан
КАЛАЂУРБЕВИЋ ИЛИЋО,
санкар - Рафановићи
КРГОВИЋ АМА,
дипл. хелицер - Будва
АНЈЕВИЋИЋ ДУШАН,
дипл. правник - Будва
МАРКОВИЋ Др МИЛОС,
стоматолог - Будва
МИТРОВИЋ ВЛАДИМИР-ВЛАДО,
дипл. правник - Свети Стефан
МРВАЉЕВИЋ РАДИВОЈЕ,
предузетник - Будва
МУШУРА БОЈАН,
попонац - Будва
ПЕРАЗИЋ НИКОЛА,
службеник - Петровац
ПИБАН ВОЈО,
високо квали. кувар - Будва
ЧУЧКА БОРИС,
спортна тренер - Будва

ГРАЂАНИН 1

ЛИСТ ИЗДАЈИ ПОВРЕМНО
РЕДОВАНО СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

Будава, 12. децембар 1992.
Број 1 Година 1

Г Р А Ђ А Н И Н
Будава - С. М. Аубише 4

Телефон редакције :
51-877, 44-289, 52-103

ПРОГРАМСКЕ ОСНОВЕ НЕЗАВИСНИХ КАНДИДАТА

ЗА ШТО БЕ ЗАЛАЗЕМО !

- За очување амбијенталних cjelina и медитеранског града;
- За развој Будве као еколошке zone, културног и спортског центра;
- За стручно промишљен и воден развој града окренут потребима младих, за планирање и избор најбољих кадрова;
- За очување природне и животне средине, културне баштине, као предуслова бољег живота и економског напретка;
- За развој привреде, приватизацију, приватну иницијативу, предузетништво;
- За селективан развој туризма у складу са захтјевима европског и свјетског туристе;
- За враћање одузете имовине; подстицање развоја пољопривреде, занатства, трговине, поморства (бјеле флоте), спорта...;
- За грађанска права, слободу грађана, социјалну сигурност, локалну самоуправу; а све у складу са међународним конвенцијama и Провељом ЦДП;
- За институционализовање виших облика просвјетне, научне и културне дјелатности (информатика, научни програми, окупљање и др.);
- За сарадњу и повезивање са другим срединама, нарочито приморским општинама.

НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТИ

РИЈЕК НЕМАЈИЈЕ

Лист побуре грађа независних кандидата са циљем да у предборној кампањи саопшти јавности своје програмске циљеве и ставови.
Нај програм је пријављен за јавна - грађанска и по мјери njegове страначке ћиности.
Грађанин треба да буде центар и почетак свих акција.
Дво је - Ваг лист-изрећује и остваривању циљева који су у њему прокламовани.
Препознате свој град - сјајно, пошарте му доћи и он се Ван узвратић болим квалитетом живљења.

РЕАЛОВАЊЕ ПОВИЈЕТА ЗА ЗАШТИТУ СВОТОГ СРЕДИМА НА ЗАПОЧЕТО ПУТОВАЊЕ ЗА МОРТОВАЊЕ

Зауставити дивљу градњу

Питам, у којој мери се грађа независних кандидата са циљем да у предборној кампањи саопшти јавности своје програмске циљеве и ставови.
Нај програм је пријављен за јавна - грађанска и по мјери njegове страначке ћиности.
Грађанин треба да буде центар и почетак свих акција.
Дво је - Ваг лист-изрећује и остваривању циљева који су у њему прокламовани.
Препознате свој град - сјајно, пошарте му доћи и он се Ван узвратић болим квалитетом живљења.

ПОЛИТИКА

13 СТАТУА СТАРЕ БУАВЕ

О симбу

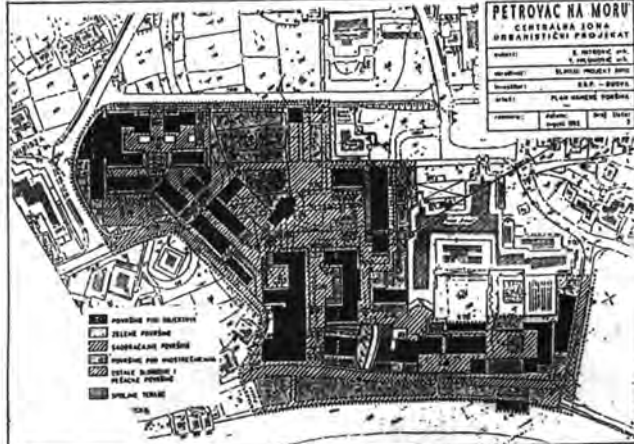
Испуњено да само на своје бањито свеће из задњика или с ветара или га бањито на јавни пут у близини јавног у града, што је најтежије каже на 12 децембра, на чети постојећа прихода суја у економској изградњи.

О грађанин кући

Савен се пријавило да грађа независних кандидата са циљем да у предборној кампањи саопшти јавности своје програмске циљеве и ставови.
Нај програм је пријављен за јавна - грађанска и по мјери njegове страначке ћиности.
Грађанин треба да буде центар и почетак свих акција.
Дво је - Ваг лист-изрећује и остваривању циљева који су у њему прокламовани.
Препознате свој град - сјајно, пошарте му доћи и он се Ван узвратић болим квалитетом живљења.

13 САОПШТЕЊА ДУМБРА ЗА БОЈИ ГРАД

Очекивано је да је нова обележја припрема изградњи и очувању да се нека од да је обележја од бањитам, дивља градња, економско и еколошко деловање урбанистичких планова, културне архитектуре, неургане грађане, економске, еколошке и економске изградње.
Са изградњом обележја припрема грађа је појуре на изградњу економског и еколошког припремања.
Савремено, економско и еколошко припремање и очување су урбанистички планови и симболи. Грађа без обележја економско, еколошко и еколошко деловање урбанистичких планова, културне архитектуре, неургане грађане, економске, еколошке и економске изградње.
Савремено, економско и еколошко припремање и очување су урбанистички планови и симболи. Грађа без обележја економско, еколошко и еколошко деловање урбанистичких планова, културне архитектуре, неургане грађане, економске, еколошке и економске изградње.

РЕДАКЦИЈА И ПРИЈЕМАК

Издавање листа и промоције финансирају независни кандидати

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР
Уредник М. Лукетић

КОМЕ СМЕТА СПОМЕН-ПЛОЧА У БУДВИ?*

У посљедње вријеме обновили су се дискусије око вјеродостојности ослобођења Будве 8. новембра 1918. године. Оспорава се српској војсци да је она ослободилац, постављају се захтјеви за скидање спомен плоче коју је Општина Будва поставила 1931. године изнад главног улаза у Стари град.

Професионална дужност ме обавезује да, као научник – историчар, аутор више књига и прилога из прошлости Будве и Паштровића, подсјетим јавност о овом историјском догађају.

Окружје Боко которско, којем је припадала Будва, са књежинама Маине, Побори, Брајићи и издвојеном Општином Паштровском – одлуком великих сила 1814. године додијелено је Аустро-Угарској монархији. Дакле, Бока Которска је више од сто година, то јест, све до 1918. године, улазила у састав Краљевине Далмације, као дио велике Аустро-угарске монархије. Сви грађани овог краја су били аустријски држављани, гласали су и бирали власт; морали поштовати законе; своја грађанска права остваривали су у овој држави. Примјера ради: С. М. Љубиша је био шест пута биран за народног посланика у Далматинском сабору, био предсједник Сабора и посланик у Бечком парламенту.

Када је Црна Гора 1914. године објавила рат, аустријска војска се повукла из Будве и фронт је успостављен у Грбљу. Више стотина житеља овога краја ступило је добровољно у црногорску војску. Капитулација Црне Горе 1916. године приморала је добровољце из Будве и Паштровића да напусте овај крај и да заједно са српском војском пређу Албанију и као добровољци заједно с њом

* Преузето из: *Паштровски алманах I*, Петровац – Свети Стефан, 2014, стр. 501-503. (Прим. ур.)

ратују на Солунском фронту. У Музеју манастира Прасквица, на спомен-плочи, урезана су имена Паштровића – учесника Балканских ратова и Првог свјетског рата; има их више стотина.

Послије капитулације Црне Горе, аустријска војска је поново запосјела Будву; грађани који су били у црногорској војсци или су сарађивали са њом, а нијесу одступили, били су ухапшени; седам Паштровића је стријељано на Шпањоли у Херцег-Новом; многи су били интернирани у логоре; сповођен је терор, нарочито према Паштровићима, јер је њих највише одступило са српском војском и борило се на Солунском фронту.

Пробој Солунског фронта и успјеси на другим фронтовима довели су до слома Аустро-угарске монархије. У Црној Гори је одржана Подгоричка скупштина која је одлучила да се Црна Гора уједини са Србијом.

Бока Которска није имала своје представнике на Подгоричкој скупштини, јер она није ни била дио Црне Горе. Након слома Аустро-угарске монархије, Бока Которска, заједно са Будвом и Паштровићима, на основу одлуке Народног вијећа одлучила је да се припоји Србији. Дакле, Будва није ушла у састав Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца преко одлуке Подгоричке скупштине, већ самостално.

Треба рећи да се у то вријеме у Боки Которској већина житеља изјашњавала национално као Срби. То исто важи и за подручје Будве и Паштровића.

На Митров дан, 8. новембра 1918. године јединице српске војске су свечано дочекане као ослободиоци Будве. Послије вишевијековне доминације страних сила, Будва је дочекала ослобођење. Био је то народни празник за памћење.

Архивска документа и други извори потврђују ово и то се не може оспоравати. Као очевидац, детаљан опис дочека српске војске на Митров дан 8. новембра 1918. године дао је угледни грађанин Будве Мило Љубиша¹

Српска војска је за Будву била ослободилачка војска; то је била њена војска у којој се борило близу хиљаду бораца из овога краја.

1 Вид. АБ, ФД

Као потврду општег народног одушевљења ослобођењем и уједињењем са народима новостворене јужнословенске државе – општина Паштровска у Каstel Ластви донијела је одлуку да се име мјеста Каstel Ластва промјени у Петровац – у част српског краља Петра Првог Ослободиоца.

ПОСТАВЉАЊЕ СПОМЕН-ПЛОЧЕ И ПОКУШАЈИ ЊЕНОГ СКИДАЊА

Велика свечаност одржана је 12. децембра 1931. године поводом освећења изграђеног колског пута Цетиње – Будва. Освећење је обављено у 10 сати на Брајићима и откривена је спомен-пирамида. У 12 сати гости су стигли у Будву и тада је Бан Зетске бановине открио спомен-плочу постављену изнад главног улаза у Стари град, посвећену српској војсци која је 8. новембра ослободила Будву. Општина Будва је Бана Круља прогласила својим почасним грађанином.

У славном Тринаестојулском устанку 18. јула 1941. године устаници су на Брајићима поразили фашистички италијански батаљон који се кретао према Цетињу.

Огорчени због пораза, фашисти су након тога у Будви пуцали у споменик С. М. Љубише у парку; срушили га и са постамента однијели два бочна изливена бронзана рељефа.

Том приликом, италијански пуковник – командант Будве наредио је да се скине спомен-плоча изнад градских варта. Предсједник будванске општине у то вријеме био је Петар Лукетић, искрени родољуб, човјек широке културе и зналац страних језика. Суочен са наредбом о скидању

плоче предсједник се обратио команданту ријечима: „Господине пуковниче! Видите ли на старим градским зидинама бројне симболе млетачке владавине: исклесане лавове, грбове и натписе? Њих наш народ није дирао, није скидао, иако они представљају знакове туђинске владавине на овим просторима. Ви, као представник нације која се поноси старом културом, наређујете да се скине наш споменик, у нашој земљи“.

Предсједникове ријечи су дјеловале, пуковник је одустао од наредбе и плоча је била спашена.

Било је покушаја седамдесетих година прошлог вијека од стране утицајних појединаца да се плоча скине; након земљотреса, приликом обнове града, поново је било покушаја скидања плоче, али Савез бораца и одговорни општински органи и појединци нијесу дозволили тај поступак.

*

Црна Гора је Уставом дефинисана као грађанска држава, без већинског народа, гдје сви грађани имају иста права и обавезе. Црногораца има мање од половине; Срба има око једне трећине; најбројније су мањине Бошњака, Албанаца, Хрвата. Мултиетнички састав Црне Горе представља њено велико богатство али и обавезу да се ничим не ремети национални идентитет свих народа који живе у њој.

У Будви живи знатан број становника који се изјашњавају као Срби. Њихова права, културу, језик, вјеру, историју нико нема право да угрожава, а поготово да скрнави сјећања на њихове претке који су се храбро борили у саставу црногорске и српске војске у Првом свјетском рату.

Ја то и лично доживљавам као атак на мој национални идентитет: мој отац је био осуђен на смрт од стране аустријских власти; заједно са својим братом Петром био је добровољац на Солунском фронту; мој ђед Иво, са братом Јовом и са сином Ником – мојим ујаком, прошли су Албанску Голготу и сви су носиоци Албанске

споменице. Уз то, цијела наша породица је свој антифашизам и родољубље показала у Другом свјетском рату.

Још једну напомену желим да истакнем. Појединци којима смета спомен-плоча наводе и податак да српска војска није борбом ослободила Будву и да зато плочу треба скинути. Истина је да су јединице српске војске ушле у Будву без борбе, али и ја сам, као седамнаестогодишњи партизан, са пушком у руци, заједно са друговима ушао 22. новембра 1944. године без борбе у Будву, јер су се њемачке снаге прије тога повукле. Зар ћемо ради тога оспоравати датум ослобођења Будве – 22. новембар?

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА*¹

Израда црногорске националне библиографије представља дугорочни научни и културни подухват од капиталног значаја за Социјалистичку Републику Црну Гору.

Законом о библиотечкој дјелатности утврђено је да Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу израђује ову библиографију, те се зато она и јавља као носилац пројекта.

Пројекат сагледава црногорску националну библиографију у јединству и континуитету који се остварују радом на библиографијама књига, чланака, прилога и периодике, а за период од пола миленијума.

Сложеност и обимност истраживања, обраде и публикувања библиографија даје овом пројекту дугорочни карактер. Рад ће се одвијати по фазама, са утврђеном динамиком завршетка истраживања и сукцесивним објављивањем обрађеног материјала.

Завршетак рада на пројекту, а то значи и излазак из штампе завршног тома библиографије, предвиђен је 1994. године, поводом 500. годишњице штампања прве црногорске ћирилске књиге на Цетињу.

* Преузето из: *Библиографски вјесник*, год. VIII, Цетиње 1979. бр. 3, Сепарат. (Прим. ур.)

1 Овај пројекат наручила је Централна народна библиотека 1978. године и уврстила га у дугорочне програме као један од видова своје дјелатности. Претходно га је размотрило и усвојило њезино Научно-стручно вијеће које га је дало на јавну дискусију. Затим је о њему расправљао и усвојио га консултативни скуп сачињен од представника културних, научних, образовних и друштвено-политичких институција СР Црне Горе, на састанку одржаном у ЦАНУ 1979. године. Пројекат су рецензирани Марко Шпадијер и Сретен Асановић. Прихватила га је и Самоуправна интересна заједница за научне дјелатности СР Црне Горе, Титоград, и уврстила у пројекте које финансира. (Уређивачки одбор)

ПРВИ ДИО

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

1.1. Основне карактеристике појма националне библиографије

Под појмом ‘националне библиографије’ подразумевамо опште ретроспективне и текуће библиографије, и то:

- ретроспективну националну библиографију књига;
- ретроспективну библиографију чланака и прилога у новинама и часописима;
- ретроспективну библиографију серијских публикација;
- текућу библиографију књига;
- текућу библиографију чланака и прилога из новина и часописа;
- текућу библиографију серијских публикација (новине, часописи, и друго).

У нас и у свијету постоје разлике у третману појма националне библиографије, поготово када се ради о њиховом опсегу. Те разлике дошле су до изражаја и на Међународној конференцији библиографа, која је одржана у Варшави 1957. године, јер је било немогуће доћи до јединствених гледишта. Ове разлике у оцјенама највише се односе на ретроспективне библиографије, док их је код текућих библиографија знатно мање.

1.2. Улога и значај националних библиографија

Ретроспективне националне библиографије настају из тежњи за приказивањем цјелокупног духовног стваралаштва једног народа, израженог кроз форму штампане ријечи. Тиме оне постају огледало

успјеха и достигнућа у свим доменима друштвеног, економског, научног и културног живота, показују аутентичност развоја, утврђују доприносе појединих народа ризници културе и знања уопште. Као дјела општег смјера, оне представљају јединствен извор информација за проучавање свих области друштвеног живота. Ретроспективне националне библиографије свој почетак обично имају појавом прве штампане књиге и завршавају се временом у коме почиње континуирано да излази текућа општа библиографија.

Појава националних библиографија везује се за почетак буђења националне свијести и жеље за афирмацијом националних култура сваког народа понаособ, у периоду формирања националних држава, а понекад и раније. Тај процес у Европи достиже највећи размах у XIX вијеку, при чему се националне библиографије јављају и као резултат борбе за ослобођење поробљених народа.

Текуће опште библиографије, за разлику од ретроспективних, имају задатак да у одређеним временским размацима региструју све штампане публикације које се појављују у земљи; излазе континуирано и задовољавају потребе за актуелном и најновијом информацијом. Оне се, углавном, праве на основу обавезног примјерка и треба да представљају сигуран извор података о издатим публикацијама.

1.3. Третман националних библиографија

Полазећи од улоге и значаја националних библиографија у презентирању духовног стваралаштва једног народа израженог кроз форму штампане ријечи, да су незаменљив и јединствен извор информисања за све домене друштвеног живота и да значе важну компоненту идентитета и културе сваке нације, оне добијају третман од посебног друштвеног интереса. Зато израда националних општих библиографија у свакој земљи представља дугорочни научно-културни подухват на чијој реализацији раде истакнути научни радници, познати библиографи и познаваоци културне историје, посебно историје књиге и штампарства.

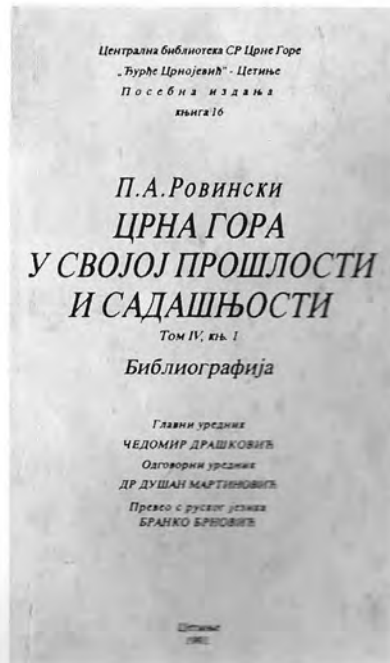
Пракса на изради националних библиографија у нас и у свијету јасно показује да се само кроз овакав третман може постићи успјешан завршетак рада.

2. ДОСАДАШЊИ РЕЗУЛТАТИ РАДА НА ЦРНОГОРСКОЈ НАЦИОНАЛНОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ

2.1. Почеци библиографског рада о Црној Гори

Почеци библиографског рада у Црној Гори везују се за општи напредак културе и просвјете, за развој издавачко-штампарске дјелатности и све веће интересовање странаца за Црну Гору. Зато и није случајно што је први библиографски попис књига о Црној Гори направио Ђузепе Валентинели у свом раду *Specimen bibliographicum de Dalmatia et Agro-Labaetium, Venetiis*, 1842, који је обухватио свега 13 наслова. Исти аутор објавио је *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, публикацију која је штампана у Загребу 1885. године, са додатком из 1862. године. Изванредни познавалац црногорске историје, руски научник Павле Аполонович Ровински, који је више од 20 година живио и стварао у Црној Гори, активно се бавио библиографским радом и први у нас у њу уноси критички дух, дајући оцјену дјела страних аутора о Црној Гори. Његови прилози објављени су у цетињској *Просвјети* за 1896. и 1898. годину под називом „Прилози за библиографију Црне Горе у прошлој 1895. години“. Познато је да је Ровински у рукопису, који се чува у његовој заоставштини у Лењинграду, оставио обимну библиографску грађу о Црној Гори. Овај материјал је проучавао др Нико С. Мартиновић, али га је смрт спријечила да објави резултате својих истраживања. У рукопису је сачувана и *Библиографија Црне Горе*, дјело чешког научника Фердинанда Велца.

Од домаћих писаца и научника у старој Црној Гори библиографским радом се бавио Марко Драговић, те га можемо сматрати првим црногорским библиографом. Он је уз помоћ Тондинија пописао 288 штампаних радова о Црној Гори и објавио их у седам

наставака *Гласа Црногорца* за 1886. годину. Радећи и даље на сакупљању података, Драговић је на Цетињу објавио 1892. године публикацију са скромним насловом *Покушај за библиографију о Црној Гори*, у коју је укључио 460 наслова. У *Гласу Црногорца* за 1913. годину у неколико бројева објављивао је библиографску грађу под називом „Библиографски зборник“ (за историју грађанску и црквену, географију, просвјету, историју судства, богословље, педагогију, етнографију, статистику и археологију Црне Горе). Мада непотуна и често непрецизна, неусклађена са библиографским стандардима за пописивање публикација, ова дјела Марка Драговића, првог црногорског библиографа, представљају трајан интерес за науку и основу за библиографска истраживања. Драговић је први у нас покушао и са организованим прикупљањем података за библиографску грађу преко листова, обраћајући се ауторима да му шаљу податке за његову библиографију. Он је у тим огласима изложио и концепцију своје опште библиографије. Треба нагласити да су уредништва првих црногорских књижевних часописа увела рубрику ‘Библиографија’ кроз коју су обавјештавали јавност о приносама и новоизашлим књигама.

Између два свјетска рата библиографијом су се бавили Душан Вуксан и др Перо Шоћ. Вуксан је, као истакнути научник, библиофил и библиограф сакупио богату збирку монтенегрине и радио

Др Перо Шоћ
(1884-1966)

на библиографији књига, али је почео са њеним објављивањем тек након рата. У *Стварању* (бр. 4 за 1951. годину) објавио је „Попис књига штампаних у Црној Гори 1494-1940“. Ова библиографија је требало у наставцима да се објављује, али се више није појављивала. Вуксан је израдио и библиографски преглед црногорске периодике. Др. Перо Шоћ је још 1910. године почео да се бави библиографијом о Црној Гори и наставио рад у Француској и Италији, гдје је објавио дјело *Bibliografia del Montenegro, L'Europa Orientale*, Roma, 1923, са допунама 1924. године.

Ово је био кратак преглед рада на општој националној ретроспективној црногорској библиографији у старој Црној Гори и између два рата. Без сумње да је овај рад, мада у скромним размјерама, допринио научном проучавању историје Црне Горе и евидентирању једног дијела њеног културног наслеђа.

У овом периоду текуће библиографије у Црној Гори није било.

2.2. Послијератни развој библиографије. Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу – носилац библиографског рада

2.2.1. Општа ретроспективна библиографска издања

Послијератни развој библиографског рада у Црној Гори везује се за активност Централне народне библиотеке на Цетињу, која је формирана 1946. године, као матична републичка установа. Један од њених задатака је да ради на изради општих ретроспективних и текућих библиографија Црне Горе. Зато је било неопходно, у првом реду, приступити попуњавању фондова за националну библиографију. Путем откупа, поклона, преузимањем фондова других библиотека, успјело се, за релативно кратко вријеме, прикупити велики број вриједних и ријетких књига које се односе на Црну Гору, а посебно фонд књига, часописа и новина штампаних у Црној Гори.

Идеја да се обради издавачко-штампарска дјелатност у Црној Гори јавила се поводом прославе 460. годишњице ободске штампарије. Одбор за прославу формирао је Комисију да изради *Преглед штампарско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1494-1954*. Том приликом коришћени су фондови Централне библиотеке и других библиотека у земљи, а главни извор је био необјављени рукопис Душана Вуксана *Попис књига штампаних у Црној Гори од 1494. до 1940.* у коме је било забиљежено 1.047 наслова. *Преглед* је умножен на шапирографу у свега 80 примјерака и данас је раритет. У њему је обрађено 3.680 библиографских јединица књига

и периодике, а грађа је распоређена хронолошки. Услед журбе нијесу израђени регистри и неуједначен је опис, што се одразило и на квалитет публикације. Али без обзира на недостатке, *Преглед* је први и најпотпунији приказ штампарске дјелатности у Црној Гори од најстаријих времена, закључно са 1954. годином.

Други значајан покушај на објављивању ретроспективне библиографске грађе направила је Централна народна библиотека са едицијом *Библиографски подаци о Црној Гори и Боки Которској*, која је изашла у три књиге и пет свезака 1957-1958. године. Да би омогућила што боље коришћење свог фонда монтенегрине, Библиотека је издала ове публикације на шапирографу, као своје штампане каталогe. Уредник им је био др Нико С. Мартиновић.

Књига прва садржи библиографски попис књига, брошура и географских карата на страним језицима од 1621-1953. године. Укупно је регистровано 493 наслова.

Књига друга обухвата попис књига и брошура штампаних на нашем језику латиницом и обухвата укупно 680 јединица.

Књига трећа је издата у три свеске и садржи попис књига на нашем језику штампаних ћирилицом и има 3.694 јединица.

У едицији је свега регистровано 4.867 наслова, закључно са 1957. годином, које Библиотека чува у својим фондовима и својом садржином се односе на Црну Гору. И у овом случају тираж је био веома мали и данас се ова издања тешко могу наћи. У Библиотеци су вршене припреме за издавање обновљеног, исправљеног и допуњеног издања, али се тај план није реализовао.

Од посебних публикација које обрађују ретроспективу књига, а штампане су и издате ван Црне Горе, наводимо дјело др-а Пера Шоћа *Оглед библиографије о Црној Гори на страним језицима*, посебно издање САН, 1948. године. Овом библиографијом пописано је 4.128 публикација. Др Перо Шоћ је наставио са прикупљањем библиографске грађе о Црној Гори, посебно публикација на страним језицима, али га је смрт спријечила да припреми и изда ново, допуњено и проширено издање. Његова заоставштина са свом богатом грађом налази се у Централној библиотеци, која се обавезала да ће је средити и издати.

Сумирајући досадашње резултате рада на општој ретроспективној библиографији књига, може се закључити да рад не задовољава, да није било систематичности и континуитета; послу се приступало неорганизовано, без јасно разрађене концепције и без сагледавања важности овог великог научног и културног подухвата.

Централна народна библиотека је по службеној дужности дужна да ради националне библиографије, али она није имала материјалних средстава и кадрова да конституише овај рад као свој трајан задатак. Све до 1959. године у Библиотеци, осим директора, није било ни једно лице са високом стручном спремом. Кадровска ситуација се након тога донекле поправила, али су порасли и задаци на сређивању и обради књижевног фонда, који се сваке године попуњавао са 14-15.000 књига и на десетине хиљада бројева периодике и другог штампаног материјала. Услед тога није било могућности да се ангажују библиографи који би радили искључиво ретроспективну библиографију. Да рад на овој библиографији стагнира и буде обустављен, утицала је и флукуација кадрова, јер је у току неколико година отишло из Библиотеке седам библиотекара и директор. Из наведених разлога Библиотека је сматрала да би било корисно предложити Народној библиотеци Србије у Београду заједнички рад на припремању и издавању опште ретроспективне библиографије књига Србије и Црне Горе. Имало се у виду, поред наведеног, да је рад на библиографији Србије далеко напредовао и да је велики број књига црногорских аутора штампан у Србији и самим тим обухваћен њиховим пописом. Међутим, до реализације овог предлога није дошло, а сваки даљи рад на изради општенационалне библиографије је у Библиотеци био прекинут.

2.2.2. Општа текућа библиографска издања

Први покушај да израђује општу текућу библиографију у Црној Гори направио је Уред за информације при Председништву владе НРЦГ. У виду *Прегледа* регистрована је штампарско-издавачка дјелатност у Републици у периоду 1945-1949. године. Публикација

је умножена на гештетнеру у ограниченом броју примјерака, а подаци су непотпуни и доста нестручно обрађени.

Централна народна библиотека је сматрала потребним да на основу свог обавезног примјерка, којег добија од штампарија из Црне Горе, периодично објављује прегледе издавачко-штампарске дјелатности. Овакви периодични прегледи омогућавали су сагледавање и оцјену издавачко-штампарске дјелатности на нивоу Републике и истовремено вршили функцију текуће регистрације свих изашлих издања. С обзиром да је издавачко-штампарска дјелатност у Црној Гори доста неразвијена и представља свега 1-2 одсто југословенске, сматрало се да би било довољно да једанпут годишње излази текућа библиографија књига у виду прегледа. Из разлога, које смо већ навели, Библиотека није могла остварити ову замисао, већ се оријентисала на издавање прегледа који су обухватили већи временски период.

Први преглед издавачке дјелатности у Црној Гори Библиотека је издала у виду рукописа, на шапирографу под називом *Издавачка дјелатност у НР Црној Гори 1945-1958*. Преглед су израдили др Нико С. Мартиновић и Василије Јововић, а њиме је обухваћена и периодика. Укупно је пописано 680 јединица књига и 96 наслова периодике.

Други преглед издавачко-штампарске дјелатности објављен је у *Библиографском вјеснику* (тробој за 1964. годину) и обухвата само 1964. годину. Преглед су израдили Марко Шпадијер и Ксенија Грујичић, по децималној класификацији, и евидентирано је свега 121 јединица.

Преглед издавачко-штампарске дјелатности у Црној Гори 1965-1975. израдили су др Мирослав Лукетић и Олга Вукмировић, и Централна библиотeka га је објавила као посебно издање 1977. године. Рађен је по децималној класификацији и садржи 1.398 наслова књига и брошура.

Према томе, остаје да се још обради период од 1959-1963. године, и тиме би сва црногорска издавачко-штампарска дјелатност после рата била регистрована, закључно са 1975. годином.

Учињен је покушај и са издавањем текуће библиографије чланака, али се од реализације и тог програма морало одустати, јер није

било средстава и кадрова. У издању Библиотеке појавила се само *Библиографија чланака и прилога у црногорским листовима и часописима за 1958. годину*, коју је израдио Василије Јововић. Публикација је умножена на шапирографу 1964. године и има 255 страна.

2.2.3. Друга библиографска издања

У немогућности да се прихвати израде националне библиографије Централна библиотека се више оријентисала на издавање парцијалних библиографских издања припремајући тиме основу за будући рад на општим националним библиографијама. Тако се приступило изради библиографија црногорских књижевних часописа и листова, од најстаријих до савремених. Тај програм се остварио уз сарадњу са редакцијама. Као посебне публикације штампане су: *Просвјета и образовање у Црној Гори. Библиографија Просвјетног рада*, Цетиње, 1969, стр. 306, аутори: О. Вукмировић, З. Ђуровић, В. Јововић и Мирослав Лукетић, који је и уредник библиографије; *Библиографија 'Сусрета'*, 1977. г. стр. 185, аутор Загорка Ђуровић; *Библиографија црногорских књижевних часописа 1871-1891*, аутор др Мирослав Лукетић, Цетиње, 1978. стр. 190. Затим су у току 1979. године изашле су из штампе: *Библиографија 'Просвјете'*, коју је израдио др Душан Мартиновић, и *Библиографија 'Луче', 'Књижевног листа' и 'Дана'*, коју су израдили Соња Лединек и др Мирослав Лукетић. *Библиографију 'Записа' и Библиографију 'Историјских записа'* израдили су Василије Јововић и Чедомир Драшковић, а уз јубилеј *Стварања*, као посебан број, објављена је библиографија овог угледног црногорског књижевног часописа, коју су израдиле Марија Аџић и Олга Вукмировић. У часопису *Библиографски вјесник*, кога издаје Централна библиотека (1961-1964, 1976. и даље), објављено је више значајних специјалних и других библиографија и прилога, који се могу сматрати као допринос националним библиографијама.

Веома богате податке садржи књига Љубомира Дурковића-Јакшића *Библиографија о Његошу*, Београд, Просвета, 1951, стр. 279; *Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори 1883-1851*, Београд САН, 1951, стр. 254, истог аутора, као и публикација Мирослава

Лукетића и Олге Вукмировић П. П. Његош, *Библиографија 1936-1966*, Цетиње, Централна библиотека 1968, стр. 103. Регионалног значаја је *Библиографија о лимској долини*, Иванград, 1964, стр. 115, коју је издао њен аутор Светозар Поповић. Дон Нико Луковић је објавио богату литературу о Боки Которској у књизи *Бока Которска*, Цетиње, Народна књига 1951. г., а Татјана Микић је израдила опсежну библиографију о Боки Которској, коју су издали Архив и Библиотека Херцег Новог. Велик је број стручних библиографија које су објављене у нашим листовима и часописима и у посебним публикацијама, које могу служити као индикатор за библиографска истраживања приликом будућег рада на националним библиографијама. Један њихов дио регистрован је у прилогу „Библиографија библиографија објављених у Црној Гори за период 1945-1960“, *Библиографски вјесник*, Цетиње, 1962.

3. ПРЕГЛЕД РАДА НА НАЦИОНАЛНИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА У ЈУГОСЛАВИЈИ

3.1. Опште ретроспективне библиографије књига

У Социјалистичкој Републици Југославији први пут се стварају услови за израду националних библиографија свих народа. На почетку рада било је неопходно израдити заједничку концепцију на бази међусобног договора и пуног поштовања интереса и захтјева свих народа. Постојала су два приједлога за израду националних библиографија књига. Први је предвиђао израду јединствене библиографије књига Југославије. Као примјер узимана је дјелатност Југославенског лексикографског завода у Загребу, његова енциклопедијска и библиографска издања. Сматрало се да би заједничка библиографија књига равноправних народа и народности Југославије допринијела њиховом бољем упознавању и зближавању, интеграцији културе, науке и умјетности, а избјегле би се евентуалне дилеме око утврђивања националне припадности

појединих аутора и дјела. Таква кумулативна библиографија би представљала извор информација за проучавање прошлости свих народа и народности земље и цјеловито би представљала Југославију вани. На састанцима одговорних представника свих република, који су одржани у Београду, Загребу и Љубљани у току 1955. године, расправљало се о овом питању и постигнута је била начелна сагласност да се ради општа југословенска библиографија на основу шест републичких, уз препоруку за максимално усаглашавање правила библиографске обраде.

Други приједлог је заступао становиште о изради ретроспективних библиографија књига по републикама. Полазило се од права и потребе за посебним приказивањем духовног наслеђа кроз националне библиографије, што је нарочито важно за многонационалну заједницу, као што је Југославија, и што треба да допринесе афирмацији националних култура сваког народа понаособ. Ово становиште заступали су представници Хрватске и Словеније, поткрепљујући то још и чињеницама да се у овим срединама већ раде такве библиографије (Хрватска од 1941. а Словенија од 1951. г.). Међутим, они се нијесу противили будућој јединственој изради библиографије Југославије.

На основу ових дискусија прихваћено је становиште да свака република ради своју националну библиографију књига, евидентирајући у првом реду публикације које су штампане на њеној територији. Према одредбама републичких закона о библиотекама, израда националних библиографија повјерена је националним библиотекама. Заједница ових библиотека добила је улогу координатора. Међутим, организација рада по републикама на овом великом културном и научном подухвату није ишла синхронизовано и уједначено, те су и резултати различити. У појединим републикама овом задатку се приступило озбиљно, створени су повољни материјални услови, обезбијеђен је стручни и научни кадар и у оквиру библиотека формирана специјална библиографска одјељења која раде ове библиографије. Вршена су систематска испитивања фондова свих већих библиотека у земљи, услиједиле су организоване акције и на истраживању фондова библиотека у

европским центрима. Нормално да су се у овом послу користиле библиографије ретроспективног карактера, које су у прошлости издали поједини аутори.

За Црну Гору су и те како важни резултати досадашњих истраживања, постигнути у појединим републикама и зато дајемо посебан осврт.

3.1.1. Србија

Лукијан Мушицки, пјесник и просвјетитељ, пријатељ Вука Караџића, израдио је прву и по много чему најбољу српску библиографију на почетку XIX вијека. Његова библиографија, под насловом *Сербскаја словесност*, развијена је у три дијела и обухвата период од 1493-1810, са допуном до 1818. године. Укупно је пописао 379 јединица које је распоредио по групама. Дјело није штампано; рукопис се чува у Архиву САНУ у Београду.

Чувени слависта Павле Шафарик издао је у Пешти 1826. године дјело *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, што садржи податке о српским и хрватским књигама, које је проширено и допуњено новим подацима и издато у Прагу 1865. године потсхумно у редакцији Јосифа Јиречека. Библиографија обухвата период од 1493-1830. и јединице су подијељене по струкама. Као Мушицки, и Шафарик је настојао да што више дјела обради *de visu*.

Најпознатију српску библиографију је израдио Стојан Новаковић, а издало је Српско учено друштво у Београду 1869. године. Новаковићева *Српска библиографија за новију књижевност 1741-1867* садржи 3.291 јединицу и обухвата књиге, листове и часописе. Срећена је хронолошки, а преглед је дат по струкама, са потребним регистрима. Библиографија има доста празнина; зато су биле бројне допуне од више аутора и њихов број износи 619 јединица. Поред одређених недостатака, и данас представља најобимније дјело и велику корист за науку, тако да је у Лајпцигу 1967. године доживјела своје друго, репринт, издање.

Послије рата у Србији су објављене двије опште ретроспективне библиографије књига. Дејан Медаковић је у оквиру своје

докторске тезе *Графика старих српских штампаних књига* (Београд САН, 1958.) израдио „Каталог старих српских штампаних књига“, који обухвата период од 1494. до краја XVII вијека. Чувени библиофил и библиограф др Георгије Михаиловић објавио је књигу *Српска библиографија XVIII века*, коју је издала Народна библиотека СР Србије 1964. године, као прву књигу из области српске ретроспективне библиографије, која треба да обухвати све српске штампане књиге, закључно са 1944. годином. Ова библиографија садржи 417 јединица, а поред књига обухвата и периодиком.

Организовани рад на изради *Српске ретроспективне библиографије* почиње на иницијативу Друштва библиотекара Србије 1954. године. Исте године Савјет за науку и културу Србије доноси одлуку о формирању Републичке комисије за израду библиографије. Утврђене су основне смјернице рада и периодизација. По хронологији библиографија је подијељена на четири дијела: I. од прве штампане књиге 1494. до краја XVII вијека; II. XVIII вијек; III. 1801-1861. и IV 1868-1944. Припремљена су упутства и правила за библиографску обраду књига. До 1960. године Комисија је имала само једног стално запосленог истраживача, а остале послове обављали су стручњаци са стране. Исте године Савјет за културу доноси одлуку о расформирању Комисије и њене задатке преузима Народна библиотека Србије, односно њено Библиографско одјељење. До тада је било обрађено око 57.000 књига. Да би се рад на библиографији интензивирао, Народна библиотека Србије ангажује 1960. године још једног сталног запосленог радника, а 1964. још два истраживача. До 1969. године радила су четири стално запослена лица и прегледани су фондови готово свих већих и значајнијих библиотека у земљи, посебно у Србији. Вршена су истраживања у иностранству: У Прагу, Братислави, Паризу и Будимпешти. За ово вријеме обрађено је још 27.000 књига.

Културно-просвјетно вијеће Србије и Савјет Народне библиотеке усваја *Програм развоја Народне библиотеке 1970-1980. година* и на основу овог документа рад на изради националне библиографије добија нове димензије; проширују се критеријуми за избор дијела и тиме настаје обавеза да се готово сви раније прегледани

фондови поново консултују и истражују. Библиографско одјељење је ојачано са још шест радника и сад броји десет запослених, од којих је само један дактилограф. Стављен је нагласак на истраживања у иностранству. Тада су прегледане водеће библиотеке у сљедећим центрима: Будимпешти, Софији, Пловдиву, Букурешту, Јашију, Варшави, Бечу, Лењинграду, манастиру Хилендару. До 1974. године накнадно је обрађено још 18.000 књига, тако да данас број обрађених књига прелази 100.000 јединица. Коликог је волумена тај посао, свједочи податак да је требало прегледати више од девет милиона каталожских листића и библиографских јединица у штампаним изворима.

Послије двадесет пет година рада на *Српској ретроспективној библиографији књига*, пописивање је углавном завршено и сада се ради на редиговању и припремању издања за штампу. Као што смо навели, ова библиографија би обухватила период од 1868-1944. године, и са раније издатим библиографијама представљала би заокружену цјелину издања српске књиге.

Завршетак рада на *Српској ретроспективној библиографији књига* представља велики интерес за Црну Гору, јер се према усвојеним критеријумима пописивања доста велики број црногорских књига налази евидентиран у њој. Коришћење података за рад на црногорској националној библиографији може убрзати њену израду и знатно смањити трошкове. Наиме, ради се о дјелима која су аутори или издаваоци из Црне Горе штампали на територији данашње СР Србије, или су их издавачи из Србије сами објављивали, и друго.

3.1.2. Хрватска

Изради цјеловите ретроспективне библиографије хрватске књиге претходила су регионална библиографска издања, као на примјер дјело дубровачког пјесника Игњата Ђурђевића, Фрања Апендинија, и других. И за попис хрватске књиге заслужан је Јосиф Шафарик, који је око 1835. године довршио биографски и библиографски засновану историју хрватске литературе у три дијела,

која су објављена у Прагу 1864 и 1865. године. Прву општу ретроспективну хрватску библиографију израдио је Иван Кукуљевић Сакцински: *Bibliografija hrvatska*. Dio prvi, Tiskane knjige. Zagreb. Troškom Društva za jugoslavensku povjestnicu i starine, 1860, стр. 233. Као додатак к првој дијелу – Тискане књиге, Кукуљевић је у Загребу објавио 31 страну допуне 1863. године. Библиографију је подијелио у три групе: I. Књиге штампане глагољским писмом; II. Књиге штампане ћирилицом; III. Књиге штампане латиницом. Библиографија је објављена као први дио замишљене *Библиографије југославенске*. Без обзира на многе пропусте у овој библиографији, на непотпуне податке за многа дјела, ово је први, и до данас једини, покушај за цјеловито приказивање хрватске књиге од најстаријих времена. Евидентирано је укупно 2.605 јединица. Цанкарјева заложба из Љубљане недавно је издала репринт издање ове књиге, које је одмах распродато.

Организовани рад на Хрватској општој ретроспективној библиографији отпочет је 1941. године. Рад је настављен после ослобођења, издат је велики број специјалних и других библиографија, али је за сада неизвјесно када ће се завршити ретроспективна библиографија књига, која се припрема у Националној и свеучилишној библиотеци у Загребу. И у Хрватској библиографији има одређен број издања писаца из Црне Горе, посебно из Боке Которске, који су своја дјела објављивали на латинском и италијанском језику. Прво издање Његошевог *Шћепана Малог* појавило се у Загребу 1851. године. Зато и *Хрватска библиографија* представља богат извор података за црногорску библиографију.

3.1.3. Словенија

Међу општим библиографским дјелима о Словенији спада већ поменута књига Шафарика, издата у Прагу 1864. године, на њемачком језику. Франц Симонич је аутор прве опште ретроспективне библиографије на словеначком језику: *Slovenska bibliografija*. I. del. Knjige. (1550-1900). V Ljubljani, Slovenska matica 1903-1905,

str. 627. Библиографија је обухватила књиге, музикалије, географске карте, листове и часописе.

Послије ослобођења у Словенији је веома развијена библиографска дјелатност, издат је велик број специјалних библиографија. Рад на ретроспективној библиографији започет је 1951. године, али нијесу били постигнути виднији резултати те је 1974. године израђен програм израде *Slovenske retrospektivne bibliografije knjig, časopisja in muzikalij od začetka do osvoboditve (1550. do 8. maja 1945.)*, којим се предвиђао завршетак рада 1982. године. Програм је израдила Народна ин универзитетна књижница у Љубљани и она ради на његовој реализацији.

3.1.4. Босна и Херцеговина

У XVIII и XIX вијеку појавило се неколико библиографија које су регистровале дјела босанских и херцеговачких фрањевачких писаца. У дјелу *Kratak pregled bosanskega slovstva*, Maribor, 1884. str. 84, Михаил Напотник је дао први систематски преглед цјелокупне књижевности Босне и Херцеговине и објавио га као своје издање. И у Босни и Херцеговини је објављено више специјалних ретроспективних библиографија и започет је рад 1956. године на општој ретроспективној библиографији, али је послје неколико година потпуно прекинут.

3.1.5. Македонија

Македонска библиографија развија се тек у Социјалистичкој Југославији у оквиру дјелатности Института за националну историју и Народне и универзитетске библиотеке „Климент Охридски“ у Скопљу.

Општу ретроспективну библиографију Македоније израдио је Васил Хаџи Кимов: *Ретроспективна библиографија на Македонија. Књиги*. Скопје, Народна и универзитетска библиотека „Климент Охридски“, 1970, стр. 287. Обухваћено је 2.957 дјела.

3.2. Ретроспективне библиографије чланака

За нас је веома значајна дјелатност Југославенског лекскографског завода у Загребу, јер поред енциклопедија издаје и капитална библиографска издања из области хуманистичких наука. То је библиографија чланака и прилога из југословенске периодике од 1768. године до 1945. године, која обухвата избор из око 10.000 наслова часописа и новина. Прикупљање грађе Завод је вршио преко својих пунктова у републикама, а Централна библиотека на Цетињу је са њим успјешно сарађивала. Ове селективне библиографије сардже драгоцене податке о Црној Гори, јер је попис вршен из свих важнијих црногорских листова и часописа. По обиму, садржају, техничкој обради и опреми и свим другим квалитетима ова библиографија спада међу врхунска дјела од изузетног научног и културног значаја.

До данас су се појавиле следеће књиге:

1. књига (1956): I/1 Књижевност опћенито. Теорија књижевности. Упоредна књижевност.
I/2 Historija jugoslavenskih književnosti. A-K.
2. књига (1957): I/1 Historija jugoslavenskih književnosti. L-Ž.
3. књига (1959): I/3 Historija stranih književnosti.
4. књига (1959): I/4 Књижевне периодичне публикације.
I/5 Historija narodne književnosti
I/6 Књижевна друштва
II/1 Jugoslavenska književnost. Poezija, A-F.
5. књига (1960): II/1 Jugoslavenska književnost. Poezija, G-LJ.
6. књига (1961): II/1 Jugoslavenska književnost. Poezija, M-R.
7. књига (1963): II/1 Jugoslavenska književnost. Poezija, S-Ž.
III Страна књижевности. Poezija A-Ž.
8. књига (1965): IV/1 Historija općenito. Pomoćne historijske nauke. Arheologija. Dokumenti. Građa. A-0.
Od 8. knjige dalje naslov: Bibliografija rasprava i članaka)
9. књига 1970: IV/1 Historija općenito ... O-Ž.
10. књига: IV/1 Historija općenito... Indeksi za 8, i 9. Knjigu.
11. књига (1968): IV/1 Historija jugoslavenskih naroda.

3.3. Опште текуће библиографије књига

Ако изузмемо каталоге појединих издавачких кућа прије рата, јединствене информације о штампаним књигама у Југославији није било, јер се није радила текућа библиографија Југославије. Појавило се неколико библиографских прегледа и годишњака, као на примјер: *Библиограф*, Попис нових књига и периодичних публикација у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Београд, 1926); *Југословенска библиографија* (1934, бр. 1/2-12 + додатак, 1935, бр. 1/2-7/9, под уредништвом Михајла Подољског, библиотекара Народне библиотеке у Београду). *Југословенски библиографски годишњак* за 1933. год. издала је Српска академија наука 1935, на 434 стране, као посебно издање, а Бошко М. Велковић је израдио *Прилог југословенској библиографији за годину 1938*, објављен у Београду 1939. године.

Одмах после ослобођења, у Југославији се приступило увођењу централизоване евиденције издавачке дјелатности. Тај посао је једно вријеме обављала Дирекција за информације владе ФНРЈ, на основу података које је добијала од републичких уреда за информације. Појавио се *Библиографски месечник. Издавачка делатност у ФНРЈ. Књиге и брошуре*, Београд, Дирекција за информације владе ФНРЈ 1947-1949, а нешто касније *Југословенска библиографија 1945-1949*, Београд, Издање дирекције за информације ФНРЈ 1949-1950 (5 свезака).

Оснивањем Библиографског института у Београду, који је уредбом Савезне владе 1949. године постао савезна установа, питање издавања југословенске текуће библиографије књига је трајно ријешено. Један од његових главних задатака је да ради и издаје *Библиографију Југославије. Књиге, брошуре и музикалије*. Ова кумулативна библиографија излази континуирано од 1950. године, двапут мјесечно, срећена је по Универзалној децималној класификацији, посједује предметне и именске регистре и представља јединствен и незаменљив извор библиографске информације за све књиге, брошуре и музикалије које се штампају у СФРЈ.

Основу за израду ове библиографије чини обавезни примјерак, који на основу закона све штампарије у земљи у једном примјерку

достављају Југословенском библиографском институту. Према томе, и сва црногорска штампарско-издавачка дјелатност регистрована је у наведеној библиографији.

Уставним промјенама измијењен је статус савезних институција, па је било неопходно новим самоуправним споразумом регулисати односе између република и покрајина у погледу обавеза за даље финансирање дјелатности Института, као јединствене југословенске институције. Заједнички је закључено да је и даље неопходна дјелатност Института и да треба обезбиједити континуитет у излажењу библиографије Југославије. Заједница националних и покрајинских библиотека и Институт треба да усагласе програме рада да не би долазило до дуплирања и да остваре неопходну координацију за даљи рад на текућој библиографији књига Југославије.

Са појавом *Библиографије Југославије. Књиге, брошуре музикалије* (1950.) престали су покушаји редовног излажења текућих библиографија књига по републикама, осим у Словенији.

Вриједно је истаћи да је Југословенски библиографски институт, на основу текуће библиографије, издао у 20 свесака дјело *Југословенска ретроспективна грађа. Књиге, брошуре и музикалије. 1945-1967.*

3.4. Општа текућа библиографија чланака и прилога у периодици

Врло је важна и текућа библиографија чланака и прилога. Док се Југославенски лексикографски завод у Загребу оријентисао на израду и издавање ретроспективне библиографије чланака и прилога из југословенских новина и часописа, обухватајући период до 1945. године, Југословенски библиографски институт у Београду ради и издаје текућу библиографију. Обје библиографије су селективне.

Библиографија Југославије — чланци и прилози у листовима и часописима излази у три серије. Свака серија штампа се посебно у мјесечним свескама и годишње институт изда 36 свесака. Све серије су сврстане према децималној класификацији, имају

предметне и именске регистре и одговарају захтјевима савремених библиографија. До сада је у овим серијама регистровано више од 750.000 чланака и прилога из свих области друштвеног живота у нас. За Црну Гору је ова библиографија од посебног интереса, јер се у њој региструју важнији прилози и чланци из црногорских новина и часописа. И ову библиографију Институт ради на основу обавезног примјерка свих периодичних публикација које излазе у Југославији. Евидентно је да је коришћење ове библиографије у Црној Гори недовољно, што се да запазити из веома малог броја претплатника. Научне и стручне библиотеке, редакције листова и часописа и друге културне и научне институције не би смјеле бити без ових приручника, који садрже свјежу и добру информацију.

Серија А — Друштвено-политичке науке, обавјештава нашу и страну јавност о свим битним чланцима из ове области. Широко су захваћена свакодневна политичка и привредна питања, питања изградње социјализма и самоуправних односа, производње, права, филозофије, етике, естетике, етнологије, историје, и географије. Кроз ову серију је до сада регистровано више од 300.000 јединица, а у свакој мјесечној свесци евидентира се до 1.200 прилога.

Серија Б — Природне и примјењене науке региструје чланке и прилоге из математике, физике, хемије, геологије, медицине, технике, пољопривреде, и тако даље. У области природних и примјењених наука ова библиографија је обавезан приручник за сваког истраживача. Познато је да се у периодичним публикацијама многа достигнућа из домена науке брже саопштавају и публикују него у књигама. Нарочито у вријеме интезивног развоја примјењених и фундаменталних наука и правој поплави информација, ова библиографија је као индикатор незамјењива. До данас је у овој серији регистровано више од 100.000 чланака и нема другог извора у земљи који би се могао упоредити са овим. У мјесечној свесци се у просјеку региструје око 1.000 јединица.

Серија Ц — Филологија. Књижевност. Умјетност региструје чланке и прилоге из листова и часописа који третирају области лингвистике, односно филологије, урбанизма, архитектуре, вајарства, сликарства, графике, музике, спорта, позоришне умјетности

и књижевности. По обиму је већа од осталих серија и служи као индикатор за подручја развоја научне мисли из наведених области. Она биљежи све што има одређену умјетничку вриједност и новину. Она региструје и обрађује чланке и прилоге из области културе и умјетности из цјелокупне југословенске периодике. У овој серији се могу наћи прикази и прилози о гостовањима умјетника, филмовима, позоришним представама, и тако даље. Она указује на савремени развој умјетности и културног наслеђа свих наших народа и народности. Највише је података из књижевности; регистрована су оригинална дјела и критика.

3.5. Текућа библиографија серијских публикација

Југословенски библиографски институт има задатак да региструје и све новине, часописе и друге периодичне публикације које излазе у СФРЈ у току године. Библиографију серијских публикација Институт издаје четири пута годишње и у њој региструје око 3.200 наслова. Сва црногорска периодика обухваћена је овом библиографијом, такође, на основу обавезног примјерка.

У свим нашим републикама израђени су разни прегледи штампе, али се текућа библиографија периодике не ради.

4. САВРЕМЕНИ ПРИНЦИПИ ИЗРАДЕ НАЦИОНАЛНИХ БИБЛИОГРАФИЈА

Различити су приступи изради националних библиографија у многим земљама, што је добрим дијелом условљено њиховим историјским развојем. Сложеност и осјетљивост рада на националним библиографијама нарочито долази до изражаја у многонационалним заједницама. Она резултира из специфичности конституисања сваке нације понаособ, од историјских и других чинилаца у којима се одвијао процес формирања нација, из преплетености односа и додира народа у прошлости, блискости

језика и понекад од немогућности идентификације најстарије културне баштине. Све то у појединим случајевима доводи до дилема и различитих тумачења о националној припадности појединих дјела или писаца, а тиме и њихово сврставање у једну или другу библиографију. Зато израда ретроспективних библиографија није рутински библиографски попис и захтајева ангажовање високообразованих стручњака, који не само да одлично морају да познају културну историју свога народа, већ морају да знају и умију се руководити марксистичким схватањем националног питања, то јест, праксом нашег самоуправног друштва.

4.1. Критеријуми за одређивање опсега општих ретроспективних библиографија

Основно теоријско питање на које треба дати одговор прије утврђивања програма рада на националним библиографијама јесте избор критеријума за одређивање опсега библиографије. У нас и у свијету у многим случајевима различит је приступ овом питању и не постоје јединствени критеријуми. За нашу земљу, било да се ради о заједничкој југословенској библиографији или о посебним националним библиографијама наших народа, рјешење треба тражити и могуће га је наћи само на основу уставних начела о праву на слободан развој свих нација и афирмацији њихове културе. Друштвеним договором и самоуправним споразумијевањем треба да се рјешавају сва питања од заједничког интереса, која се јављају у процесу рада на националним библиографијама.

4.1.1. Територијални критеријум

Примјена територијалног критеријума за избор дјела полази од тога да се у националну библиографију увршћују књиге и друге публикације које су издате, односно штампане, у оквиру садашњих државних граница земље. Примјена овог критеријума је чиста и јасна и не посеже у проблеме утврђивања националне

припадности аутора и дјела. Примјењује се најчешће код текућих библиографија у нас и у свијету. *Текућа Библиографија Југославије*, коју издаје Југословенски библиографски институт, досљедно примјењује овај критеријум. На нивоу Југославије на овај начин се репрезентује стваралаштво свих наших народа и народности, без обзира на језик.

При изради националних библиографија по републикама овај критеријум није задовољио и он је знатно проширен у свим срединама. Поред тога што је на почетку у начелу прихваћен са одређеним допунама, увидјело се да би националне библиографије при овом критеријуму биле са великим празнинама. Ради се о великом броју издања која припадају културној баштини једног народа, а у прошлости су објављивана на страни, доста често и у иностранству, јер у земљи за то није било прилика. Такве публикације у овом случају не би улазиле у националну библиографију.

4.1.2. Критеријум јединства језика

Овај критеријум подразумјева да се у библиографију укључују сва дјела издата и штампана било гдје на језику нације. По овом принципу се, на примјер, ради њемачка библиографија, као и још неке друге стране библиографије. У нас он није примјењив из више разлога. Прве наше књиге штампане су на старословенском језику, а и касније се тај језик дуго примјењивао у разним варијантама. Поједини наши крајеви су били током вјекова под тућином, који је сузбијао коришћење народног језика. Писци и научници су морали објављивати своја дјела на латинском, италијанском, њемачком и другим језицима, и сва та њихова дјела не би била обухваћена библиографијом.

4.1.3. Национални критеријум

Основу за избор дјела по овом критеријуму чини поријекло аутора. Заправо, сва дјела аутора одређеног народа, штампана било гдје у свијету и на било ком језику, улазе у националну библиографију.

Тешкоће у примјени овог критеријума настају у многонационалним заједницама приликом утврђивања националне припадности аутора, односно дјела. У нас се то питање актуализира посебно приликом разграничавања културног наслеђа Срба, Хрвата, Црногораца и Муслимана.

4.1.4. Комбиновани територијално-национални критеријум

Комбинацијом и примјеном ових критеријума за одређивање опсега општих националних библиографија постиже се задовољавајуће рјешење у презентирању духовног стваралаштва једног народа. Дакле, у библиографију би ушла сва дјела штампана на одређеној територији, сва дјела аутора одређеног народа штампана било гдје у свијету и без обзира на језик, као и дјела објављена на језику тога народа штампана ван државних граница.

Све републике у нас у теорији и пракси, углавном, прихватају овај комбиновани критеријум. Тако, на примјер, Словеначка библиографија од свог зачетка обухвата сва дјела штампана у СР Словенији (осим дјела штампаних за потребе страних издавача), сва словеначка дјела која излазе ван Словеније, дјела словеначких аутора на страним језицима у иностранству. На сличној основи се ради и Хрватска библиографија. Македонија и Босна и Херцеговина су овај критеријум прихватиле накнадно. Србија се на почетку држала територијалног принципа, са мањим коришћењем националног. Према томе, Српска ретроспективна библиографија требало би да обухвати: а) све књиге штампане на данашњој територији Србије без обзира на језик, писмо или национално поријекло аутора; б) све књиге аутора српског поријекла штампане ван граница Југославије, без обзира на језик; в) све књиге штампане ван граница Југославије на српском језику без обзира на национално поријекло аутора; г) сва издања Српске академије наука и Српске књижевне задруге штампана на територији неке друге наше републике, д) издања *Народног дела* штампана у Загребу; ђ) издања издавача из Србије штампана у штампарији 'Ново доба' у Вуковару од 1918. до 1930. године. У Србији је тек од 1970. године,

када су Културно-просвјетно вијеће Скупштине Србије и Савјет Народне библиотеке усвојили нови програм рада на националној библиографији, дошло до измјене критеријума, то јест, до његовог проширивања и прихватања територијално-националног критеријума. Тако су у *Српској библиографији* сада обухваћена и дјела српских аутора штампана на територији других република.

4.1.5. Предметни критеријум — национална тематика

По овом критеријуму избор дјела за библиографију врши се по њиховом садржају. Без обзира ко је аутор дјела, гдје је дјело штампано и издато, на ком је језику, уколико својом садржином освјетљава живот једног народа, третира проблеме друштвено-економског, културно-историјског, привредног, научног, и свих других домена, оно се сврстава у националну библиографију. Без сумње, добар дио издања која долазе у обзир за избор по овом критеријуму, улази у националну библиографију по већ наведеним раније критеријумима. Изузетак у томе чине публикације које бисмо могли дефинисати под заједничким условним насловом 'други о нама'.

ДРУГИ ДИО

5. КОНЦЕПЦИЈА ЦРНОГОРСКЕ НАЦИОНАЛНЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ КЊИГА

У претходним разматрањима резултата рада на општој ретроспективној библиографији књига констатовано је да није било систематичности и континуитета у раду, да се послу приступало неорганизовано, без разрађене концепције и сагледавања важности овог научног и културног подухвата. Поред проблема материјалне и кадровске природе, на овакво стање од битног су утицаја била и нека нерашчишћена питања у развоју националне културе.

Идејно-политичка платформа Савеза комуниста Црне Горе о актуелним питањима развоја црногорске културе, усвојена 1970. године, означила је прекретницу и одиграла пресудну улогу у одређивању токова будућег културног развоја. Истовремено, она је отклонила многе дилеме и питања која су сметала развоју наше националне културе. Једно од њих је, свакако, и питање о цјелисходности израде посебне црногорске националне библиографије. Таква порука и обавеза данас проистиче и из законских прописа и не може се оспоравати од било кога. Закон о библиотечкој дјелатности, који је усвојила Скупштина Социјалистичке Републике Црне Горе 1977. године, између осталих дужности повјерених Централној библиотеци, на друго мјесто ставља обавезу да „израђује ретроспективну библиографију издања о црногорском народу и народностима који живе у Црној Гори“.

Поред важне обавезе дате Централној библиотеци, законодавац је наведеном формулацијом донекле и усвојио приступ самој концепцији. Са пуно разлога може се говорити о неадекватности и непотпуности ове формулације, а тиме и постављеног задатка. У вези с тиме поставља се питање тумачења значења „... о црногорском

народу и народностима који живе у Црној Гори“, јер се може схватити да долазе у обзир само она издања која се својом садржином односе на ове појмове, а то је неприхватљиво. Важно је разјаснити и друго питање у вези са истом формулацијом, а односи се на концепцију библиографије. У члану 1. Устава пише: „Социјалистичка Република Црна Гора је држава црногорског народа и припадника других народа Југославије и народности који у њој живе“. У законској одредници, међутим, помиње се само црногорски народ и народности, што би се могло схватити као сужавање опсега саме библиографије. Недостатак наведене формулације огледа се још у томе што се говори само о ретроспективној библиографији а не и о текућој, што се помиње само ријеч ‘издања’, а не предвиђа се израда националних библиографија чланака и расправа и периодике. Све то представља оправдане захтјеве за преиспитивање и измјену овог става члана 34. Закона о библиотечкој дјелатности.

5.1. Критеријуми за избор дјела за црногорску националну библиографију књига

У поглављу 4 третирана су теоријска питања у вези са принципима израде националних библиографија и критеријумима за избор дјела. Указано је и на њихову примјену у нас и у свијету. Опсег библиографије зависи од усвојених критеријума за избор дјела. Поред одређене аналогije са другим библиографијама, постоје и специфичности Црне Горе које условљавају примјену ширих критеријума. Размотримо и њих појединачно.

5.1.1. Утврђивање опсега библиографије примјеном територијалног критеријума

Мада ћирилско штампарство у Црној Гори има најстарију традицију у Југославији, рачунајући Црнојевића штампарију у којој је крајем XV вијека штампано пет инкунабула, других штампарија није било све до краја XVIII вијека. У Котору је од 1798. до

1802. године радила штампарија Франћеска Андреоле и у њој је објављено свега неколико књига. Његош набавља штампарију у Русији 1833. и она ради на Цетињу до 1852. године. По заповјести књаза Данила оловна слова ове штампарије претопљена су у пушчана зрна за одбрану земље. Нова штампарија, као државна установа, почиње са радом 1860. године и од тада имамо континуитет штампарства у Црној Гори. Поред државне, радило је и неколико других штампарија на Цетињу, у Никшићу, Подгорици и Котору. У државној штампарији објављено је највише публикација и њена издања су доста комплетна. Покушај регистровања цјелокупне штампарске дјелатности за период 1494-1954. учинио је Одбор за прославу 450. годишњице Ободске штампарије, али, како је већ наведено, он није потпун. Уколико би се прихватила солуција да се региструје само оно што је штампано на територији данашње СР Црне Горе, то би знатно осиромашило библиографију и она не би могла извршити своју функцију. Велики број издања чији су аутори поријеклом из Црне Горе, штампан је ван ње. Такви су били услови историјског развоја земље. Најбољи примјер су Његошева дјела. *Горски вијенац* у Црној Гори до 1916. године штампан је само једном, и то као приватно издање 1913. године. Слична је ситуација са Љубишиним дјелима и другим писцима. Уколико би се прихватио само територијални критеријум, сва ова дјела не би улазила у црногорску библиографију. За период од триста година не бисмо имали регистровано ни једно издање.

Територијални критеријум може бити само један од принципа по којима ће се вршити избор дјела. Извјесна одступања од његове стриктне примјене цјелисходно би било примијенити за период од 1945. године и даље. Евидентно је да се у новије вријеме графичка индустрија све више осамостаљује и ради за потребе тржишта и тиме се диференцира од издавачке дјелатности. Тако наше штампарије, нарочито 'Обод' са Цетиња, пружају чисто комерцијалне услуге многим издавачима из других средина. Један број тих комерцијалних издања нема културну и научну важност за Црну Гору и не уклапа се у критеријуме за избор дјела у библиографију. Та издања ће се и онако евидентирати кроз текућу библиографију,

коју ће, у виду годишњег прегледа издавачко-штампарске дјелатности у Црној Гори, издавати Централна народна библиотека на Цетињу. Са друге стране имамо црногорске издаваче који своја дјела штампају у другим срединама и сва таква издања, по овом критеријуму, треба да улазе у библиографију.

По основу територијалног критеријума у црногорску националну библиографију књига треба да улазе сљедећа издања:

- све књиге, брошуре и музикалије штампане на територији данашње СР Црне Горе од најстаријих времена до 1945. године без обзира на језик, писмо и национално поријекло аутора;
- све књиге, брошуре и музикалије штампане на територији СР Црне Горе од 1945. године и даље (осим комерцијалних издања штампаних за потребе издавача са стране);
- све књиге, брошуре и музикалије које су издавачи из Црне Горе штампали ван Републике, укључујући и иностранство;
- све званичне публикације штампане на територији данашње Црне Горе, као и оне које су издавачи из Црне Горе штампали у другим срединама.

5.1.2. Примјена националног критеријума

Док у примјени територијалног критеријума нема дилема у погледу избора дјела за библиографију, у овом случају се ради о веома одговорном и сложеном задатку. Као што смо напоменули, у свим републикама, раније или касније, преовладало је опредељење да се националне библиографије раде комбинованом примјеном територијалног и националног критеријума. Основу за избор дјела по националном критеријуму чини поријекло извора. Сва издања по овом критеријуму која су штампана на територији Црне Горе, обухваћена су већ територијалним критеријом, те према томе за избор долазе само дјела објављена у другим срединама и иностранству. Може се претпоставити да је таквих издања више него што је укупан број издатих публикација у Црној Гори. По овом критеријуму у избор долазе и дјела настала прије 1494. године. Двадесет година

раније чувени Никола из Маина штампао је своју књигу. Позната су издања старих штампара Которана, Палташића и Загуровића, Подгоричанина Божидара Вуковића и његовог сина Вићенца. Ту је читава плејада наших писаца из Боке Которске: Пасковић, Змајевић, Ненадић, Ивановић, Зановић, и многи други, који су стицајем околности морали објављивати своја дјела у туђини на латинском, италијанском и другим језицима, али без обзира на то, њихово је мјесто у црногорској националној библиографији.

По националном критеријуму у библиографију улазе сљедећа издања:

- сва дјела Црногораца и других аутора поријеклом из Црне Горе, објављена ван ње, без обзира на језик и писмо;
- сва дјела Црногораца и других аутора поријеклом из Црне Горе, објављена у иностранству, без обзира на језик и писмо.
- дјела старих штампара, поријеклом из Црне Горе.

5.1.3. Предметни критеријум — национална тематика

Црна Гора је у прошлости, а и данас је, била предмет много-струког научног проучавања. Домаћи и страни аутори објавили су бројне студије, монографије и друге публикације из области историје, културе, политике, природних и примијењених наука. Сва та бројна издања представљају важну компоненту за укупно сагледавање и оцјењивање прошлости и садашњости Црне Горе и важан су извор за њену историографију. Зато је неопходно да у склопу израде црногорске националне библиографије буду обухваћена и дјела по овом критеријуму:

- сва дјела објављена у иностранству, без обзира на језик и писмо, која се својом садржином односе на Црну Гору, а аутори нијесу Црногорци или поријеклом из Црне Горе.
- све званичне публикације, грађа и документација које су у виду посебних публикација штампане било гдје ван Црне Горе, ако се својом садржином односе на њу.

5.1.4. Однос према дјелима антисоцијалистичке садржине

Сва штампана дјела у нас и у иностранству, која су својом садржином усмјерена против основа социјалистичког друштвеног уређења СР Црне Горе и СФРЈ, против политике братства и јединства, несврстаности и самоуправљања, без обзира што одговарају усвојеним критеријумима за избор дјела за црногорску националну библиографију књига, не могу бити укључена у њу.

Централна народна библиотека води посебну евиденцију за сва таква дјела.

5.2. Периодизација црногорске националне библиографије књига

Пројекат сагледава националну библиографију књига у јединству и континуитету ретроспективне и текуће библиографије. Циљ је да се у цјеловитом издању прикаже развој духовног стваралаштва у току пет стотина година.

Истраживања би се одвијала у оквиру три периода: први период: 1494-1918. година; други период: 1919-1944. година; трећи период: 1945-1993. година.

6. ПРАЋЕЊЕ ТЕКУЋЕ ИЗДАВАЧКО-ШТАМПАРСКЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У ЦРНОЈ ГОРИ

Централна народна библиотека на основу свог обавезног примјерка треба да ради текућу библиографију књига за Црну Гору. С обзиром да је издавачко-штампарска дјелатност у Црној Гори недовољно развијена, довољно је да Библиотека једанпут годишње објављује библиографију у виду прегледа. Са овом редовном дјелатношћу она би требала отпочети већ 1979. године. Редовно праћење издавачко-штампарске дјелатности на нивоу Републике омогућиће да се акумулацијом свих једногодишњих

прегледа изради библиографија закључно са 1993. годином, како је то предвиђено овим програмом.

7. БИБЛИОГРАФИЈА ЧЛАНАКА И ПРИЛОГА У ЦРНОГОРСКОЈ ПЕРИОДИЦИ

7.1. Ретроспективна библиографија чланака и прилога

У оквиру едиције 'Библиографије црногорске периодике' Централна народна библиотека ће наставити са обрадом и објављивањем библиографија о појединим црногорским листовима и часописима. Од старе периодике приоритет у обради имају *Црногорац* и *Глас Црногорца*, који су са мањим прекидима излазили готово педесет година. Ови листови су од изузетног значаја за проучавање политичке и културне прошлости Црне Горе и нигдје нијесу сачувани потпуни комплети.

За период између два свјетска рата приоритет у библиографској обради добијају *Слободна мисао* из Никшића и *Зета* из Подгорице.

Наставиће се и сарадња Централне библиотеке са редакцијама појединих листова и часописа на заједничком издавању библиографија.

7.2. Текућа библиографија чланака и прилога

Израда текуће библиографије чланака и прилога у црногорској периодици у наредном периоду добија посебан значај. Познато је да се у периодици објављује најактуелнија проблематика из свих области друштвеног и привредног живота и задатак ове библиографије је да региструје све важније чланке, расправе и прилоге. Будући да у Црној Гори периодика није бројна, библиографија би излазила четири пута годишње у свескама.

8. ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА

Од појаве *Грлице* 1835. године, прве црногорске периодичне публикације, па до 1945. године, историја наше штампе је забиљежила излазак око 170 наслова новина, часописа, годишњака, календара, алманаха и билтена. У већини све су то ријетка издања и посједује их, углавном, Централна библиотека. Иако у правом смислу за овај период немамо библиографију периодике, може се сматрати да је ова област најкомплетније истражена. Поред више радова који обрађују проблематику црногорске периодике и дају податке о њој, навешћемо рад Душана Вуксана *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*, који је аутор објавио поводом стогодишњице Његошеве штампарије. Ово је први покушај да се црногорске периодичне публикације обраде посебно, са детаљним коментарима и оцјенама. Најобимнију и најкомплетнију обраду црногорске периодике дао је др Нико С. Мартиновић у дјелу *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, коју је издао Југословенски институт за новинарство у Београду 1965. године. За послеријатни период није вршена комплетна библиографска обрада црногорске периодике, осим за неколико годишта.

Полазећи од потребе да се изради комплетан приказ периодике, од *Грлице* до данашњих дана, Централна библиотека је организовала рад на изради библиографије црногорских серијских публикација, као саставни дио пројекта црногорске националне библиографије. Истраживања су у завршној фази и биће окончана крајем ове године.

Библиографија обухвата:

- све серијске публикације (новине, часописе, алманахе, годишњаке, билтене и календаре са прилозима, који су штампани, односно издавани на територији данашње Црне Горе);
- сва периодична издања из револуционарног периода и народноослободилачке борбе, без обзира гдје су штампана и издавана, и у којој техници (шапирограф, и слично), ако се својом

садржином односе на Црну Гору, односно ако су их издавале јединице НОВ из Црне Горе;

- периодичне публикације, издаване ван Црне Горе и у иностранству од стране Црногораца и њихових удружења, уколико су напредне и лојалне према земљи и својом садржином подстичу везе са завичајем.

Штампа непријатељске садржине, која је излазила у Црној Гори за вријеме непријатељске окупације, као и друга издања по тој основи, изузимају се из библиографије. Евиденцију о таквим периодичним публикацијама води Централна библиотека посебно.

ТРЕЋИ ДИО

9. РЕАЛИЗАЦИЈА ПРОЈЕКТА

Носилац и реализатор цјелокупног пројекта израде црногорске националне библиографије је Централна народна библиотека на Цетињу. Она ће развити широку сарадњу са стручним, научним и народним библиотекама у Републици и са водећим националним и другим библиотекама у земљи. Посебно значајна је сарадња са редакцијама националних библиографија Србије и Хуватске. Тијесну координацију и сарадњу Библиотека треба да остварује са редакцијом Црногорске енциклопедије, Лексикографским заводом у Загребу, Библиографским институтом у Београду и Лексикографским заводом у Црној Гори који је у формирању.

9.1. Припреме и организација рада на пројекту

Обим послова и сложеност задатака захтијевају да се изврше детаљне припреме и рад организује на високом стручном и професионалном нивоу. Ни један од постављених задатака у пројекту не може се сматрати као успутни посао Библиотеке, већ читав пројекат заједно чини цјелину, која се реализује у фазама, закључно са 1994. годином.

9.1.1. Припреме

У фази припрема потребно је обавити ове основне задатке:

- израдити и усвојити пројекат;
- организовати консултативни научни скуп посвећен разматрању пројекта и проблема око израде националне библиографије;

- потписати самоуправни споразум са заинтересованим самоуправним заједницама на нивоу Републике, којим би се регулисала питања трајног финансирања пројекта;
- именовати редакцију библиографије и носиоце истраживања за поједине периоде.

9.1.2. Организација рада

У оквиру Централне народне библиотеке формирати библиографски одсјек за израду националне библиографије. Одсјек би се бавио искључиво задацима везаним за израду библиографије, имао би свој посебан програм рада и финансирао би се од средстава која би се Библиотеци додељивала намјенски за пројекат.

Централна библиотека преузима на себе обавезу да обезбиједи просторије за рад, потребан инвентар и опрему.

Као реализатор пројекта, одсјек би требало да има свој фонд приручника и библиографија, да остварује непосредну сарадњу са Музејским одјељењем Библиотеке, као и са Одјељењем обавезног примјерка. У првој фази рада одсјек би имао сљедеће задатке:

- да евидентира и прикупи сва досадашња библиографска издања ревелантна за националну библиографију Црне Горе;
- да приступи изради картотеке црногорских аутора и других писаца, чија дјела долазе у обзир за укључивање у библиографију;
- да отпочне са систематском обрадом фонда Библиотеке, Дворске библиотеке, Библиотеке „Његош“ и других, евентуално и приватних библиотека, које појединци имају на Цетињу.

9.1.3. Научни и стручни кадар

Руководилац пројекта и носиоци истраживања за поједине периоде треба да буду научни радници стално запослени у Централној библиотеци или ангажовани као спољни сарадници.

За рад у библиографском одсјеку неопходно је запослити два библиотекара-библиографа, са положеним стручним испитом и

са праксом на пословима библиографије. Један од њих треба да је слависта, а други романиста.

9.1.4. Принципи и правила библиографске обраде грађе

Приликом пописивања библиографске грађе морају се уважавати ови принципи и правила:

- подаци који се уносе у библиографију морају бити поуздани и верификовани личним увидом пописивача у издање, односно прилог који се обрађује. То значи, примењује се принцип рада *de visu*;
- подаци у јединици морају бити што потпунији; нарочито се то односи на старија и ријетка издања;
- у пракси се морају поштовати југословенски и међународни стандарди пописивања;
- треба имати у виду примјену терминологије и техничке форме пописа, која мора одговарати захтјеву за машинску, односно компјутерску обраду података;
- правила пописивања и обраде морају бити усаглашена на југословенском плану до те мјере да би омогућила у будућности коришћење података националних библиографија за израду јединствене југословенске библиографије.

9.1.5. Истраживања у земљи и у иностранству

Најобимнија и најсложенија истраживања предстоје на изради библиографије за период до 1945. године.

У првој фази истраживања предстоји преглед књижних фондова у Црној Гори, и то нарочито сљедећих библиотека:

Цетиње – Централна библиотека Црне Горе, Библиотека Државног музеја (Дворска библиотека), Његошева библиотека, приручне библиотеке других музејских установа, Завода за заштиту споменика културе, Државног архива Црне Горе, Народне библиотеке „Његош“ и библиотеке Цетињског манастира.

Котор – Библиотеке Поморског музеја, Историјског архива, Више поморске школе, Фрањевачког самостана, Српске православне цркве, са посебним освртом на библиотеку Герасима Петрановића, затим библиотеке при музејима и црквама у Перасту, Прчњу, Доброти и Рисну.

Херцег Нови – веома богата научна библиотека у оквиру Историјског архива, библиотека манастира Савине.

Бар – Народна библиотека, приручна библиотека при Завичајном музеју, фонд књига при Барској бискупији.

Будва – фонд књига при православној црквеној општини и при католичкој цркви св. Ивана.

Титоград – Библиотека Историјског института, Црногорске академије наука и умјетности, са посебним освртом на легат Арса Милатовића, факултетске библиотеке, Пољопривредног института и Народна библиотека „Радослав Љумовић“.

Никшић – Библиотека Наставничког факултета, библиотека „Његош“.

Пљевља — Народна библиотека и библиотека манастира Тројице код Пљеваља.

Иванград — Народна библиотека и библиотека гимназије.

Бијело Поље — црква св. Петра.

Манастир Морача и манастир Пива.

Поред наведених библиотека, неопходно је извршити и прегледе књига у појединим црквама и парохијама у мањим мјестима, као и фондове појединих библиотека које се налазе у приватном власништву, а представљају значајне збирке ријетких књига.

У другој фази истраживања предстоје прегледи фондова библиотека у другим републикама и покрајинама, од којих највеће интересовање постоји за Београд и Загреб. С обзиром да је Народна библиотека СР Србије завршила истраживања и обраду за српску националну библиографију, било би неопходно да се постигне споразум о коришћењу ове грађе и прије њеног објављивања. Сличне споразуме би требало постићи и са другим редакцијама библиографија, јер би се тиме постигла знатна уштеда материјалних средстава и добило би се у времену. Уколико се постигне такав споразум, требало би ангажовати стручњаке да испишу све

библиографске јединице које се односе на Црну Гору, а у складу са усвојеним критеријумима и тек након тога одредити у којој су мјери потребна даља истраживања фондова у земљи и иностранству. У обзир долазе ове библиотеке:

Београд – Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Централна библиотека Српске академије наука и умјетности, библиотеке Филозофског, Филолошког, Правног и Економског факултета, библиотеке Историјског архива Србије, Историјског архива Београда, Српске православне патријаршије;

Нови Сад – Библиотека Матице српске;

Сремски Карловци – Библиотека Историјског архива;

Инђија – приватна библиотека др-а Георгија Михаиловића;

Загреб – Национална и Свеучилишна књижница;

Задар – Научна библиотека;

Цавтат – приватна библиотека Валтазара Богишића;

Сарајево – Национална и универзитетска библиотека Босне и Херцеговине;

Љубљана – Национална и универзитетна књижница.

У трећој фази истраживања долазе у обзир прегледи и трагања за нашом књигом у иностранству. Ту прије свега долазе у обзир сљедећи центри: Лењинград – Државна библиотека „Салтикова Шчедрина“, као и заоставштина познатог научника Павла Аполоновича Ровинског; Москва – Библиотека имени В. И. Лењина; Праг – Словенска књижовна и Библиотека Народног музеја. Затим долазе у обзир главне библиотеке у Варшави, Кракову, Бечу, Паризу, Венецији, Риму, Цариграду, Тирани, и другдје.

10. ПРОГРАМ ИСТРАЖИВАЊА И ПУБЛИКОВАЊА

Програм истраживања и објављивања библиографија усклађен је са постојећим могућностима Републике, како са финансијске тако и са кадровске стране. Узете су у обзир обавезе у погледу израде црногорске енциклопедије и других капиталних издања, али је исто тако разматрана и реализација тих пројеката и њихова

зависност од израде националне библиографије. Очито је да ће рад на енциклопедији, прегледу књижевности и другим издањима бити увелико отежан ако не будемо имали израђену националну библиографију, као незамјењив научно-информативни извор.

Главна карактеристика изложене концепције је у томе што националну библиографију посматра у јединству ретроспективне и текуће грађе, што обухвата проблематику цјеловито и у континуитету, што у току читавог периода истраживања предвиђа приближно равномјерно аигажовање средстава и кадрова и сукцесивно објављивање завршених библиографија. На тај начин бисмо 1994. године, у поводу прославе петстогодишњице Црнојевића штампарије, имали завршен пројекат.

10.1. Програм истраживања

10.1.1. Национална библиографија књига

Периоди	Почетак	Завршетак
I 1494-1918.	1979.	1984.
II 1918-1944.	1979.	1984.
III 1945-1975.	1979.	1980.
IV 1976-1993.	1980.	1993.

Према програму истраживања, ретроспективна грађа до 1945. године била би истражена и припремљена за штампу 1984. године.

Послијератна издавачко-штампарска дјелатност праћена је у виду прегледа, закључно са 1975. годином. Њу треба допунити према проширеним критеријумима за избор дјела и зато се предвиђа да се тај посао може обавити у току 1979. и 1980. године.

Период од 1976. до 1993. године обрађивао би се путем годишњих прегледа – библиографија, с тим што би 1980. године био завршен период обраде за 1976-1979. годину. Издавањем годишње текуће библиографије књига пружила би се могућност да се 1993. год. сва обрађена библиографска грађа акумулира и изда у виду посебне публикације за наведени период.

Дио библиографије књига 'Други о нама' обрађивао би се у периоду од 1990. до 1993. године. Одлагање ове библиографије за каснију обраду мотивисано је чињеницом да већ имамо доста опширну библиографију др Пера Шоћа, да је треба допунити и прерадити и да је цјелиходније да се ова грађа приреди касније.

10.1.2 Библиографија чланака и прилога у црногорским листовима и часописима

Планирано је да се изradi ове библиографије, која укључује обраду *Црногорца*, *Гласа Црногорца*, и других важнијих новина, приступи тек након завршетка рада на ретроспективној библиографији књига, то јест. 1985. године, и да обрада траје до 1990. године.

10.1.3 Библиографија црногорских серијских публикација

Рад на библиографији започет је још 1977. године и библиографија ће бити припремљена за штампу до краја 1979. године.

10.2. Програм публиковања

Предвиђа се да комплетно издање црногорске националне библиографије изађе у пет томова, штампаних у десет књига:

Црногорска библиографија књига

Том I, књига 1 и 2 обухвата период 1494-1944 – штампа се 1985. г.

Том II, књига 1 обухвата период 1945-1975– штампа се 1981. г.
књига 2 обухвата период 1976-1993 – штампа се 1994. г.

Том III, књига 1. Други о Црној Гори – штампа се 1994. године.

Црногорска библиографија серијских публикација

Том IV, књига 1– штампа се 1980. године.

Црногорска библиографија чланака и прилога у црногорским новинама и часописима

Том V, књига 1-4 – штампа се у периоду 1990-1993. године.

Евентуалне допуне појединим библиографијама које би уследили после њиховог објављивања могле би се објавити у виду посебног издања, и то 1994. године.

Гледано из перспективе развоја научно-информативне дјелатности у свијету и њене примјене у нас, цјелисходно је обраду библиографске грађе прилагодити компјутерској обради и публиковати је у таквом виду. Предности су вишеструке:

- компјутерска обрада је за ове услове јефтинија од ручне;
- постоји могућност сталног обнављања библиографија новим подацима, са компјутерским разврставањем по струкама и са добијањем свих жељених регистара и подјела;
- преношењем библиографских података на магнетну траку постиже се могућност ретроспективних и текућих истраживања по свим областима, а тиме се добија потпуна и брза информација.

Почетни екран данашњих онлајн доступних националних библиографија
(<http://www.nbcbg-digitalnabibliografija.me>)

11. РЕАЛИЗАЦИЈА ПРОЈЕКТА И КОМПЛЕТИРАЊЕ ФОНДОВА ЦЕНТРАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ МОНТЕНЕГРИНОМ. ИЗРАДА ЦЕНТРАЛНОГ КАТАЛОГА МОНТЕНЕГРИНЕ

Музејски примјерак Централне библиотеке, који треба да се формира према критеријумима избора дјела за националну библиографију књига и периодике, је у великој мјери некомплетан; недостају му бројна стара и ријетка издања. Библиотека, на примјер, има само једну инкунабулу Палташића, а познато је да је само овај штампар објавио више од двадесетак разних издања, претежно свјетовне садржине. Библиотека нема ни једну ћирилску инкунабулу из Црнојевића штампарије и штампарије Божидара Вуковића у Венецији. Посебно је Библиотека сиромашна издањима наших писаца из Боке Которске, тако да недостају дјела Пасковића, Ненадића, Змајевића, Ивановића, Зановића и многих других. Некомплетна су издања и из Његошеве штампарије. Период између два рата такође је некомплетан. И црногорска периодика није комплетна, недостају поједини бројеви *Гласа Црногорца* и нека друга издања листова и часописа. Усљед нередовног примања обавезног примјерка и послижератни фонд Библиотеке није компетиран црногорском књигом и периодиком.

Један од најважнијих задатака националне библиотеке је у томе да прикупља, чува и обрађује сва дјела о једном народу и све што су представници тог народа створили у виду штампане ријечи. Баш зато се и повезује израда црногорске националне библиографије са комплетирањем фондова Централне библиотеке, то јест, њеног музејског примјерка, који ће убудуће бити основа за музеј штампе. Трагања за црногорском књигом у земљи и у иностранству треба максимално искористити за набавку књига и периодике која Библиотеци недостаје. Зато треба користити савремена репрографска средства која постоје у свим већим библиотекама. Сва та ријетка издања треба ксероксирати

(исто важи и за новине и часописе), или користити микрофилмовање.

Приликом пописивања грађе за библиографију обавезно треба стављати индекс библиотеке у којој се издање налази. На тај начин доћи ћемо до основе за централни каталог монтенегрине.

12. ФИНАНСИРАЊЕ ПРОЈЕКТА

За успјешан рад на пројекту треба трајно ријешити питање његовог финансирања. По значају, обиму и садржају пројекат треба третирати као капитално издање од ширег друштвеног интереса. По тој основи извори финансирања били би сљедећи:

- СИЗ за научне дјелатности Црне Горе;
- СИЗ за културу Црне Горе;
- Дотације Извршног вијећа Црне Горе, са посебном намјеном;
- Сопствени приходи од продаје публикација, и
- Средства Централне библиотеке.

Путем друштвеног договора и на основу самоуправног споразума регулисале би се обавезе сваког од наведених субјеката.

Сам пројекат у фази истраживања финансирала би Самоуправна заједница за научне дјелатности Црне Горе, јер по својој суштини спада у њену надлежност.

Литература:

- Устав Социјалистичке Републике Црне Горе, 1973. г.
- Закон о библиотечкој дјелатности, Службени лист СР Црне Горе 16/1977.
- Платформа Савеза комуниста Црне Горе о развоју црногорске културе, 1970. године.
- Задаци савеза комуниста Југославије у области културе, Резолуција X конгреса СКЈ.

- Јанез Логар, *Увод у библиографију*, Свјетлост Сарајево 1973.
- Мирослав Лукетић, *Задаци развоја Централне народне библиотеке СР Црне Горе. У: Црногорска култура и њени њено развоја*, материјали са симпозијума о црногорској култури, Титоград, 1968.
- Мирослав Лукетић, *Ретроспективна и текућа црногорска библиографија. Стварање*, бр. 3, 1977. г.
- *О издавању српске ретроспективне библиографије*, нацрт концепције, материјал Народне библиотеке Србије.

ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА*

Развитак публицистичке мисли у Црној Гори не може се разматрати ван контекста друштвено-економских и културних услова у црногорској држави и у крајевима који су били под туђинском влашћу. Ти услови, познато је, нијесу били нимало повољни. У слободном Цетињу, гдје је и поникла *Грлица*, прва периодична публикација, мало је било писмених људи. Његош је, настављајући рад Петра I, крчио путеве јачања црногорске државе, ширио просвјету и образовање, отварао нове школе, уводио Црну Гору у свијет. Из те тежње за хватањем корака са развијеним срединама и жеље да на Цетињу може издавати и своја пјесничка дјела и друге публикације основао је штампарију, као предуслов за појаву *Грлице*.

За протеклих 150 година у Црној Гори је изашло више од седам стотина разних наслова серијских публикација. Под тим термином, који се све више употребљава у међународним комуникацијама као замјена за термин 'периодика', обухваћени су разни листови, ревије и билтени, обједињени под називом штампа, затим часописи, годишњаци, зборници, алманаси, календари, односно публикације које се појављују у низу, са одређеном периодичношћу излажења.

Почев од Марка Драговића¹ па до данашњих дана, истраживањем црногорске периодике бавило се више аутора. Послије рата

* Преузето са извјесним скраћењима из: *Црногорска библиографија*, Т. 2, књ. 1, Серијске публикације 1835-1984. Цетиње, Централна народна библиотека Црне Горе „Бурђе Црнојевић“, 1985. Оригинални наслов *Предговор* промијењен у складу са садржајем текста. (Прим. ур.)

1 М. Драговић је први црногорски библиограф и зачетник истраживања периодике. Вид. његове радове: *Покушај за библиографију о Црној Гори*, Цетиње, 1892; Један прилог за књижевно-просвјетну историју Црне Горе. *Књижевни лист*, Цетиње, 1911, и др.

и нарочито посљедњих година све је више прилога у новинама и часописима о историјату појединих гласила, анализирају се садржаји и дају оцјене о штампи. Нарочита пажња посвећује се библиографској обради периодике. Тако су, углавном захваљујући дјелатности Централне библиотеке, библиографски обрађени сви важнији часописи, годишњаци и алманаси.² Од изузетног су значаја и фототипска издања старе и ријетке периодике која издаје Централна народна библиотека на Цетињу.³

Посебних публикација у којима је обрађена периодика у виду прегледа или библиографских приказа има неколико. Кумулативни преглед периодике Црне Горе дат је први пут након одржаног Десетог словенског новинарског конгреса у Београду 1911. Године, у публикацији *Југословенска штампа* у издању Српског новинарског удружења. У прилогу Јована Скерлића „Историјски преглед српске штампе 1791-1911“ дат је и приказ штампе која је излазила и у Црној Гори. За ову прилику Урош Џонић, Павле Стевановић и Душан Шијачки израдили су каталог периодике, који садржи и попис периодике Црне Горе, почев од *Црногорца* 1871. год. Каталог није потпун,⁴ јер не садржи више издања (нема годишњаке – календаре *Грлицу*, *Орлић*, *Боку*; листове *Невесине*, *Оногошт*; часопис *Здравље*). Без обзира на непотпуност, *Преглед* је дуго година био једини извор за периодику и одиграо је позитивну улогу у обавјештавању јавности о периодичним издањима у Црној Гори.

2 Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње, 1980; М. Лукетић, *Црногорски књижевни часописи 1871-1891*, Цетиње, 1978; С. Лединек-Мунда, М. Лукетић, *Луча (1895-1900)*, *Књижевни лист (1901-1902)*, *Дан (1911-1912)*, Цетиње, 1979; Д. Војиновић, *Црногорске средњошколске споменице и годишњаци*, Цетиње, 1981; Д. Мартиновић, *Просвјета 1889-1901*, Цетиње, 1979; З. Вујановић, *Сусрети*, Цетиње, 1977; М. Петрушић, *Невесине (1898-1899)* и *Оногошт (1899-1900)*, Цетиње, 1981; С. Латковић, *Медицински записи*, Цетиње, 1981; *Просвјета и образовање у Црној Гори* (библиографија Просвјетног рада), (група аутора), Цетиње, 1969; М. Аџић и О. Вукмировић, *Стварање*, Титоград, 1976; В. Јововић, Ч. Драшковић, *Записи и Историјски записи 1927-1967; 1967-1977*. *Историјски записи*, Титоград, св. 111/1967. и бр. 1/1977, и др.

3 Библиотека је до сада издала сљедећа фототипска издања периодике: *Црногорац* 1871-1872; *Црногорка* 1871; *Црногорка* 1884-1885; *Зета* 1885; *Здравље* 1880/1882; *Орлић*, 1865-1870, 1885; *Гранит*, 1934-1935. (Годишта *Грлице* штампана су 1951. у издању Матице српске и Научног друштва Црне Горе.)

4 Анализу овог каталога, као и других посебних публикација у којима је обрађивана црногорска периодика дао је др Нико С. Мартиновић у књизи *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, Београд, 1965.

Између два рата на Цетињу почиње организован и систематски рад на проучавању прошлости Црне Горе. У часопису *Записи* и у више посебних публикација објављују се извори за историју, културу, просвјету и образовање. Богате ризнице цетињских архива полако се отварају за јавност, ради се на њиховој заштити и обради. Покретач свих тих научних и културних прегнућа је Душан Вуксан са групом цетињских професора. Велика је његова ангажованост и на прикупљању и обради црногорске књиге и периодике. Рад на прикупљању и обради периодике крунисан је издавањем прве монографске публикације о црногорској штампи. Бановинска штампарија 'Обод', која је себе сматрала за наследицу Његошеве штампарије, поводом стогодишњице постојања објавила је Вуксанов рукопис под називом *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*. У *Прегледу* су библиографски анализирана 84 наслова периодике, и то: календара – 11, новина – 36, часописа – 12, стручних листова – 6, омладинских листова и алманаха – 6, листова за народ – 4, алманаха – 3, шаљивих листова – 1, званичних листова – 5. Књига је технички лијепо уређена и садржи репродуциране наслове издања са сликама уредника. Поред библиографских података о свим гласилима, истиче се Вуксанов опис публикација са критичким оцјенама публицистичке вриједности издања. Гледишта и оцјене изречене о појединим листовима могу се данас ревидирати, али у цјелини остаје важећим његово

мишљење о дOMETИМА ЦРНОГОРСКЕ ПУБЛИЦИСТИКЕ ИЗРЕЧЕНО ПРИЈЕ ПЕДЕСЕТ ГОДИНА.

Вуксанов рад је са библиографског становишта задржао своју вриједност. Даљим истраживањима штампе неки подаци су допуњени или исправљени. Проширени критеријуми евидентирања периодике везане за појам Црна Гора укључили су и издања из Боке Которске, што у Вуксановом *Прегледу* није урађено. У *Преглед* нијесу укључене окупаторска штампа из периода 1916-1918. год. и емигрантска штампа.

У послеријатном периоду прва иницијатива за израду прегледа штампарско-издавачке дјелатности потекла је од Одбора за прославу 460. годишњице Црнојевића (Ободске) штампарије,⁵ Комисија у саставу: Михаило Газивода, Ксенија Грујичић, Мирчета Буровић, Ратко Буровић, Душан Јововић, Томица Никчевић, Нико С. Мартиновић, Ђоко Пејовић, Илија Радосављевић и Перо Шоћ, прегледала је фондове библиотека у Црној Гори и неке веће библиотеке у земљи и на основу тога саставила попис 3.680 наслова разних издања, укључујући периодику. У раду су коришћени подаци из библиографија Б. Валентинелија, Марка Драговића, Пера Шоћа и, нарочито, рукопис Д. Вуксана у којем је забиљежено било више од 1.000 наслова издатих у Црној Гори. Коришћен је, такође, и *Преглед издавачке дјелатности у НР Црној Гори 1941-1949*, који је издао Уред за информације Црне Горе (шапирографисано издање). Прикупљене податке Одбор је издао као посебну публикацију у рукопису, умножену на шапирографу у 80 примјерака.⁶ Пописана грађа сређена је хронолошки, закључно са 1954. годином. Периодика није издвајана, те је дошло до понављања наслова из године у годину у зависности од тога колико је лист, часопис или нека друга периодична публикација излазила. Тако, на примјер, *Глас Црногорца* је понављан више пута и за свако годиште добио је нови број. Подаци о периодици нијесу потпуни и велики недостатак *Прегледа* је што нема регистара. Но, без обзира на недостатке и

5 Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе...*, стр. 5

6 Одбор за прославу 460. годишњице Ободске штампарије, *Преглед штампарско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1949-1954* (издато као рукопис), Цетиње, 1955, стр. 307.

данас је користан приручник који истраживачи црногорске књиге и периодике не могу заобићи.

Прекретницу у изучавању црногорске периодике означила је књига др Ника С. Мартиновића *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945* у издању Југословенског института за новинарство у Београду. На основу дугогодишњих истраживања која је аутор вршио у библиотекама Црне Горе и шире, користећи лична сјећања из предратног и послератног публицистичког рада, објављене изворе и литературу, урађена је ова синтетичка студија о црногорској штампи. Књига садржи најкомплетније податке о периодици, евидентира нека широј јавности непозната издања и исправља податке о неким насловима периодике. Укупно је приказано 170 наслова периодике. Поред критичке анализе политичких, културних и других услова у којима су се појављивала и излазила поједина гласила, поред приказа садржаја, на крају сваког поглавља аутор је наводио библиографске податке о издањима и на тај начин успјешно комбиновао студијски приказ штампе са библиографским пописом. Био-библиографске биљешке о уредницима и регистри дати на крају књиге чине је још вриједнијим информативним помагалом. У књизи је први пут дат преглед партизанске и илегалне штампе и подаци о непријатељској штампи за вријеме окупација 1916-1918. и 1941-1945.

Библиографски попис црногорске периодике за одређене периоде дат је у још неколико других публикација. Међу њима најзначајнија је књига Вука Драговића *Српска штампа између два рата*.⁷ Посебно поглавље посвећено је периодици Црне Горе и у њему је библиографски обрађено 75 наслова. За овај рад Драговић је користио фондове Народне библиотеке СР Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Библиотеке Матице српске у Новом Саду. Од литературе за Црну Гору главни извор му је био Вуксанов *Преглед штампе*. Ово је, у ствари, први чисто библиографски попис црногорске периодике за раздобље између

7 В. Драговић, *Српска штампа између два рата*. Основа за библиографију српске периодике 1915-1945, Српска академија наука, грађа, књ. XI; Историјски институт, књ. 8, Београд, 1956, стр. 422 (поглавље о Црној Гори стр. 194-203).

два свјетска рата. Обухваћена је и периодика Боке Которске и непријатељска штампа из 1916-1918. и 1941-1945. Партизанска ратна штампа није обухваћена пописом. Особито значајне и обимне податке Драговић је дао о југословенској штампи и емигрантској, међу којима има и оних који су увршћени у ову библиографију.

За ратну штампу од капиталног је значаја *Библиографија издања у Народноослободилачком рату 1941-1945*.⁸ У књизи је обрађено више од 9.000 наслова, од чега се 3.600 наслова односи на периодична издања из цијеле земље. Рад на овој изванредно добро припремљеној публикацији трајао је више година. Подаци су дати јединствено за цијелу земљу и, што је нарочито важно за кориснике, речено је и гдје се које издање чува.

Попис југословенске периодике дат је у књизи *Грађа за библиографију југословенске периодике* у издању Југославенског лексикографског завода. Подаци о издањима из Црне Горе нијесу потпуни и обухватају период до 1945. године. Нове податке о илегалној партијској штампи између два свјетска рата садржи књига др Јована Бојовића *Писана дјелатност КПЈ у Црној Гори 1919-1936*, Титоград, 1983.

Истраживачки рад на библиографији *Периодика Црне Горе* започет је још 1976. године. Новина у концепту ове библиографије је у томе што се периодика обрађује цјеловито за Црну Гору у оквиру њених данашњих граница и заједно се приказује ретроспективна и савремена грађа, укључујући и текућа издања. На тај начин *Библиографија* постаје јединствени извор информисања корисника о периодици, повезујући старија и савремена издања. Значајно је истаћи да ће се овај принцип примјењивати у свим томовима *Црногорске библиографије* (књиге и чланци), што представља иновацију у поређењу са националним библиографијама у другим републикама и покрајинама.

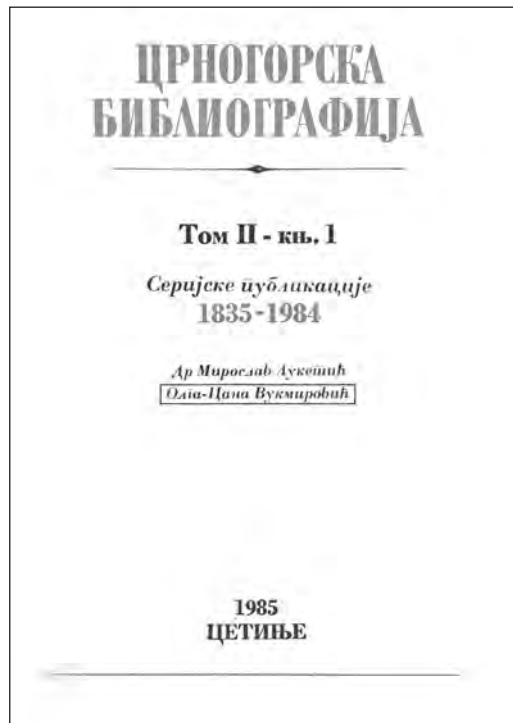
Преглед литературе о црногорској периодици показује степен њене обрађености. Може се рећи да је за период до 1945. године он на завидном нивоу. Објављена литература о периодици консултована је

8 *Библиографија издања у Народноослободилачком рату 1941-1945*, Београд, Војноисторијски институт, 1964, стр. 815, одговорни уредник Милош Пајковић.

као индикатор за истраживање, држећи се правила да се прави библиографски опис мора радити узимањем података директно са публикације (*de visu*). Основна истраживања вршена су у фонду периодике Централне народне библиотеке СР Црне Горе „Бурђе Црнојевић“ на Цетињу. Прегледани су фондови Народне библиотеке СР Србије у Београду и њен Централни каталог периодике за подручје Србије. Истраживања су вршена и у Националној и свеучилишној књижници у Загребу и Народној и универзитетској библиотеци у Сарајеву. Прегледане су, такође, библиотеке у Боки Которској и Титограду, посебно Библиотека Историјског института и Црногорске академије наука и умјетности.

Трагања за до сада неевидентираним издањима уродила су плодом тако да је регистар наслова периодике проширен. Извршене су одређене корекције и допуне података о изашлим бројевима и годиштима, као и мјесту штампања за поједина издања.

За период између два рата дати су подаци за 16 нових наслова периодике, који у досадашњим прегледима нијесу били евидентирани. По хронологији излагања ради се о следећим издањима: *Борба*, Сплит, 1920; *Гостионичарски гласник*, Београд, 1920; *Бока*, Херцег Нови, 1922; *Глас Санџака и Црне Горе*, Сарајево, 1922; *Јадранска стража*, Ђеновићи, 1924; *Гласник Лјекарске коморе за Босну и Херцеговину и Црну Гору*, Сарајево, 1925; *Глас Никшића*, Никшић, 1928; *Россика*, Игало, 1930; *Революционар*, Никшић, 1932; *Парило*, Котор, 1933; *Инструктор*, Грахово, 1935; *Соко*, Тиват, 1935; *Извицка*, Загреб, 1936; *Ријеч Боке*, Котор, 1938.

Од 16 наведених, десет наслова је пронађено у каталозима Националне и свеучилишне књижнице у Загребу и Народне и универзитетске библиотеке у Сарајеву.

Највише приновљених издања периодике односи се на ратни период. У *Библиографији издања о Народноослободилачком рату 1941-1945* дати су подаци за 134 наслова листова, билтена и цепних новина из Црне Горе. У међувремену, у Војноисторијском институту у Београду, у Архиву за раднички покрет у Титограду, и неким другим институцијама приновљено је више нових издања периодике, тако да се њихов број попео на 211.

У послеријатном периоду највеће допуне извршене су пописивањем билтена. Интересантан је случај *Задружног гласника* који се појавио у Титограду 1948. године и после трећег броја престао да излази. Штампан је у више хиљада примјерака, а није пронађен ни један примјерак. Да је лист излазио, види се из *Билтена Уреда за информације* при Предсједништву Владе НР Црне Горе.

ОЧУВАНОСТ ПЕРИОДИКЕ

Није случајно што се у пројекту *Црногорска библиографија* инсистира на томе да са његовом реализацијом треба да тече и процес комплетирања фондова Централне библиотеке 'монтенегрином', као и предузимање мјера за заштиту тих фондова. Из досадашње праксе познато је да су истраживања периодике доприносила не само њеној евиденцији, него да је баш благодаречи појединим истраживачима очувано доста примјерака периодике. Изванредан примјер за то имамо код Душана Вуксана, аутора добро познате и прве посебне публикације о црногорској периодици. Ево шта је он забиљежио: „Није потребно напомињати како је тежак рад на оваквим публикацијама, и у мјесту гдје постоје јавне библиотеке, а да ни не говорим о мјесту гдје их уопште нема. У Црној Гори постоји само једна јавна библиотека, Библиотека Државног

музеја, али, нажалост, у њој је веома мало наших периодичних публикација. Све је то требало тражити код приватних лица, која су у девет десетина случајева сачувала који комплет новина више случајно, него што су мислила, да ће то кад њима, или коме другога, требати. Отуда појава, да сам често комплет новина, које су излазиле само у неколико бројева, морао да сакупљам у неколицине људи, а често пута ни тим путем нијесам могао доћи до комплета.⁹ Вуксану, дакле, припада заслуга не само у обради периодике и објављивању публикације, него и у томе што је спасио од пропадања многа издања која су данас раритети или чак и уникати. Његова библиотека није сачувана као цјелина, већ је један дио уклопљен у фондове Централне библиотеке, али на примјерцима ријетких издања и данас се види његов *ex libris*.

Формирањем Централне библиотеке на Цетињу 1946. године почиње организован рад на комплетирању фондова монтеградине, који траје и данас. Резултати нијесу мали, али смо још далеко од комплетности, како књига, тако и периодике. Централној библиотеци, као националној и матичној институцији републичког значаја, закон налаже да прикупља, обрађује и чува монтеградину, и тај фонд има посебан статус, као музејски примјерак. Општинске матичне библиотеке са своје стране имају законску обавезу да прикупљају, обрађују и чувају завичајни фонд, као основ за проучавање краја. Постоји и добро формулисана законска обавеза за штампарије и за издаваче да од свих својих издања шаљу обавезни примјерак Централној народној библиотеци, да би се по тој основи сачувао и комплетирао фонд текуће периодике у Републици. Истраживања која смо обавили у библиотекама у Црној Гори јасно показују да се не поклања дужна пажња чувању и комплетирању периодике, њеној заштити и коришћењу. Мада се не могу упоређивати услови у којима је радио Вуксан са данашњим стањем, уочљива је небрига библиотечког кадра за ову дјелатност, јер се само тако могу објаснити чињенице да се у општинским библиотекама не могу наћи комплети локалних

9 Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1493-1934*, стр. 5

издања информативних листова друштвено-политичке садржине, радних организација, научних институција, школа и друго, а за билтене и шапирографисана издања да и не говоримо. Издавачи и штампарије не придржавају се Закона о обавезном примјерку и доста нередовно шаљу издања Централној библиотеци. Због тога из текуће периодике Библиотеци недостају поједини бројеви или публикације. Специфичност периодике је у томе што се цијени комплет. Књига се може набавити и накнадно код издавача; бројеви периодике, нарочито штампе, послје извјесног времена изгубљени су заувјек.

Централна библиотека посједује најбогатији и најкомплетнији фонд црногорске периодике у земљи. Вриједна издања старе, међуратне периодике посједује библиотека Историјског института у Титограду. Старија завичајна периодика Боке Которске чува се у библиотекама Поморског музеја и Историјског архива у Котору и Архива Херцег Новог. Националне и универзитетске библиотеке у земљи, нарочито Народна библиотека Србије у Београду, Национална и свеучилишна у Загребу и Народна и универзитетска у Сарајеву чувају доста ријетких наслова издања из Црне Горе. Ратна штампа концентрисана је углавном у Војноисторијском институту у Београду. (Фотокопије ове штампе могу се користити у Централној библиотеци, Историјском институту и Архиву Будве.)

КРИТЕРИЈУМИ ЗА ИЗБОР ПЕРИОДИКЕ

У пројекту *Црногорска библиографија* утврђени су критеријуми за избор серијских публикација и према њима су обављена истраживања и вршен одабир.

Претежан број наслова периодике чине издања штампана, односно издана, на територији данашње СР Црне Горе. То је први и основни критеријум по којем су дјела увршћена у *Библиографију*. Тај територијални принцип примјењује се досљедно у свим републикама.

По другом критеријуму увршћена су периодична издања из револуционарног периода и народноослободилачке борбе, без обзира гдје су штампана и издавана и у којој техници (шапирограф, писаћа машина, и слично), ако се својом садржином односе на Црну Гору, односно ако су их издавале јединице из Црне Горе у саставу народноослободилачке војске Југославије.

По трећем критеријуму у *Библиографију* су унете публикације издаване и штампане ван Црне Горе од стране Црногораца и њихових удружења.

Четврту групу чине публикације које имају издавача из Црне Горе и из других средина, или представљају заједничка гласила удружења из Црне Горе и ван ње.

Било је дилема око приказивања непријатељске штампе, односно да ли таква издања треба да уђу у библиографију, или не. По основу територијалног принципа непријатељска штампа укључена је у *Библиографију*. Имало се у виду да је са библиографског становишта цјелисходно да се прикаже комплетна периодика, без обзира на садржај, и да такав приступ има и научно оправдање. По тој основи у *Библиографију* је увршћено око 30 наслова окупаторских и квислиншких издања, а у биљешци је дата њихова квалификација.

У *Библиографију* је увршћено и десетак наслова периодике коју су издавали Црногорци или њихова удружења ван Црне Горе, а неке је издала Црногорска влада у избјеглиштву.

По територијалном принципу, неколико издања Друге далматинске пролетерске бригаде и Друге пролетерске бригаде увршћена су у *Библиографију*, јер су издата за вријеме њиховог борбеног пута на терену Црне Горе. Партизанска ратна штампа црногорских јединица издата ван Црне Горе евидентирана је према сачуваним примјерцима, а они нијесу комплетни.

У међуратном периоду, до формирања бановина, излазило је неколико публикација ван Црне Горе, али су то била заједничка гласила издавача из Црне Горе и ван ње. Тако, на примјер, у Сарајеву је излазио *Гласник* Лекарске коморе за Босну и Херцеговину, Далмацију и Црну Гору, у Сплиту лист *Борба*, орган Савеза

приватних намјештеника за Далмацију и Црну Гору, а у Београду *Гостионичарски гласник*, орган удружења гостионичара, хотелијера и кафеџија у Србији и Црној Гори (1920-1921). У прегледима штампе ова гласила до сада нијесу евидентирана. Она су увршћена у *Библиографију* јер су од интереса за Црну Гору и као заједничка издања треба да уђу појединачно и у једну и у другу библиографију. Када буде објављена јединствена библиографија периодике за земљу, ова и слична издања биће евидентирана само једном у општем заједничком прегледу.

У библиографији су наведени подаци и за нека несачувана издања. Ради се о издањима из револуционарне прошлости и народноослободилачке борбе. Опис је дат на основу сачуване документације или записа уредника таквих издања.

Преглед издања по врсти периодике:

Врста периодике	1835 - 1918	1918 - 1941	1941 - 1945	1945 - 1984	Укупно
Листови		27	64	157	158
Часописи	11	19	2	46	78
Годишњаци	9	1	—	12	22
Зборници	—	—	—	21	21
Алманаси	—	6	—	2	8
Календари	13	5	1	1	20
Билтени	4	1	46	105	156
Службене публикације	4	4	5	36	49
У к у п н о	68	100	211	381	760

Подјела издања по врсти периодике вршена је према усвојеним критеријумима за серијске публикације, како по форми тако и према садржају. Узиман је у обзир изглед публикације, периодичност излажења, издавач, обим, формат и садржај. У већини случајева у поднаслову публикације или самом наслову дата је одредница за разврставање. Међутим, постоји један број издања која се не могу јасно дефинисати и сврстати у једну групу, јер садрже двојак елементе. Такав је случај са зборницима и годишњацима, са неким издањима ревијалног карактера, и слично. Други примјер карактеристичан је за старију штампу. Књижевни

часописи (*Црногорка, Зета, Нова Зета*, и други) у поднаслову имају одредницу 'лист', а сврстани су у групу 'часописи'. Они то својом садржином и формом заслужују; термин 'часопис' у то вријеме није био у употреби. У свим спорним случајевима настојали смо примијенити јединствене критеријуме да бисмо смањили могуће разлике у начину подјеле.

Када се анализирају подаци о броју изашлих наслова једне врсте издања, треба имати у виду и разлике по значају и профилу. Нарочито се то манифестује код групе 'Листови', која је и најбројнија. Више од половине свих изашлих наслова црногорске периодике односи се на категорију 'листови'. Велики пораст броја листова у периоду 1941-1945. објашњава се тиме што су ту увршћена издања партизанске ратне штампе, укључујући и она издата на гештетнеру, писаћој машини или, чак, писана руком. У групу послеријатних листова укључена су и бројна издања ученичких листова, од којих су многа, такође, умножена на шапирографу.

Преглед издања по врсти периодике показује да је, поред пораста броја наслова за одређене групе, дошло и до битних промјена у структури периодике. Тако, на примјер, зборници, као врста периодике, јављају се само у послеријатном периоду, као одраз развоја науке и културе. Између два рата алманах, као литерарна форма периодике, заузима важно мјесто, а данас се практично не јавља. Највеће промјене доживјела је календарска периодика. У старој Црној Гори и Боки Которској публикације овог жанра су биле популарне, замјењујући често часописну периодику. У неким случајевима и њих је често тешко разлучити од алманаха или годишњака.¹⁰ У читавом послеријатном периоду изашао је у Црној Гори само *Календар пољопривреде и шумарства* за 1948. годину. Значајно мјесто у броју серијских публикација заузимају данас билтени. Утемељени су, углавном, у рату, као пригодна форма обавјештавања и информисања јавности о успјесима партизанских јединица и развоја НОБ-а. У послеријатном периоду билтени се широко користе у друштвено-политичким и

10 Р. Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње, 1980.

струковним организацијама, у радним организацијама, и представљају важан извор информисања. Прилика је да се каже о заостављању чувања и евидентирања ове врсте публикација и да су зато многа издања данас некомплетна и тешко се могу наћи. То је један од разлога што и у *Библиографији* подаци за нека издања нијесу потпуни, а вјероватно је да има билтена који нијесу ни обухваћени пописом.

Издавачи:

р/б	Врста издавача	1835 - 1918	1918 - 1941	1941 - 1945	1945 - 1984	Укупно
1	Приватна лица	28	39	6	—	73
2	Књижаре	5	2	—	—	7
3	Конзорциј	—	2	—	—	2
4	Црква	3	—	1	2	6
5	Штампарије	8	11	—	1	20
6	Политичке странке	—	10	2	—	12
7	Школе, образовне институције	4	1	—	72	77
8	Установе (култура, наука и др.)	1	1	1	52	55
9	Удружења, друштва, одбори и сл.	4	14	—	—	68
10	Војне јединице	—	—	131	3	134
11	Радне организације	—	1	—	86	87
12	Друштвено-политичке организације	—	—	28	53	81
13	Органи власти	4	5	30	41	80
14	Без навођења издавача	11	14	12	3	40
	Укупно	68	100	211	381	760

Из табеле се види какве су крупне промјене настале у социјалистичком послеријатном развоју Црне Горе, не само по броју већ и по структури издавача. Тако, на примјер, у том раздобљу немамо ни једног приватног издавача, а по броју издатих гласила

радне организације долазе на прво мјесто. У прва три периода, радне организације су само у једном случају издале свој лист.

Функцију главних и одговорних уредника укупно је обављало 706 лица. Од тога броја 85 је до 1918, 150 између два рата, 33 у ратном периоду и 438 лица у послератном раздобљу.

ПРЕГЛЕД ИЗДАЊА ПО МЈЕСТИМА

Промјене у друштвено-политичком, економском и културном развоју Црне Горе, динамика развоја појединих региона и мјеста битно су утицали на број и профил издатих периодичних публикација. Са интензитетом развоја расли су број и разноврсност периодике, као подстицајног чиниоца и фактора сваког друштвеног, научног и културног напретка. То ћемо у оквиру временских периода које смо прихватили приликом разврставања периодике, илустровати подацима по мјестима и збирно за читав период од 150 година, то јест, од појаве првог годишњака *Грлице*.

Период до 1918. године

У Црној Гори реални услови за издавање периодичних публикација постојали су само на Цетињу, и то тек у доба Његоша, после набавке штампарије из Русије 1834. године. Других урбаних центара није ни било. После ослободилачких ратова 1876-1878, Црна Гора знатно проширује границе. Никшић и Подгорица постепено постају њени значајни привредни и културни центри, који у догледно вријеме, после набавке штампарија, почињу да издају и прве публикације: у Никшићу лист *Невесине*, покренут 1898. године, и у Подгорици лист *Слободна ријеч*, покренут 1907. године. Ван ових мјеста организоване издавачке дјелатности у књажевини, односно краљевини (од 1910.) Црној Гори није било. Изузетак

је само појава листа *Сељачки одјек*, под уредништвом Јована Томашевића, у селу Брчели 1914. године. У наведеном раздобљу на Цетињу је изашла 41 периодична публикација, у Никшићу 6 и Подгорици 2. Дакле, на Цетињу, у главном граду Црне Горе, изашло је више од четири петине свих издатих наслова периодике.

Од региона који су се у том периоду налазили под туђинском влашћу, издавачка дјелатност организована је била само у Боки Которској. Почев од 1844. године у Боки редовно излазе периодичне публикације. До 1918. године укупно је регистровано 14 наслова. У Котору, административном и културно-образовном центру Боке, изашло је 12 наслова, а по једна публикација изашла је у Рисну и селу Кутима код Херцег Новог. На релативно велики број изашлих публикација утицало је, поред осталог, и оснивање Бокешке штампарије у Котору 1908. године. У региону Црне Горе који се налазио под турском окупацијом (Пљевља, Беране, Колашин, Бијело Поље, и другдје) није евидентиран излазак ни једне публикације. Забиљежено је да је пљеваљска напредна омладина издавала у Београду 1893-1895, *Типар*, лист за шалу и забаву, који је илегално растуран у Пљевљима.

Осам наслова црногорске периодике издавано је у мјестима ван Црне Горе и земље, и то: Београду – 3, у Неију код Париза – 3 и у Женеви – 2. У Београду су излазили листови које је издавала опозиција према режиму краља Николе, а у иностранству – црногорска влада у избјеглиштву и одбор за уједињење.

Период 1918-1941. године

Између два рата, у новоформираној држави, Црна Гора улази у састав Зетске области, касније Зетске бановине, а Цетиње постаје њен административни центар. По тој основи у њему су и даље концентрисане бројне институције и надлештва, тако да и у овом периоду Цетиње задржава примат по броју издатих периодичних публикација. Међутим, у том раздобљу долази до јачања и других центара, од којих се најјаче развија Подгорица. Ако је у периоду до

1918. године периодика у Црној Гори излазила на седам мјеста, између два рата тај се број повећао на 13, а број издатих публикација на страни се смањио са 8 на 3.

Статистика о броју издатих публикација у овом раздобљу за четири најјача центра изгледа овако: Цетиње – 34, Подгорица – 22, Никшић – 9, Котор – 8. Од укупно издатих 100 наслова периодичних публикација, три четвртине је излазило у овим мјестима.

Период 1941-1945. године

Главна одлика ратне штампе датог периода (6. април 1941 – 15. мај 1945.) је у томе што је велики број наслова издат у мјестима ван Црне Горе. Војне јединице из Црне Горе у саставу народноослободилачке војске Југославије ратовале су широм земље и на свом борбеном путу издавале штампу. Према критеријумима за избор периодике, ова издања укључена су у *Библиографију*. На основу сачуваних примјерака ратне штампе утврдили смо да је она излазила у 38 мјеста ван Црне Горе, а један лист 4. батаљона Прве бокешке ударне бригаде издат је у Скадру. У Црној Гори у овом периоду евидентиран је излазак штампе у 33 мјеста. До ослобођења партизанска штампа излазила је на слободној територији, док су у већим центрима окупатор и његове слуге издавали непријатељску штампу. Одмах након ослобођења Колашина, Никшића, Котора, Цетиња, Подгорице и Пљеваља приступило се озбиљном раду на издавању и штампању разних гласила локалног и републичког значаја. Од укупно 211 регистрованих наслова периодике изашлих у овом периоду, на Цетињу је издато 24, у Пљевљима – 15, Никшићу – 11, Котору – 10, Подгорици – 4.

Период 1945-1984. године

У послеријатном социјалистичком развоју Црна Гора је постигла изузетне резултате у свим доменима друштвено-економског и културног живота. Огледало тог живота и успона је њена штампа

и периодика у цјелини. За четрдесет година издато је, или је у току излажења 381 наслов периодике, што чини око половину свих штампаних и издатих публикација за сто педесет година црногорске периодике. За ово вријеме црногорска штампа је излазила у 23 мјеста и само у три мјеста ван ње.

Преглед издања за важније центре:

Титоград	165	Будва	18
Цетиње	62	Бар	13
Никшић	46	Херцег Нови	12
Котор	19	Бијело Поље	11
Пљевља	18	Иванград	11
		Даниловград	4

Преглед текуће периодике по мјесту излажења (подаци за 1984. годину):

Титоград	84	Иванград	6
Никшић	21	Будва	4
Котор	12	Даниловград	4
Пљевља	11	Рожаје	2
Цетиње	10	Колашин	1
Херцег Нови	10	Тиват	1
Бијело Поље	7	Жабљак	1
Бар	6	Улцињ	1

Укупан број наслова текуће периодике у Црној Гори је 180. У наведени број урачунате су и публикације које касне са излажењем, неке од њих и по неколико година, јер није најављен престанак излажења. Табела приказује да су највеће промјене у броју публикација наступиле код Цетиња, које је у три претходна периода доминирало, а сада се налази на петом мјесту. У Титограду, главном граду Републике, излази нешто мање од половине свих издања, а Никшић без конкуренције заузима друго мјесто. Није евидентирано ни једно текуће периодично издање у три општинска центра: Плаву, Плужинама и Шавнику.

Збирни подаци о броју изашилих издања по мјестима за период 1835-1984:

Титоград (Подгорица)	193	Бар	20
Цетиње	161	Будва	18
Никшић	72	Херцег Нови	16
Котор	49	Бијело Поље	15
Пљевља	35	Колашин	15
Иванград	21	Даниловград	15

Подаци су дати само за већа мјеста у Републици.

Преглед издања по годинама:

1835 - 1839	1	1898	8	1924	9
1844 - 1864	1	1899	8	1925	15
1865 - 1866	2	1900	8	1926	14
1867	3	1901	7	1927	15
1868 - 1870	2	1902	7	1928	12
1871	3	1903-1904	5	1929	18
1872	2	1905	6	1930	14
1873	4	1906	9	1931	15
1874	4	1907	11	1932	15
1875	3	1908	13	1933	15
1876 - 1877	4	1909	14	1934	15
1878	3	1910	12	1935	24
1879 - 1881	5	1911	14	1936	16
1882	7	1912	15	1937	15
1883	6	1913	10	1938	16
1884	6	1914	13	1939	10
1885	8	1915	9	1940	9
1886 - 1888	5	1916	7	1941	28
1889 - 1890	8	1917	9	1942	38
1891	8	1918	11	1943	41
1892	7	1919	6	1944	79
1893	8	1920	5	1945	112
1894	7	1921	10	—	—
1895	8	1922	7	1984	180
1896-1897	9	1923	5		

Преглед издања наслова периодике по годинама садржи податке за Црну Гору у цјелини. За период до 1918. године подаци се могу анализирати посебно за књажевину, односно краљевину Црну Гору, и посебно за крајеве који су се налазили ван њених данашњих граница. Тако, на примјер, после престанка излажења *Грлице* (1835-1839) пуних двадесет пет година требало је да прође па да се појави 1865. године *Орлић*, црногорски годишњак. У том раздобљу других периодичних публикација у Црној Гори није било. Због ослободилачких ратова десило се да 1878. године у Црној Гори такође није излазило ни једно гласило. У Боки Которској од 1844. године, када почиње да се издаје *Catalogus cleri...* очуван је континуитет у излажењу периодике све до 1914. г. Из тих разлога у датом Прегледу приказано је да на територији данашње Црне Горе само у раздобљу између 1839-1844. године није било ни једне публикације. У Прегледу нијесу анализирана послеријатна годишта између 1945. и 1984. године, да би се избјегла понављања. Подаци за 1945. обухватају сва изашла издања, укључујући и она из ратног периода, то јест, од 1. јануара па до 15. маја. За 1984. наведен је број наслова текуће периодике свих црногорских издања. Бројеви уз годишта означавају колико је наслова периодике излазило, али без ознаке колико их је од тога броја, евентуално, новопокренутих.

Преглед периодике по дужини излажења

Анализирајући податке о дужини излажења публикација по периодима треба имати у виду и дужину трајања сваког периода посебно. Тако први период 1835-1918. траје 83 године, други 1918-1941 – 23 године, трећи 1941-1945 – 4 године и послеријатни 1945-1984 – 40 година. Разматрање континуитета излажења појединих гласила унутар сваког периода посебно, има пуно оправдање, јер имамо само неколико случајева да је нека публикација наставила са излажењем у другом периоду. Послије 1918. *Глас Црногорца* је наставио излажење у иностранству закључно са 1922. годином и других примјера

нема. Од издања између два рата учињен је покушај да се настави издавање листа *Зета* који је излазио у Подгорици (1930-1941) као недјељник, у коме су сарађивали и комунисти. Тако су црногорски сепаратисти под окупацијом издали 24 броја *Зете* у периоду од 24. априла 1941. до 22. јуна 1941. настављајући нумерацију предратног листа. Од листова покренутих још у току рата наставили су излажење и послије завршетка рата *Омладински покрет*, *Наша жена*, *Слобода* и *Побједа*. *Побједа* је једини наш лист који није прекидао континуитет излажења у послијератном периоду. Традиција излажења предратних часописа *Правни зборник* и *Записи* и листа *Карампана* настављена је послије рата све до данас.

р/б	Дужина излажења публикације	1835-1918	1918-1941	1941-1945	1945-1984	Свега наслова
1	Појавио се само један број	7	27	12	37	83
2	Излазио до једне године	14	34	138	45	231
3	2 године	18	15	47	56	136
4	3-5 година	13	11	14	65	103
5	6-10 година	9	5	—	82	96
6	10-15 година	2	7	—	41	50
7	16-20 година	1	1	—	24	26
8	21-30 година	—	—	—	22	22
9	31-40 година	2	—	—	8	10
10	Од 40 до 50 година и више	3	—	—	1	4
	Укупно	68	100	211	381	760

Из Прегледа се види да је велики број наслова публикација од којих је изашао само један број, односно једно годиште. У периоду до 1918. године то су, углавном, календари, а између два рата, када их је релативно највише, ради се о листовима. Новоформиране политичке странке покретале су своја гласила и у мањим мјестима и регионима са намјером да агитују уочи избора за свој политички програм. Како није било снага и средстава за дуже издавање ових листова, обично су послије првог броја престајали

да излазе, мада је најављивано да ће излазити редовно. У ратном периоду највише тешкоћа око издавања партизанске штампе било је у набавци папира и средстава за умножавање, па је то и важан разлог што су се поједини листови појављивали само једном или неколико пута. Карактеристично је да је након ослобођења покренуто више иницијатива за покретање гласила од ширег друштвеног интереса, али се сводило на издавање само једног броја (примјери: *Народна борба*, орган ЦК КПЦГ, 1951; *Народна култура*, часопис КПЗ Црне Горе, 1951). Забиљежен је и приличан број иницијатива за обнављање појединих гласила, као на примјер *Омладински покрет*, и други, али је издан само један број и тек након више година лист је отпочео поново да излази. Није риједак случај да су се поједини листови појављивали поводом неког јубилеја или организације такмичења у разним спортским дисциплинама и издат је само један пригодан број.

Највећи број издања, укупно 231, излазио је до једне године. Ту су урачунати и наслови који су се појавили два и више пута, као и они који су редовно излазили читаву годину. И за њихов кратак вијек излажења могу се навести слични разлози као и за оне публикације које су се појавиле само једном. За партизанску ратну штампу, а таквих издања је у овој групи претежан број, излажење није ни могло бити дуже, јер је претежан број отпочео да излази у току 1944. године. Та издања су и сачувана те се могла утврдити приближно тачна евиденција о њима.

Издања са дужином излажења до једне године чине 40 одсто наслова црногорске периодике.

Другу групу издања чине публикације са континуитетом излажења од 2 до 10 година. Таквих је укупно 335 или око 45 одсто, од којих је знатан број у току излажења. Анализа показује да је посљедњих десетак година порастао број информативних гласила друштвено-политичких заједница и, нарочито, радних организација у циљу боље и потпуније информисаности грађана и радних људи.

Број наслова периодике са дужином излажења преко десет година износи 112 или око 15 одсто свих издања. Међу њима је само 4 наслова са дужином излажења 50 и више година. До 1918.

у црногорској држави педесет година излазио је *Глас Црногорца*, као полузванични орган црногорске владе. За његову стабилност и постојаност у излажењу била је заинтересована влада и лично књаз Никола, и зато је излазио тако дуго и без прекида (изузетак 1878, 1916.). У Боки Которској, почев од 1844. године, Которска бискупија је пуних 67 година редовно издавала на латинском језику *Catalogus cleri...* (који од 1896. мијења наслов и излази као *Schematismus cleri...*). Публикација је излазила једном годишње и доносила податке о раду цркве, свештенства, а понекад и прилоге историјског карактера. Друга по дужини излажења публикација из истог периода је *Програм Ц. К. Реалног и великог гимназија у Котору*. Од 1872/1873. школске године редовно је излазио као годишњак, закључно са 1900. годином, када мијења наслов, и даље до 1912/1913. излази као *Извјештај Ц. Кр. Велике гимназије у Котору*. Православна епархија у Котору издавала је од 1874. и закључно са 1912. годином свој годишњак под насловом *Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке*. До 1918. године публикација које су излазиле више од 10 година има 7.

Између два рата 8 наслова периодике излазило је више од 10 година. Међу њима је никшићка *Слободна мисао*, под уредништвом Стојана Церовића, на првом мјесту, са пуних 19 година излажења (1922-1941). Затим слиједе часопис *Записи* (са 14 година излажења), *Зетски гласник* (13 година), и други.

У посљератном социјалистичком периоду изградње од укупно изашлих 381 наслова; 96 их је са дужином излажења преко 10 година. Од тога броја, 76 наслова периодике спада у текућа издања. По континуитету излажења дужем од 25 година њихов редосљед је:

Побједа 1944–
Службени лист 1945–
Стварање 1946–
Стенографске биљешке 1946–
Историјски записи 1948–
Просвјетни рад 1949–
Титов пионир 1950–

Годишњак Поморског музеја у Котору 1952–
Пољопривреда и шумарство 1955– (три пута мијењао наслов)
Медицински записи 1957–

Међу овим публикацијама посебно мјесто заузима *Омладински покрет* који је покренут у децембру 1941. године и, изузев 1943. године, излазио у ратним годинама и после рата, закључно са 1956. годином. Након десетогодишњег прекида наставио је излажење 1975, као орган Савеза омладине СР Црне Горе. Међу ветеранима црногорске текуће периодике, од 1976. године више нема *Наше жене* која се после 33 године излажења угасила. Сличну је судбину, али са краћим роком излажења, доживио и књижевни часопис *Сусрети* (1953-1963).

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ НА ЦЕТИЊУ*

„Видех ја у Христа Бога благовјерни и Богом храними војвода Зете господин Ђурђе Црнојевић умаљеније светих књиг расхишћенијем и раздранијем агарјанских чед, узрєвєновах поспєшенијем Светога Духа, и саставих форме на којима за једно љето осам људи свршише Октоих од четири гласа, на славослов Богу укрєпитєљу нашем“.

(Из поговора Октоиха, штампаног 4. јануара 1494.)

Набавка штампарије и почетак издавања ћириличких књига на Цетињу, 1494. године, није случајна културна епизода у којој се Ђурђе Црнојевић јавља као мецена; већ његов смишљени и далековиди корак од изузетног значаја за наш народ. Пет познатих богослужбених књига које су изашле из те штампарије, послужиле су као узор многим будућим издавачима и штампарима. Њихови сачувани примјерци и данас плијене својом љепотом и представљају трајно свједочанство о утицају књиге у историји нашег народа.

Као мјесто издавања и штампања првих ћириличких књига на словенском југу, Цетиње није могло имати љепше исписану прву страницу своје историје.

Ђурђеву културну тековину обновио је и обогатио на Цетињу Његош, након триста четрдесет година. Прије њега покушао је то његов стриц, Петар I, али није успио. За тај дуги период времена, испуњен борбом за егзистенцију и независност, није се прекидала нит са традицијом прве штампарије, са њеним порукама. Напротив, живот је показао значај и оправданост Ђурђевог чина, потврдио је њен утицај. За разлику од Ђурђа, који је почео издавати књиге у вријеме најјаче турске моћи и гушења слободе његове земље,

* Преузето из: *Цетиње: 1482-1982*, Подгорица – Цетиње, 1994, стр. 353-360. Оригинални наслов: *Издавачка дјелатност*. (Прим. ур.)

Псалтир Бурђа Црнојевића из 1495.

Његошеви видици, упркос тешких мука и борби кроз које је пролазила Црна Гора, били су свјетлији, окренути напријед, ка стварању и јачању институција државности, ка ширењу просвјете и културе и отварању земље према свијету.

Три године након ступања на пријесто, приликом свог првог путовања у Русију 1833. године, Његош набавља штампарију и доводи из Русије штампара Михаила Петрова. Штампарски материјал, смјештен у 47 сандука, стигао је бродом и пребачен на Цетиње 22. јануара 1834. године. У просторијама Цетињског манастира, штампарија је почетком маја почела са радом, и прва књига штампана у њој је Његошев спјев Пустуњак цетињски. Сарадња са двојицом истакнутих српских писаца, Вуком Караџићем и Симом Милутиновићем, била је од великог значаја за младог Његоша и за издавање књига на Цетињу. Тако је Његош, упркос противљењу православне цркве, прихватио Вукову реформу језика, и књиге у његовој штампарији штампале су се по новом правопису. Слова љ, њ и ј поручио је да се излију у Трсту. На књигама његове штампарије стајало је: 'Печатано у печатњи слободe црногорске', 'Штампарија црногорска', 'Митрополитска књигопечатња', 'Народна штампарија' или 'Књигопечатња правитеља црногорског'. Штампарија је активно радила до 1839, а након тога у њој ће се штампати само формулари за пасоше и ситнији прилози. Смрт штампара Петрова сигурно је био главни разлог за њену смањену активност. Двојица црногорских младића који су додијелени да раде у штампарији, као ученици, нијесу могли обављати сложене штампарске услуге.

Позната су 12 издања Његошеве штампарије, од којих су најважнија: Његошева дјела *Лијек јарости турске* и *Пустуњак цетињски* (1834.); *Дика црногорска* Симе Милутиновића (1835.); *Народне српске пословице* Вука Ст. Караџића (1836.); *Српски буквар* (1836.); *Српска граматика* Димитрија Милаковића (1838.); *Преправа за историју свијета (састављена Шлецером)* за дјецу, превод са руског (1839.), и само једна црквена књига – *Требник* (1837.), са 360 страна. Календар-алманах *Грлица* штампан је за године 1835, 1836, 1837, 1838. и 1839.

Издања Његошеве штампарије

Настале прилике у штампарији приморале су Његоша да своја најглавнија дјела штампа на страни: *Лучу микрокозма* и *Српско огледало* у Београду, 1845; *Горски вијенац* у Бечу, 1847; *Лажног цара Шћепана Малог* у Трсту (штампан је у Загребу, 1851.); *Кулу Ђуришића* и *Чардак Алексића* у Бечу, 1850. Намеће се питање да ли у Његошево вријеме постоји разлика између издавачке и штампарске дјелатности, или на то треба гледати као на јединствен процес. Његош је набавио штампарију, бринуо се за набавку слова и на неким издањима штампарија је означена као његова, а на другима је, као што смо навели, писало, другачије. На књизи *Народне српске пословице* стоји: 'издао их Вук Стеф. Караџић. На Цетињу. У Народној Штампарији'. На издањима *Грлице* као издавач се јавља Димитрије Милаковић, народни секретар, осим за годину 1837, када је издавач био архимандрит Петроније Лујановић. На другим издањима не стоји име издавача, већ се само наводи назив за штампарију. На основу тих података могло би се закључити о двојаким карактеру штампарије, то јест, да се јавља као издавач – штампар, а да, у одређеним случајевима, пружа само штампарске услуге. У сваком случају, Његош је био главни фактор издавачке и штампарске дјелатности, а помагали су му на Цетињу Милаковић и Сима Милутиновић.

За издавање књига везано је и питање цензуре. На неким публикацијама Његошеве штампарије стоји: 'Прегледано и допушћено на печат од цензора Драга Драговића'. Анегдотски звучи запис Љубе Ненадовића у *Писмима из Италије* (писмо бр. VI), са цитираним Његошевим ријечима: „Била је штампарија, али није било цензора. То се Симо подсмјевао осталом свијету, те тако ставио. А Драго Драговић није име цензора, већ то значи: Пиши што ти је гођ драго“.

Његошева издавачка дјелатност на Цетињу, коју је реализовао набавком штампарије, била је од изванредног значаја за Црну Гору. Штампањем својих дјела, он се најавио свијету као пјесник и лично је доживио радост изласком своје прве књиге. Издавањем уџбеника створио је услове за отварање првих школа и отворио пут увођењу Вуковог правописа у Црну Гору. Тиме је Његош приближио школу народу и нагласио њен свјетовни карактер. Чињеница да је само једна црквена књига штампана у Његошевој

штампарији говори о његовој оријентацији ка ширењу просвјете и културе. Покренуо је и штампао прву црногорску периодичну публикацију и означио тиме почетак публицистике. Штампањем Вукових *Пословица* на Цетињу и његовим доласцима у Црну Гору покренута је широка акција на прикупљању и објављивању народног блага, у чему је и сам Његош учествовао. Преко цетињских издања, преко својих дјела која је штампао у другим мјестима, организованом сарадњом са најпознатијим личностима Словенства, Његош је уводио Црну Гору у Европу, будио интересовање за њу, доприносио њеној еманципацији.

У културној историји народа јединствену је судбину доживјела Његошева штампарија. Њена слова и други оловни материјал претопљени су у пушчане метке за борбу против Турака. Такву одлуку донио је почетком 1853. књаз Данило у ситуацији када су Турци, предвођени Омер-пашом Латасом, са свих страна нападали на Црну Гору. Писмено свједочанство о том догађају оставио је Вук Врчевић, који је упозорио књаз да је „грехота“ преливати слова у фишке. Данило му је одговорио: „Знам ја то, Вуко, као и ти, али кад је мука, добро није; нужда и закон измјењује. Ја сам слушао да су моји стари владике, кад су се с Турцима клати, јеванђеља златна и друге црквене књиге буцали и од њих фишке савијали у несташици карте, а камо ли нећу ја растопити штампарију. – Ако Црна Гора овога пута прекужи, опет ће она, ако Бог да, набавити љепшу и бољу штампарију, а ако је Турчин освоји, неће штампарија у Црну Гору никад. Па да ти и то речем: Волији сам да ми свијет рече и укори, зашто уништи онаку драгоцјеност, него да ми рекну: зашто мрцино упушти Црну Гору“.

Још прије турског напада, књаз Данило је покушавао обновити рад штампарије и задужио Вука Врчевића да набави нова грађанска и црквена слова из Беча и типографа из Београда. Међутим, ратне прилике омеле су тај план, и тек је 1858. године, посредством Љубе Ненадовића, набављена мања штампарија у Бечу, која је преко Котора стигла на Цетиње.

Набављена штампарија није могла задовољити потребе за издавање књига, те је крајем 1860. или почетком 1861. године од

српске владе стигла на поклон 'машина најновијег типа'. Али, ни са новом штампаријом, све до 1864. године, на Цетињу није изда-та ни једна обимнија књига. Најзначајније издање из тог времена, *Данилов законик*, штампан је 1855, у Новом Саду. Од посебних издања у то вријеме на Цетињу су штампане само двије брошуре: *Рватбаша црногорски*, Љубе Ненадовића (1859.), и *Похвална ријеч...*, Нићифора Дучића (1862.).

Значајну помоћ за рад штампарије и издавање књига пружио је Ј. Ј. Штросмајер (3.000 форинти). За рад на малој штампарији, коју је Штросмајер поклонио, добављени су из Задра машиниста и словослагач. Од 1864. до 1877. године штампарија је радила под именом 'Књажевска, државна и цетињска печатња'. Изузимајући прекид 1878, због рата, све до 1916. године није се више прекидао рад Државне штампарије.

Нарасле потребе за штампарским услугама више није могла задовољити једна штампарија, те је крајем 1881. Јован Павловић, предсједник Друштва Цетињске читаонице, желио да набави своју, у којој би штампао и лист *Барјактар*. Та замисао није остварена, али је књаз Никола поклонио Читаоници штампарију ради издавања књижевног часописа. Тако је Цетињска читаоница добила 1884. своју штампарију и у њој штампала часописе *Црногорку* и *Зету*. Ради тога што није била довољно искоришћена, 1886. године припојена је Државној штампарији.

Треба навести и рад штампарије Министарства војног, која је радила на Цетињу од 1903. године, и издавала војне законе, уредбе, расписе и формуларе, а обављала је услуге и приватницима, као и штампарију 'Обод' Алексе Рајнвајна, која је радила на Цетињу од средине 1914. до краја 1915. године.

За унапређивање рада у Државној штампарији посебну заслугу има Јован Павловић. Она је била опремљена савременом техником, имала је широки избор слова, машине за златотисак, тако да је опрема штампаних књига била на завидном нивоу.

До 1916. године, на Цетињу је радило девет штампарија, у којима је штампано око 800 наслова посебних публикација. Према

Прегледу штампарско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1494-1954, структура издатих дјела изгледа овако:

0	Општа група	8
1	Филозофија	7
2	Религија	22
3	Друштвено-политичке науке	509
5/6	Природне и примијењене науке	29
7	Умјетност	2
8	Књижевност, Лингвистика	113
9	Географија. Историја. Биографије	71

Претежан број издања из групе друштвено-политичких наука чине закони, правила и друге службене публикације, као и уџбеници, којих има око 100. Из области књижевности највише су објављивана дјела Николе I Петровића. Осам његових дјела доживјела су два до три издања. Марко Миљанов и Стјепан Митров Љубиша, на примјер, нијесу објављени ниједном. Његошев *Горски вијенац* штампао је први пут на Цетињу тек 1913. године А. Рајнвајн, а *Луча микрокозма* и *Шћепан Мали* до 1916. године нијесу објављивани.

Не рачунајући листове, часописе, календаре, у Црној Гори је до краја њене самосталности објављено око 950 наслова посебних публикација. Од тога више од 80 одсто чине цетињска издања. Највећи број публикација издали су министарства и други владини органи, затим се као издавачи јављају појединци и штампарије.

Издавачка дјелатност на Цетињу била је значајан подстицајни фактор у развоју културе, просвјете и других друштвених дјелатности у Црној Гори. По темама, садржају и вриједностима, објављена дјела су одраз стања, потреба и могућности друштва у цјелини.

Након окупације Црне Горе, аустријске власти су 1916. године наредиле да се претопе ћириличка слова Државне штампарије да би почеле са издавањем својих новина. Приликом повлачења из Цетиња, 1918. године, демонтирали су штампарске машине, али нијесу успјели да их однесу даље од Котора.

Између два рата на Цетињу је наставила да ради Државна шампарија, названа 1932. године Штампарија Зетске бановине 'Обод'. Заједно са осталим шампаријама, махом приватним, она се бавила и издавачком дјелатношћу, јер специјализованог издавачког предузећа није било.

Јачањем других центара, нарочито Подгорице и Никшића, издавачка дјелатност на Цетињу је знатно смањена. Илуструје се то сљедећим подацима: од 1918. до 1941, у границама данашње Црне Горе штампано је више од 900 посебних публикација. Од тога броја, на Цетињу је објављено нешто више од 250 наслова, што чини око 28 одсто укупно издатих књига. Изузимајући новине, часописе, календаре, Државна штампарија је објавила 187, штампарија А. Рајнвајна 27, штампарија 'Напредак' 42 и 'Народна ријеч' 1 публикацију.

У љето 1939, цетињска организација КПЈ у строгој илегалности је организовала рад једне мале штампарије, у којој је штампан само један проглас у три-четири хиљаде примјерака. Штампарија је била смјештена у једној старој кући у селу Угњи, близу Цетиња.

По областима знања, објављена дјела од 1918. до 1941. овако се сврставају:

0	Општа група	6
1	Филозофија	2
2	Религија	7
3	Друштвено-политичке науке	145
5/6	Природне и примијењене науке	2
7	Умјетност	1
8	Књижевност, Лингвистика	25
9	Географија. Историја. Биографије	65

Највише је издања у групи Друштвено-политичке науке, али су то махом разни извјештаји банака, школа, друштава и слично; затим, правила и поједини законски прописи. У групи Књижевност нема ни једне критичке монографске студије. Есејистика је заступљена издавањем сепарата из *Записа*. Часопис *Записи* је издао и драму Момчила Настасијевића *Господар Младенова кћер*.

Интересантно је да ни у овом периоду на Цетињу није штампан *Горски вијенац*, нити пак, неко друго Његошево дјело.

У предратном периоду озбиљан и трајан допринос издавачкој и публицистичкој дјелатности на Цетињу дао је Душан Вуксан. Он је припремио: *Споменицу Петра II Петровића Његоша*, издату 1926, поводом преноса Његошевих костију из Цетиња на Ловћен; *Посланице Петра I*, (1935.); *Педесет година Цетињске гимназије* (1932.) и *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*, поводом стогодишњице Његошеве штампарије (1934.). Све књиге су штампане на Цетињу. Издавачи су Цетињско историјско друштво за прве три, а бановинска штампарија 'Обод' издала је *Преглед штампе...* Вуксанова је за слуга што су из *Записа*, као посебни отисци, објављени сви значајнији прилози, од којих неки представљају мање монографске студије.

У периоду италијанске и њемачке окупације (1941-1944.), непријатељ је, уз помоћ домаћих квислинга, издавао десетак разних листова антикомунистичке садржине, штампао на десетине прогласа, објава, наредби и неколико брошура – памфлета уперених против народноослободилачке борбе.

Одмах након ослобођења, 13. новембра 1944. године, на Цетињу су организовани рад штампарије и прикупљање папира за потребе издавачке дјелатности. У то вријеме, на Цетињу су радиле три штампарије: Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења, Омладинског покрета и *Побједе*. Редакције *Народне борбе* и *Побједе*, које су послје ослобођења прешле на Цетиње и ту наставиле са издавањем листова, покренуле су едисију из области марксизма-лењинизма. Тако је на Цетињу, док је рат још трајао, *Народна борба* издала *Комунистички манифест* (ово Марксово и Енгелсово дјело продавало се на Цетињу 1871. године, у књижари Јована Павловића), затим, *Устав СССР-а*, и друго. *Побједа* је у својој едисији објавила Кардељеве студије: *О данашњем главном задатку позадине* и рад *Два пута малих народа југоисточне Европе*. У виду посебних публикација, објављено је и неколико реферата са конгреса. До завршетка рата, маја 1945, на Цетињу је издато двадесетак књига и брошура.

Започети социјалистички период развоја издавачке дјелатности добио је снажан замах након завршетка рата. За то су на Цетињу постојали неопходни услови, а потребе обнове и изградње свих области друштвено-економског и културног живота биле су велике. Богата и најстарија традиција штампарства и издавања књига имала је и материјалну основу, јер је штампарска техника била сачувана, а постојао је и квалификовани графички кадар. У граду су били концентрисани политичке, друштвене, културне институције и органи, редакције часописа и новина, те је и то било од великог значаја да Цетиње постане водећи издавачки центар Републике. Анализа издавачке и штампарске дјелатности показује које су се све организације бавиле тим послом. Од 1945. до 1946. јавља се Државна штампарија 'Обод'. Она је већ 1946. прерасла у Штампарско-издавачко предузеће НРЦГ 'Обод'. Међутим, 1948, формира се Издавачко предузеће Црне Горе 'Народна књига'. Од тада, 'Обод' послује само као штампарско предузеће. 'Народна књига' престаје са радом и спаја се са 'Ободом', и од 1960. године послују као издавачко-штампарско предузеће, у оквиру којег је издавачка дјелатност конституисана као посебна радна организација. Треба истаћи дјелатност 'Народне књиге' у развоју издавачке дјелатности у Републици, а и шире, у југословенским оквирима. Предузеће је из области књижевности објавило више од 100 издања. Сви данашњи црногорски писци средње и старије генерације заступљени су својим дјелима; издавана су и дјела водећих југословенских писаца, а импонују и издања познатих свјетских писаца.

Из области историје предузеће је објавило 17 књига, углавном у сарадњи са Историјским институтом, који се у то вријеме налазио на Цетињу. Та се сарадња наставила и после селидбе Института у Титоград.

Запажена је активност предузећа у издавању уџбеника за основне и средње школе у Црној Гори. Оно је први пут у Црној Гори издало и осам музикалија.

Измијењени услови привређивања, недостатак стручних кадрова који је наступио на Цетињу после преласка републичких институција и органа у Титоград, формирање 'Графичког завода' у

Титограду, као и низ других проблема, условили су да дође до престанка рада првог издавачког предузећа у Црној Гори. Послујући по доходовним односима, 'Обод' је касније наставио издавачку дјелатност коју су, углавном, диктирале потребе тржишта. Тако је, у сарадњи са београдском 'Просветом', почео са издавањем страних рјечника, који се штампају у десетине издања и чине основни садржај његове издавачке дјелатности. Исто тако, треба истаћи 'Ободов' и 'Просветин' рад на заједничком издавању цјелокупних дјела Петра II Петровића Његоша, која су доживјела више издања. Са мање или више успјеха, 'Обод' објављује дјела из црногорске књижевности и културне прошлости у оквиру појединих својих едиција. Најзапаженија му је библиотека 'Из прошлости Црне Горе' у сарадњи са Историјским институтом.

Осим 'Обода', издавачком дјелатношћу баве се републичке културне институције, нарочито Централна библиотека СР Црне Горе „Бурђе Црнојевић“, која је преко едиција 'Библиографије црногорске периодике' и 'Фототипска издања', објавила двадесетак запажених публикација. Музеји Цетиња издали су неколико каталога који презентирају црногорско и југословенско ликовно стваралаштво заступљено у галеријама Цетиња. Државни архив Црне Горе који је прије двадесетак година отпочео са издавањем збирки докумената (*Паптровске исправе XVI-XVIII вијека*, 1959, *Црногорске исправе XVI-XVII*, 1964.), престао је са сваком активношћу на том пољу.

У послеријатном периоду, закључно са 1980. годином, на Цетињу је издато око 900 наслова посебних публикација. Структура издатих дјела је сљедећа:

0	Општа група	1
1	Филозофија	2
2	Религија	-
3	Друштвено-политичке науке	185
5/6	Природне и примијењене науке	45
7	Умјетност. Спорт	43
8	Књижевност, Лингвистика	420
9	Географија. Историја. Биографије	85

Штампарство, као важна компонента издавачке дјелатности, у новије вријеме све се више осамостаљује и спада у сферу чисто привредних односа. По том основу, знатно се и разликује број издатих од броја штампаних књига на Цетињу. У Црној Гори, по графичким услугама које обавља за потребе издавача из цијеле земље, 'Обод' предњачи. Велики пожар који је 31. јануара 1967. године задесио овај колектив нанио је огромну штету, али је, уз помоћ шире југословенске заједнице, предузеће обновљено, опремљено савременом графичком опремом и обавља графичке услуге на високом техничком нивоу.

Сумирајући резултате издавачко-штампарске дјелатности, од Црнојевића штампарије до данашњих дана, излази да је на Цетињу издато око 2.000 наслова књига и брошура, а број штампаних публикација прелази 3.000 наслова.

Литература:

- *Преглед издавачко-штампарске дјелатности у Црној Гори 1494-1954.* Одбор за прославу 460. годишњице Ободске штампарије. – Цетиње, 1955, умножено на шапирографу; *Издавачка дјелатност у НР Црној Гори 1945-1958.* – ЦНБ, Цетиње, 1959, умножено на шапирографу; М. Лукетић, О. Букмировић, *Издавачко-штампарска дјелатност у Црној Гори, 1965-1975.* – Цетиње, ЦНБ, 1977; *Библиографија Југославије.* књиге брошуре, музикалије. Библ. институт, Београд, 1950-1981; Ристо Драгићевић, *Црногорске штампарије (1493-1918).* *Историјски записи*, IX/1956, књ. XII, св. 1/2, стр. 1-41 + 16 табли; Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945.* – Београд, 1965, стр. 262; Ђ. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916.* – Цетиње, 1971, стр. 403; Ђ. Пејовић, *Просвјетни и културни рад у Црној Гори, 1918-1941.* – Цетиње, 1982, стр. 284; Д. Богдановић, *Црнојевића штампарија. У: Историја Црне Горе*, књ. II, т. 2, стр. 397-412.

ПУБЛИЦИСТИЧКА ДЈЕЛАТНОСТ НА ЦЕТИЊУ*

Као дјелатност која обухвата и публикување листова, часописа, књига и брошура о питањима из широког подручја друштвеног живота, чији дијапазон писања сеже од дневног информисања до научног и књижевног есеја, публицистика има најдужу традицију у Црној Гори. Њен настанак и развој у црногорским оквирима, добрим дијелом се везује за Цетиње, као дугогодишње средиште политичког, друштвеног и културног живота Црне Горе. У граду под Ловћеном оснивале су се и радиле прве штампарије, излазиле прве новине; ту су се окупљали и живјели људи од пера који су поставили темеље црногорске публицистике.

Вриједно је размотрити коријене настанка те дјелатности још прије Његоша, прије него је основао своју штампарију на Цетињу. Потребе комуницирања (унутар земље и са свијетом), када нијесу постојале институционалне форме информисања јавности путем штампе и других штампаних извора, захтијевале су проналажење и коришћење специфичних начина саобраћаја, карактеристичних за оновремену Црну Гору. Тако су са Цетиња, са потписом црногорских владика – владара, кренуле у народ посланице, које својим садржајем и стилем често подсећају на права публицистичка дјела. Данас оне, по много чему, представљају праву ризницу за проучавање друштвених збивања, за прављење анализа и информација о кретањима у друштву. Те „фреске у камену“ највећи литерарно-публицистички домет имају у дјелу Петра I Петровића Његоша.

* Преузето из: *Цетиње: 1482-1982*, Подгорица – Цетиње, 1994, стр. 361-368. Оригинални наслов: *Публицистичка дјелатност*. (Прим. ур.)

Посланице својим порукама и дјеловањем одређују њихове ауторе као наше прве писце – публицисте. Од штампаних дјела из периода прије Његоша публицистици припада брошура цетињског владике Василија Петровића, *Историја о Черној Гори*, штампана у Петрограду, 1754. године.

ИСТОРИЈА О ЧЕРНОЙ ГОРЫ

Ная земля называлась прежде единымъ именемъ Зѣпта, которое имя дано ей отъ рѣки, прозванной Зѣпи, которая исходилъ отъ сѣвера верху тою землей Зѣпи, и течетъ къ югу. Напротивъ ея течетъ другая рѣка отъ истока Морача, между Черныя горы и Бергáновъ, и входилъ въ рѣку Зѣпу ниже Вертогради, гдѣ родился Діоклитіанъ, и тамо онъ построилъ былъ великой городъ, и назвалъ своимъ именемъ Діоклитія, которое имя тогда оной землей на мѣсто Зѣпи, даю Діоклитіянская земля, которой городъ послѣдъ Симеонъ Неманя

рото-

Историја о Црној Гори, Василија Петровића

Оснивањем штампарије на Цетињу, створене су могућности за издавање прве периодичне публикације. Тако се 1835. појавио календар – годишњак *Грлица*, под уредништвом Димитрија Милаковића, Његошевог секретара, и излазио је до 1839. године. Осим бројних литерарних прилога, у њему су објављени Милаковићев спис *Кратак поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе*, и сличан прилог о Боки Которској и дубровачком окружју. У њему је објављен, такође, и публицистички спис Петра I *Кратка историја Црне Горе*, који је Милаковић у овом годишњаку сам наставио, описујући догађаје закључно са 1820. годином.

Даљи ток историјских и друштвених збивања у Црној Гори карактеришу тешки ратови, глад и немаштина. Било је то вријеме када су се слова Његошеве штампарије морала претопити за пушчану муницију. У вријеме књаза Данила није се могла обновити штампарија на Цетињу, мада има наговјештаја о покушајима за издавање неке редовније публикације. У том периоду на Цетињу су боравили писци – публицисти, Милорад Медаковић и Јан Вацлик, Чех по народности, који је за чешке и друге листове слао дописе о стању у Црној Гори.

И тек што „срећа послужи Црну Гору, те се неколико година одмориле од боја и битака“, појавио се на Цетињу 1865. године, *Орлић*, друти по реду црногорски годишњак. Уређивао га је Јован Сундечић, истакнута личност политичког и јавног живота, велики поборник народног препорода у Далмацији, у оно вријеме признати пјесник. У седам изашлих годишта, највише из пера уредника, објављено је десетак расправа и чланака национално-романтичарског садржаја, у којима се излаже програм и концепција развоја Црне Горе, са нагласком на словенску узајамност.

Седамдесетих година прошлога вијека Цетиње постаје стјециште чланова Уједињене омладине српске, међу којима су се истицали Васо Пелагић, Симо Поповић, Јован Сундечић и Милан Костић. Нешто касније дошли су Јован Павловић, Лаза Костић, Симо Матавуљ, др Лазар Томановић, руски демократа – револуционар Павле Ровински, и други. Били су то афирмисани писци, новинари и јавни радници, који су са великим одушевљењем

дошли на Цетиње, ношени идејама ослобођења и уједињења наших народа. Долазак те групе 'извањаца' и њихов рад на Цетињу, означавају препород у развоју културе и просвјете Црне Горе. Тако су, са доласком Јована Сундечића и Сима Поповића, створени услови и за покретање *Црногорца*, првог недјељног листа за политику и књижевност. Појавио се на Цетињу, 23. јануара 1871. године, под уредништвом Сима Поповића, и излазио је закључно са 15. фебруаром 1873. На његовим страницама вођена је отворена антиаустријска и антитурска пропаганда, упућивани су позиви народу за борбу и уједињавање. Први и једини пут у Књажевини и Краљевини Црној Гори, у листу је објављено и неколико прилога у којима се назире социјалистичка мисао, као на примјер, писање о Париској комуни и преношење вијести из *Раденика*, Светозара Марковића. Све то, међутим, није могло имати ширег одјека у Црној Гори, гдје су друштвено-економски односи били још веома неразвијени. Млади књаз Никола подржавао је писање *Црногорца*, који је важио и као полузванични владин орган, залажући се у исто вријеме за пијемонтску улогу Црне Горе у ослобођењу српства. Спољнополитичка оријентација *Црногорца* и идеје Уједињене омладине српске нијесу могле остати без реаговања, у првом реду Аустрије. Претежан тираж листа растурао се ван Црне Горе, међу нашим народом који је живио под Аустријом и Турском. Зато је и услједила забрана његовог растурања у тим крајевима, а то је за лист значило и престанак излажења.

Иако је *Црногорац* излазио нешто више од двије године, иако је био првијенац наше штампе, својим садржајем, програмском оријентацијом и публицистичким нивоом прилога убрајао се међу наше најбоље листове, као „борац за мисао и тежњу свеколика народа нашега“.

Послије *Црногорца* није се много чекало на покретање новог листа. Крајем априла 1873, на Цетињу се појављује *Глас Црногорца*, недјељни лист за политику и књижевност, са истим уредништвом и са истом прокламованом програмском оријентацијом. Лист је био полузванични орган црногорске владе и излазио је све до краја 1915. године, са прекидом 1878, због ратне ситуације.

Будући да су у њему објављивани блажи спољнополитички коментари и да се обазривије писало о Аустро-Угарској и Турској, имао је проћу и у тим земљама. Све до 1895. године лист у уређивали ‘извањци’ – Сима Поповић, Стево Чутурило, Јован Павловић, Божо Новаковић, Лаза Костић, Лазар Томановић. Они су и аутори бројних ангажованих политичких чланака и коментара на страницама листа. Већина прилога публицистичког карактера били су, у ствари, коментари спољнополитичких односа Црне Горе са другим земљама, или, пак, реаговање на догађаје у свијету. Писани су у духу подршке званичне политике владе.

Писање листа о унутрашњим друштвено-политичким темама било је ограничено строгим владином цензуром и апсолутистичком владавином књаза, односно краља Николе. У таквим условима није се могла развијати напредна публицистичка мисао социјалистичког и демократског садржаја. Без обзира на то што је током времена јачао домаћи школовани кадар и постепено преузимао уређивање листа, сваки покушај опозиционе активности био је сузбијен драстичним мјерама. Покушај Јована Павловића да 1881. године покрене независни лист *Барјактар* није успио. Тај се лист није појавио ни након његове смрти, мада је најављиван.

Више од четрдесет година излазио је *Глас Црногорца* на Цетињу. Пратећи културна и друштвена збивања, он је, у неку руку, и хроничар града, те је и са тог становишта важан извор за проучавање његове историје.

Недјељни лист *Уставност*, почео је излазити на Цетињу, 4. јануара 1906, у жеку заоштрене политичке борбе послје доношења устава 1905, с циљем да подржава владину политику и брани устав. Са 43. бројем, исте године је престао да излази, а најдуже га је уређивао Божо Новаковић.

Двије године касније, као политички орган ‘праваша’, појавио се *Цетињски вјесник*. Поред *Гласа Црногорца*, и то је био полузванични орган владе, а излазио је двапут недјељно. Усмјерен је био на сузбијање кампање против ‘бомбашке афере’, а ангажовано је писао против анексије Босне и Херцеговине од стране Аустрије, те је, услед тога, био забрањен за растурање, тако да је од 16. октобра

1913. до 27. децембра 1915. излазио као *Вјесник*. до 27. децембра 1915. године излазио као „Вјесник“.

У историји новинарства остаће забиљежено да су на Цетињу 1914, прве ратне године, излазила четири дневна листа: *Дневне новости*, *Телеграфске вијести*, *Најновије телеграфске вијести* и *Дневни лист*. Прва три листа понекад су излазила и више пута дневно, преносећи најновије догађаје са фронта. Штампани су обично на једном листу. *Дневни лист*, чији је власник и уредник био Мило М. Вујовић, излазио је од 30. августа 1914. до 16. марта 1915, у тиражу од 3.000 примјераа.

Осим поменуте штампе, на Цетињу је излазило више књижевних и стручних периодичних публикација, у којима су, повремено, објављивани публицистички прилози. Међу њима су најзапаженији часописи *Црногорка*, Јована Павловића (излазила 1884. и 1885.) и *Дан*, под уредништвом Николе Шкерковића и Душана Ђукића, који је излазио 1911-1912. године. Јован Павловић је, као ерудита и један од наших најбољих новинара, настојао да обогати *Црногорку* прилозима из књижевности, филозофије, културе, привреде, али је очито да на домаће снаге није могао много да рачуна. Објавио је двије расправе: *О пјесништву нашијех дана* и *Мозак и срце у књижевности*, и есеј Лазе Костића *Гете и његова народна свијест*. У публицистику се може сврстати и прилог Филипа Ковачевића *Сократ. Његов живот, карактер и наука*.

Покушај Шкерковића и Ђукића, двојице младих интелектуалаца, да покретањем часописа *Дан* унесу нове идеје у друштвени и културни живот Цетиња, само је дјелимично успио. Из политичких разлога, није им допуштено да часопис добије назив *Млада Црна Гора*, и да постане слободна политичка трибина. Ипак, у цетињским условима оног времена, појава тог часописа за науку и књижевност уноси извјесно освјежење у црногорску публицистику. Најзапаженији прилог у њему је чланак Душана Ђукића, *О нашем монопољу духана*.

Закључно са 1916. годином, на Цетињу су излазиле 33 периодичне публикације, од тога је 15 листова, 9 часописа, и 9 годишњака и календара. У истом раздобљу, у Књажевини односно

Краљевини Црној Гори, изашле су 42 публикације. Дакле, више од три четвртине свих новина штампаних у вријеме самосталности Црне Горе излазило је у Цетињу. Иначе, на територији данашње СР Црне Горе до 1918. године излазило је 65 наслова периодике.

Окупатор је у периоду 1916-1918. издавао на Цетињу четири разне публикације, али ни једну од њих није уређивао неко од наших људи, већ у тај посао обављали официри аустроугарске војске.

На Цетињу су до 1916. године штампане брошуре публицистичког садржаја: *У аманет Србину и Српкињи*, Васе Пелагића (1871.); *Говор др Лазара Томановића*, у поводу анексије Босне и Херцеговине (1909.); *Црна Гора као поморска земља* и *У прилог укинућу смртне казне*, Милоша Марковића; *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, Ђорђа М. Мартиновића, и *Политичке странке и наш државни живот*, Јована Пламенца.

Између два рата, 1918-1941, на Цетињу су излазиле 33 периодичне публикације: 23 новине, 4 часописа и 6 алманаха, годишњака, и календара. У исто вријеме, у данашњим границама СР Црне Горе, укупно је излазило 90 наслова периодике.

У новоформираној држави Цетиње је постало административни центар Зетске области, касније Зетске бановине, са знатним бројем политичких партија које су се формирале послје уједињења. Све су оне настојале да имају своја гласила, највише ради агитације за свој политички програм. Ипак, ситуација се умногоме измијенила, јер су се развили и други центри, као Подгорица, Никшић, Пљевља, Котор. Цетиње није више имало примат у издаваштву у оноликој мјери као у вријеме старе Црне Горе, иако је било сједиште Бановине. Ваља при томе имати на уму да је и цензура у Цетињу била ригорознија него у другим мјестима. Зато није случајно што се у њему није могао појавити ни један легални раднички лист. Зна се само да је Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак и Метохију, чије је сједиште неко вријеме било на Цетињу, покренуо илегални лист *Удар*. Његово шапирографисано издање појављивало се, повремено, у другој половини 1935. године, под уредништвом Николе Лекића, политичког секретара Покрајинског комитета. Претпоставља се да је

1935. године изашло свега шест бројева: број 1 за јули, број 2 за август, број 3-4 за септембар – октобар и број 5-6 новембар – децембар. Сачувани су само бројеви 1 и 2 и двоброј 5-6, а налазе се у Архиву за раднички покрет у Титограду.

Грађанске политичке странке издавале су на Цетињу сљедеће листове: *Народна ријеч* (1919-1929), излазила је једном или двапут недјељно, као орган Независне демократске омладине и Демократске странке у Црној Гори; *Црна Гора*, лист Народне радикалне странке, излазио је двапут недјељно (1920-1929); Српска радикална странка издавала је 1929. лист *Цетињски гласник*; Демократска странка је још издавала лист *Уједињење* (1918-1919) и *Преглед*, недјељни информативни лист (1929-1930); Самостална демократска странка издавала је 1925. године лист *Јединство*, а исте године излазио је и лист *Републиканац*, као орган Југословенске републиканске странке за Црну Гору.

На Цетињу је излазило и неколико ванпартијских листова: *Ново доба* (1918-1919), дневник који је издавала Књижара и штампарија А. Рајнвајна; *Епоха*, недјељни лист (1930-1931); *Цетињски одјек*, информативни лист (1932-1933); *Народна штампа*, недјељни информативни лист (1933); *Ловћенски одјек*, недјељни лист који су издавали и уређивали Вукашин Радовић и Ђуро Чакић, два типографска радника, а излазио је 1934. и 1935. године.

Декларисани режимски листови били су *Народни лист* (1935-1939); *Соколски вјесник* (1934-1936) и *Зидне новине* (1937).

Краљевска банска управа почела је да издаје свој информативни орган *Зетски гласник*, 1934. Лист је излазио једанпут недјељно до априла 1941. Сем осталог, доносио је доста података о друштвеним збивањима, па је по томе својеврстан хроничар свога доба.

Између два рата, централно мјесто у цетињској периодици заузимају *Записи*, часопис за науку и књижевност. Први број се појавио, под уредништвом Душана Вуксана, у јулу 1927. године. У мјесечним свескама, редовно је излазио до априла 1933. године. Послије краћег прекида, наставио је излажење од јануара 1935. до априла 1941. године, као гласник Цетињског историјског друштва, под уредништвом Душана Вуксана и Риста Драгићевића.

Записи су стекли завидан реноме и ван Црне Горе. Часопис и данас представља незаобилазан извор за проучавање црногорске историје и књижевности.

Покушај са издавањем научно-белетристичког часописа, прије *Записа*, учинио је Душан Вуксан, 1925, покренувши *Ловћенски одјек*. Изашло је само 12 бројева, од којих су шест посљедњих донијели *Споменицу Петра II Петровића Његоша – Владике Рада*.

Професори Цетињске гимназије Милан Вукићевић и Видо Латковић припремили су и издали 1926. године Алманах *Јужњак*, а црногорска средњошколска омладина, 1931, под уредништвом Ника С. Мартиновића и Дојчина Бакића, алманах *Нови дани*.

Ван периодике, веома је мало публицистичких издања објављено на Цетињу између два рата. Најзначајнија је књига Душана Вуксана *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*, штампана 1934. год.

У току рата, од априла 1941. до новембра 1944. у строгој илегалности, кружила је партизанска штампа у граду. Умножавала се на више мјеста, преко ње се ширила истина о народноослободилачкој борби и успјешно сузбијала непријатељска пропаганда. Партија и НОП организовали су издавање *Вијести* и ширили их међу симпатизерима покрета. Непријатељ није штедио средстава и напора за вођење антикомунистичке пропаганде, те је, уз помоћ квислинга, издавао на Цетињу десетак разних гласила.

Након ослобођења, на Цетињу се обнавља рад штампарије и тиме стварају услови за издавање нове, социјалистичке штампе. Редакције водећих црногорских листова, покренутих у току рата, прелазе на Цетиње и ту почињу редовно издавање својих гласила. *Побједа*, орган Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке, на Цетињу је излазила од 4. броја, *Омладински покрет* од 7. броја и *Наша жена*, од 3. броја. Осим њих, покрећу се нови листови, билтени и џепне новине. Одјељење за информације ЦАСНО-а издавало је 1944-1945. свој билтен; Антифашистичка омладина округа цетињског покренула је лист *Ловћенска омладина*, а џепне новине је издавала и штампала подружница радника и намјештеника графичке индустрије. Једно вријеме на Цетињу је излазио и Танјугов билтен. Црногорска бригада СНОЈ-а издавала је лист *На*

бранику. Било је и неколико других издања од којих је само мањи број сачуван.

За шест мјесеци ратног периода, у ослобођеном Цетињу је регистрован излазак 13 наслова периодике. Сви листови и билтени из тог периода били су максимално ангажовани на извршавању циљева народноослободилачке борбе и револуције. И то је њихов основни садржај. Комунистичка партија је имала потпуни утицај на штампу и непосредно се бавила свим питањима око њеног уређивања, издавања и растурања.

За посљератни развој публицистике на Цетињу карактеристична су два раздобља. Прво почиње одмах послје рата и траје све док је Цетиње било главни град Републике. Тако, на примјер, у првих пет послјератних година на Цетињу је излазило 20 периодичних публикација, у већини републичког значаја. Више тих гласила излазило је само неколико година и након тога су се гасила или спајала са другим. Међу њима су најважнији: *Партијски рад*, орган Централног комитета КП Црне Горе (1949-1952); *13. јул*, орган Савеза бораца Црне Горе (1949-1951); *Привредни живот*, лист Друштва економиста Црне Горе (1946-1947); *Позориште*, информативни лист Народног позоришта НР Црне Горе (1947-1949). Културно-просвјетни савез Црне Горе учинио је покушај са издавањем листа *Народна култура*, али је изашао само један број 1951. године.

На Цетињу су покренути и дуго година су излазили неки листови и часописи који и данас излазе у Титограду. Од њих је најпознатији часопис за књижевност и културу *Стварање*, који је на Цетињу излазио од 1946. до 1963. године; затим, *Историјски записи* (1948-1959), као настављач богате традиције цетињских предратних *Записа*; *Просвјетни рад*, орган Министарства просвјете НР Црне Горе (1949-1956, са прекидом 1952-1953); *Медицински зборник*, годишњак Научног друштва НРЦГ (1952-1956), који је прерастао у часопис *Медицински записи*; *Титов пионир*, основан је на Цетињу 1950. и, након 12 година излажења, редакција се преселила у Титоград. Од раније поменутих републичких гласила, на Цетињу су излазили *Побједа*, до 1954, *Наша жена* до 1958. и *Омладински покрет* до 1952. године. Познати књижевни часопис

за младе ствараоце *Сусрети*, покренут је на Цетињу 1953, и ту се угасио 1963. г.

Дакле, тих првих десетак послјератних година, на Цетињу је покренута и излазила готово комплетна периодика републичког карактера. Из састава редакција листова и часописа види се да су на Цетињу у то вријеме живјели и радили данас водећи црногорски писци, умјетници, научници, јавни и културни радници. С преласком републичких политичких тијела у Титоград, постепено су се селиле и редакције листова и часописа, и тиме се завршава период интензивне публицистичке дјелатности на Цетињу од ширег друштвеног и културног утицаја.

Са преласком републичких листова и часописа у Титоград наступа друго раздобље, које се манифестује појавом локалне штампе. Први су почели да излазе листови већих радних колектива. Тако је Електроиндустрија 'Обод' покренула лист *Индустријски радник*, али је он са петим бројем, 1956, престао да излази. Након тога, 'Обод' покреће *Билтен радничког савјета*. Као информативно гласило, лист се штампао на гештетнеру, и излазио је од 1962. до 1967. године. Билтен је од 1968. прерастао у фабрички лист *Ободин* који редовно излази једанпут мјесечно. Фабрика обуће 'Оро' издавала је у периоду 1964-1966. свој билтен, као информатор радних људи. Послије прекида од четири године појавио се нови фабрички лист *Кошута*, који и данас излази једном мјесечно.

Дуго година осјећала се потреба за покретањем локалног листа друштвено-политичке садржине. Учињен је покушај 1971. издавањем *Ловћенског одјека*, али је изашао само један број. Тек 1976, послије темељних припрема, покренут је *Цетињски лист*, орган ССРН, који редовно излази и данас. Добром уређивачком политиком, актуелним информацијама из свих области друштвено-економског и културног живота, лист је стекао добар углед међу читаоцима.

У два маха омладина Цетиња је покретала своја гласила. Први пут је то учињено 1946, када је Градски одбор УСАО-а Цетиња покренуо лист *Омладинска ријеч*. Изашла су свега два броја. Други пут, Општински комитет ССО Цетиња у 1977. години покренуо је

лист *МИ*, али се и он угасио с првим бројем. Његово је излагање обновљено 1984. године.

На Цетињу је излазило и неколико ђачких листова: *Наша Грлица* (1955-1964), свега је изашло осам бројева; *Белведер* (1974.) и *Јасике*, лист младих почетника, у издању Народне библиотеке „Његош“ (1971-1978), који је излазио једном годишње.

Конституисање и развој културних институција републичког значаја на Цетињу довели су до појаве неколико научно-публицистичких часописа и годишњака, са признатим реномеом и ван Црне Горе. Међу првима је почео да излази годишњак *Гласник Етнографског музеја* (1961-1964). Након четири године, послје престанка излагања ове, за нашу етнологију, веома значајне публикације, појављује се 1968. *Гласник Цетињских музеја*, који, као годишњак, редовно излази до наших дана. Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ покренула је 1961, заједно са Друштвом библиотекара Црне Горе, своје гласило *Библиографски вјесник*. Часопис је излазио три пута годишње закључно са 1964. годином, да би се, послје 12 година прекида, поново појавио, у новом формату и повећаном обиму, и са истом периодичношћу излагања. Од 1976. часопис редовно излази. *Старине Црне Горе* појавиле су се 1963, као орган Републичког завода за заштиту споменика културе на Цетињу. *Старине* су најављене као годишњак, али нередовно излазе, тако да је посљедњи, осми број, изашао за 1978. годину. За проучавање историје школства на Цетињу вриједни су помена прилози објављени у *Годишњаку Цетињске гимназије*, који је редовно излазио 1969-1973. године.

У посљератном периоду, закључно са 1981. годином, на Цетињу је регистрован излазак 46 листова, часописа и годишњака.

Сумирајући податке о броју изашлих периодичних публикација, као важном показатељу публицистичке дјелатности у граду, утврдили смо да су од појаве *Грлице*, 1835. године, до 1981. године, на Цетињу излазиле 123 публикације које се могу сврстати у периодику. Од тога броја излазило је 75 листова, 24 часописа и 24 наслова разних годишњака, календара и алманаха.

Упоређења ради, наводимо податак да смо у Црној Гори регистровали излазак више од 700 наслова периодике, што значи да издања изашла на Цетињу чине око 18 одсто.

Тако импозантан број серијских публикација, од којих су многе темељне за Црну Гору, а неке имају и југословенски значај, богате културну ризницу Цетиња, чине је још значајнијом, а истовремено и обавезују на превазилажење одређеног застоја у развоју публицистичког дјеловања, који се осјећа, како у броју публикација које данас излазе, тако и у садржајима појединих гласила.

Литература:

- Д. Вуксан, *Преїлед шїамїе у Црној Гори 1834-1934*. – Цетиње, 1934, стр. 174; Н. С. Мартиновић, *Развиїак шїамїе и шїамїарсїва у Црној Гори 1493-1945*. – Београд, 1965, стр. 262; Ђ. Пејовић, *Развиїак їросвїеїе и кулїуре у Црној Гори 1852-1916*. – Цетиње, 1971, стр. 403; Ђ. Пејовић, *Просвїеїни и кулїурни рад у Црној Гори 1918-1941*. – Цетиње, 1982, стр. 284; М. Лукетић, О. Вукмировић, *Црноїорска библиоїрафија серијских їубликација 1834-1984*. – Цетиње, ЦНБ, 1985, стр. 157; Ј. Бојовић, *Писана дїелашносї Комунистїичке їаршїје Јуїославије у Црној Гори 1919-1936*. – Титоград, 1983, стр. 155.

ПЕРИОДИКА БОКЕ КОТОРСКЕ 1844 - 1984.*

Периодика или серијске публикације, термин који се све чешће сријеће у међународним комуникацијама, обухвата све врсте разних листова, билтена и ревија, обједињених под називом штампа, затим часописе, годишњаке, зборнике, алманахе, календаре, односно публикације које се појављују у низу, са одређеном периодичношћу излажења и нумерацијом. Евидентирањем по утврђеним међународним критеријумима свих периодичних издања која су у току излажења бави се текућа библиографија Југославије, коју припрема и публикује Југословенски библиографски институт у Београду.¹ Истраживањима првих издања и свих оних која су престала са излажењем баве се националне библиотеке, у оквиру рада на ретроспективним националним библиографијама.

Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ на Цетињу ради на издавању ретроспективне националне библиографије. Она располаже и најбогатијим фондом периодике у Републици.

Без обзира на заосталост у развоју, у Црној Гори се релативно рано отпочело са издавањем периодике. Била је то *Грлица*, календар црногорски за годину 1835, који се може сматрати

* Преузето из: *Казивања из прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, стр. 149-184. (Прим. ур.)

1 *Библиографија Југославије. Серијске публикације*. Београд, Југословенски библиографски завод. Библиографија излази од 1956. године.

првим књижевно-научним годишњаком Црне Горе. Његова појава је, директно везана за Његоша. Он је иницирао и омогућио издавање ове публикације набавком штампарије из Русије 1834. године. Од изласка *Грлице* па до данас (1984.) у Црној Гори је регистровано око седам стотина наслова периодичних публикација. У овај број укључене су публикације које су излазиле на територији данашње СР Црне Горе, без обзира што су се поједини њени дјелови дуже времена налазили издвојени, под туђинском влашћу.

Геополитички положај, изузетни услови за развој поморства, од давнина су Боку Которску стављали у жижу интересовања многих завојевача. Стицајем више околности, Бока је често мијењала господаре, али увијек са истим циљем: да крај отуђе и запоставе словенски карактер и одвоје га од његове матице Црне Горе. Трбало је одолијевати туђинским насртајима, чувати и његовати језик, културу, вјеру, развијати свијест о етничкој припадности и повезаности са нашим народима. Нарочито је важно било очувати јединство народа подијељеног по вјерској основи. У тој дугој политичкој борби и напорима на културно-просвјетном пољу није изостала ни борба с оружјем, када су Бокељи успијевали да очувају своја права и крвљу својих најбољих синова у Првом и Другом свјетском рату остваре своје завјетне тежње.

За протеклих сто четрдесет година у Боки Которској се појавило око сто наслова разних периодичних издања. У библиографији су регистрована 94 наслова за које постоје подаци неопходни за идентификовање.

Број изашлих наслова периодике по раздобљима је сљедећи:

- до 1918. године – 15;
- 1918-1941. година – 15;
- 1941-1945. година – 28;
- 1945-1984. година – 31.

Посебно је евидентиран и излазак пет наслова непријатељске и квислиншке периодике изашле у периоду 1941-1944. година.

Прва периодична издања у Боки носе сва обиљежја времена у коме су настала и израз су могућности и прилика које су у то вријеме постојале за издавање оваке врсте публикација. Са мањим одступањима, главне поруке бокелске периодике тога доба су на линији прогресивних националних тежњи. Приликом оцјењивања њене садржине не смије се изгубити из вида да се Бока налазила под аустријском влашћу и да је строга цензура и осјетљивост на политичке процесе у овом крају у знатној мјери утицала на издавачку и уређивачку политику гласила. Једна од карактеристика периодике овог доба је и у томе што се претежан број наслова односи на годишњаке, извјештаје, алманахе и часописе, док је листова било свега три.

У периоду између два рата претежни дио бокешке периодике чине листови. Страначка подијељеност и предизборне кампање утицале су да су у више наврата чињени покушаји са издавањем публикација, али је вијек њиховог трајања био веома кратак. Укупно се појавило петнаест наслова, од тога је 12 листова.

Партизанска штампа је у годинама, рата одиграла изванредну улогу у тумачењу циљева борбе, подизању морала бораца и становништва на окупираним територијама и са успјехом је разобличавала сараднике окупатора и њихову пропаганду. За ратну штампу, а осим листова и билтена није ни излазила у другим облицима, може се рећи да је била максимално ангажована и да је са успјехом извршавала задатке постављене од стране Комунистичке партије Југославије.

У слободној Боки периодика постаје обавезни пратилац свих друштвених, економских и културних промјена и добија нове димензије по обиму и квалитету.

Међу позитивним обиљежјима периодике овог краја, карактеристичним за сва раздобља, испољава се висок степен одговорности за његовање духа заједништва, братства и јединства и толеранције међу житељима Боке, а на страницама издатих публикација то се читовало, поред осталог, у наизмјеничној употреби ћириличног и латиничког писма.

За анализу периодике необично су важни подаци о издавачима. Ради прегледности наводимо податке о издавачима свих гласила по периодима, јер се на тај начин најбоље виде промјене које су услиједиле у друштвеним приликама Боке.

ИЗДАВАЧИ

	До 1918.	До 1941.	До 1945.	До 1984.	Укупно
1. Приватна лица	5	2	—	—	7
2. Књижаре	1	1	—	—	2
3. Школе	5	—	—	6	11
4. Црква	4	—	—	2	6
5. Конзорциј	—	2	—	—	2
6. Удружења	—	6	—	7	13
7. Штампарије	—	3	—	—	3
8. Установе	—	—	—	3	3
9. Радне организације	—	—	—	9	9
10. Друштвено-политичке организације	—	—	12	5	17
11. Војне јединице	—	—	22	—	22
12. Без навођења издавача	—	2	1	—	3

Из табеле се види да су у периоду до 1941. године главни издавачи периодике били приватна лица, школске институције, црква и удружења. У ратном периоду, поред друштвено-политичких организација, највећи број издања је Прве бокелске бригаде. Већ у послеријатном периоду немамо ни једно приватно издање; смањује се број издања цркве, а јављају се нови издавачи – установе и радне организације.

Пажњу привлаче подаци о мјесту издавања периодике. Више од половине свих издања везано је за Котор. То је и разумљиво, ако се има у виду да је Котор више вјекова био средишњи центар Боке, да је то град са најразвијенијом привредом, са највећим бројем образовних, културних и научних институција. Једно вријеме, у послеријатном развоју, Котор је био административни центар Боке, док су још постојали срезови и није услиједила нова административна подјела по општинама. Треба истаћи да је и

територија садашње будванске општине у потпуности била обухваћена појмом Бока. Она је више вјекова административно била повезана са овим подручјем. До 1945. у Будви није изашло ни једно издање. Послијератна издања, међутим, нијесу обухваћена овим прегледом.

Број издања по мјестима изгледа овако:

	До 1918.	До 1941.	До 1945.	До 1984.	Укупно
Котор	11	7	10	18	46
Доброта				1	1
Пераст		1		1	2
Рисан	1				1
Херцег-Нови	1	2	2	7	12
Игало		1			1
Бијела				3	3
Ђеновићи		1			1
Кути, село	1				1
Тиват		2		1	3
Кртоле			1		1
Издања ван Боке		1	13		14
Неозначена издања по мјесту објављивања					8

Највећи број публикација ван Боке издала је Бокешка бригада за вријеме свога ратног задатка на Косову, почетком 1945. године. Неозначена издања по мјесту објављивања такође се односе на ратна издања. Из података о послјератном развоју периодике лако је уочити да Херцег Нови постаје други центар Боке, како на привредном, тако и на културном плану. Појава издања у мањим мјестима у Боки обично је везана за дјелатност појединаца, културних посленика или неког удружења које се јавило као издавач, обично само једног наслова и броја.

Штампарство је важна компонента издавачке дјелатности, нарочито у прошлости, када није имало тако изражену привредну и комерцијалну димензију као данас. Прва штампарија у Боки радила је у Котору од 1798. до 1802. године, а њен власник и фактор био је Франћеско Андреола из Венеције. Штампарија је имала

латиничка и ћириличка слова, а поред књига бавила се штампањем разних прогласа. Андреола је био познати штампар у Венецији и вјероватно је послје пада Венецијанске Републике потражио нове просторе за своју дјелатност. Међутим, економска ситуација у Боки у том периоду није била сјајна. Златни вијек бокешког поморства је био на залазу и под новом аустријском влашћу готово је сигурно да у Котору овај штампар није могао просперирати, те је био приморан да штампарију повуче назад. Престанком рада ове, на територији Црне Горе прве, штампарије послје Црнојевића на Цетињу, Бока је знатно осиромашена, што је имало утицаја и на каснију појаву периодичних и других издања. Тако су се и прва покренута периодична издања морала штампати ван Боке. У почетку је то најчешће рађено у Задру, Дубровнику, Новом Саду. И поред тога што је у другој половини 19. вијека на Цетињу постојала Државна штампарија, ни једно издање из Боке није у њој штампано. То није било случајно, радило се о другој држави, а штампање у Цетињској штампарији могло је изазвати сумњу код аустријских власти и зато се штампар морао тражити на другој страни. Међутим, друштвено-економске и културне потребе Боке захтијевале су да се приступи оснивању своје штампарије. Тако је група виђенијих и добростојећих Бокелја основала конзорциј и набавила штампарију која је од 1908. године почела радити под називом Бокелска штампарија.

Почев од 1908. године сви листови и друга периодична издања штампају се у Котору и на тај начин се обнавља бокешко штампарство. Између два рата штампарија је радила без прекида и у њој су се штампали многи листови и друга издања. У току рата штампарију је користио окупатор ради издавања своје штампе. Одмах након ослобођења предузете су хитне мјере за обнову рада штампарије и у њој је отпочето са штампањем првих примјерака ратне штампе. Штампарија је у послјератном развоју обновила свој машински парк, модернизовала производњу и са успјехом пружа штампарске услуге не само за потребе бокешких општина, него и шире.

У току рата партизанска штампа се умножавала, најчешће на писањој машини или на циклостилу. Велика пажња посвећивана

је набавци папира и апарата за умножавање. Партија је овој дјелатности посвећивала изузетну пажњу.² У недостатку писаће машине или шапирографа, поједине мање војне јединице Бокешке бригаде издавале су своје листове или џепне новине писане руком.

II

ОЧУВАНОСТ ПЕРИОДИКЕ

На основу истраживања бокелске периодике која смо вршили у библиотекама и архивима Боке, као и у другим мјестима у земљи, а у склопу програма рада на црногорској библиографији, може се дати општа оцјена очуваности периодике, која није ни мало задовољавајућа. Бока нема јединствену библиотечку мрежу, нема посебну матичну библиотеку која би се бринула за прикупљање и чување завичајног фонда. Не постоји потребна повезаност између библиотека и архива, не користе се могућности фотокопирања појединих примјерака ријетке периодике који се чувају у већим библиотекама у земљи. Општинске матичне библиотеке (у Тивту је готово и нема), не воде довољно бриге за прикупљање завичајних фондова за своје матично подручје. Не постоји каталог периодике на основу којег би се могло сазнати гдје и ко све посједује издања штампе. На жалост, слична је ситуација у цијелој Републици, јер се тек сада приступило изради Централног каталога црногорске и стране периодике која се чува у библиотекама. Централна народна библиотека на Цетињу по Закону треба да сакупља и чува све примјерке серијских публикација које су од најстаријих времена издаване или су у процесу излажења. Међутим, и њени фондови периодике нијесу комплетни, нарочито има

2 Лука Масловар, Штампа и пропаганда НОР-а у Боки Которској. *Раднички покрет, НОР и револуција у Боки Которској*, књ. 2, 1983, стр. 241-258.

доста празнина у издањима са подручја Боке Которске. Примјерци најстарије бокелске периодике чувају се у Фрањевачкој библиотеци у Котору; комплет *Шематизма* посједује библиотека Српске православне цркве у Котору, али је усљед несрећеног стања затворена за коришћење. Извјештај Которске гимназије има Централна народна библиотека, а у Боки га нема. Ту треба истаћи да је после рата дошло до неоправданог пресељења фонда богате библиотеке Которске гимназије и његовог сливања у фондове Централне библиотеке на Цетињу. Библиотеке Поморског музеја у Котору и Историјског архива имају поједине примјерке старе периодике, али су они у веома лошем стању и нијесу комплетни. Слична је ситуација и са примјерцима штампе из периода између два рата. Тако, на примјер, у Боки нема комплета *Гласа Боке*, нема ни других издања која се могу сматрати као раритети, с обзиром да су се појавили само појединачни бројеви. Вјероватно се нека издања налазе код појединаца, који имају своје приватне библиотеке, али је то у јавности мало познато. Да има још неоткривених издања показује и примјер хумористичког листа *Парило*, који је издаван у Котору 1933. године, а којег смо пронашли у Свеучилишној библиотеци у Загребу, или лист *Rossika*, који је издаван у Игалу 1931. године, а фотокопије његових бројева набавили су радници Архива Херцег Новог.

На подручју Боке готово је била заборављена и некомплетна штампа НОР-а и револуције. Организовање научног скупа „Револуционарни покрет и НОБ у Боки Которској“ који је одржан 1981. године у Херцег Новом дао је подстрека да се отпочне са прикупљањем и комплетирањем ратне штампе и да се она више користи као извор за проучавање НОБ-а и револуције. Изложба ратне штампе, коју је приликом одржавања симпозијума приредио Општински архив у Будви, у заједници са Архивом Херцег Новог, изазвала је велико интересовање учесника скупа и показала богатство ове гране културне и пропагандне дјелатности у Боки. Од евидентираних 24 наслова ратне штампе из Боке само се неколико примјерака чува у институцијама са овог подручја. Највише их има у Архиву Војноисторијског института у Београду

(15 наслова). У Архиву за раднички покрет при Историјском институту у Титограду има 5 наслова, а само по неколико примјерака у институцијама Цетиња, Котора и Херцег Новог. Колики је тачан број изашлих наслова, данас је тешко утврдити. Истраживања показују да поред евидентираних 24 наслова периодике, још десетак наслова није сачувано. То се у првом реду односи на издања Бокелске бригаде, односно на четне листове и џепне новине. Међутим, подаци о очуваности штампе не односе се само на број наслова већ и на њихову комплетност. Та констатација се илуструје подацима да је од 24 наслова периодике сачувано само 107 бројева, нешто више од четири броја по наслову. Тако, на примјер, од 12 листова сачуван је само по један број. Утврдили смо да само недостајућих бројева има око 130.

У рату, на положајима, а често и у строгој илегалности, користећи разне форме, штампа је излазила, умножавала се и растура на ослобођеној и окупираној територији, али без довољно организоване акције да се примјерци чувају. На то је упозоравао и Окружни комитет КПЈ Никшић у писму упућеном Мјесном комитету КПЈ Херцег Нови, шаљући му примјерке *Народне борбе*: „Потребно је да укоричите и дате само одговорним друговима који ће бити у стању да је добро чувају“, каже се у писму.³ Ако се за прве године рата могу тражити оправдања у тешкој ситуацији на терену, није било разлога да се штампа и друга документација из 1944. и 1945. у потпуности не сачувају. На иницијативу Општинског архива у Будви покренута је акција за комплетирање партизанске штампе и сви примјерци из Архива Војноисторијског института у Београду су ксерографисани и сада се могу користити у Централној библиотеци на Цетињу, Библиотеци Црногорске академије наука и умјетности, Архиву за раднички покрет у Титограду, Архиву Херцег Новог и Општинском архиву Будве.

Однос према послеријатној и текућој периодици није адекватан ни њеном значају својеврсног хроничара свога времена.

3 Димо Вујовић, Партизанска штампа... у Црној Гори у првој години ослободилачког рата. *Историјски записи*, XXIV/1971, св. 1-2, стр. 155-175.

Нема ни једне библиотеке на подручју Боке која има комплетну послеријатну периодику, нарочито штампу. Неодговорност испољавјау и издавачи штампе, што не повезују и чувају одређени број примјерака свих издања и што неажурно достављају штампане примјерке у виду обавезног примјерка Централној библиотеци на Цетињу.

Сматрамо да је крајње вријеме да се у библиотекама и архивима приступи систематском прикупљању и комплетирању бокешке периодике, од првих издања до данашњих дана, и да се ажурира чување текуће периодике у довољном броју примјерака. Периодика представља драгоцјени дио завичајног фонда и њу је теже комплетирати него појединачна издања књига. Морају се предузети мјере да би се рестаурирали оштећени примјерци старе периодике и то путем ламинирања у специјализованим конзерваторским радионицама. Један од ефикасних метода заштите представља и микрофилмовање ријетких примјерака штампе, што такође треба користити. Коришћењем савремених средстава репро-технике библиотеке су у могућности да за врло мала средства дођу до ксерокс копија појединих бројева листова и тиме комплетирају недостајуће бројеве или годишта. Приликом израде елабората за заштиту покретног споменичког фонда, у који улази и књижни фонд, заједно са периодиком, потребно је предвидјети средства за ове намјене и то из Фонда за отклањање посљедица земљотреса. Примјер заштите библиотеке манастира Прасквице са преко 5.000 књига најбоље то потврђује.⁴

Увјерени смо да ће покретању акције око комплетирања и заштите бокелске периодике допринијети и објављивање библиографије црногорске периодике, као одређеног путоказа за трагање и рад на овом одговорном и стручном послу.

4 Књиге из библиотеке овог паштровског манастира заштићене су и рестауриране у Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу, а средства су обезбјеђена из Фонда од земљотреса.

III

КАЛЕНДАРИ, АЛМАНАСИ И ГОДИШЊИ ИЗВЈЕШТАЈИ

Најстарије серијске публикације у Боки Которској, у виду годишњих извјештаја, издавале су католичка и православна црква. То је разумљиво када се узму у обзир прилике које су средином 19. вијека доминирале у овом крају. Католичанство је под туђинском, вјековном влашћу уживало повлашћени положај, а которска бискупија са великим бројем образованих свештених лица била је утицајна на подручју образовања и културе. У то вријеме у цркви и администрацији у употреби је био италијански и латински језик, те се зато и прва публикација, *Catalogus cleri in dioecesi catharensi existentis...*, у издању Которске бискупије, појавила 1844. године на латинском језику. Публикација је у виду извјештаја излазила редовно једном годишње, доносећи свештенству податке о раду цркве, а понекад и прилоге везане за историју цркве на овом подручју. *Catalogus* се штампао у Венецији, Сплиту и Задру, а од 1896. мијења наслов и излази као *Schematismus...*, задржавајући пређашњу концепцију, али доносећи чешће прилоге историјског садржаја. Од 1908. штампа се у Котору.

У оквир борбе за национални препород, за увођење народног језика у школама и администрацији, на чему су бокелски прваци на челу са Љубишом толико инсистирали, улазила је и борба за добијање посебне бокелске православне епархије. Разлози су били оправдани, јер је већина становништва Боке била православне вјероисповијести. Тако је послје формирања Бокоторско-дубровачке православне епархије ова институција отпочела од 1874. године са издавањем свог шематизма. *Шематизам* се редовно појављивао једном годишње, доносећи поред извјештајног дијела о стању црквених објеката, о свештенству, доста података о становништву овог краја и прилоге значајне за проучавање културне прошлости, нарочито старе ћириличке књиге. Уредник ове вриједне публикације био је владика Герасим Петрановић.

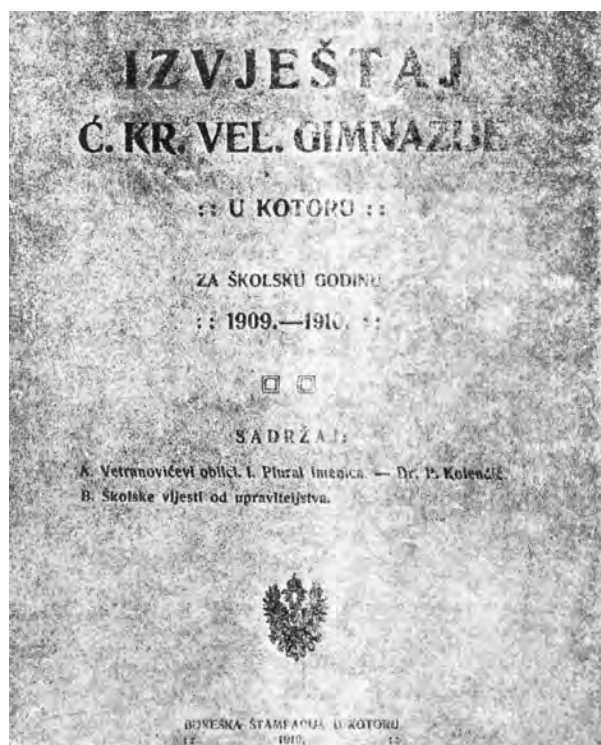
Шематизам се штампао у Задру и Дубровнику, а од 1908. године у Котору. Посљедње издање *Шематизма* изашло је 1912. године.

Комплети ових двију црквених публикација су ријетки и чувају се само у Котору.

Другу групу публикација чине годишњи извјештаји или програми образовних институција на подручју Боке, а укупно их има пет.

Увођење српскохрватског језика у Которској гимназији означавало је крупну побједу напредних снага Боке, које су се бориле за очување свог националног бића и супротстављале политици културне и вјерске асимилације. Гимназији у том погледу припада велика улога, заслуга и част што се прва периодична публикација у Боки на народном језику појавила као њено издање. Почев од 1872/1873. редовно се једном годишње појављивао *Програм Ц. К. Реалног и Великог Гимназија у Котору*, доносећи, поред редовних школских извјештаја и програма наставе, и научне и стручне прилоге, највећим дијелом из области историје књижевности. Издавање *Програма* је покренуо Лука Зоре, а сарадници у дијелу научне публицистике су били професори Которске гимназије, позната имена у научној и културној јавности. Са мањим измјенама у наслову, и са прекидом у излагању (1874-1875), *Програм* се штампао закључно са 1900. годином, а затим се појављује под новим насловом, као *Извјешај Ц. Кр. Велике гимназије у Котору* и редовно наставља излагање једном годишње до пред сами рат. Посљедње годиште је за 1912/1913. школску годину. У концепцији публикације није ништа мијењано, осим што се од 1911. дио текста штампа и ћирилицом. У историји школства Боке и Црне Горе ова публикација заузима водеће мјесто не само по томе што се прва појавила, већ узором и квалитетом објављених научних и стручних прилога.

По редосљеду појављивања, на друго мјесто долази публикација *Programma dell' Scuola nautica in Cattaro* коју, почев од 1881. године, издаје Наутичка школа у Котору. У Наутичкој школи је знатно касније уведена настава на народном језику тако да се овај *Програм* штампао све до 1899. године на италијанском језику. Већ за школску 1899/1900. годину, и даље, штампа се на

српскохрватском језику под насловом *Програм Ц. К. Наутичке школе у Котору*. Треба истаћи да су и у *Програму Наутичке школе* повремено објављивани чланци из области поморства, поред редовног извјештајног и програмског дијела, који је представљао главну садржину публикације.

Извјештај Српске морепловске закладне школе Бошковић – Ђуровић – Лакетић у Србини крај Херцег-Новог појавио се у виду годишњака 1885. и 1886. године. Осим извјештајног дијела о раду школе није доносио друге прилоге. Посљедњу из ове групе чини публикација *Извјештај Приватне дјевојачке школе у Котору*, који је континуирано излазио од 1909. до 1914. године. У *Извјештају* је објављено неколико стручних прилога.

Треба напоменути да овим прегледом нијесу обухваћени школски извјештаји који су се објављивали између два рата и у периоду послје ослобођења, јер се као такви не третирају у

серијске публикације, према међународном стандарду. Изузетак за извјештаје до 1918. године учинили смо из разлога што су у њима објављивани научни и стручни прилози, и што се ради о нашим првим издањима те врсте.

Календари чине посебну врсту периодике која је у XIX и почетком XX вијека код нас била доста распрострањена и популарна. Тако, на примјер, у Црној Гори је до почетка Првог свјетског рата излазило 15 наслова разних календара, а од тог броја на подручју Боке три. У овај број сврстане су само оне публикације које у наслову или поднаслову имају ближу одредницу 'календар'. Међутим, по садржини се оне разликују те је усљед тога долазило до различитих третмана ових публикација, односно њиховог сврставања у часописну периодику или у алманахе.⁵

Први по редосљеду појављивања је календар *Il bocchese giornale cattolico e greco per l'anno 1867*, штампан у Дубровнику. Нажалост, других података о овој публикацији немамо те се зато и њен садржај не може ближе одредити. Држећи се хронологије излагања и сличности појединих календара са алманасима, друга публикација из ове групе би била *Бока*, мали српско-народни књижевни забавник за српску младеж, коју је уредио и издао свештеник Јован Шарић, настањен у селу Кути код Херцег Новог.

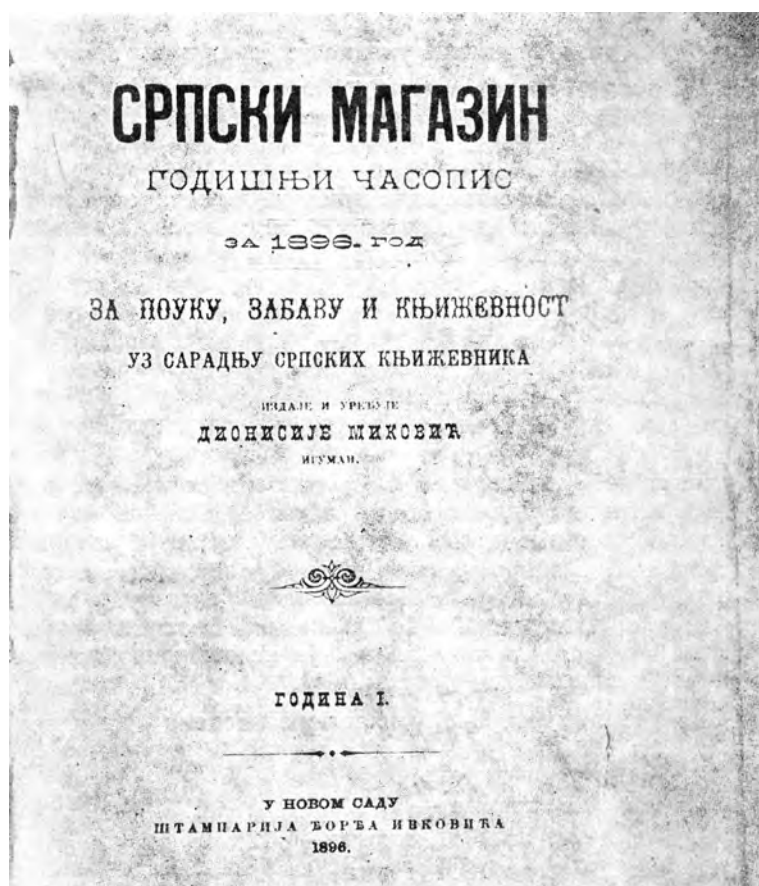

Прво годиште за 1882. годину штампано је у Новом Саду, а друго 1883. у Задру.⁶ Својом садржином забавник има карактер алманаха и намјена му је била да његује традицију и историју овог краја, да чува народно име и језик. То је прва бокелска периодична публикација у којој су објављени литерарни прилози. Друга по

5 Радивоје Шуковић, *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*, Цетиње, 1980, стр. 158.

6 Исто, стр. 145-156.

реду периодична публикација литерарног смјера у Боки је *Српски магазин*, годишњи часопис за 1896. г. за науку, забаву и књижевност,⁷ како је наведено у поднаслову публикације. Издавач и уредник је Дионисије Миковић, познати родољуб, писац и игуман манастира Бања код Рисна, родом из паштровског села Челобрда код Светог Стефана. Изашла су само два годишта за 1896. и 1897. годину, а најављено треће годиште није се појавило.

По својој садржини најближи је *Српско-далматинском магазину* из шездестих година којег је уређивао Герасим Петрановић. Његова структура је изражена кроз следеће рубрике: Српске пјесме,

7 Исто, стр. 157-176.

Приповијетке из српског живота, Историјски дио, Разни списи, Српски народни обичаји, Животописи, Путописи, Стара писма, Српске народне пјесме, Српске народне приповијетке, Књижевни прикази и оцјене, и Провреда. Због недовољног одзива претплатника *Српски магазин* је престао да излази.

Досљедан својим политичким и литерарним убјеђењима, која су га сврставала у најогорченије противнике Аустрије, Дионисије Миковић након десет година покреће *Боку*, велики илустровани календар, који редовно излази једном годишње од 1909. до 1914. године. Календар се штампао у Котору и доносио је фотографије познатих личности из наше историје, слике мјеста, и друго. У шест годишта календара објављено је више од 120 илустрација. Из објављене библиографије *Боке*⁸ види се да је у календару доста пажње посвећено поезији и да је, поред писаца Бокеља, сарадник *Боке* био и Алекса Шантић. Приповиједачка проза садржи прилоге Сима Матавуља, Ива Ћипика, Светозара Ћоровића, Марка Цара и других писаца, што говори да је уредник успио окупити око календара знатан број у оно вријеме познатих књижевника. Народно стваралаштво је заступљено кроз више прилога: народних пјесама, анегдота и клетви. Вриједност *Боке* је и у томе што је поред научних студија, расправа и чланака, објављивала и стара документа из прошлости овога краја. Због антиаустријских погледа и ставова која је износио у *Боки*, Дионисије Миковић је био стално под присмотром полиције. Осуђен је на пет година затвора због негодовања у вези са анексијом Босне и Херцеговине. Свакако да је *Бока* својеврстан наставак *Српског магазина*, али са знатно обогаћеном концепцијом уређивања и бројем и угледом сарадника, тако да она прелази оквире публикације типа календара, и заједно са *Српским магазином* може се сматрати и првом бокељском часописном годишњом периодиком.

Између два рата, како је забиљежио В. Ивошевић,⁹ неуморни Дионисије Миковић уредио је још један календар *Бока*, који је 1921.

8 Исто, стр. 203-224.

9 Васо Ивошевић, *Архимандрит Дионисије Миковић*, Котор, 1968, стр. 81.

године издала у Херцег Новом књижара Јова Секуловића. Физиономију овог календара нијесмо могли утврдити јер га у библиотекама Боке нијесмо нашли, мада је штампан у 5.000 примјерака.

Овој врсти публикација припада и *Алманах Средње музичке школе „Његош“*, објављен у поводу њеног 10-годишњег јубилеја 1967. године у Котору.

IV

ШТАМПА 1908 – 1983.

Седамдест пет година је прошло од појаве првог политичко-информативног листа *Бока*, који је 1908-1909. излазио у Котору. Од тог значајног датума у културној историји Боке Которске па до данас на овом подручју излазило је више од 50 наслова разних листова и билтена који спадају у област новинарства. За један релативно мали крај оволики број изашлих листова наводи на закључак да је новинарство прилично развијено и да има богату традицију.

По периодима број изашлих наслова штампе изгледа овако:
до 1918. године – 3,
од 1918. до 1941. године – 12,
од 1941. до 1944. године – 20,
од 1945. до 1983. године – 16.

Дакле, највећи број листова излазио је у току рата, а њихов претежан број чине листови Бокелске бригаде.

По својој садржини штампу можемо класификовати на неколико група: листова политичко-информативног профила има 14; омладинских 3; стручних 6; војних 21; хумористичких 6, и службених листова 2.

Интересантни су подаци о периодичности излажења штампе. Тако је у Боки излазио један дневни лист, 7 листова је излазило недјељно или чак два пута недјељно, 3 петнаестодневно, 6

мјесечно, 9 једном или два пута годишње, а осталих 25 наслова излазили су без навођења периодичности излажења, то јест, јављали су се повремено или је штампан свега један број.

1. Први листови у Боки

Штампа је један од најутицајнијих медија у информисању грађана и формирању политичког мњења и зато се њена појава у свакој средини биљежи као значајан догађај у политичкој и културној историји. Више околности дјеловало је да се у Боки почетком XX вијека почне са издавањем првог политичког листа. Те околности се не могу разматрати изоловано од услова у којима се развијао овај крај, нарочито у другој половини XIX вијека, када се кроз буђење националне свијести почињу формирати и први страначки покрети у Боки. Догађаји на политичкој сцени у Далмацији, са којом је Бока била административно повезана у саставу Аустро-Угарске, имали су јаког одраза и овдје. Тако су на познатој Народној скупштини у Прчању 1848. године представници народа у писму Хрватском сабору јасно изложили своје политичке ставове у вези са уједињавањем наших народа и одређивањем своје националне припадности, наглашавајући, притом, своју посебност. Стефан Митров Љубиша, као дугогодишњи изабраник Боке у Далматинском сабору и Бечком парламенту и признати лидер овог краја, имао је великог утицаја на формирање политичког мишљења. И други утицајни Бокељи, нарочито др Лазар Томановић, својим везама са Уједињеном омладином српском, допринијели су ширењу идеја овог покрета у Боки. На другој страни, слободна књажевна Црна Гора, са којом је Бока у вријеме Петра I Његоша једно краће вријеме имала и заједничку управу, била је живо заинтересована за сва збивања у сусједству и преко својих полузваничних органа *Црногорца* и касније *Гласа Црногорца*, који су се у Боки доста читали и ширили, непосредно је утицала на политичке догађаје и формирање свијести.

Од друштвених слојева, грађанска класа је крајем XIX и почетком XX вијека била једино организована и способна да формира

страначки покрет. Састављена већим дијелом од средње имућних слојева друштва и интелигенције, она је својим националним програмом имала подршку и код сељаштва и представника ситног занатства. Радничког покрета, као организоване друштвене класе у то вријеме у Боки није било, а не може се говорити ни о продору социјалистичких идеја у овом крају. Главна матица политичког покрета у Боки имала је у то вријеме за свог носиоца грађанску класу која је свој национални програм везивала за идеје српства и југословенства и залагала се за уједињење са Црном Гором и Србијом. Своје политичке назоре и програме једним дијелом је ова странка изражавала кроз гласила која су претходила појави штампе (*Бока, Српски магазин*). Постојала је у Боки и друга политичка струја која је за основу узимала хрватски национални програм и била је проаустријски оријентисана. Међутим, она није имала своје политичко гласило и није имала ширу подршку међу народом.

Политички догађаји у Аустрији и Турској, нарочито анексија Босне и Херцеговине, затим унутрашња збивања у Црној Гори и међудинастичке борбе између Србије и Црне Горе, такође су имале утицаја да се приступи издавању политичког листа, преко којег ће се чути ријеч и мишљење Боке. Док се штампање годишњака могло обављати у другом мјесту, за лист је то било готово немогуће. Дакле, покретање листа директно је везано и за оснивање штампарије у Котору, тако да се почетак њеног рада поклапа и са појавом првог листа 1908. године.

Бока, гласник за опће интересе Бокеља, појавио се 23. јануара 1908. године, под одговорним уредништвом др Рудолфа Сарделића, а као издавач се јавља познати национални радник др Филип Лазаревић. Средином 1909, друге и последње године излажења овог листа, дужност издавача и одговорног уредника преузео је Душан Вукасовић. Мада прве године на листу није означено чији је орган, *Бока* је била лист Српске народне организације, јер је од јуна 1909. то и оглашено. Распуштањем ове организације, како саопштава уредник Д. Вукасовић, лист је престао излазити. Приговоре овом листу, да је поред ослободилачких тежњи изражавао и лојалност режиму, треба ипак разматрати имајући на уму да је

лист излазио под аустријском владавином и да су га власти цензурисале и могле сваког тренутка забранити. Зато сматрамо да је, и поред извјесне нејасноће у идејно-политичкој оријентацији овог првог бокешког политичког листа, његова улога позитивна и да је лист одиграо одређену улогу у мобилисању јавног мњења у духу ослободилачких тежњи народа Боке. Као орган Српске народне организације, лист је заузимао негативан став према бомбашкој афери и био у опозицији према црногорској влади, подржавајући странку клубаша.

Дневни вјесник је други политички лист у Боки Которској. Родио се у ери ослободилачких балканских ратова, када је бура одушевљења за славне успјехе српске и црногорске војске владала у свим крајевима поробљене земље. Клицало се побједама на све стране, нове вијести су очекиване са узбуђењем и радосћу, духом јединства и ослобођења цијелог српства био је опсједнут сав народ. У таквој атмосфери група родољуба у Котору покренула је први дневни лист у Црној Гори. Први број се појавио 9. октобра 1912. године, а посљедњи, 101. број, 17. децембра исте године. Према потреби, када су у току дана стизале најновије вијести, лист је излазио и два пута дневно. Одговорни уредник *Дневног Вјесника* је био Јулије Антерић, а власник и издавач Станко Ћирковић.

У историји црногорске штампе и публицистике остаће забиљежено да је у Котору покренут и први омладински лист, *Прољеће*. Мада је у поднаслову написано „напредни омладински лист“, ова публикација има карактер часописне периодике и отпочела је излазити 3. марта 1912. године. Најављено је да ће излазити 10. и 25. у мјесецу, осим у јулу и августу, али је, по свему судећи, изашло свега четири броја. Лист је уређивао редакциони одбор, а главни и одговорни уредник је био Никола Бијелић. Као власник и издавач потписан је Владимир Ћуповић.

И данас, послје више од седамдесет година од појаве овог првог омладинског листа, импонују идеје о заједништву и југословенству, које су надахњивале његове покретаче и сараднике. У програму листа, поред осталог се истиче да је његов задатак да шири међу омладином културу, да је упознаје са књижевним

дјелима, у првом реду српских и хрватских писаца, да социјално подиже нижи сталеж, да се бори против алкохолизма и других порока, и да шири у народу смисао за хигијену.¹⁰

Поред литерарних прилога, есеја, приказа, у листу су објављивани и прилози из живота омладине и са симпатијама је писано о соколству, које се у нас, по угледу на Чехе, у то вријеме почело развијати.

2. Штампa између два рата

Од ослобођења 1918. године па до пропасти старе југословенске државе у Боки је излазило 15 наслова периодичних публикација. Од тога броја 12 је листова, 2 се могу сврстати у категорију часописа и један је календар. Листова са политичко-информативним садржајем било је шест; хумористичког карактера три и три су представљали листове ондашњих струковних организација.

У ослобођеној и уједињеној држави првих година дошло је до интензивног политичког живота, који се, поред осталог, изражавао и у формирању више странака. Многе од њих су покретале своја гласила да би преко њих привукле што већи број гласача и присталица за свој политички програм. Међутим, у мањим мјестима и регионима није било снага и средстава да се лист издаје дуже времена, па је зато често долазило до ситуације да се лист појави уочи предизборне кампање, најави политички програм, обавијести читаоце да ће у будуће редовно излазити, а послје првог броја се угаси. Таквих примјера у Црној Гори у предратном периоду имамо више. У Боки смо регистровали три такве појаве. Тако је у Перасту 1933. године покренут лист *Перашки пригодни летак*, који је издавало Тамбурашко друштво 'Звонимир', Ватрогасно друштво и Друштво за унапређење, а одговорни уредник му је био Антон Богишић. На основу садржаја јединог изашлог броја може се закључити да је лист имао хрватски карактер и да

10 Нико С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, Београд, 1965, стр. 165.

су његови покретачи имали намјеру да њиме пропагирају одређена историјска сижера са националном обојеношћу.¹¹ Други лист, *Бокељска зора*, изашао је у Херцег Новом, а штампан је у Дубровнику 1935. године. Најављен је као политичко-привредни седмични лист, а за власника је потписан Конзорциј 'Бокељска зора', са заступником Миливојем Шабовићем. Лист се појавио уочи скупштинских избора и заступао је радикалну странку. Нешто касније, 1938. године, у Дубровнику је издат исто тако један број наслова *Ријеч Боке* – листа за политичко-привредна и просвјетна питања.

Даљи покушаји, који се нису завршили изласком само једног броја, уродили су појавом *Бокешког гласника*. То је, уствари, први политички лист у ослобођеној Боки који је отпочео излазити 1921. године у Котору, под уредништвом Милана Рамадановића. На листу није означен издавач, али је у поднаслову истакнута његова ванстраначка оријентација, ријечима „независни економско-политички лист“. Штампано се латиницом и ћирилицом, а у току године изашло је укупно 25 бројева. Лист до сада није био забиљежен у прегледима штампе.

Легалних радничких новина у Боки није било. Поред јаких синдикалних и партијских организација у Котору, Тивту и Херцег Новом, није било услова за штампање посебног листа. Једини покушај са издавањем илегалног листа учинили су Адолф Мук и Анте Матковић, покретањем политичко-хумористичког листа у которском затвору 1921. године. У периоду Обзнане и илегалног рада на простору Боке циркулирала је партијска штампа Покрајинског и Централног комитета Комунистичке партије Југославије и у том смислу одиграла значајну улогу у васпитању чланова Партије и СКОЈ-а.

Истакнуто мјесто у предратној бокешкој публицистици припада листу *Глас Боке*. Покренула га је група которских интелектуалаца са намјером да то буде демократски, ванстраначки лист. У 1932, када је лист и покренут, његов власник је био Антон Б.

11 Исто, стр. 76.

Бартуловић; 1933. и 1934. власници су Антон Шмидт и Саво Чу-чак, а даље, до краја излажења, Конзорциј за издавање *Гласа Боке*. Први уредник листа је Душан Ј. Секуловић, а затим су се као уредници смјењивали Анте Словинић¹² у два наврата и са најдужим положајем на мјесту главног и одговорног уредника, Алексеј Миљајев, Крсто Данчуловић, Рудолф Ђунио, Стијепо Вукасовић и Антон Бартуловић.

Први број листа појавио се 29. новембра 1932, а посљедњи, 414, уочи рата, 29. марта 1941. године. Излазио је редовно сваке суботе десет година и на својим страницама забиљежио сва значајнија збивања на овом подручју, настојећи да читаоце што потпуније и тачније информише и о збивањима у земљи и свијету. Као лист за привредна и просвјетна питања – таква одредница стоји у његовом поднаслову – објављивао је и тематске чланке из привреде, подстицао развој туризма, а бавио се и разматрањима појединих историјских догађаја. Објављивао је и полемике из области културног живота. На спољно-политичком плану запажено је његово писање и осуда њемачке интервенције у Чехословачкој. *Глас Боке* је значајан извор за проучавање прошлости Боке. Из састава редакције, уређивачке политике и основног садржаја листа, може се закључити да је лист његовао традиционалну политику братства и јединства на подручју гдје од давнина живе становници више националности, да се залагао за југословенску заједницу и њено јединство.

12 Анте Словинић, предратни новинар и антифашиста. Послије рата заузимао истакнуте положаје у црногорском новинарству. Једно вријеме 1954. године вршио дужност директора и главног и одговорног уредника листа *Побједа*. Умро у Титограду.

У историју бокешке штампе треба забиљежити и излазак једног броја листа *Јадранска стража* у Ћеновићима 1924. године, и два издања соколске организације у Тивту, једно 1921. под називом *Сокол* и друго, 1935. као *Соко*.

Јадранска стража је лист са претежно културно-историјском садржином, а сарадници су му прота Петар Рафаиловић, Мирослав Штумбергер, Петар Шеровић, Томо Поповић, Сава Накићеновић, и други. Изашао је на шест страна текста. Није најављена периодичност излагања.

Лист *Сокол*, власништво соколских друштава Боке, изашао је у Тивту – Ластви 1981. године, са најавом да ће излазити од пригоде до пригоде. Уредник листа је Крсто Марковић. Други соколски лист појавио се након четрнаест године, исто у Тивту, под називом *Соко*, а уредник му је Јосип Барели. Повод за излазак листа био је одржавање соколског слета.

3. Штампа НОР-а и револуције

Прву групу издавача ове штампе чине друштвено-политичке организације и органи народне власти. Према прикупљеним подацима и сачуваним примјерцима, они су издавали осам наслова периодике. Од њих су четири сачувана, а четири нијесу. Сва сачувана издања штампана су послје ослобођења Боке. Првог децембра 1944. Уједињени савез антифашистичке омладине Боке почео је издавати лист *Млада Бока*. Први број се појавио уочи одржавања II конгреса омладине Црне Горе и Боке. Штампано се у Котору, на шест страница текста, ћирилицом и латиницом. Поред политичких чланака, у листу је објављено и доста информација о раду бокелске омладине на обнови земље, о њеном учешћу у рату. Лист је објављивао и литерарне прилоге омладинаца, са родољубивим садржајем. *Млада Бока* је излазила мјесечно и штампано је седам бројева. Поред листа *Млада Бока* излазио је и *Омладински билтен округа Боке*, а издавао га је Секретаријат Окружног одбора УСаО-а. Први број *Билтена* појавио се такође 1. децембра 1944. године.

Штампан је у Бокешкој штампарији у Котору. Није нам познато да ли је изашло више бројева. Први и једини сачувани примјерак налази се у Институту за проучавање радничког покрета у Београду.

Под заглављем „Смрт фашизму – слобода народу“ појавио се 1. јануара 1945. године лист *Нова Бока*, орган Народноослободилачког фронта Боке. Лист је издавао Окружни одбор НО фронта Боке у Котору, а уређивао га је редакциони одбор. За уредништво је одговарао А. Франовић. *Нова Бока* је излазила 1. и 15. у мјесецу, ћирилицом и латиницом, а штампана је у штампарији Среског НОО Котор. Изашло је 12 ратних бројева, а 14. априла појавио се ванредни број посвећен доласку у Боку Которску др Ивана Рибара, предсједника АВНОЈ-а. У уводном тексту првог броја (потпис С.), говори се о рађању нове Боке, о слободи коју је народ Боке извојевао заједно са другим народима. „Рођена у епским борбама, посвећена крвљу хероја и мученика, искупљена беспримјерним патњама и страдањима, очишћена од злочиначке губе и издајничког глиба – Нова Бока почиње да живи. Она хоће и треба да ствара. Нова Бока мора да се изграђује. Нови слободарски дух треба снажно да избија из сваког њеног дјела. Новим стремљењима треба да покреће свака ћелија њеног битисања. Братство и јединство морају да прожимају сваку њену акцију... И она – наша нова Бока – тражи да се чује и треба да се чује у збору свих слободних и слободољубивих крајева наше нове, срећне и дуговјечне, демократске федеративне Југославије. Њезин глас јесте глас *Нове Боке*“ – каже се, између осталог, у уводном дијелу текста новог листа. *Нова Бока* је објављивала актуелне политичке чланке о развоју земље, истицала задатке на обнови Боке у свим областима друштвеног и економског живота, информисала јавност о збивањима у Боки, писала о богатој културној традицији овог краја. Лист је преносио говоре друга Тита и високо држао заставу братства и јединства.

Пропагандни одсјек Окружног одбора Народноослободилачког фронта Боке издавао је *Вијести* које су излазиле сваког другог дана. Са издавањем *Вијести* отпочело се крајем новембра 1944, послије ослобођења Боке. Комплет издања *Вијести* сачуван је за јануар, фебруар, март, април и мај, укупно 60 бројева. Већи дио

издања штампан је у Бокелској, односно у штампарији Среског НОО у Котору, а један дио је умножаван на шапирографу. Излазиле су ћирилицом и латиницом, на једном листу, понекад са текстом на обадвије стране. *Вијести* су доносиле најновије извјештаје са југословенског фронта и савезничких фронта, преносиле саопштења Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Кроз рубрику 'Политички преглед' јављале су и о другим актуелним догађајима у земљи и свијету. Уредништво се обраћало читаоцима позивом: „Читајте и ширите *Вијести* пропагандног одсјека Окружног одбора НОО Боке! Не насједајте лажним вијестима које злонамјерно шире непријатељи нашега народа!“

О неким несачуваним издањима штампе постоје архивски подаци, али нијесу довољни за утврђивање пуне физиономије тих листова нити услова у којима су излазили. Такав је случај са листом *Партизан*, који је издавао Први оперативни сектор у рејону Херцег Новог, почетком 1942. године.¹³ Ни један примјерак листа није сачуван, а за његово постојање остаје као докуменат писмо Окружног комитета КПЈ Никшић, које је упућено Мјесном комитету КПЈ Херцег Нови, у коме Окружни комитет КПЈ Никшић критикује појаву овог листа. У писму се, поред осталог, каже: „Све да имамо велику количину хартије и способних људи за писање ми не би издавали новине за тако мало подручје а поготову сада кад немамо нашта ни *Народну Борбу* оштампати... да сте бар *Партизан* издали за читаво подручје нашега батаљона или цијеле Боке онда би било добро“. Сличну судбину имао је и лист *Црвена звијезда* којег су у мају мјесецу 1942. године издавали у Кртолима комунисти овога краја. Критика за издавање локалног листа тада је упућена од стране Мата Петровића у писму које је упутио кртолским комунистима.¹⁴

Зна се да су у првим годинама рата издаване *Вијести*, али ни један примјерак није сачуван. Постоје подаци да је илегални НОО у Херцег Новом издао и умножавао радио-вијести 1942. и 1943. године и дијелио их припадницима и симпатизерима НОР-а.¹⁵

13 Д. Вујовић, нав. дј., стр. 245.

14 Л. Масловар, нав. дј., стр. 245.

15 Исто, стр. 243.

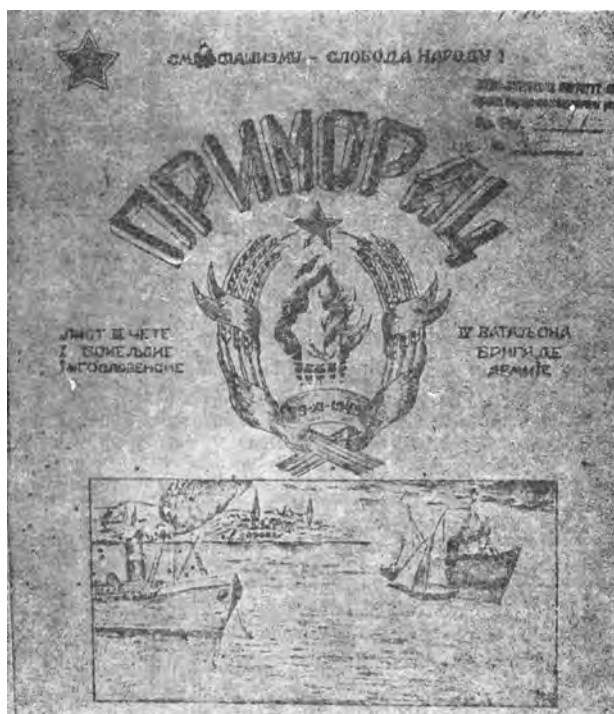
Проучавајући ратну штампу Црне Горе утврдили смо да од свих војних јединица Прва бокелска бригада има највише сачуваних примјерака периодике. Од октобра 1944, када је Бригада формирана, па закључно са мајем 1945. године, излазило је више од двадесетак листова. Сачувано је 17 наслова и они се могу подијелити на бригадне, батаљонске, четне и водне листове. Бригадни лист *Бокел* почео је излазити у вријеме када се Бригада налазила на Космету. Сачувана су два броја, од маја и јуна мјесеца. *Бокел* је умножаван на шапирографу, а садржи и илустрације. Лист је имао више рубрика, као на примјер: Политичка страна, Војничка страна, Кроз Бригаду, Омладинска страна и Научни дио. Сарадници листа били су политички и војни руководиоци Бригаде и борци. *Бокел* је веома садржајан и добро уређиван лист; садржи изванредне податке о Бригади и њеном раду на Космету. У листу је дата и оцјена штампе у Бригади: „Штампа је у бригади релативно добро развијена. У томе се нарочито одликују неки батаљони као што је 4 батаљон. У току мјесеца маја изашла су 4 броја батаљонског листа, 22 броја џепних новина, 44 броја зидних новина и два броја шаљивог листа *Оса*, који издаје 4 батаљон. По садржају и техници батаљонски листови и џепне новине задовољавају“, наводи се у листу. Први батаљон је издавао лист *Пошет*, који је умножаван на шапирографу, на 21 страници текста. Поред неколико чланака општеполитичке садржине, већи дио прилога односи се на рад у батаљону, на ратне доживљаје појединаца, и слично. У листу се објављују и литерарни прилози, а на крају су рубрике ‘Хумор’ и ‘Забавник’. Прва, Друга и Трећа чета овог батаљона издавале су своје џепне новине, писане руком и илустроване. Нарочито се истичу џепне новине Прве чете, са лијепим илустрацијама – цртежима које је радио Б. Марковић. Други батаљон је издавао лист *Елан*. Сачуван је само први број из краја 1944. године. Лист је писан руком, на 29 страна, а садржи 17 прилога, посвећених актуелним политичким и војним питањима. Није сачуван ниједан примјерак четних листова и џепних новина 2. батаљона. Трећи батаљон је издавао лист *Ударник* за вријеме боравка на Космету. Из рубрике ‘Културно-просвјетни рад у батаљону’ сазнајемо да су, поред

осталог, у току мјесеца у батаљону издата и четири броја џепних новина, али, на жалост, ниједан примјерак од њих није сачуван. Четврти батаљон, како је већ речено, имао је најбоље организовану штампу. Редовно је, једанпут мјесечно, излазио батаљонски лист *Оријен*. Први број се појавио у децембру 1944, а преосталих пет ратних бројева издато је за вријеме боравка Бригаде ка Космету. Децембарски и фебруарски бројеви нијесу сачувани. Лист је куцан на писаћој машини и у просјеку је сваки број имао више од 50 страница текста. Сви бројеви су илустровани лијепим цртежима на актуелне теме из живота Бригаде. Бројни су прилози о ситуацији на Косову и Метохији и о улози Бригаде у развијању братства и јединства међу житељима овога краја. Својом садржином ови чланци ни данас нијесу изгубили у актуелности, и показују високу свијест наших бораца у спровођењу политике националне равноправности народа и народности Косова.

Културно-просвјетни одбори у свим четама батаљона издавали су своје листове и џепне новине. Тако је Прва чета издавала лист *Пролетер*. Друга чета је имала најбоље организовану штампу у Батаљону и Бригади. Четни лист се звао *Ловћен*, а сачувани су бројеви 9, 10, 11 и 13, сви из 1945. године, када се Бригада налазила на Косову. Сачуване су и џепне новине ове чете. У првом

броју у предговору се каже: „Слиједећи примјер старијих јединица издајемо и ми прве џепне новине. Сваки почетак је тежак. Ми то знамо. Знамо да ће нам новина бити слабија од других, али наша воља, рад и вјера у успјех побиједиће те препреке. Млади смо, немамо искуства, али ћемо га имати. Формирајући се прешли смо прве борбе са успјехом, гонећи непријатеља до истребљења, гонићемо незнање, тмину која нас окружује. Ми до сада нијесмо смјели говорити, нијесу нам дали да учимо. Хтјели су да живимо у незнању, јер су хтјели да владају. Доста је таме! Ми хоћемо рад, ми хоћемо учење. Народноослободилачка борба нам је та омогућила. Радићемо, учићемо, борит ћемо се јер знамо да то радимо за себе“. Борци Друге чете су издавали и лист *Оса*. Трећа чета 4. батаљона је издавала лист *Приморац*, који је излазио два пута мјесечно на 20-28 страна. Куцан је на писахој машини и имао је лијепо илустровану насловну страну. У листу су, углавном, сарађивали борци чете.

И Пратећи вод, као посебна јединица 4. батаљона, није био без својих новина. Издавао је лист *Побједник*. Лист је куцан на писаћој машини на 20 страница текста. Готово половину сачуване штампе Бокелске бригаде чине листови 4. батаљона – укупно их је осам.

Бокелски батаљон Народне одбране, као посебна јединица на терену Боке, издавао је лист *Напред*, а своје листове имале су и чете овог батаљона.

Ратна штампа Боке, као дио црногорске и југословенске ратне штампе, има иста идејна обиљежја. Комунистичка партија Југославије је имала потпуни утицај на штампу, непосредно се бавила свим питањима њеног уређивања и растурања. Зато се може констатовати да је ратна штампа максимално ангажована на линији извршавања циљева народноослободилачке борбе и револуције и да је то њен основни садржај. Без обзира на то што у периоду кризе НОР-а у Боки Которској једно вријеме није било локалних гласила, централна и покрајинска партијска и војна штампа долазила је илегалним путевима у све крајеве овог региона. Без обзира на бројне тешкоће у излажењу, штампа је извршила постављене задатке и тиме је дала значајан допринос побједи у рату и револуцији.

4. Послијератна штампа

Од завршетка рата па закључно са 1982. годином у Боки Которској је изашло више од 30 разних периодичних публикација. Међу њима је 16 листова, 5 часописа, 2 годишњака и 8 билтена.

Покренут још у току рата, лист *Нова Бока*, као орган Окружног одбора Народноослободилачког фронта Боке, наставио је излажење до 10. јуна 1945. године. Гашењем овог заједничког гласила трију општина, Бока је задуго остала без политичког листа. Подстакнут потребом за развијањем међуопштинске сарадње, постигнут је договор о покретању заједничког листа за Боку. Почело се скромно, са билтеном. Под називом *Бока*, билтен се као орган ССРН Боке Которске појавио 19. маја 1959. године у Херцег Новом, под уредништвом Стева Драшковића. Излазио је закључно

са 15. септембром 1962. године, мијењајући периодичност излажења, наизмјенично петнаестодневно и мјесечно. Од 1961. године уредништво се налази у Котору, а главни и одговорни уредник је Андрија Шеваљевић. Престанком излажења билтена, Бока је поново пуних девет година без свога заједничког листа, а у то вријеме није било ни локалних општинских листова. Свестрани друштвени, привредни и културни развој бокелских општина и традиционална повезаност унутар региона, као и потреба за бољом информисаношћу грађана и радних људи, утицали су да се обнови излажење заједничког листа. Тако се на Дан устанка црногорског народа, 13. јула 1971. године, појавио нови лист *Бока*, орган Социјалистичког савеза радног народа Боке Которске. Од тада, лист редовно излази првог и петнаестог у мјесецу. Сједиште редакције је у Котору, а главни и одговорни уредник листа је Андрија Шеваљевић. У црногорској штампи *Бока* се оцјењује као један од најбољих регионалних листова.

Посебну групу чине информативни листови водећих радних организација Боке. Таквих је на овом подручју шест. Рађали су се у процесу јачања и проширивања дјелатности ових организација, из потребе за бољом информисаношћу радних људи и приказивањем резултата рада, како у радним колективима, тако и у јавности. Није случајно што се први такав лист појавио у 'Југооцеанији', најјачем предузећу у Боки. Лист *Наше новине* отпочео је са излажењем 1961. године и излази континуирано мјесечно, двомјесечно или тромјесечно. До 1972. године лист је уређивао Редакциони одбор, а главни и одговорни уредник је био Андрија Шеваљевић, а даље је дужност главног и одговорног уредника преузео Јово Накићеновић. Послије 'Југооцеаније' и Грађевинско предузеће 'Прворобац' из Херцег Новог покреће 1964. године лист под називом *Првоборац*. У почетку је излазио повремено, а од 1978. године мјесечно. Лист је имао прекид у излажењу десет година (1967—1977). Прве године, вјероватно, није штампан, већ умножаван на шапирографу и зато су примјерци штампани 1964. године означени као друга година излажења. Которска радна организација 'Југопетрол' штампа први број свога листа под истоименим називом 1972. године, у априлу

мјесецу, али у тој години то је једини изашли број. Наредне, 1973. године почиње да излази Информативни билтен 'Југопетрола' под новом нумерацијом и уредништвом Влада Радоичића. Од 1976. године мијења наслов и излази, као добро опремљени лист, једном мјесечно, под називом *Југопетрол*. Радне организације из области туризма, угоститељства и трговине из Херцег Новог ('Бока', 'Мјешовито' и 'Винопромет') покрећу 1977. године своје заједничко гласило под називом *Наш лист*. Лист је излазио повремено, под уредништвом Глига Одаловића. Од 1981. године Петар Јанчић је главни и одговорни уредник. Треба забиљежити и још два листа радних колектива који, истина, не излазе посебно, већ као прилози уз *Боку*. То је *Бродоградитељ*, лист радног колектива Бродоградилшта 'Бијела', који од 1973. године излази једином мјесечно, и лист радног колектива ИЛК – Индустрије лежаја Котор, са истом периодичношћу излажења.

Ђачких листова на подручју Боке евидентирали смо свега четири. Сигурно да подаци о овој врсти штампе нијесу потпуни, нарочито се то односи на оне ученичке листове који се умножавају на шапирографу и које школе не достављају као обавезни примјерак Централној народној библиотеци на Цетињу. Ту би одређену позитивну улогу требали одиграти заводи за унапређивање школства, који ову грану стваралаштва младих морају подстицати и афирмисати. Проблеми материјалне природе који муче наше школство утичу да школе немају довољно средстава за штампање, те је и то један од разолга недовољне активности школа на издавању ђачких листова. Лист Школског центра „Иван Горан Ковачић“ у Херцег Новом, који је покренут 1974. године, излази редовно једном или неколико пута годишње. То је примјеран лист. Основна школа „Драго Миловић“ из Тивта издаје од 1972. године свој ђачки лист, који излази два пута годишње и умножава се на шапирографу, а корице се штампају. Ђачки листови *Полет* (Основна школа Котор) и *Јадран* (Основна школа „Дашо Павичић“) престали су да излазе 1960, односно 1962. године.

Поред наведених листова, у Боки је излазило или се повремено јавља још неколико билтена које издају друштвене организације.

Такав је, на примјер, Билтен Скупштине општине Котор, који се издавао одмах после земљотреса, а у циљу информисања грађана. Информативни центар Општинског штаба за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту Херцег Нови до броја 14, а касније Информативни центар Општинске конференције Социјалистичког савеза до броја 19, издавали су Билтен од 17. априла до 6. маја 1979. године. Са аспекта представљања туристичке понуде значајан је и Билтен Туристичког савеза Боке Которске који излази једном годишње.

5. Хумористичка штампа

Први шаљиви лист у Боки који је служио за „пошпрду, задјевање и лудовање“ звао се *Бука*, а припремали су га и издавали Марко Цар и Симо Матавуљ у Херцег Новом 1876. године. Према казивању Марка Цара, који је забиљежио Максим Злоковић,¹⁶ лист је излазио неколико седмица на 4 странице, а у поводу избора који су се одржавали у Херцег Новом. Ни један примјерак листа није сачуван. Својеврсни куриозитет представља лист *Узнички гласник*, којег су уређивали и издавали у которском затвору комунисти Анте Матковић и Адолф Мук. Лист је писан руком и излазио је сриједом и суботом. Сачувани су број 2 и број 3 од 21. новембра 1921. године. Поред овог хумористичког листа са политичком садржином у Боки је између два рата излазило још неколико листа. Најзначајнији и са најдужом традицијом излажења је *Карампана*. Од 1926. године па све до данас, готово редовно се појављивао у вријеме поклада, на дан св. Трипуна. Понекад су се појављивала и два-три броја годишње. Покретачи и издавачи листа били су Уго Браво, Драго Вуковић и Душан Ј. Челановић. Широка мрежа сарадника из многих мјеста Боке чинила је лист актуелним и ван Котора. Почев од 1937. године у листу се поред вицева, козерија, досјетки хумористичког садржаја, почела појављивати и политичка сатира. До те промјене дошло је под утицајем Николе

16 Максим Злоковић, *Бока*, 10/1978, стр. 250.

Ђурковића, тадашњег председника рисанске општине.¹⁷ Свакако да је под утицајем *Карампане* дошло и до још два покушаја са издавањем хумористичких листова у Котору. Први од њих је *Петегола*, лист за сузбијање грипа, који се појавио 3. марта 1927. године, под уредништвом Ђорђа Петковића-Вилсона. Поред хумористичког садржаја, лист је објавио и више политичких вицева и сатире на рачун посланика и буџета. Према расположивим подацима изашао је само један број који је и сачуван. Други лист, *Парило*, појавио се 3. фебруара 1933. године у Котору. Издавач је Бокешка штампарија, одговорни управитељ Ђ. Вукасовић, а одговорни уредник Драго Ђ. Вуковић. По својој садржини сличан је *Карампани*. Сачуван је само један број листа са четири стране штампаног текста. Интересантно је да овај лист није забиљежен у историји наше штампе, а није поменут ни у сјећањима савременика. Лист смо пронашли трагајући за примјерцима црногорске штампе у Свеучилишној и Националној библиотеци у Загребу.

У току рата Бокешка бригада је имала веома развијену штампу, нарочито 4. батаљон. Тако је, настављајући традицију предратне *Карампане*, Друга чета овог батаљона покренула шаљиви лист *Оса*. Из јединог сачуваног броја – 3, из почетка 1945. године, види се физиономија и садржај листа. У виду осмерца, на хумористичан начин, приказиване су згоде и незгоде бораца Бригаде. Лист је куцан на писаћој машини, на 16 страна текста. Може се претпоставити да је у мају *Оса* престала излазити, јер је батаљонски лист *Оријен* у то вријеме донио сљедећи текст:

На издисају (Уредништву Осе)

Страх и трепет кроз бригаду,
До сада је *Оса* била,
Бјеше некад, али сада
Поломљених лежи крила.
'Горива' јој понестало,
Шљивовице више нема.

17 Н. С. Маргиновић, нав. дј., стр. 91.

Жаоке јој отупјеле,
 Бојазни нам од ње нема.
 Угрувана лежи сада,
 Са последњег свога лета,
 Захвални нам будте зато
 Удеси је трећа чета.

Може се претпоставити да је уредник *Осе* био Владо Кадија.

Готово у свим примјерцима ратне штампе његован је хумор и на крају листа обично је анонимни аутор у виду Врапца, коментаришао догађаје из живота јединица.

Послије рата, у Котору је обновљена традиција да се о покладама поред машкара, маскенбала и других карневалских приредби издаје и лист. Тако је група надахнутих и даровитих ентузијаста 1960. године обновила *Карампану*. Лист – брушкин за фрегање, прање и сумпрешавање, појавио се у издању Редакционог одбора, а под одговорним уредништвом Душана Ј. Челановића. Мијењао је уреднике, издаваче, поднасловe и формат, али му је увијек остала иста физиономија и намјена. Радо је читан и коментаришан, нарочито када је узимао на нишан многе слабости которског друштвеног и културног живота.

Покушај са издавањем хумористичког листа учињен је 1972. године и у Перасту. Туристичко друштво се јавило као издавач *Кокотијаде*, „шаљивог фоја за пасторчад наше комуне у мртвом граду преступничке године“. Мада је најављено да ће лист излазити повремено, појавио се само један број, 18. марта, под главним уредништвом Аца Лалошевића.

Преглед хумористичке штампе показује да се она искључиво везује за Котор и његову ближу околину. Тај податак се не односи само на Боку, већ на цијелу Црну Гору која у том жанру штампе, на жалост, нема традицију, нити пак покушаја да се она ствара, тако да *Карампана* и даље остаје једини хумористички лист у Црној Гори, па макар се појављивала и једном или неколико пута годишње. Својевремено је у Будви одржан Фестивал југословенског хумора и сатире, а у дане одржавања Фестивала излазио је лист *Морско*

исето и штампао се *Алманах хумора*. Фестивал се угасио, а са њиме престале да излазе и наведене публикације, не оставивши послије себе трајне подстицаје за његовање хумора и сатире у Црној Гори.

Которски хумор и сатира садржани у *Карампани*, а изражени најчешће у виду „ћакула“, надовезују се по стилу и језику на хумор и сатиру који се и данас његују у више мјеста дуж Јадрана у духу „Малог миста“, са свим оним специфичностима поднебља и локалних црта по којима је препознатљив. Са већом подршком и разумијевањем надлежних овај вид стваралаштва у Боки имао би далеко веће успјехе и значај не само у домену забаве, већ као подстицај за превладавање бројних слабости које прате наш друштвени развој, што је и смисао сваке добре сатире. Могао би и требао да прелази локалне границе и да добије обиљежја од ширег значаја.

V

НАУЧНА И СТРУЧНА ПЕРИОДИКА

Прилози из научне и стручне публицистике у бокешким гласилима први пут се појављују у *Програму* Которске гимназије, а из пера професора, тако да се ова публикација може и сматрати једним дијелом као зачетник ове врсте периодике. Међутим, први часопис научно-стручног карактера покреће група професора и вриједних истраживача културне прошлости, окупљена око Народног универзитета основаног у Котору 1934. године. Те исте године у Котору је приређена велика изложба старина која је дала подстицаја за чување, истраживање старина и публиковање радова. Тако је дошло до покретања часописа и иницијативе за отварање музеја у Котору и Перасту. Први број *Гласника*, под уредништвом проф. Предрага Ковачевића, појавио се 7. октобра 1934. године. Замишљено је да се часопис издаје у двомјесечним свескама, слично цетињским *Записима* али су тешкоће у

обезбјеђивању средстава, највјероватније, утицале да се *Гласник* појављивао нередовно, најчешће у виду троброја. Године 1939. није излазио, и зато година 1940, када се појавила једна свеска бр. 1-4, носи годину 6. и 7. Мада скромног обима, *Гласник* је одржао континуитет излажења и одиграо важну улогу у организовању научних и стручних потенцијала Боке, а прилози у њему представљају незаобилазни извор и подстицај за даља истраживања.

Послије ослобођења стварају се услови за свестрани просперитет овог краја и Бока доживљава прави привредни и културни препород. Посебна пажња посвећује се заштити старина, оснивају се музеји, библиотеке, архиви. Оцјењујући значај бокешког поморства и његове улоге у прошлости Црне Горе, у Котору се оснива Поморски музеј, републичког значаја. Истовремено се ради на повраћају богате архивске грађе и оснивању Историјског архива Котор, такође републичког значаја. Консолидација ових двију републичких институција у Котору означила је почетак дугогодишњих научних истраживања, која су окупила значајан број научних радника из земље и из иностранства. Тако долази до покретања *Годишњака Поморског музеја у Котору*, под одговорним уредником проф. Игњатијем Злоковићем, прве научно-стручне публикације у послеријатном развоју Боке. Почев од 1952. године, из године у годину, у *Годишњаку* је објављивана драгоцен

грађа и прилози из историје поморства, привредне и културне прошлости Боке и Црногорског приморја. Публикација је својим садржајем и уређивањем стекла завидну репутацију и мјесто у црногорској и југословенској научној јавности. Истина, посљедњих година *Годишњак* излази нередовно, знатно је смањен број и квалитет научних и стручних прилога, мање је сарадника са стране, те се поставља и питање његовог даљег излажења. Један од разлога за овакав положај *Годишњака* треба тражити и у појави неколико других сличних публикација које излазе у Боки паралелно са *Годишњаком*. Тако од 1974. године излази *Зборник Више поморске школе у Котору* који за сараднике има професорски и наставнички кадар Школе. Ни *Зборник* не излази редовно, већ се најчешће појављује у виду двоброја и са закашњењем. Тематика ових двију публикација је слична и оправдано је поставити питање цјелисходности одвојеног излажења. У *Котору*, је још и Секција Друштва историчара Црне Горе покренула свој *Зборник*. Први број је штампан 1975. године, а други број 1980. године. *Зборник* уређује Војислав Бољевић-Вулековић.

Потреба за проширивањем тематике проучавања прошлости Боке навела је Завичајни музеј Херцег Нови да 1969. године покрене *Боку*, зборник радова из науке, културе и умјетности, који је у првих пет бројева уређивао Илија Пушић. *Годишњак* редовно излази, а од 6. броја издавач је Самоуправна интересна заједница културе и науке; главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић. Док мање-више сва гласила републичког карактера, која финасира СИЗ за науку СР Црне Горе, а издавачи су републичке институције (*Историјски записи*, *Старине Црне Горе*, *Гласник Цетињских музеја*), излазе нередовно, Бока, коју финансира изричито СИЗ културе и науке Херцег Новог, излази редовно, окупљајући знатан број научних радника и са стране.

Оснивањем Завода за биологију мора у Котору јавила се потреба и за публиковањем резултата истраживања, те је 1965. године покренут часопис *Studia marina*. Периодичност излажења ове публикације није устаљена, појављује се нередовно, задњих година најчешће једном годишње. Обиљежје часописа публикација губи

и тиме што поједина годишта у цјелини доносе само монографске студије из области биологије. *Studia marina* излази под уредништвом др Јована Стјепчевића.

У свијету науке часописној периодици припада водећа улога. Од ње се тражи да својом тематиком буде актуелна, да подстиче друштвени и економски развој, да развија научну мисао његујући критику и борећи се за све прогресивно у друштву. У Црној Гори и земљи у цјелини, наука је испарцелисана, недовољно је развијена научна критичка мисао, улога науке у друштву је запостављена. Многа наша научна и стручна гласила налазе се на периферији основних праваца развоја и потреба друштва, сувише су оптерећена историцизмом, неповезана су са привредом и удруженим радом. У том контексту разматрања требало би тражити рјешења и за осавремењивање научних и стручних гласила на подручју Боке Которске.

VI

ОКУПАТОРСКА И КВИСЛИНШКА ПЕРИОДИКА 1941 – 1944.

Приликом утврђивања коначног списка периодике изашле у Боки Которској било је дилема око приказивања непријатељске штампе, односно да ли таква издања треба да уђу у библиографију или не. Према критеријумима избора дјела за Црногорску библиографију, коју ради Централна народна библиотека на Цетињу, дјела непријатељске садржине не треба да буду обухваћена у библиографији. Овакав став изазвао је одређене полемике у научним и стручним круговима и питање остаје отворено. Наиме, јасно је да се непријатељске публикације не могу сматрати дијелом нашег културног наслеђа, а исто важи и за

публикације које су издавали њихове слуге и издајници нашег народа. Са друге стране, са становишта комплетности приказивања изашле периодике на одређеном подручју, и пружања могућности за њено коришћење у научне сврхе, то јест, са стручног библиографског гледишта, има оправдање за уношења података о таквим издањима. Ту оријентацију смо имали у виду када смо се одлучили да овим прегледом обухватимо и пет издања таквог профила, наравно, издвојена у посебну групу и са правим квалификацијама које својом садржином то заслужују.

Познато је да је Бока Которска одмах послје слома старе Југославије проглашена за једну од италијанских провинција са посебним статусом. Тиме су само биле потврђене старе аспирације Италије према овом дијелу наше земље. Фашистички окупатор се надао да ће политичким, војним и економским мјерама приморати народ Боке на сарадњу и лојалност, и спроводећи активну културну политику, нарочито на плану увођења талијанског језика, као службеног језика, постепено италијанизирати овај крај. На том плану штампи је дата важна улога. Тако већ у јуну мјесецу 1941. године окупатор покреће лист *Bocche di cattaro*, орган Фашистичке федерације, који је излазио петнаестодневно у Котору, а убрзо постао недјељник. Лист се штампао на италијанском језику; уредници и сарадници су му били Италијани, а било је сарадника и наших људи, присталица италијанске политике у Боки. Престао је да излази у августу 1943. године, уочи капитулације Италије. Поред овог, искључиво политичког листа, италијанске власти у Боки су издавале и два привредна гласила. *Notiziario economico bocchese: Економски вјесник Боке* отпочео је излазити 1. новембра 1942. године у форми часописа, на италијанском и српскохрватском језику, са циљем да даје сажети приказ привредне активности Провинције. Уређивали су га Италијани и њихови сарадници. Нема података колико је бројева овог часописа штампано. Према непотпуним подацима, 1941. године у Котору је отпочела са излажењем *Пољопривреда Боке Которске* – техничко-пољопривредни орган Краљевског пољопривредног

инспектора провинције Котор. У трећој (1943.) години излажења нотирано је пет бројева.¹⁸

Послије капитулације Италије и доласка њемачких фашиста у септембру 1943. године успоставља се тијесна колаборација између националистичког покрета – четништва у Боки и Нијемаца. Заједнички циљ им је борба против народноослободилачког покрета у Боки. Тако, под окриљем Њемачке командантуре у Котору, почиње да излази *Глас Боке*, недјељни лист за Боку Которску. Као издавач се јавља Среско начелство, а главни и одговорни уредник је Војислав О. Дабовић. Од 12. фебруара 1944. до 15. августа 1944, када је лист престао да се појављује, изашло је свега 15 бројева. Под новим именом, *Бокешки гласник*, оживио је сљедеће недјеље и од 23. августа до 21. октобра 1944. године штампано је 18 бројева овога листа. Све до мјесец дана прије ослобођења овај лист је излазио у Котору, позивајући на борбу против комуниста, јадикујући за „српством“, спомињући краља и отаџбину, доносећи вијести о „побједама“ великог Рајха.

Окупаторска и квислиншка штампа у Боки пратила је и доживјела судбину својих издавача. Планови о присаједињењу и интеграцији овог дијела наше земље с Италијом пропали су заувјек. Као и увијек у својој славној историји, народ Боке, заједно са братским народима наше земље, са оружјем у рукама бранио је и одбранио своју судбину и поносан је на тековине и достигнућа у социјалистичкој изградње земље. И док су најбољи синови овог краја гинули у борби против окупатора ослобађајући родну груду, на другој страни, сарадници окупатора доживљавали су егзодус. Остала је њихова штампа, као трајно свједочанство сарадње са окупатором.

И у најтежим данима рата народ није вјеровало окупаторској и квислиншкој штампи. Истина је долазила са друге стране, ширила се илегалним путевима. Партизанска штампа, вијести, билтени, листови, долазила је до свих дјелова окупиране територије Боке, подизала морал и вјеру у нашу и савезничку војску.

18 Исто, стр. 214.

VII

У оквиру истраживања културне прошлости Боке Которске периодичности није поклоњена дужна пажња. Цјеловити библиографски приказ штампе није рађен, није дата потпуна анализа писања, улоге и значаја периодике у развоју овог краја. Најпотпуније податке о бокелској штампи садржи књига др Ника С. Мартиновића *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*¹⁹ која је изашла 1965. године и у којој је евидентирано 25 наслова периодике која је излазила у Боки Которској до краја 1945. године. У познатом издању *Југословенска штампа*, које је припремило и издало Српско новинарско удружење 1911. године, садржани су реферати са Десетог словенског новинарског конгреса, међу којима је и реферат Јована Скерлића о развоју српске штампе. Скерлић је за Боку навео само три издања и то: *Српски магазин*, 1896-1898; лист *Бока*, 1908-1910, и *Бока Которска*, српско-народно-књижевни забавник Јована Шарића из 1883. године. Између два рата појавила се књига Душана Вуксана, *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*,²⁰ али у њој није обухваћена штампа у Боки. У издању Историјског института Српске академије наука, 1956. године појавила се књига Вука Драговића *Српска штампа између два рата*,²¹ у којој је евидентирано пет наслова из тог периода. Благодарећи активности Централне библиотеке на Цетињу у послеријатном раздобљу, проучавању црногорске периодике посвећује се већа пажња. Тако су подаци и о периодичности Боке Которске укључени у прегледе за Црну Гору. Први пут је то учињено у *Прегледу штампарско-издавачке дјелатности у Црној Гори 1494-1954*,²² који је припремио Одбор за прославу 460. годишњице Ободске штампарије. Заједно са књигама приказана је и периодика. Подаци су

19 Исто

20 Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834-1934*. Цетиње, 1934.

21 Вук Драговић, *Српска штампа између два рата. Основи за библиографију српске периодике*, САН, књ. 8, 1956. стр. 422.

22 *Преглед издавачко-штампарске дјелатности у Црној Гори 1494-1954*. Одбор за прославу 460. годишњице Ободске штампарије, Цетиње, 1955, стр. 307 (шапирограф).

непотпуни; доста издања није пописано, али је ова публикација била незаобилазни извор за старију бокелску периодику. У оквиру студије *Црногорски алманаси и календари (1835-1914)*²³ Радивоје Шуковић је дао детаљан књижевно-историјски преглед са библиографијом: забавника *Бока Которска (1882-1983)*; *Српског Магазина (1896- 1897)*; *Великог илустрованог календара „Бока“ (1909-1914)* и *Годишњака Которске гимназије (1872-1914)*. Радећи библиографију црногорских средњошколских споменица и годишњака, Драгица Војиновић је посебно обрадила *Годишњак Которске гимназије*.²⁴ Партизанска штампа Боке Которске у цјелини је први пут приказана на симпозијуму „Бока Которска у револуцији и народно-ослободилачкој борби“.²⁵ Поред наведених прилога, треба истаћи и неколико објављених библиографија појединих часописа, као на примјер, *Годишњака Поморског музеја у Котору* и зборника за науку и културу *Бока*.

Све наведене библиографске изворе консултовали смо приликом рада на овом прегледу. Према критеријумима избора публикација за библиографију полазили смо од територијалног принципа, према којему су пописани сви наслови који су излазили на подручју данашње Боке Которске, тј. трију општина: Котор, Херцег Нови и Тиват. Као изузеци третирани су примјерци ратне штампе коју је издавала Бокешка бригада за вријеме свога ратног пута и борава на Косову.

23 Р. Шуковић, наведено дјело.

24 Д. Војиновић, *Црногорске средњошколске споменице и годишњаци*, Цетиње, 1981.

25 Мирослав Лукетић, *Штампа НОР-а и револуције у Боки Которској. Зборник Раднички покрет, НОР и револуција у Боки Которској, Херцег Нови*, 1981, стр. 231-240.

О ратној штампи в. важан извор: *Библиографија издања у НОР-у 1941-1945*, Београд, 1964. стр. 815.

ШТАМПА НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941 - 1945*

1. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Дугогодишња студиозна истраживања издавачке дјелатности периода рата и револуције у Југославији, која је организовао Војноисторијски институт у Београду, резултирала су издавањем капиталног дјела *Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941-1945*.¹ Акција истраживања, у коју је било укључено више аутора, допринијела је прикупљању, евидентирању и бољем коришћењу овог незаобилазног извора за проучавање наше новије историје. Библиографију, која истовремено служи и као централни каталог штампе за земљу, користили смо за овај рад.

Као извори служе и *Зборници грађе за историју радничког покрета Црне Горе*², у којима су објављени текстови из седам водећих периодичних ратних издања, а припремила их је и издала Историјска комисија Централног комитета Савеза комуниста Црне Горе.

У виду грађе за библиографију НОБ-а у Црној Гори, др Нико С. Мартиновић је у прилогу „Партизанска штампа у Црној Гори 1941-1945 године“³ навео 64 наслова ратне периодике, а у оквиру студије *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*⁴, у посебном поглављу обрадио је ратну штампу, доносећи доста

* Преузето из: *Казивања из прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, стр. 193-204. (Прим. ур.)

1 *Библиографија...*, Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр. 815.

2 *Зборник грађе за историју радничког покрета*, Титоград, 1959, књ. II: „Народна борба“, „Саопштења“, „Слобода“; књ. III, 1960: „Омладински покрет“, „Наша жена“, „Глас Санцака“; књ. IV, 1980: „Побједа“.

3 *Историјски записи*, XII/1959, књ. XV, св. 1, стр. 309-315.

4 Југословенски институт за новинарство, Београд, 1965, стр. 117-133.

драгоцјених података и о несачуваним примјерцима. Др Димо Вујовић је, на основу архивске грађе, анализирао партизанску штампу и остала средства информисања у првој години рата, са доста нових података.⁵ У чланку „Партизанска штампа у Горњем Полимљу“ др Миомир Дашић је навео неке нове податке о штампи овог региона. О овој тематици су писали др Зоран Лакић и Пуниша Перовић.⁶ У *Војној енциклопедији* ратна штампа је обрађена у више синтетизованих јединица.

2. КРИТЕРИЈУМИ ИЗБОРА

У покушају да из југословенске штампе издвојимо и посебно обрадимо црногорску ратну штампу придржавали смо се критеријума за избор дјела за црногорску библиографију. Тако су овим прегледом обухваћена: сачувана периодична издања, штампана или на било који други начин умножена на територији СР Црне Горе: издања црногорских војних јединица, објављена ван Црне Горе у временском раздобљу од 13. јула до 15. маја 1945. год. Примјеном територијалног критеријума, обухваћено је седам наслова периодике коју су издале војне јединице из других крајева или формација, борећи се у Црној Гори (II далматинска пролетерска – 3; II пролетерска – 4; Санитетски одсјек Врховног штаба НОВ и ПОЈ – 1). Специфичан је случај са штампом Санџака. Укључена су издања оних санџачких јединица и организација које су штампале и издавале листове на подручју СР Црне Горе, без обзира што је тематиком штампе обухваћено шире подручје. У преглед је укључено и неколико листова 1. и 2. батаљона Прве пролетерске бригаде.

Непријатељска штампа није евидентирана у прегледу.

5 Димо Вујовић, Партизанска штампа и остала средства информисања у Црној Гори у првој години ослободилачког рата. *Историјски записи*, XXIV, 1971, књ. XXVIII, св. 1-2, стр. 155-175.

6 Миомир Дашић, Партизанска штампа у Горњем Полимљу. *Овдје*, III/1971, бр. 30, стр. 19; Пуниша Перовић, Улога штампе у народноослободилачком рату. *Војно дело*, 1956, бр. 12, стр. 38-42.

3. ОЧУВАНОСТ ШТАМПЕ

Колики је тачан број периодичних издања изашлих у току рата немогуће је утврдити. У *Библиографији* је нотирано 3.600 наслова периодике за цијелу земљу, а ми смо, на основу усвојених критеријума, издвојили 134 наслова. У међувремену, од 1964. када је *Библиографија* урађена, у Војноисторијском институту приновљено је још 9, а у Архиву за раднички покрет у Титограду 11 издања, тако да укупан број евидентираних ратних издања Црне Горе износи 160, или 4,5 одсто од издатих издања у Југославији. Оцјењујући да то не мора бити адекватан однос, анализирали смо сачувана издања и друге изворе и процјенили да најмање једна трећина издања није сачувана. Вјероватно да се још један број издања чува и код бораца као ратна успомена. Други податак карактеристичан за очуваност штампе је њена комплетност. Утврдили смо да је сачувано само 655 бројева свих издања, што у просјеку чини четири броја по наслову. Само недостајућих међубројева има више од 800.

Физичко стање многих сачуваних бројева захтјева конзервацију и рестаурацију.

Оригинални примјерци ратне штампе чувају се у институцијама у 14 мјеста у земљи. Више од половине их има Војноисторијски институт у Београду. У Црној Гори, у Архиву за раднички покрет у Титограду, чува се 50 наслова периодике, а у осталим институцијама: Централној библиотеци и Музеју на Цетињу, Завичајном музеју у Херцег Новом, завичајним музејима Плеваља и Никшића, незнатан број.

Износећи податке о очуваности штампе, прилика је да се критички осврнемо и на узроке таквог стања, који се морају посматрати кроз призму нашег односа према документацији и архивској грађи. У Црној Гори је традиција у том погледу негативна и тешко се и данас превазилази. Тиме се и објашњава чињеница да Црна Гора нема организовану архивску мрежу, да више од двије трећине општина немају архиве и да постојећи, нарочито

централни Државни архив Црне Горе на Цетињу, немају услова за развој своје дјелатности.

У рату, на положајима, често у строгој илегалности, штампа је доста редовно излазила, користећи разне форме, умножавала се и растурила на ослобођеној и окупираној територији, али је недостајала организована акција да се примјерци штампе чувају на више мјеста. Ако се за прве године рата оправдања могу тражити у тешкој ситуацији на терену, није било разлога да се штампа из 1944. и 1945. не сачува. У то вријеме је већи дио Црне Горе био слободан, формиране су нове војне јединице које су редовно издавале своја гласила, али, на жалост, многа нијесу сачувана, односно нијесу комплетна.

4. ИЗДАВАЧИ

4.1. Друштвено-политичке организације, органи народне власти

Сачувано је 35 наслова периодике коју су издавале друштвено-политичке организације и органи народне власти. Међу њима су најважнији листови: *Народна борба* – орган Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санџак; *Омладински покрет* – лист црногорске народне омладине, издавач Покрајински комитет СКОЈ-а; *Побједа* – лист Народно-ослободилачког фронта Црне Горе и Боке; *Наша жена* – лист Антифашистичког фронта жена Црне Горе; *Ријеч слободе* – лист Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке; *Слобода* – политички лист за подручје Горњег Полимља; *Глас Санџака* – лист Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака; *Нова Бока* – лист Народно-ослободилачког фронта Боке. Занимљива је и појава листа *Народна зора*, који је издавала група грађанских политичара, напредно оријентисаних.

4.2. Војне организације и јединице

Сачувано је 125 разних издања војних организација и јединица. Главни штаб за Црну Гору је издавао 6, корпуси и дивизије 4, бригаде 24, батаљони 47, чете и водови 38, партизански одреди 4 и команде мјеста 3 листа. Најзначајнији су *Саопштења Главног штаба* и *Вијести Главног штаба*, који су излазили дневно или повремено.

5. УРЕЂИВАЊЕ И САРАДЊА У ШТАМПИ

Уређивањем и издавањем штампе бавили су се агитпропи, пропагандни одсједи, одјељења за информације, секретаријати, а у војним јединицама, културно-просвјетни одбори бригада, батаљона или чета.

Одлука Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку да се при ПК оснује агитпроп комисија, као и директивно писмо о агитпроп раду, које је послато свим подручним комитетима, били су од изузетног значаја за даљи развој издавачке дјелатности. Покрајински комитет је ову одлуку донио крајем децембра 1941. након критике стања у области агитације и пропаганде од стране ЦК КПЈ.⁷

Комисија за агитацију и пропаганду при ПК, у саставу: Веселин Маслеша, Радован Зоговић и Стево Краљевић, старала се о уређивању и издавању *Народне борбе*, *Омладинског покрета* и *Саопштења Главног штаба*.⁸ Маслеша и Зоговић су, до доласка у Главни штаб, уређивали *Слободу* и *Информативни билтен*, а Будо Томовић је иницијатор издања и уредник првог броја *Омладинског покрета*. У току рата Пуниша Перовић је један од организатора партизанске штампе и уредник *Народне борбе*, *Ријечи слободе* и *Побједе*.⁹ Као уредници појединих гласила јављају се још Никола

7 Димо Вујовић, исто, стр. 174-175.

8 Димо Вујовић, исто.

9 Н. С. Мартиновић: *Развитак штампе...*, стр. 229.

Павић (*Преглед*), А. Франовић (*Нова Бока*), и други. У Колашину су *Вијести* уређивали и издавали Моша Пијаде, Душан Недељковић и Вуко Радовић,¹⁰ а у Паштровићима *Вијести* је уређивао и издавао Васо – Глуви Срзентић.¹¹ Већи број написа у штампи није потписан или су дати само иницијали, али се зна да су чланке претежно писали уредници и чланови комисија, војни и политички руководиоци. За Црну Гору је карактеристично да се приличан број политичких и војних руководилаца налазио на дужностима у другим срединама, те их из тих разлога и не сријећемо као сараднике у ратној штампи.

У војним издањима међу сарадницима има доста бораца који непосредно пишу о својим ратним доживљајима.

6. КЛАСИФИКАЦИЈА ШТАМПЕ

6.1 Форма излажења – врста штампе

Структура сачуване штампе је следећа:

- листова 106
- билтена и прегледа 11
- саопштења 3
- вијести 16
- џепних новина 24 (њих највише и недостаје)

6.2 Периодичност излажења

Према ознакама на издањима или на основу датираних примјерака утврдили смо да је излазило: 9 дневних, 7 два-три пута недељно или недељно, 10 петнаестодневно, 58 мјесечно, 1 двомјесечно,

10 Исто.

11 Сјећања бораца из Паштровића.

24 са ознаком повремено, листова. Без ознаке периодичности излажења је 51 издање.

6.3 Хронологија излажења штампе

Подаци су карактеристични и за праћење развоја народноослободилачке борбе и револуције. Из 1941. сачувано је 7, 1942. – 22, 1943. – 20, 1944. – 65 и 1945. (до 15. маја) 89 наслова периодике.

6.4 Мјеста излажења

Сва сачувана ратна штампа излазила је на ослобођеној територији у 26 мјеста у Црној Гори. Мада се зна да је било листова који су излазили и на окупираној територији, односно у логорима и затворима, није сачуван ни један примјерак. Зависно од ситуације, штампа је излазила у ослобођеним градовима, насељима, често и на положајима. Највише издања публиковано је у следећим градовима или рејонима који њима гравитирају: у Пљевљима – 12, Цетињу и Даниловграду – по 11, Колашину и Никшићу – по 10, Беранама (Иванграду), Жабљаку и Бару – по 5, Велимљу, Бијелом Пољу, Котору и Гостиљу – по 4.

Црногорске пролетерске и друге јединице, борећи се на ратиштима широм Југославије, издавале су своју штампу у 37 мјеста. У току 1942. и 1943. године то су, углавном, мјеста у Босни и Херцеговини: Јајце, Прозор, Вакуф, Мркоњић Град, и друга, а 1944. и 1945, према свом борбеном путу, издавале су листове у Београду, Срему, Пећи, Ђаковици, и тако даље. Један број издат је у Скадру (лист *Ловћен*, 2. чете 1. батаљона I бокешке бригаде, новембар 1944.)

6.5 Техника издавања, растурање и тираж штампе

Зависно од услова и могућности штампа је излазила у разноврсној техници. Оскудица папира и техничких средстава за умножавање били су лимитирајући фактори. Партијски органи су стално

инсистирали на набавци папира и технике, на штедњи и чувању средстава за умножавање, истичући то као приоритетне задатке за сва руководства.¹²

Честа је појава да се један исти лист појављивао разног формата и штампан у другој техници. Тако је у току рата 21 издање штампано, 73 је умножено на шапирографу или циклостилу, 96 је издато на писаћој машини и 35 је издања писано руком. Формат ових издања је најчешће од 20 до 34 см. Батаљонски и четни листови, писани руком или откуцани на машини, често су имали и преко 20 страна текста.

С обзиром на релативно мали тираж штампе, њеном растурању се поклањала посебна пажња. То се постизало колективним читањем штампе у војним јединицама и на ослобођеној територији. На окупираној територији штампа је растурана у строгој илегалности. Највећи контакт са масама оствариван је преко вијести и саопштења, који су циркулисали на читавој територији Црне Горе и умножавали се на више пунктова у току цијелог рата.

У партијским документима доста се критички говори о слабој опремљености и изгледу издања. Зато су ангажовани умјетници да израде клишеа за насловне стране, и честа је појава илустрованих листова. Техничком опремом и израдом илустрација бавили су се наши истакнути умјетници: Антон Лукатели, Милан Божовић, Вуко Радовић, Исмет Мујезиновић, Пиво Караматијевић, Моша Пијаде, Војо Станић, а било је и сликара – аматера који су илустровали поједине бројеве штампе војних јединица. Илустрације су често имале форму карикатуре, сатире или хумора.

12 Димо Вујовић, исто, стр. 172-173.

7. ОСНОВНИ САДРЖАЈИ И ЗАДАЦИ ШТАМПЕ

Ратна штампа Црне Горе, као дио југословенске периодике НОБ-а и револуције, има иста идејна обиљежја. Комунистичка партија Југославије имала је потпуни утицај на штампу, непосредно се бавила свим питањима око њеног уређивања, издавања и растурања. Зато се може констатовати да је ратна штампа максимално ангажована на линији извршавања циљева народно-ослободилачке борбе и револуције, и то је и њен основни садржај.

У уводнику „Зашто излазимо“ (*Народна борба* од 15. септембра 1941.) изложена је програмска оријентација овог листа, која се односи и на осталу штампу. У прилогу се, поред осталог, каже: „... више него икада, потребно је да народ у овој национално-ослободилачкој борби збије све своје снаге, да се уједини све што је поштено, патриотско и непомирљиво према непријатељу, да се оствари чврсто јединство у борби и отпору против окупатора.

Да би се ова борба правилно водила потребно је да народ буде тачно и на вријеме обавијештен о свим догађајима, о развоју и току национално-ослободилачке борбе, као и држању појединаца и политичких група, како би се обезбиједило правилно сналажење најширих народних маса, осигурало преношење богатог искуства и онемогућило насједање шпијунима, петоколонишима и капитулантима.

Народна борба има да изврши тај важан задатак, па је и њена појава утолико значајнија, тим прије што је народ у овом мраку фашистичког ропства жељан да чује слободну ријеч.

Народна борба биће вјесник борбе и нових побједа, националног ослобођења и антифашистичке револуције, пријатељ и друг у тешким часовима, гласник и претеча новог живота и срећне будућности црногорског народа и народа Боке и Санџака.“

Без обзира на бројне тешкоће у излагању, критичке осврте на садржаје појединих бројева или прилога, црногорска ратна штампа је, у цјелини, извршила постављене задатке Партије и тиме дала видан допринос побједи у рату и револуцији.

8. ШТАМПА КАО ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ

У досадашњим научним проучавањима рата и револуције у Црној Гори, штампа није у довољној мјери коришћена као извор. Један од разлога је што није била прикупљена, обрађена, и њен већи дио налазио се у архивама ван Црне Горе. Ове године, путем ксероксирања, умножени су сачувани примјерци штампе и могу се користити у Централној библиотеци на Цетињу, Библиотеци Црногорске академије наука и умјетности, Архиву за раднички покрет у Титограду и Архиву у Будви. Свакако, те околности ће утицати да се штампа више користи од стране историчара и учесника рата, који пишу сјећања и мемоаре. Када се зна да је партијских и ратних докумената из Црне Горе релативно мало сачувано, да је та грађа оскудна, вриједност штампе као извора добија у значају. Штампа је незамјењиво свједочанство о идеолошким и политичким кретањима и токовима Револуције, кроз њу се могу сагледати правци дјеловања Партије и других социјалистичких снага на платформи НОБ-а. Пратећи ток збивања на бојиштима, било кроз објављивање прилога информативног карактера, као на примјер, вијести и саопштења, било из описа појединих догађаја из пера непосредног учесника, штампа тиме пружа могућности за реконструкцију догађаја и у оним случајевима када нема другог писаног извора. Кроз партизанску штампу се огледа и дјелатност културно-просвјетног и умјетничког садржаја, те је и за истраживања из тог домена, такође, важан извор.

Не улазећи у анализе појединих садржаја штампе, јер то, по нашем мишљењу, захтијева монографску обраду, извршили смо систематизацију штампе у виду прегледа и пружили низ података о опсегу њеног дјеловања и утицаја. Објављивањем регистра наслова сачуване штампе, поред осталог, жељели смо подстаћи заинтересоване да евентуално изврше његову допуну или исправку.

РЕГИСТАР НАСЛОВА ПЕРИОДИКЕ

1941– 1945

- БАЦАЧ – лист Чете пратећих оруђа Х црногорске уд. бригаде, 1945
- БАЦАЧИ ДЕЈСТВУЈУ – Пратећа чета 5. бат. IV пролетерске бригаде. 1944-1945
- БИЛТЕН Штаба Дурмиторског партизанског одреда, 1941-1942
- БИЛТЕН – Секретаријат Окружног одбора УСаО Црне Горе и Боке, 1944
- БИЛТЕН Среског одбора народноослободилачког одбора Беране, 1945
- БИЛТЕН Одјељења за информације ЦАСНО-а, 1944-1945
- БИЛТЕН IV Црногорске пролетерске бригаде, 1945
- БОКЕЉ – лист I бокелске ударне бригаде, 1945
- БОРАЦ – лист 4. батаљона IV пролетерске црногорске бригаде, 1944
- БОРАЦ – лист 1. чете 2. бат. 8 црногорске ударне бригаде, 1944
- БОРАЦ – лист 2. батаљона 10. црногорске бригаде, 1945
- БОРАЦ – џепне новине 2. чете Бокешког бат. „Народне одбране“, 1945
- БОРБА ЗА СЛОБОДУ – Билтен Врховне команде нац. ослободил. Трупа за ЦГиБ. 1941
- ВИЈЕСТИ Штаба ловћенског партизанског одреда, 1942
- ВИЈЕСТИ – Штаб 2. ударног корпуса НОВ Југославије, 1943-1944
- ВИЈЕСТИ 4. пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, 1942
- ВИЈЕСТИ Главног штаба НОП одреда за Санџак, 1942-1944
- ВИЈЕСТИ – Агитпроп ОК КПЈ за Санџак, 1943
- ВИЈЕСТИ – Срески НОО Колашин, 1943
- ВИЈЕСТИ – Команда мјеста Велимље, 1943
- ВИЈЕСТИ Извршног одбора ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, 1944
- ВИЈЕСТИ Штаба Зетског НОП одреда, 1943-1944
- ВИЈЕСТИ – Срески НОО Никшић, 1944-1945
- ВИЈЕСТИ – Главни штаб НОО за Црну Гору и Боку, 1941-1943/1944
- ГЛАС САНЦАКА – лист ЗАВНО-а Санџака, 1944
- ГЛАСНИК – 1. батаљон 7. црногорске бригаде, 1944
- ЕЛАН – 2. батаљон I бокешке ударне бригаде, 1944
- ЗА НАШУ ОМЛАДИНУ – Обласни одбор УСаО-а за Санџак
- ЗА ПОБЈЕДУ – лист 4. пролетерске бригаде, 1942-1945

- ЗАСТАВА – лист 2. ударног корпуса Југословенске армије, 1945
ЗВИЈЕЗДА – мјесечни лист 2. батаљона Санџачке бригаде, 1943-1944
ЗВИЈЕЗДА – лист 3. дивизије Југословенске армије, 1945
ЗЛАТАРАЦ – лист 1. батаљона 3. санџачке бригаде 1943-1944
ЗОРА – 1. чета 2. батаљона 4. санџачке бригаде, 1945
ЗОРА – 1. батаљон 4. санџачке НОУ бригаде, 1945
ЗОРА – лист 3. батаљона црногорске бригаде КНОЈ-а, 1945
ЗОРА – 4. батаљон 7. црногорске омладинске бригаде, 1945
ЗРАК СЛОБОДЕ — лист 3. чете 4. батаљона 4. пролетерске бригаде, 1945
ИЗ БОРБЕ – лист 3. батаљона 10. црногорске ударне бригаде, 1945
ЈЕК БАЦАЧА – лист Пратеће чете 4. батаљона 4. пролетерске бригаде, 1945
ЈУРИШ – новине 2. чете, 5. батаљона 4. пролетерске бригаде, 1945
КА ПОБЈЕДИ – Комбинована чета 4. пролетерске црногорске бригаде, 1945
КА СЛОБОДИ – лист 4. батаљона 8. црногорске удар. бригаде, 1944-1945
КРОЗ БОРБУ – лист 8. црногорске ударне бригаде, 1944-1945
КРОЗ БОРБУ – 1. батаљон 8. црногорске бригаде, 1944-1945
КУРИР – џепне новине одбора курира 1. црн. бригаде народне одбране, 1945
ЛЕКАРСКИ БИЛТЕН – Санитетски отсјек Врховног штаба НОВ и ПОЈ,
Жабљак, 1943
ЛИСТ ПРВОГ БАТАЉОНА ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ, 1945
ЛИСТ – 2. бат. VI црн. уд. бригаде, 1944
ЛИСТ – 4. батаљона I црногорске бригаде народне одбране, 1944
ЛИСТ 3. БАТАЉОНА 6. ЦРНОГОРСКЕ БРИГАДЕ, 1945
ЛОВЋЕН – лист 2. чете 4. батаљона I бокелске бригаде, 1945
ЛОВЋЕНСКА ОМЛАДИНА – лист антифашистичке омладине Округа
цетињског, 1944
ЛУЧА – лист 1. батаљона I пролетерске бригаде, 1945
МИ НАСТУПАМО – лист 3. батаљона 4. пролетерске црногорске бригаде,
1944-1945
МЛАДА БОКА – лист Уједињеног савеза антифашистичке омладине Боке,
1944-1945
МЛАДИ БОРАЦ – 4. батаљон 4. Санџачке бригаде, 1945
МЛАДОСТ – лист Уједињеног савеза антифашистичке омладине Санџака,
1944
НА БРАНИКУ – лист Црногорске бригаде КНОЈ-а, 1945
НА ЈУРИШ – лист бораца 2. бат. 1. пролетерске бригаде, 1945

- НАПРЕД – 3. батаљон 5. партизанске НОУ црног. бригаде, 1942-1944
НАПРЕД – лист Бокешког батаљона народне одбране, 1945
НАПРЕДАК – лист 1. бат. 2. прол. далматинске бригаде, Вилуси, 1944
НАПРЕДАК – лист чете за везу 4. пролетерске бригаде, 1945
НАПРИЈЕД – лист (?) 4. бат. 4 пролетерске црногорске бригаде, 1944
НАПРИЈЕД – лист 3. батаљона 5 пролетерске бригаде, 1944
НАПРИЈЕД – 2. батаљон 8. црногорске бригаде, 1944
НАПРИЈЕД – лист 6. чете, 2. бат. Црногорске бригаде Корпуса народне одбране, 1945
НАРОДНА БОРБА – орган ЦК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, 1941-1944
НАРОДНА ЗОРА – орган напредне мисли, 1941
НАРОДНА ОДБРАНА – лист 2. батаљона 1. црн. бригаде народне одбране, 1944
НАША БРИГАДА – лист 2. бригаде 1. пролетерске дивизије (рејон Пиве и Таре) 1942
НАША ЖЕНА – лист АФЖ-а Црне Горе и Боке, 1944-1945
НЕДЕЉНИ РАТНИ ПРЕГЛЕД – Главни штаб НОПО за Санџак, 1943
НОВА БОКА – лист НОО фронта Боке, 1945
НОВА ЖЕНА – лист АФЖ-а Санџака, 1944-1945
НОВИ ДАНИ – лист 4. батаљона 2. пролетерске бригаде, Бијело Поље, 1943
НОВИ ЖИВОТ – лист 3. чете, 2 бат. 5. НОУ црногорске бригаде, 1942
ОДЈЕК – лист Првог брдског дивизиона, 1945
ОМЛАДИНА – 1. батаљон 6. ц. у. бр. пред 2. конгрес, 1944
ОМЛАДИНАЦ – 2. батаљон 7. црногорске омладинске бригаде, 1945
ОМЛАДИНСКИ БИЛТЕН – Секретаријат Окружног одбора УСАО-а Никшић, 1944
ОМЛАДИНСКИ БИЛТЕН – Срески одбор УСАО-а Подгорица, 1945
ОМЛАДИНСКИ БИЛТЕН ОКРУГА БОКЕ – Секретаријат ОО УСАО-а Боке, 1944
ОМЛАДИНСКИ ЛИСТ – 2. батаљон 1. пролетерске НОУ бригаде, 1942
ОМЛАДИНСКИ ЛИСТ – 1. чета 4. батаљона 6. црногорске НОУ бригаде, 1943
ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ – Покрајински комитет СКОЈ-а, 1941, 1942, 1944
ОРИЈЕН – лист 4. батаљона 1. Бокелске НОУ бригаде, 1945
ОСА – шаљиви лист 2. чете 4. батаљона I бок. у. б. ЈА, 1945
8 ЦРНОГОРСКА БРИГАДА I ПРОЛ. ДИВИЗИЈЕ, 1945
ПАРТИЗАН – лист 3. чете 2. батаљона I пролет. Н. О. Ударне бригаде, 1942
ПАРТИЗАНСКА РИЈЕЧ – орган 5 пролетерске НОУ бригаде, 1942-1945
ПОБЈЕДА ЈЕ НАША – лист околине штаба 2. бат. 4. пролетерске црногорске б. 1945

- ПОВЈЕДА – лист 3. батаљона 8. црногорске ударне бригаде, 1944, 1945
ПОВЈЕДА – лист НОФ Црне Горе и Боке, 1944-1945
ПОВЈЕДА – џепне новине 1. чете 2. бат. 5. црногорске пролетерске бригаде, 1944
ПОВЈЕДА – лист 4. санџачке ударне бригаде, 1945
ПОВЈЕДА – лист 2. батаљона 8. црногорске ударне бригаде, 1944-1945
ПОВЈЕДНИК – пратећи вод 4. батаљона 1. бокешке ударне бригаде, 1945
ПОВЈЕДНИК – 1. батаљон, 10. црногорске ударне бригаде, 1945
ПОВЈЕДНИК – 1. батаљон, 10. црногорске ударне бригаде, 1945
ПОЛЕТ – 1. чета 2. батаљона 2. пролетерске НО бригаде, Беране, 1943
ПОЛЕТ – лист 1. батаљона 1. бокешке бригаде, 1945
ПРВИ ПРОЛЕТЕРСКИ – 1. батаљон 1. пролетерске бригаде, 1945
ПРЕГЛЕД – Извршни одбор ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, 1944
ПРЕГЛЕД СОВЈЕТСКЕ ШТАМПЕ – Агитпроп ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, 1944
ПРИМОРАЦ – лист 3. чете 4. батаљона 1. бокелске НОУ бригаде, 1945
ПРОЛЕТЕР – лист 1. чете 4. батаљона 1. бокешке бригаде, 1945
РАДИО ВИЈЕСТИ НОО Бањани, 1942
РАДИО ВИЈЕСТИ 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ, 1943
РАДИО ВИЈЕСТИ – Јужне групе Народноослободилачке војске, 1943
РАДИО ВИЈЕСТИ – Команда мјеста Бањани, 1942
РАДИО ВИЈЕСТИ – Команда мјеста Жабљак, 1941-1942
РИЈЕЧ МЛАДИХ – Лист Седме цр. омладинске бригаде „Будо Томовић“, 1944-1945
РИЈЕЧ СЛОБОДЕ — лист ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, 1944
САОПШТЕЊЕ ГЛАВНОГ ШТАБА НОП ОДРЕДА ЗА ЦРНУ ГОРУ И БОКУ, 1941-1942
САОПШТЕЊЕ ШТАБА ДУРМИТОРСКОГ НОП одреда, 1942
САОПШТЕЊЕ ШТАБА НИКШИЋКОГ НОП ОДРЕДА, 1942
СВИ ЗА ПОВЈЕДУ – 2. чета 2. батаљона 8. црногорске ударне бригаде, 1944
СЛОБОДА – лист Беранско-андријевичког батаљона, 1943
СЛОБОДА – Окружни комитет КПЈ Беране, 1941
СЛОБОДА – џепне новине особља при штабу 2. далм. бригаде, Трешњево, 1944
СПОРТ – билтен омладинске недеље, 4. црногорске пролетерске бригаде, 1944

- У ВАТРИ КУЈЕМО ЧЕЛИЧНЕ БОЦЕ – 4. бат. 4. црногорске ударне бригаде, 1945
- У ПОКРЕТУ – четни лист 8. чете 2. бат. Црногорске бригаде КНОЈ-а, 1945
- УДАРНИК – лист 3. чете 2. бат. 2. пролетерске бригаде, Пљевља, 1943
- УДАРНИК – лист 1. батаљона 6. црногорске удар. бригаде, 1944-1945
- УДАРНИК – лист Бацачке чете 2. бат. 4. пролетерске црногорске бригаде, 1945
- УДАРНИК – 10. црногорска ударна бригада, 1945
- УДАРНИК – лист 3. батаљона 1. бокешке ударне бригаде, 1945
- УСМЕНЕ НОВИНЕ 5. ПРОЛЕТЕРСКЕ НОУ БРИГАДЕ, 1942
- УСМЕНЕ НОВИНЕ – НОО Среза никшићког, 1944
- УСМЕНЕ НОВИНЕ – Извршни одбор ЗАВНО-а Санџака, 1944
- ЦРНОГОРСКИ УДАРНИК – лист 9. црногорске ударне бригаде 1945
- ЦРНОГОРСКИ УДАРНИК – лист 6 црногорске НОУ бригаде, 1945
- ЧЕТВРТА БРИГАДА – лист 4. пролетерске бригаде, 1942, 1943, 1945
- ЧЕТНЕ НОВИНЕ – 2. чета 4. батаљона 2. далматинске прол. бригаде, Бока Котор, 1944
- ЧЕТНИ ЛИСТ – лист пратеће чете 4. бат. 8. црногорске ударне бригаде 1944
- ЧЕТНИ ЛИСТ – лист 3. чете 4. батаљона 8. црногорске ударне бригаде 1944
- ЧУВАР СЛОБОДЕ – 3. чета Бокешког батаљона народне одбране, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ ЧЕТЕ ПРАТЕЋИХ ОРУЂА 1. Б. Н. О. У. Б, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – 1. чета 1. батаљона 1. бокешке ударне бригаде, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 2. ЧЕТЕ 1. БАТ. 1. БОК. БР., 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 3. ЧЕТЕ 1. БОКЕШКОГ БАТАЉОНА 1. БОКЕШКЕ БРИГАДЕ, 1944-1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 2. БАТАЉОНА 1. БОКЕШКЕ БРИГАДЕ, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – 1. чета 4. батаљона 1. бокешке бригаде, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 2. ЧЕТЕ 4. БАТАЉОНА 1. УДАРНЕ БОКЕШКЕ БРИГАДЕ, 1944-1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ МИТРАЉЕСКЕ ЧЕТЕ 2. ПЕШАД, БАТАЉОНА 4. пролетер. бригаде, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – 2. чета 3. батаљона 4. пролетерске цр. бригаде, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ ИНТЕНДАНТУРЕ 3. БАТАЉОНА 6. Црногорске УД. БРИГ. ЈА, 1945

- ЦЕПНЕ НОВИНЕ ПРАТЕЋЕ ЧЕТЕ 1. БАТАЉОНА, 8. црногорске ударне бригаде, 1944
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 3. ЧЕТЕ 2. БАТ. М. П. 5. П. О. С. 1944
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – Омладина даниловградског радног батаљона, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – издаје Омладинска радна бригада среза Даниловградског, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ – 1. Омладинска радна бригада среза Даниловградског, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ 3. ОМЛАДИНСКЕ РАДНЕ БРИГАДЕ СРЕЗА ДАНИЛОВГРАДСКОГ, 1945
- ЦЕПНЕ НОВИНЕ ПОДРУЖНИЦЕ РАДНИКА И НАМЈЕШТЕНИКА ГРАФ. ИНД. ШТАМП. Цетиње, 1945
- ШИЛО – нецензурисани лист 5. црногорске ударне бригаде, 1944

ПОДАЦИ О НЕКИМ НЕСАЧУВАНИМ ИЗДАЊИМА

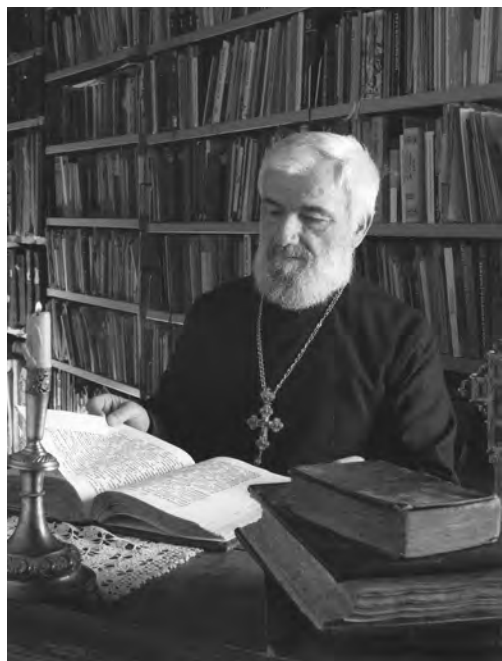
- БИЛТЕН ТАНЈУГА – Цетиње, 1945
- ВИЈЕСТИ — Колашин, М. Пијаде, Душан Недељковић, Вуко Радовић, 1941
- ВИЈЕСТИ – Цетиње, група омладинаца, 1941
- ВИЈЕСТИ – Даниловград, 1944, излазиле као часопис, уредник М. Вуковић
- ВИЈЕСТИ – Паштровићи, 1941, уредник Васо – Глуви Срзентић
- ДОКУМЕНТА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ – у форми листа излазиле 1942
- ИНФОРМАТИВНИ БИЛТЕН – Беране, 1941, уредници В. Маслеша и Р. Зоговић
- КАКТУС – хумористички лист логораша на Понци, Италија, 1943
- ЛОГОРСКА БОРБА – група организованих чланова НОП-а логора у Бару, 1943
- ПАРТИЗАН – орган Првог оперативног сектора, Херцегновски крај, 1942
- РАДИО ВИЈЕСТИ – Рујиште код Андријевице, В. Маслеша, Р. Зоговић, 1941
- РАДИО ВИЈЕСТИ – Илегални одбор Херцегновог, 1942-1943
- ЧЕТКА – хумористички лист, Шавник НОО, 1944
- ЦРВЕНА ЗВИЈЕЗДА – група комуниста – илегалца, Кртоле, Бока Которска, 1942.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАРОДНОГ БИБЛИОТЕКАРСТВА У БУДВАНСКОЈ ОПШТИНИ*

Ако се посматра настанак и развој библиотека у контексту цјелокупних културно-просвјетних прилика, долази се до закључка да се народно библиотекарство, односно његови почеци, не могу датирати и повезивати искључиво са настанком првих читаоница. Одређене функције народног библиотекарства постојале су знатно раније и вршиле су их манастирске библиотеке. Та просвјетитељска функција манастира у прошлости на свјетовном плану присутна је на нашем терену. На подручју Будве постојало је седам православних манастира и један бенедиктински у самом граду. Таква концентрација манастира на малом подручју дужине нешто више од 20 km није забиљежена у другим срединама. Према традицији, а и на основу извора, ови манастири настали су у средњем вијеку. Само на терену племена Паштровићи постоје четири манастира: Праскавица, Дуљево, Режевићи и Градиште. Познато је да су у њима постојале богате збирке књига и старих докумената које су разни освајачи током многих насртаја на овај крај уништавали или односили. Данас се само у Праскавици налази богата библиотека старих и савремених издања која броји око седам хиљада наслова и може се јавно користити.

Анализирајући бројна паштровска документа, по броју и садржају, долазимо до закључка да је на овом терену писменост била развијена од давнина. Манастири су, чувајући вјеру, чували етничке особине, језик и обичаје народа, били и просвјетно-културна

* Преузето из: Посебан отисак из *Зборника 150 год. Народне библиотеке, Цетиње, 1986.* (Прим. ур.)

Библиотека у манастиру Прасквица

средишта, при којима су радиле прве школе и постојале прве библиотеке. У непосредној близини Будве постоји манастир Подмаине, бивша резиденција црногорских владика. Ту је био сахрањен владика Данило, а Његош је у њему радио на неким својим дјелима.

Сјеверније, на јужним падинама ловћенског масива, налазе се остаци некада славног манастира Стањевићи, друге резиденције црногорских владика, посебно Саве, Василија и светог Петра. Ту је такође постојала школа. По-

сјетио је манастире Доситеј Обрадовић и, како је забиљежено, у њима се замонашио и дјецу учио писмености. И Вук Караџић је у неколико наврата боравио у овом крају и посјетио ове манастире. Да су у њима постојале богате збирке књига свједоче нам многи архивски подаци, као и преписка Вукова са Врчевићем и другим личностима које су доста вриједних старих књига однијеле из ових манастира.

У самој Будви постојала је у средњем вијеку школа, јер се у будванском *Статуту* помиње учитељ. Крсто Ивановић је забиљежио (XVII вијек) да је подучавао будванску дјецу писмености. У цркви св. Ивана сачувана је такође збирка старих и вриједних књига, а још се богатија збирка књига налази у православној цркви св. Тројице у Будви.

Данас, када истражујемо и покушавамо валоризовати нашу прошлост, не можемо негирати улогу ових вјерских институција у очувању националног идентитета и развоју просвјете, јер бисмо тиме негирали и дио своје културне прошлости.

Крупне друштвене промјене које су се дешавале на свјетској сцени у XVIII и XIX вијеку нијесу могле остати без утицаја и код нас. Илирски покрет и идеје народног препорода будили су код наших народа жељу за националном еманципацијом, за развијањем просвјете и културе, за уједињењем јужних Словена. У то вријеме огромну улогу одиграле су значајне личности из наше прошлости. У Црној Гори је то генијални пјесник и мислилац, владика Раде. Будва је дала Стефана Митрова Љубишу, књижевника и политичара, чија су дјела у многоме одредила правце културног и просвјетног дјеловања не само у Будви, него и на подручју Боке и Далмације.

Када почиње организовани рад народних библиотека на подручју Будве за сада не можемо тачно установити. Први познати податак потиче из *Српско-далматинског магазина*, годишњака који је излазио у Задру. У рубрици 'Предбраиници' овог годишњака за 1864, међу 25 претплатника из Будве, налази се и Читаоница будванска. Исти податак налазимо и у неколико наредних годишта. Истина, Читаоница се више не наводи као претплатник, већ Андрија Бучетић, послужитељ Читаонице, што потврђује да је и тих година постојала. Крајем XIX вијека Читаоница је радила под именом 'Српска читаоница'. Смјештена је била у пространој и добро уређеној кући Тома Лукетића, и заузимала први спрат. Зидови су били украшени сликама Његоша, Љубише, Вука Караџића, репродукцијама слика Паје Јовановића на родољубиве теме. Књиге којима је Читаоница располагала налазиле су се у ормарима. Читаоница је била претплаћена на издања Српске књижевне задруге и редовно примала српску и црногорску штампу. На столовима могли су се наћи и *Глас Црногорца* и друге новине, међу којима и загребачки *Обзор*. Добијала је и неколико часописа – годишњака са књижевно-културном садржином. Читаоница је имала свој печат, била регистрована као друштво и била под сталним надзором власти. Управа Читаонице се бирала на годишњим скупштинама из реда најугледнијих грађана тога времена. Финансирање рада Читаонице одвијало се преко плаћања чланарине и путем добровољних прилога. Читаоница је била омиљено стјечиште родољуба – будванских Срба, који су кроз рад у овом друштву

манифестовали своја национална осјећања и антиаустријока расположења. Поред активности на ширењу и популарисању националних идеја које су се уклапале у прокламовани и спровођени политички програм Црне Горе и Србије, Читаоница се активно бавила и организовањем културно-забавног програма, дајући му, притом, и родољубиви карактер. У оно вријеме, заправо, ни једна манифестација се није могла организовати, а да није задојена била изразима јединства са Црном Гором и Србијом и манифестовања и слављења српства. Нигдје се није толико србовало као у овом крају; свједочанства о томе имамо много, а највише их је у штампи и писаним изворима.

У сјећањима чланова некадашње Будванске читаонице остале су успомене на славље организовано приликом славних успјеха црногорске и српске војске у балканским ратовима. Клицало се на све стране. Аустријске власти су будно пратиле рад Читаонице и морало се водити рачуна о томе да су чланови Читаонице уједно

Кућа Томе Лукетића

и грађани Аустро-Угарске монархије и да по тој основи подлијежу одговорности. Колики је родољубиви занос био присутан код народа овог краја свједоче и подаци о његовом масовном учешћу у саставу црногорске војске на дијелу фронта који се у Првом свјетском рату формирао у Грбљу. Нарочито активни чланови Читаонице у Будви у то вријеме били су: Давид Љубиша, Шпиро Лукећић, Милан Петровић, Митар Рађеновић, Саво Замбелић, и други. Они су, као аматери, редовно приређивали прославе Савиндана и других празника. Штампане су специјалне позивнице. Програм се обично састојао из сљедећих тачака: рецитовање родољубивих пјесама, углавном српских писаца; пјевање родољубивих пјесама уз музичку пратњу; нека позоришна игра родољубивог или шаловог карактера од наших или страних писаца и, на крају, плес.

Након капитулације Црне Горе и поновног доласка Аустрије, рад Читаонице је био прекинут. Извршена је преметачина у њеним просторијама, поскидане су слике и престала је њена активност. Многи чланови нијесу смјели да чекају долазак аустријске војске, већ су заједно са српском војском прешли Албанију и борили се као добровољци на Солунском фронту. Тако је завршено једно раздобље у раду ове значајне друштвене организације, која је одиграла видну улогу у развијању родољубља и ширењу просвете и културе на овом подручју.

Упоредо са радом Српске читаонице, у Будви је 1900. године организовано Хрватско друштво 'Слога'. У оквиру Друштва постојала је читаоница са мањом библиотеком. 'Слога' је свој национални програм показивала лојалношћу према аустријским властима, праждавала се идеје културне аутономије у оквиру Аустро-Угарске. Нарочито је 'Слога' била активна у организовању културно-забавног програма. Имала је своју музику (Хрватска музика), организовала је забаве. Треба истаћи да су односи између 'Слоге' и 'Српске читаонице' били у духу развијања братства и поштовања вјерских и других обичаја. Било је нормално да се на приредбама једног или другог друштва састају чланови и пружају једни другима помоћ.

У вези са активностима обадва друштва, треба истаћи и њихову улогу у формирању соколских организација у Будви. По угледу

на 'чешку браћу', у нашим крајевима је почетком XX вијека почело формирање соколских организација. Томе је допринијела посјета велике групе сокола из Прага. У Будви су формирана два друштва. 'Хрватски соко' је формиран 1910. године а 'Српски Соко' је отпочео са радом 1912. године, али његов рад је био насилно прекинут одлуком аустријских власти 1914, након избијања рата. Организација 'Српског сокола' постојала је од 1912. године и у Паштровићима. Рад и оснивање ове спортске и родољубиве организације помињемо ради тога што се он не може посматрати мимо програма рада и друштва Читаонице. Из сачуваних докумената, као и из списка чланова ових двију организација, види се да се њихови програми на националном плану поклапају.

Прилика је да истакнемо и формирање и рад Библиотеке и читаонице у Кастрел Ластви, данашњем Петровцу. Прва читаоница у Паштровићима носи име „Стјепан Митров Љубиша“. Формирана је у Петровцу 1890. године. Програм и дјелатност ове културне институције били су слични читаоници у Будви. Она је поред просвјетно-културног дјеловања представљала и својеврсну политичку трибину организованог окупљања напредних људи на линији антиаустријске политике и остваривања идеје о уједињењу са Црном Гором и Србијом.

Укратко, активности ових читаоница биле су на линији ослободилачких идеја које су прокламоване у програму Уједињене омладине српске.

Након ослобођења овога краја у новембру 1918. године оживљен је рад читаоница у Будви и Петровцу. Исто тако, наставило је са радом и друштво 'Слога'. Донета су нова правила ових друштава, усклађена са новонасталом ситуацијом, али усљед тешких материјалних прилика у овоме крају, гдје је харала глад и немаштина, рад читаоница није био нарочито активан. Под називом 'Друштво Читаоница – Будва' месна читаоница је радила све до 1926. године.

Познато је да је послје ослобођења у цијелој земљи дошло до форсирања рада соколских друштава и њиховог постепеног претварања у режимску спортско-културну организацију. У складу са тим програмом у Будви је отпочела акција око спајања

‘Друштва Читаоница’ са ‘Соколским друштвом’. Из сачуване архивске грађе ове двије будванске организације, види се да је до њихове фузије дошло 1926. године. Друштво је добровољно на годишњој скупштини одлучило да се споји и престане са радом као посебна друштвена организација. Цјелокупна имовина Читаонице дата је на коришћење ‘Соколском друштву’. У то вријеме ‘Друштво читаонице’ имало је око 75 чланова који су редовно плаћали чланарину која је износила 5 динара мјесечно. Спајањем са ‘Соколоким друштвом’ нијесу престале функције Читаонице, већ је она и даље постојала у оквиру ‘Соколског друштва’ и радила на ширењу просвјете и културе. Читаоница је имала своје просторије, библиотеку и била је претплаћена на неколико новина. Међутим, активности на ширењу позоришног аматеризма и организовања културно-забавног програма сада су се одвијале преко ‘Српског дилетантског друштва’ које је формирано у Будви 1923. године. Постојао је у то вријеме и ‘Српски тамбурашки збор Будва’. Упоредо са овим друштвима, радило је и хрватско друштво ‘Слога’ са музиком и тамбурашким збором. Као што се ‘Друштво читаонице Будва’ спојило са ‘Соколским друштвом’ 1926, тако је дошло и до спајања Друштва ‘Слога’ са ‘Соколским друштвом’, те је Хрватска читаоница престала да ради као посебна друштвена организација и њена дјелатност је уклопљена у јединствено соколско друштво Будва.

Административном подјелом паштровске општине на двије општине: светостефанску и петровачку, у јануару 1919. године Петровачка читаоница је наставила рад као посебна организација са својим правилима и активностима, окупљајући напредне омладинце из овога краја. Запажен је рад њених чланова у периоду постојања Црвене комуне 1920-1921. године, као и у међуратном периоду. Комунисти су између два рата имали велики утицај на рад ове институције и користили је као једну од легалних форми рада у условима диктатуре ондашњег режима.

Ово саопштење не претендује на цјеловит приказ развоја библиотечке дјелатности на подручју данашње општине Будва из разлога што истраживања на ову тему нијесу завршена до краја.

БУДВА ЧЕКА ИСТРАЖИВАЧЕ*

Посебан повод за разговор са др Миром Лукетићем, научним радником и одборником у Скупштини општине Будва је његова иницијатива са фебруарске сједнице СО о потреби обезбјеђивања средстава за редовно и намјенско финансирање научне дјелатности. Кажемо посебан повод, јер редовних повода је било и има много више, али... Зато смо на почетку разговора за *Приморске новине* замолили нашег саговорника да каже нешто више о својој иницијативи.

Својевремено је у саставу Историјског архива постајала издавачка јединица „Медитеран“ која је иницирала израду три научно-истраживачка пројекта: Културно наслеђе Будве, Екологија, и Развој и перспективе Будве као туристичког центра. У оквиру пројекта Културно наслеђе, била је предвиђена израда више монографских студија о појединим значајним споменицима културе, о личностима из прошлости Будве, о античкој некрополи Будве, о Светом Стефану. Један дио тих задатака остварен је кроз едицију ‘Анали Будве’ у оквиру које су изашле публикације *Средњовјековни статут Будве* (два издања), *Искушења на путу* Марина Биција из 1620. године, *Правно уређење средњовјековне будванске комуне* Жике Бујуклића... Посебна пажња посвећена је издавању извора: штампана је књига *Паштровске исправе II*, а у припреми је књига *Паштровске исправе III*.

Друга област која је била планирана је екологија јер нам се чини да на том плану Будва реално заостаје и да је, конкретно, веома мало урађено на заштити мора и зеленила. Предвиђено је било да се уради студија о заштити мора са анализом стања и предлозима за заштиту мора и обале. Ту је посебно изражен проблем правог нестајања плажа, а највише је угрожена плажа Могрен. Еколошко друштво је било урадило посебни елелорат, али даље ништа није урађено мада ту нијесу била потребна велика средства. Требало је само да се прокрчи поток од тунела до плаже и да се наноси земље

* Преузето из: *Приморске новине*, бр. 389 (1995), стр. 2, разговор водио В. М. Станишић. (Прим. ур.)

и камења усмјере ка плажи. Загађење мора у области Словенске плаже и на неким другим мјестима је очигледно, сваке године региструјемо појаве заразних обољења и ту је неопходно извршити анализу о чему се ради – канализација или нешто друго.

Актуелност трећег научно-истраживачког пројекта: Развој и перспективе Будве као туристичког центра, потврђује се ових дана када се усваја генерални урбанистички план чија је ревизија извршена без аналитичких студија о демографским и другим промјенама које су услиједиле након усвајања претходног плана. Будва се развија у једно огромно викенд насеље и тиме угрожава основно планско опредјељење по коме је Будва зона високог туризма. Истраживања би требала да покажу који су правци развоја Будве, рачунајући и на просторни план Црне Горе. Не смјемо постојеће стање проузроковано ратом и санкцијама да пројектујемо у будућост и на основу тога доносимо закључке с катастрофалим посљедицама.

Будва и читав овај крај су одувјек имали и данас имају посебан значај, како је то давно у *Будванским анализима* записао Крсто Ивановић: „Град Будва, мада мален по опсегу зидина које га окружују, велики је по угледу који ужива“, али како та истраживања провести када у Будви не постоји одговарајућа научна установа?

Ми у Будви немамо специјализовану научну институцију која би провела ова истраживања, али постоји спремност за то Црногорске академије наука и умјетности и Завода за биологију мора из Котора, да се ангажују на истраживањима на подручју Будве. Постоје људи, научни радници, Будвани који живе и раде ван Будве, а воле свој град и завичај и спремни су да се ангажују на реализацији ових пројеката. У свијету је уобичајена пракса да се формирају тимови стручњака којима се повјеравају одређени задаци и они то професионално раде. Такође, у Будви постоји један потенцијал научних и стручних радника који су квалификовани за одређена истраживања и њих треба ангажовати. Посебно истичем да се овај посао треба урадити професионално. Средства не би требало да буду проблем јер су она далеко мања од коштања појединих представа које се доводе у Будву без већег ефекта и убрзо се заборављају. Реализација ових пројеката је од капиталног значаја и на томе се не смију штедјети средства. Сва ова истраживања треба да се реализују кроз монографске студије које у

најбољем свијетлу представљају град и његову градицију. Са овог подручаја имамо истакнуте писце, стручњаке, ствараоце, умјетнике, који су стекли афирмацију ван Будве. Нажалост, ниједна монографија у овом граду није објављена о њима, а ко више од тих људи доприноси афирмацији нашег града?

Ви сте као научни радник доста истраживали, писали и објавили о овом крају. На чему сада радите?

Ја настављам рад на проучавњу историје свог завичаја припремајући едицију 'Свјedoци минулих времена'. Радим на првој књизи која ће садржати 100 портрета личности из прошлости нашег краја од 14. вијека до данашњих дана. Рад на томе је за мене био изненађење због сазнања колико је људи из овог краја у другој половини 19. вијека стекло завидну афирмацију у свијету, прије свега у Русији, Америци и Турској. Књига је растерећена било каквих идеолошких предрасуда у и у њој ће бити представљени људи који су доста значили у свом времену и имали утицај на средину у којој су радили и живјели. Јавности ће тако на једном мјесту бити представљени многи више или мање познати људи из овог краја. На примјер, Стеван Штиљановић, једини српски светитељ из овог краја, Симеон Пишчевић, чувени руски генерал и писац мемоара, Никола из Маина, архимандрит Димитрије Перазић, епископ Кирил Митровић... Прикупљање података о овим личностима је био огроман посао, а доста ми је помогло што је у историји Будве било неколико хроничара који су биљежили догађаје и тиме их спасили од заборава: Крсто Ивановић (17. вијек), Антун Којовић (19. в.), Паво Микула (19-20.в.) и Нико Лукин Перазић из најновијег периода... Друга књига у едицији 'Свјedoци минулих времена' биће о споменицима на подручју наше општине, а и прва и друга књига биће писане научно-популарним језиком.

На крају, шта бисте као афирмисани научни радник из овог краја поручили данас, када много тога није на свом мјесту?

У овим тешким данима који се осјећају мање-више у свакој кући, не бисмо смјели да дозволимо да заборавимо ко смо и што смо, јер народ који нема своје коријене, који не уважава своју

прошлост, нема ни будућност. У периоду демографских промјена дужни смо сачувати многе духовне и материјалне вриједности аутохтоног становништва, и сматрам да нема пречег задатака од отварања археолошког и етнографског музеја. Уз све уважавање институције каква је Град-театар, не може се схватити да град Будва толико година нема музеје и да је Љубишин спомен дом неотворен.

*

Прије 23 године, када је био директор Културног центра, др Миро Лукетић је био иницијатор и један од оснивача *Приморских новина*. За само мјесец дана припремљен је први број. Било је бојазни хоће ли лист моћи изаћи за 13. јул и отварање споменика у Поборима, али је тадашњи Савјет листа, чији је предсједник био покојни Мишо Браило, закључио: када смо могли 13. јула 1941. да сви дигнемо устанак против окупатора, моћи ћемо и за овај 13. јул издати први број *Приморских новина*. И успјело се, а од нашег саговорника смо тражили одговор на питање: *Приморске новине јуче, данас, сјутра?*

Моја жеља је била да *Приморске новине*, што говори и назив, буду регионалне, да одговарају улози коју Будва има у развоју овог краја и црногорског туризма. Сматрам да морају у што већој мјери одражавати збивања у нашој општини, активније указивати на проблеме и подстицати развој нашег краја. Оне не смију изгубити улогу хроничара свога мјеста, али се не смију задовољити само тиме, јер би постале само регистратори, а то не смије да се догоди. *Приморске новине* су током протеклих година више или мање одговориле овом задатку, али чини ми се да два последња броја најављују ренесансу новина и чини ми се да су близу онога што ја лично од њих очекујем. Моја примједба би била на дужину појединих текстова: Мислим да би требало избјежавати дуге текстове који нијесу интересантни за читаоце, а предложио бих да се лист још више отвори за што више људи из туризма, културе, комуналних дјелатности.

ПРИВРЖЕНОСТ ЗАВИЧАЈУ*

Разлога и повода за разговор са др Мирославом Лукетићем никад не недостаје. Проблем је једино вишак питања која се намећу јер са овим истакнутим послеником науке и културе може да се разговара на разне теме уз неизбјежан ризик да се нешто изостави, да се нечему не прида довољан значај. Свјесни тога, покушали смо да од др Лукетића добијемо дио одговора који могу да буду само скица његових сјећања и погледа на досадашњи рад и збивања у којима је активно учествовао и, бар дјелимично, његове поруке шта и како даље. Посебно у нашој општини, а и шире, јер његов реноме научног у културног радника за то даје право, али представља и обавезу.

Прије скоро 30 година, 1972. године, ви сте били директор тада основаног Културног центра који је обједињавао рад културних установа и представљао нови облик организовања културе у нашој општини са тенденцијом ширења на пратеће и сродне дјелатности, Реците нешто више о том концепту, шта је урађено, шта је још планирано, а није остварено, и због чега?

Мило Медиговић, тада предсједник општине и Душко Лијешевић, секретар, позвали су ме да дођем у Будву и будем директор Центра за културу. Прихватио сам позив под условом да ми се дају овлашћења за остваривање новог концепта организовања културног центра и развоја културних дјелатности на овом простору, што је и прихваћено. Полазио сам од неспорне чињенице да је Будва са својом ривјером центар црногорског туризма и у том погледу препознатљиви регион у Југославији и ван ње; из тога је произилазио и захтјев да Будва треба да постане културна метропола на Црногорском приморју. Основу за реализацију тог плана представљало је културно-историјско наслеђе, са античком некрополом, старим градом, Светим Стефаном, манастирима, црквама, објектима

* Преузето из: *Приморске новине* 460 (2001), стр. 6-7, разговор водио Васо М. Станишић. (Прим. ур.)

фортификације. По том концепту Културни центар се развијао, и за четири године мога руковођења постао најјачи центар у Републици. Подсјетићу на неке резултате: отворена је Модерна галерија и галерија Санта Марија; излагали су најпознатији југословенски умјетници и позната имена европске модерне; створена је модерна библиотека са богатим фондом књига; организована је поставка археолошког музеја; формирана је пословница 'Будва концерт' која је дјеловала на простору Црногорског приморја и Дубровника; организоване су *Игре Југа*, добро осмишљена и реализована умјетничка манифестација у приморским мјестима и на Цетињу; Центар је био суорганизатор југословенског фестивала *Дани музике*; формиран је фолклорни ансамб „Кањош“, један од најбољих у Црној Гори; радила је драмска и балетска секција; покренуте су *Приморске новине*, први број се појавио 13. јула 1972. године; формиран је Биро за умјетничко обликовање, са секторима за дизајн, израду и продају сувенира, и друго. Средства информисања стално су пратила и афирмативно писала о успјесима у будванској култури. Желио бих истаћи да је Културни центар у то вријеме запошљавао око двадесетак радника и да смо трећину буџета остваривали од своје дјелатности: 'Будва концерт' је имао највише прихода; приходи од концерата „Кањоша“ такође су били значајни; Биро се самофинасирао; не мала средства добијена су од улазница за представе и обилазак тврђаве, зидина, и слично. Све ове успјехе Културног центра дијелим са драгим људима са којима сам успјешно сарађивао, дружио се и радовао заједничким успјесима.

Тај ваш концепт организовања културе од прије 30 година дјелимично је остварен, а затим трансформисан. Организација културне и информативне дјелатности у нашој општини је и даље актуелна, формирана је и општинска комисија, на чијем сте челу, која треба да припреми одговарајућу анализу на Скупштини Општине и предложи најјелисходнија рјешења, али се на томе касни. Можете ли, укратко, упоредити стање организовања културе у нашој општини прије 30 година и данас, и какво би по вама требало да буде будуће рјешење?

Општинска комисија за оцјену стања и израду програма развоја културе и информативне дјелатности ради у саставу: Бобо

Словинић, сликар, Бобо Митровић, архитекта, Велибор Золак, директор Туристичке организације, др Раде Ратковић, туризмолог, и др Мирослав Лукетић. Комисија је сакупила сву релевантну документацију за израду анализе и предстоји јој студиозан рад на пројекту. До застоја је дошло ради још не дефинисаних односа са наручиоцем пројекта. Пошто се ради о тимском раду који је у току, као предсједник комисије не бих коментарисао стање и давао судове док елаборат не буде готов.

Послије одласка из Културног центра нашли сте се на челу новооснованог Историјског архива у Будви. Није небитно подсјетити како је текло формирање те установе, необично важне за сваки град, и које је све активности она развила. Можда у том смислу посебно треба подсјетити на издавачку јединицу 'Медитеран'?

Кад питате, да укратко кажем о мом одласку из Културног центра, маја 1976, и о формирању Историјског архива. Прву озбиљну идеолошку замјерку добио сам од Партије за то што сам заједно са Бошком Богетићем покренуо иницијативу за издавање југословенског часописа за поезију, под називом *Доба*. Уочи скупа писаца вршен је притисак на мене да одустанем од те намјере; нијесам хтио; секретар општинског комитета добио је задатак да минира скуп и то је, на полицијски начин, и урадио. У књизи утисака, послије скупа, загребачки пјесник Маковић је резимирао идеју записом: „... још није доба, да ово наше доба, има своје *Доба*.“ У *Побједи* је објављено да је у Будви спријечен покушај негирања црногорске културе. Вербални дуел са утицајним чланом ЦК био је повод да се од мене тражи подношење оставке; званично ми је речено, морам да идем са мјеста директора јер нијесам члан Савеза комуниста. Тај захтјев дошао је из Титограда и општинско руководство је то морало спровести. Њима сам захвалан што су ради мене формирали архив и поставили ме за директора. Својим радом успио сам афирмисати архив и сврстати га међу водеће у Црној Гори. Посветио сам се архивистици: учествовао сам са рефератима на научним скуповима; покренуо *Архивске записе*; биран сам за предсједника Друштва архивских радника ЦГ и у

два мандата био сам предсједник Савеза архивских радника Југославије. Част ми је да сам своју приврженост професији показао приликом гранатирања Дубровника; јавно сам устао са апелом за заштиту Дубровачког архива; ишао сам и у Цавтат ради заштите Богишићевог архива. Поред редовних дужности на прикупљању, обради и чувању архивске грађе, наш архив је формирао и издавачку јединицу 'Медитеран' којом сам руководио као главни и одговорни уредник. Било је то златно доба наше издавачке куће. Редакција у саставу: Миро Главуртић, Сениша Јелушић, Бошко Богетић, Мирослав Лукетић, покренула је неколико значајних библиотека, међу којима желим посебно истаћи едицију 'Архе'. Први смо у Југославији превели и издали чувено Јунгово дјело *Снови, сјећања, размишљања*; Шестова *Атина и Јерусалим*, С. Булгакова *Православље*, Берђајева *Филозофија неједнакости* и Паскалове *Мисли*. Запажено је било наше учешће на Београдском сајму књига; наша издања су се тражила и многа самофинансирала. Реорганизацијом архивске службе у Црној Гори архив је изгубио самосталност, 'Медитеран' је прешао у надлежност Културног центра и тамо се угасио.

Тада је планиран и научно-истраживачки пројекат *Развој и ѿрсијектйиве Будве као шуриситичкој центра*, до чије реализације није дошло. Прије шест година ви сте у *Приморским новинама* говорили о актуелности тог пројекта јер је тада усвојен Генерални урбанистички план чија је ревизија извршена без аналитичких студија о демографским и другим промјенама које су услједиле након усвајања претходног плана. Тада сте рекли да се Будва развија у једно огромно викенд насеље и тиме угрожава основно планско одређење по коме је Будва зона високог туризма. Истраживања би требало да покажу који су правци развоја Будве, рачунајући на просторни план Црне Горе. Нагласили сте тада да не смијемо постојеће стање проузроковано ратом и санкцијама да пројектујемо у будућност и на основу тога доносимо закључке с катастрофалним посљедицама. Како данас коментаришете тај ваш став из прољећа 1995. године, односно шта бисте данас рекли о просторном планирању и реализацији тих планова?

Изречене констатације прије шест година актуелне су и данас. Очито је да на нивоу Републике нема усаглашене и добро

осмишљене стратегије развоја црногорског туризма; присутна су два концепта: први, који приоритет даје изградњи нових капацитета; други који нагласак ставља на подизање квалитета постојећих капацитета и са мањим улагањима постизање бржег развоја и већих прихода. По мени, за Будву је овај други концепт много прихватљивији; уклапа се у генерални став да је Будванска ривјера зона високог туризма и да простор треба по сваку цијену штитити. И даље сматрам да је актуелно питање израде научног пројекта о развоју туризма на нашем подручју, уз ангажовање страних експерата. Када је у питању просторно планирање и реализација тих планова, остајем при ставовима које сам као независни одборник износио у скупштини. Једно питање заслужује да га поново поставим: зашто се не води јавна и скупштинска дебата око утврђивања пројектног задатка за сваки урбанистички план? Научно-методолошки приступ у планирању полази од јасно дефинисаног, усаглашеног са вишим планом, пројектног задатка. То је кључ за добро планирање и општина треба да прихвати такав поступак.

Као научни и културни радник ви сте веома активно ангажовани и у јавном, политичком животу наше општине. Између осталог, били сте и носилац листе независних кандидата и одборник у Скупштини Општине гдје сте, лишени партијских директива, заједно са вашим колегама – независним одборницима дали запажен допринос указујући на пропусте и погрешне одлуке скупштинске већине донијете по диктату парламентарних странака. У садашњем мандату СО нема независних одборника. Како из данашњег угла оцјењујете активности и ефекте вашег рада у СО и да ли и даље вјерујете да је могућ нестраначки ангажман у општинском парламенту?

Добро је што сте ме о овоме питали и хвала на лијепим оцјенама о раду независних одборника у општинској скупштини. Радо се присећам те наше друштвено-политичке активности: за непун мјесец дана прије избора 1992. г. дошао сам на идеју да саставимо ванстраначку листу и изађемо самостално на локалне изборе. Листа наших кандидата по многим оцјенама била је најбоља; самофинасирали смо све трошкове везане за изборе;

организовали сусрете са бирачима у Светом Стефану, Петровцу и Будви; издали *Грађанин*, лист независних кандидата и у њему изложили свој програм. Грађани су нам дали подршку и ми смо на изборима добили три одборничка мјеста. Записници са сједница Скупштине трајна су свједочанства о нашем раду: дизали смо глас против дивље градње, уништавања простора, претварања Будве у викенд насеље; гласали смо против урбанистичких планова који су у супротности са генералним планом, и друго; уствари, ми смо били права и, можемо рећи, једина дјелотворна опозиција. За четири године рада наши одборници нијесу потрошили ни један динар из општинске касе. Спремали смо се и за следеће изборе, али је тада јединствени ДПС, у познатом маниру, успио да нас подјели. Зато на основу стечених искустава из рада независних одборника, сматрам да је боље формирати грађанску странку и борити се за њен улазак у општински парламенат. Странка ће имати већа права, већу политичку тежину и јачи утицај на јавно мњење у општини. Грађанска странка нам је потребна као сунце биљу; постојеће партије показале су што могу; резултати нашег стања говоре о томе. Надам се да ће на следећим локалним изборима у Будви новоформирани Грађански савез добити пуно повјерење грађана и преузети одговорност за будући развој наше општине.

Како, уопште, објашњавате и образлажете потребу ангажовања културних и научних радника у политичком животу? Колико такав ангажман доприноси културним и научним радницима и да ли, с друге стране, такав њихов ангажман даје већу тежину и озбиљност у расправи и одлучивању? Односно, да ли ријеч тих људи вриједи више и колико им то користи у њиховом основном ангажману?

Одговор на ово ваше питање захтјевао би ширу анализу, покушаћу одговорити сажето. У првом издању књиге *Ко је Ко у Црној Гори* дали смо анализу страначке припадности научних и културних радника на узорку 544 личности; седамдесет процената изјаснило се да не припада ни једној партији. То је индикативни показатељ о утицају научних и културних радника

у друштвеним и политичким збивањима у Републици; ријетки су афирмисани ствараоци из било којих струка који се директно ангажују у дневној политици, било у власти, или у опозицији. То није добро за Црну Гору; велики научни и стваралачки потенцијал није ангажован у рјешавању економских и друштвених проблема у Републици. Ради упоређења, погледајмо Србију: на челу демократских промјена стоји водећа научна и стваралачка елита те земље: ту су професори универзитета, филозофи, доктори економских, правних, техничких наука, људи познати и признати ван граница земље, стручњаци који говоре стране језике и комуницирају слободно са развијеним свијетом.

Ангажовани сте као члан редакције и уредник за област умјетности у раду на *Енциклопедији Црне Горе*, пројекту Црногорске академије наука и умјетности, на који се већ дуго чека. Било је најављено да ће до краја прошле године изаћи први том, али и даље се касни. Шта, најкраће речено, *Енциклопедија* значи за Црну Гору, како тече рад на њеној изради, с којим се тешкоћама суочавате и када се реално може очекивати појава првог тома?

Енциклопедија је књига знања, скуп поузданих информација о прошлости и садашњости Црне Горе; то је прворазредна културна потреба за њене грађане, незамјењиви лексикон за представљање земље у свијету. На изради концепције, азбучника и на писању текстова одредница ангажовано је више од четири стотине људи – елита црногорске науке. Урађено је доста: азбучници за сва три тома; више од три четвртине текстова за први том. Реално је било очекивати да се први том појави крајем двијехиљадите године, али, нажалост, рад на енциклопедији је морао привремено бити обустављен; Влада Црне Горе је потпуно прекинула финансирање овог пројекта. Зашто је то влада урадила? По моме мишљењу, Влада је подлегла политичким притисцима и захтјевима који су са разних страна долазили да се обустави финансирање енциклопедије. У медијима је вођена кампања против ЦАНУ и оспоравана је и мериторност појединаца ангажованих на писању текстова. Све то је резултат једне дубоке подјељености црногорског друштва, сукоба на политичкој сцени и неизбјежних међустраничних калкулација.

Дакле, разлог за привремени прекид рада на *Енциклопедији Црне Горе* не лежи у науци већ у политици; власт ће одлучити и о даљој судбини *Енциклопедије Црне Горе*.

Када се помене Црногорска академија наука и умјетности неизоставно је питање њеног положаја и односа државних органа после формирања Дукљанске академије наука и умјетности. Како ви то доживљавате и имате ли утисак да је на неки начин у јавности присутно форсирање ДАНУ на штету ЦАНУ?

Црногорска академија наука и умјетности је званични државни, највиши репрезент научне мисли у Црној Гори. Очито је да се на њу врши притисак за сврставање за једну или другу државну опцију. Она то своје несврставање и дистанцирање од дневнополитичких збивања плаћа тиме што јој се ускраћују средства за научна истраживања. То је познати и ефикасан метод политичког притиска. Дукљанску академију наука и умјетности није формирала држава; она се за сада не финансира из средстава буџета; није спорно да њене идеје и активности добијају подршку у државним и другим медијима. Како ће се тај процес даље одвијати умногоме зависи од резултата избора и референдума. Једно је сигурно: уплитање политике у науку штети интересима Црне Горе.

Ви припадате генерацији која је стицајем историјских околности живјела у, да тако кажемо, неколико облика заједничке државе, у којој су тренутно само Србија и Црна Гора. Многе ваше колеге, научни и културни радници, веома су активни и политички дјелују усмјеравајући грађане за једно или друго рјешење државног статуса Црне Горе – наставак заједничке државе са Србијом или повећање степена самосталности до потпуног разбијања федерације и осамостаљивања њених чланица. Како ви то посматрате, какво је ваше мишљење о том битном питању? Чини ли вам се, ипак, да се отворила велика прича која је више формална него суштинска? Односно, може ли се рећи да је доминантан један прилично механички приступ, да се ставља у други план суштина државе и државности, сложеност и узајамност веза и интереса грађана Србије и Црне Горе које, ипак, никад нису биле као везе и односи између било које двије сусједне државе? Предстоје и парламентарни избори који ће према броју

гласова који добију поједине политичке партије бити и значајан показатељ одређења грађана Црне Горе око питања њеног државног статуса. Какво је ваше мишљење о свему наведеном?

Видите, своју националну припадност не изводим и не везујем за државу; из архивских докумената знам да су моји преци Паштровићи од старине били вјере православне и народности српске; дакле, по рођењу ми је то дато и не мислим да будем неко други. Југославија је била моја домовина и ја дубоко жалим за њом; тај осјећај туге јача када размишљам о узроцима њеног распада; о људима који су проузроковали трагедију народа који су живјели у њој; о стању у којем се данас налазимо. Зар нам искуства и посљедице распада Југославије не говоре да се манемо поновног прекрајања граница и све напоре усмјеримо на излазак из тешке економске и друштвене кризе. Нажалост, нуде нам се пројекти који замагљују суштинску проблема; воде нас у подјеле и свађе које могу резултирати несагледивим посљедицама за све нас: примарно је да Црна Гора постане грађанска, правна, демократска и просперитетна држава; проблем столице је за народ мање важан. Велику одговорност сносе људи од науке и струке који злоупотребљавају историјске чињенице и свој научни ауторитет олако жртвују за дневно-политичке циљеве појединих странака. Заиста, најблаже речено, заслужују жаљење појединци, који се ките звањима академика и доктора наука, а у јавним гласилима, посебно на телевизији, сију мржњу, националну нетрпељивост, фалсификују историјске чињенице, показују незнање и брукају себе и оне који их форсирају. Најсвјежије примјере из тог домена видимо на трибини посебног ТВ канала. Добро је што човјек притиском на дугме може промјенити канал. Да вам јасно одговорим на постављено питање: сматрам да треба сачувати Југославију, државу Црне Горе и Србије; редефинисати заједничке односе у духу прве платформе Владе Црне Горе и платформе ДОС-а. Нехватљиво ми је да се данас, послије суштинских демократских промјена у Србији, послије јасних ставова међународне

заједнице о очувању Југославије; последице свих драматичких збивања у нашем окружењу, инсистира на издвајању Црне Горе.

Ви сте у свом радном вијеку радили различите послове, Што бисте посебно издвојили, на коме вам се чини да сте највише дали, који је на вас највише позитивно утицао, који вам је, можда, остао у непријатном сјећању? Иако је ваше име и дјело познато и цијењено у читавој Црној Гори не можемо а да у оквиру тога посебно не истакнемо ваш допринос истраживању и објављивању бројних радова и докумената из прошлости нашег краја. Утисак је да сте у томе били некако препуштени сами себи, да средина није, бар у некој званичној форми, била довољно заинтересована да се та прошлост открије, истражи, објелодани. Дијелите ли то мишљење и како, уопште, процјењујете резултате свог вишегодишњег и вишедеценијског истраживања наше прошлости?

Мој активни радни стаж је био дуг више од педесет пет година; из партизана послат сам на школовање у војну академију у Београд, а одатле, у априлу 1945. у Совјетски Савез. Све до повратка у домовину 1957. радио сам као официр Совјетске армије. Дипломирао сам на Филозофском факултету у Београду: официр је постао библиотекар; књиге су замјениле топове; умјесто војника, моје колеге и сарадници су биле већином библиотекарке. У Централној библиотеци на Цетињу активно сам се бавио библиографским истраживањима и у дружењу са књигом постао добар зналац овог посла. Помогло ми је то да напишем и објавим 1966. године монографију *Будва, Свети Стефан, Петровац*, моју најдражу књигу; услједиле су затим друге књиге и прилози објављени у периодици, од којих би издвојио књиге: *Казивања о прошлости, Туризам у Будви 1918-1941*, и најновија моја књига *Поменик Паштровића*. За завичај је везан мој рад на припремању и издавању два издања *Средњовјековног статута града Будве; Паштровских исправа књ.2; Био-библиографије Стефана Митрова Љубише; Драма и писмама* Крста Ивановића. Тачна је ваша констатација да сам самостално креирао и остваривао програм проучавања историје нашег краја, али, желим нагласити да сам имао финансијску подршку Општине Будва;

без те подршке било би знатно теже објавити књиге. Радује ме и подстицајно дјелује добар пријем мојих књига код наших суграђана. То ми је најдража оцјена дугогодишњег научно-истраживачког и публицистичког рада.

Ви сте, иначе, свестрано активни. Иако сте отишли у пензију, утисак је да вам је радни дан и даље попуњен бројним и разноврсним активностима које, изгледа, подстичу ваш научни рад. Како, дакле, изгледа један ваш дан и да ли вам се такво потпуно коришћење времена чини уобичајеним и очекиваним за пензионерске дане и ваше године. Је ли то, можда, рецепт за нешто што би се могло назвати активна пензија. Ви сте упорни и неуморни у том свом одуживању завичају. На чему сада радите и који су наредни планови?

Знате, бити рођен у Будви, баштинити овај крај за свој завичај велика је привилегија и дуг сваког нашег житеља, старог и младог. Жао ми је само што родитељи не могу уписати својој дјечи мјесто рођења Будва; но, ваљда ће и томе доћи крај и Будва ће добити породилиште, или ће се наћи неко друго рјешење да се у кршеници запише да је дјетету завичај Будва. Мој дуг према завичају траје, приврженост завичају подстиче ме да радим и припремам нове публикације: доста радим на рукопису *Из породичног албума*; у оквиру пројекта 'Духовна баштина Паштровића', који финансира Банкада, са јеромонахом Димитријем Лакићем и проф. Љиљаном Зеновић припремамо књигу *Паштровске исправе - збирка манастира Прасквица*; планирам и ново исправљено и проширено издање моје прве књиге о Будви.

Докле ће трајати моја неуморност и како пролази мој пензионерски дан? По природи сам човјек који воли живот и у њему тражи и налази благодети које га оплемењују, чине га срећним, дају му снагу и вољу за рад; много волим шетњу и природу, башта ми је друга кућа; рибаче са удицом посебно задовољство и одмор; волим да играм и шах; дан ми је испуњен и често кратак да свршим све послове које сам замислио. Све ово одвија се у складном породичном кругу: са супругом, са нашом дјецом и унучадима.

И за прошлост нашег краја, извјесно је, важи правило: што се више сазнаје, види се колико се мало зна. Који су, ипак, периоди досад мање истражени

и обрађени и мање доступни јавности? Да ли таквих 'непознаница' има и у новијој историји?

Не мали је број вриједних публикација и прилога објављених у периодици о нашем крају; посебно бих истакао научне студије о Паштровићима. Међутим, недостају етнолошка истраживања племена Маини, Брајићи и Побори.

Античка прошлост Будве захтјева посебну монографију и ја се надам да ће др Чедомир Марковић ускоро објавити резултате систематских истраживања Будванске некрополе и нових открића после земљотреса 1979. г. За тај период, богаћење научних сазнања могуће је само даљим археолошким испитивањима; то ће бити једна од обавеза будућег археолошког музеја. Средњи вијек је још увијек пун непознаница: прави одговор на многа питања из тог периода можемо наћи једино кроз архивска истраживања, првенствено у Државном архиву Венеције, у архивима Задра, Дубровника, Котора, и путем објављивања збирки докумената. То је дугорочан, високо стручан и мукотрпан посао, који чека млађе стручњаке. Обавеза је историчара да критички преиспитају догађаје из наше новије историје: треба реално сагледати и оцијенити улогу комунистичке партије у периоду између два рата; у народноослободилачкој борби; у посљератном периоду, посебно у вези са резолуцијом Информбироа; утврдити разлоге настанка и развоја четничког покрета у нашој општини. Вријеме црно-бијелог приказивања прошлости је за нама; правог помирења и опроштаја нема док се не утврди историјска истина о злочинима над невиним жртвама на било којој страни.

Када смо разговарали прије шест година ви сте у *Приморским новинама* нарочито истакли да не смијемо да заборавимо ко смо и што смо јер народ који нема своје коријене, који нема своју прошлост, нема ни будућност. У том смислу нагласили сте да нема пречег задатка од отварања археолошког и етнографског музеја. Доста се радило, покушавало, али, ипак, Будва у овом тренутку још нема музеј. Какав је ваш коментар?

Са помпом смо испратили двијехиљадиту годину; не са мањим слављем дочекали улазак у нови миленијум, потрошили

за то велика средства, а музеје отворили нијесмо. Може ли бити веће деградације културне политике од тога; људи који је на нашем простору креирају и одлучују нека дају одговор.

Шта бисте посебно истакли из свог досадашњег рада, на које дјело сте најпоснији, до чега вам је нарочито стало у наредном периоду, за шта бисте посебно жељели да се што прије појави пред читаоцима?

Када човјек зађе у године, сјећања на минула времена навиру; нормално да покушава свести рачуне сам са собом; пита се, што је урадио, што није, по чему ће га људи памтити и помињати. Колико су трајне вриједности мојих књига о завичају показале вријеме, тај суд је пресудан и ја се њега не плашим. Завршићу библијском истином коју сам у животу поштовао: „Боље је име добро, него богатства много“.

ПРАВОСЛАВНА БАШТИНА

ИСТОРИЈАТ МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ*

Читајте и листајте странице о манастиру Прасквици. Ријечју и сликом сазнаћете коријене свога постојања, свога бића, праћедовске вјере, језика и обичаја. Знаћете да су вјекови нашег опстајања на паштровској земљи повезани са настанком и трајањем овог светилишта.

ИЗВОРИ И ПРЕДАЊА О НАСТАНКУ МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ

Најстарији писани извор о Паштровићима – чувене Паштровске привилегије – сежу у далеку прошлост: потичу још од цара Диолимпијана; потврђиване су од многих других несловенских владара и од српске династије Њемањића. Ваљда нема краја у којем је више развијен култ Њемањића: манастири, цркве, многи топоними и сачувана предања – свједочанства су тога доба. Фреско сликарство у црквама незамисливо је без ликова светитеља из лозе Њемањића, најчешће су то ликови Стевана Њемање, Светог Саве и цара Душана, који је Паштровићима додијелио и племство... Традиција у форми предања, која се овдје с кољена на кољено преноси, живи вјековима.

Зато не чуди да је и народно памћење о настанку Прасквице – култног светилишта, као и других паштровских манастира – живо, да потиче из старине, да се везује за доба српског царства, за његове високе домете, за Светог Саву – оснивача српске православне цркве.

* Текст је, са варијацијама, објављен више пута са истим или сличним насловом. У овом издању је начињен покушај да се изложи најцеловитија верзија. (Прим. ур.)

Када је Манастир основан, ко му је ктитор, како је живио вјековима, како преживио многе недаће и страдања кроз која је, заједно са народом, пролазио?

О свему томе доста се зна: објављивани су извори, посебне публикације, многи научни чланци и расправе, забиљежена су и предања, али има још непознаница у историји манастира.

На основу резултата истраживања више аутора ово је покушај да се многи знани и мање знани и доступни подаци протумаче, оцјене и преточе у цјелину приказа историјата Прасквице.

За крајолик Паштровића Стјепан Митров Љубиша каже: „Збиља бих рекао да се природа овдје играла, када је своје чудесно дјело на махове стварала.“ Паштровска села, манастири, цркве – цијело то народно градитељство прилагођено је човјеку и за човјека; уклапа се у природни пејсаж; то су присојна станишта, са извором воде и невеликом земљом за обраду.

Извор назван Прасквица, који је име добио по укусу праскве, бијаше и један од разлога да се у његовој близини подигне манастир и тако назове. А мјесто – пропланак окружен стогодишњим маслињаком, изнад градића Свети Стефан, од старине је средиште живота Паштровића. Двије цркве, конаци, зграда са ризницом и библиотеком, стара школа, гробље парохијана и калуђера – чине манастирски комплекс, некада опојасан заштитним зидом.

За мању цркву посвећену Св.Тројици предање каже да је подигнута 1050. године; више аутора сматрају да је то датум оснивања манастира. Спорна је у науци и повеља српског краља Милутина из 1310. године, којом је даривао манастире Прасквицу и Градишта. У паштровским исправама она се помиње два пута: Паштровски збор је 30. маја 1634. и 11. јуна 1678. године потврдио Прасквици и Градишту сва права која им проистичу из хрисовуље краља Стефана Уроша и његове мајке Јелене. Значи, Паштровићи у то вријеме нијесу сумњали у исправност ове повеље, поштовали су је, манастирима су на основу ње плаћали дажбине. Да је спски краљ Урош II потврдио даровницу своје мајке Јелене, којом је нека села поклонила манастирима Прасквици и Градишту, тврди и познати историчар Д. Фарлати у *Илирику*. У литератури се оснивање Прасквице везује и за Стефана Штиљановића, посљедњег паштровског кнеза и светитеља. Међутим, за тај Љубишин податак, наведен у приповијести *Скочићевојка*, нема утемељења изван ње.

ПОВЕЉА БАЛШЕ III О ОСНИВАЊУ ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ И МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ

Феудална властела Балшићи, у другој половини четрнаестог и првих двадесетак година петнаестог вијека, владала је у Зети и на Приморју. Главно упориште им је било у Будви, која је у то вријеме често мјењала господаре. Сукобљавали су се са Црнојевићима, ратовали су са Млечанима, склапали савезе са Турцима – све у тежњи да прошире своје посједе. Најистакнутији феудалац међу њима био је Балша III, владар Зете од 1403. до 1421. године. Паштровићи су били под његовом влашћу и он им је, повељом издатом 1413. године у Будви, даривао земљу за оснивање цркве св. Николе и манастира Прасквице. Оригинал повеље, писан на српском језику није сачуван. ‘Словенски канжелијер’ Стефан Калађурђевић, превео је увод повеље на латински, а садржај на

италијански језик и тај превод и препис је заведен и овјерен у Котору у нотарским књигама 1438/39. г. Овај текст је познат јавности; више пута је преписиван и објављиван. Први га је објавио Константин Јиричек 1892. године у *Споменику* Српске Краљевске Академије у Београду. Други препис Балшине повеље, пронашао је и објавио 1955. године у *Историском часопису* у Београду Петар Шеровић. Ради се о тексту повеље на српском језику који се налазио у власништву кнеза Камила Бечића. Бечић га је 1728. године дао јавном тумачу за словенски и српски језик у Херцег Новом Петру Фонтани, да га преведе на италијански језик. Превод повеље је потврдио ванредни провидур Антонио Бембо 1729. године и оригинал је враћен власнику. Шеровић је извршио анализу овог текста са Калађурђевићевим преводом који је објавио Јиричек и констатовао одређене разлике у садржини. Божидар Шекуларец је у књизи *Дукљанско-зетске повеље*, издатој 1987. године, детаљно разматрао језичке и садржајне елементе повеље; поред факсимила преписа из Историјског архива Котора, први пут је објављен превод повеље на савремени српски језик, који је урадио мр Милан Ристановић из Београда. Текст превода гласи:

„У присуству племенитог и преузвишеног мужа, господина Албана Сегреда, под пресвијетлом управом Венеције, пречасног кнеза и капетана которског, уз присуство грађана града Котора, те уважених поротних судаца, господина Драгона де Луке, господина Матеа де Безантис, те господина Луке де Јоко, уз присуство калуђера Пајсија, његовог пречасног оца господина Данила, калуђера, игумана манастира Светог Николе Паштровског, те уз (присуство) осталих калуђера поменутог манастира (поименично), усуђујемо се предочити префекту, преузвишеном господину кнезу и капетану и суцима једну привилегију учињену реченом манастиру од стране господара Балше, садашњег господара Зете, у чијој се личној повељи садрже посједи и дарови реченом манастиру, уз молбу његовој преузвишености да нас удостоји својег допуштења да

ову привилегију региструјемо у општинском магистрату, у општинским катастарским књигама на вјечна времена (тако већ никако), како не бих ову привилегију изгубио, јер је божја воља да се иста (привилегија) у законитом посједу манастира нађе. Ову достојну и часну молбу преузвише-ни и племенити кнез и капетан и суци прихватише налажући Стефану Калађурђевићу, словенскоме канжелијеру, да исту привилегију са словенског на латински преведе, налажући мени, Иоану де Лука, которском општинском билежнику (нотару) да исту привилегију коју је речени Стефан, канжиљер словенски превео, од ријечи до ријечи препишем и у званичној форми редигујем и потврдим мојим знаком и именом. А привилегија која се јавно објављује јесте ова:

Текуће 6900, индукције седме, при шестом кругу сунца и при шестом кругу мјесеца. Учини милост милостиви господар Балша милошћу божјом господар Зете са својим племенитим Паштровићима мјесту Свети Никола у Паштровићима, на мјесту званом Прасквица, са Николом Ра(д)осављићем и његовим братом Радичем, са Вукашином Бечићем и његовим братом Радаљем, са Десином Анријићем који су ... поклонили поједине комаде зирата у власништво Светом Николи за оснивање и изградњу цркве Светог Николе, а за упокој њихових душа у царству небесном када судњи час дође. Први комад земље на коме је подигнута црква, Светог Николе. А испод цркве комад зирата на коме се подиже виноград. А испод реченог винограда још један комад зирата који се граничи са водом званом Прасквица све до Великог потока. Трећи комад зирата испод Миришта. Четврти комад зирата испод Јазина. Пети комад зирата по имену Жабљак. У коју цркву речени господар Балша постави свога калуђера и монаха Данила који ће чувати цркву и црквена добра до краја свога живота, а последије смрти реченог монаха Данила нека се стара онај који се у реченом манастиру буде затекао,

а кога кумимо богом да речени манастир чува и да се о њему стара заједно са осталим калуђерима који се у њему буду налазили. А таква бијаше воља и заповијед господара Балше и његових великаша и његових калуђера и монаха Данила. А ако се неко усуди да прекрши ову нашу благословену повељу, да батали, разори или учини каквог зла реченому манастиру, или онима који се у њему буду налазили, нека га стигне кастиг од господа Бога и његове милостиве матере, часне дјевице Марије, и Светог Јована Крститеља, и дванаест апостола и сабора светих отаца што се Никејци рекну, и свих светих. И сувише да буде присиљен платити казну градском вијећу триста перпера. А ако дође когод (с намјером) да учини какво добро манастиру Светог Николе, нека га благослове сви свеци горе поменути. Амин. А ова благословена повеља бијаше учињена у Будви на пет дана прије рођења господа нашега Исуса Христа. Присутни бијаху: Ђурђе Ђурашевић, војвода кнеза Балше и његов син Ђурашин, и поклисар господина Сандаља по имену Алекса Паштровић који се затекао код господара Балше, Которанин Ламбро Пучановић, Паштровић Дабижив Алексић из Будве, свештеници Бјеладин и Медоје и Радич Крекшић, Мароје Живковић, Стојан Радостић и сви остали Будвани. А извршилац овога бијаше пресвијетли војвода Ђурђе Ђурашевић. По наређењу господара Балше написао биљежник Деско.

А уза све то ја, господар Балша изражавам благодарност монаху Данилу да буде благословен и крепак, и да је знано свима и свакоме како је монах са осталом калуђерском и монашком братијом купио у Рудоње Митровића комад земље за четрдесет перпера вољом и милошћу господара Балше. А овоме бијаше присутан Вукашин Бечић са сином Љешом, Тодор Ђурђевић, и Паштровић Никола Радосављић са сином својим Алексом, Иван Мартиновић са својим сином Рајком, од Будве бијаше присутан Радич Кркшић, Ђураћ Турић са сином

Николом и Стојан Радостић са својим сином Дабиживом, Нико Букумира са својим сином Јоном, Станац Бјелиновић са својим сином Живком. А ови комади зирата налазе се, један у Пресину, а други у Спилама. А поред тога, да је знано свима и сваком како ја, калуђер и монах Михаило остављам своју ћелију и виноград послјије моје смрти манастиру господина Светог Николе монаху Данилу и осталим калуђерима гдје почива тјело моје. Овоме бијаху присутни Нико Букумира, Стојан Радосић Верле(?) Бубчић, Дабижив Мастројевић, Радинус Михаљић (или Микалић), Богоје Ковач (ковач), мајстор Вукота. Ову благословену повељу ја, господар Балша потписујем и потврђујем на вјечна времена.

И још нека је знано свима и сваком како дође Јерослава са својим кћерима у посјету манастиру Светог Николе и предаде поклон реченом манастиру Светог Николе један комад зирата од своје властите баштине, а речени зират се зове Просија. Речени зират нека буде (прилог) у славу Светог Николе и његових калуђера, а од душе наших на вјечна времена, Овоме бијаше присутан Никола Паштровић са својим сином Алексом, Хрвоје Новаковић са својим сином Вукотом, Кањош са својим сином Радоњом, Остоја Станановић са својим ...“

(недостају два листа у препису)

Балшина повеља о оснивању цркве Светог Николе у Прасквици представља једини сачувани правни акт о оснивању манастира на нашем простору. Садржај Балшине повеље даје аутентичну слику средњевјековног живота Паштровића, указује на старину њихове племенске организације; указује на друштвене односе, улогу православне цркве и однос народа према њој. Са етнолошког становишта, помињањем већег броја имена личности, њихових звања, повеља пружа драгоцене податке о српском поријеклу Паштровића, њиховом језику, писму и традицији.

ЈУРИСДИКЦИЈА НАД ПАШТРОВСКИМ МАНАСТИРИМА

Свети Сава – најмлађи Њемањин син, оснивач је Српске православне цркве. Васиљенски патријарх Манојло је у другој половини 1219. године именовоа Саву за архиепископа свих српских и поморских земаља. Сава је основао Зетску епископију са сједиштем у манастиру Светог Михаила на Превлаци код Тивта; ту се налазила преко двије стотине година. Од средине 15. вијека сједиште ове епархије се помјера у Будву, затим у Пречисту Крајину, Манастир Врађину, Манастир Светог Николе на Ободу, и одатле на Цетиње. Цетињска митрополија је најстарија епархија Пећке патријаршије.

На црквеном сабору у Печују, 1700. године Данило Петровић је посвећен за владикау. Ни он ни остало православно свештенство све до 1708. године, нијесу признавали пећког патријарха Грка Калиника. За Данила је Арсеније III био једини законити патријарх српског народа. Приликом посвећења патријарх Арсеније III издао је владици Данилу синђелију којом је утврђена јурисдикција цетињског митрополита и ту су побројана сва мјеста: Црна Гора, Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Луштица, Бар, Скадар, Улцињ, Подгорица, Жабљак, Зета, Кучи, Братоножићи, Бјелопавлићи и Пипери.¹

Укидање Пећке патријаршије 1766. године утицало је да се у Црној Гори осамостали Цетињска митрополија са јаким ослоном на Русију. Али, њени митрополити су себе сматрали за представнике српске православне црквене власти, носећи титулу егзарха српског. То значи, да су послје укидања Пећке патријаршије преузели примат и одговорност за цркву у тешким временима турског ропства. Митрополити из породице Петровић до 1851. године уједно били су и световне вође народа. Надлежност Цетињске митрополије простирала се на Боку Которску док Наполеон није срушио Млетачку Републику.

¹ *Историја Црне Горе*, књ. 3, т. 1, Титоград, 1975, стр. 250.

Када су се Паштровићи добровољно 1423. године ставили под Млетачку власт, православни живаљ се залагао да и даље остане под духовном влашћу Цетињске епархије. Иако је Млетачка власт у Далмацији настојала православне Србе поунијатити, стављајући њихову цркву под власт 'Филаделфиског' архиепископа, православним у Боки Которској дозвољено је да не мјењају црквене поглаваре. Ипак, надлежности црногорских владика биле су ограничене. Венеција је имала право да потврђује или оспорава избор управитеља манастира од стране цетињских владика, да се мијеша у њихове одлуке, да коначно пресуђује у споровима. Утицај црногорских митрополита у Приморју нарочито је велик у вријеме световне и духовне владавине митрополита из куће Петровића. Њихов боравак у Стањевићима и Подмаинама, надомак Паштровића, омогућавао им је да остварују честе и непосредне контакте са народом и духовенством, да мире завађене, да посредују у споровима, да рјешавају честе сукобе Паштровића са граничним црногорским племенима. Паштровско духовенство је рукоположено од стране црногорских владика. У то вријеме и везе са Пећком патријаршијом нијесу прекидане; почетком 1749. године долазио је у Паштровиће пећки патријарх Атанасије, боравио у Прасквици, покушавао да обиђе и православне цркве и народ у Боки Которској, али су млетачке власти предузеле опсежне мјере да га у томе спријече.

У вријеме владавине књаза и краља Николе, два Паштровића: Висарион Љубиша и Кирило Митровић, именовани су за црногорске владике.

Од свих паштровских манастира, Прасквица је увијек била у центру догађања, као средишни и главни манастир; архивски документи и други извори то потврђују. Међутим, у историјату Праскице било је више драматичних тренутака, изазваних неслогом и суревњивошћу свештенства, запостављањем монашких канона живљења, утицајем спољних фактора, неимаштином.

Када се приказује живот у нашим манастирима треба имати у виду да они ни из далека нијесу били само мјеста испосничког монашког живота – напротив; наши манастири су били и остали

парохијска средишта, чувари вјере, језика, обичаја, националног бића; ту су радиле школе, уз манастире су постојала гробља, калуђери су учествовали у свакодневном животу пастве; били укључени у световне догађаје, чак и руководили њима; преко својих имања били су и економски повезани са парохијанима.

Крајем осамнаестог и почетком деветнаестог вијека, у историји манастира Прасквице главну улогу је имао архимандрит Сава Љубиша. Спор је настао када су 1777. године неки чланови Збора паштровског предложили да се за новог игумана манастира постави калуђер Сава Љубиша. Владика Сава Петровић их је послушао, именовано Саву за старјешину Манастира и произвео га у чин архимандрита. Међутим, дио Збора и народа се побунио против ове одлуке. Владика Сава је признао да је погријешно, да је био обманут, да је без провјере на тако одговорно мјесто поставио 'недостойно лице' и зато је своју ранију одлуку поништио. За новог игумана Прасквице Сава је поставио Петронија Круту, старјешину манастира Градиште. Али, ни ово именовање није задовољило мјештане, јер су тражили да игуман буде из њиховог краја. Сава је удовољио њиховој вољи и за новог старјешину поставио Ђорђа Маркићевића, сабрата манастира Прасквице. Због противљења Љубише да испоштује митрополитову вољу, он га је рашчинио; слао је посланике код провидура, предлажући му да пошаље „војнике који би избацили из манастира Прасквице опакe људе који су са поменутиm Савом заузели овај манастир“. Иако у годинама, владика је долазио у Паштровиће, покушавао да их помири, али није успио одстранити Љубишу из Прасквице. Очито је да су Паштровићи били подјељени око Љубиша; да је он имао не мали број својих присталица које су игнорисале Банкаду и владичине одлуке. Тако су се и Љубишине присталице обараћале провидуру, молећи га да не вјерује калуђеру Маркићевићу; да је он подмитио суће и неке Паштровиће, који нападају Љубишу, „којега сва комунитад зна и познаје находeћи га чесна и добра“.

Таква ситуација пријетила је да дође до крвопрлолића. Потвђује то и писмо новоименованог игумана Маркићевића, упућено провидуру у Котору у којем описује опасну ситуацију у

Паштровићима и каже да га је Љубиша хтио убити. Генерални провидур је потврдио именовање Маркићевића за игумана Прасквице и о томе обавијестио владика Саву, наводећи да, ако се Љубиша покаје, може остати у Прасквици. Више од године дана трајала је ова смутња око именовања игумана Прасквице.

Из сачуваних докумената види се да је Сава остао у Прасквици, јер је, као игуман, 1783. године, ишао у Русију и тамо добио помоћ руског двора за манастир.

Пет година касније, 1788. године, архимандрит Сава Љубиша је постао жртва Инквизиторског суда у Венецији. Било је то вријеме када је слабила моћ Млетачке Републике, а јачала моћ политичке полиције и инквизиторског суда. Сава је оптужен за везе са делегацијом која је у име Русије и Аустрије дошла у Црну Гору да организује борбу Црногораца против Турака. Два Љубишина писма која је упутио овој делегацији била су главни разлог да је Љубиша био оптужен, ухапшен и изведен на суд. Калуђери Спиридон Кажанегра, Петроније Давидовић и Димитрије Љубиша теретили су Саву, а нарочито је о њему негативно свједочио Лука Кажанегра. Свједоци су тврдили да је Сава рђав човјек, да је „списао и расуо манастирска добра, да је агитовао да Паштровићи не служе у млетачку морнарицу“, и друго. Сава је држан у затвору у Венецији све до фебруара 1789. године. Инквизиторски суд је пресудио да Саву конфинира у манастиру Св. Архангела на ријеци Крки.

Паштровске судије и Банкада заузимали су се 1790. године код млетачких власти да се Сава ослободи пошто је био оклеветан „од нечасних људи“. И митрополит Петар I је писао генералном провидуру молећи га да се Сава ослободи наводећи у писму: „Видећи да се паштровски манастир Св. Никола у Прасквици налази у потпуно лошем стању, пошто је остао без свога управитеља Саве Љубише“. Међутим, Инквизиторски суд није удовољио овим захтјевима и Савино заточеништво је трајало све до 17. априла 1793. године, када је ослобођен и када се вратио у Прасквицу. Већ 1794. године владика Петар I пише писмо архимандриту Сави и осталом свештенству, „благородној господи, суђам, војводама и

свим старјешинама од поштенога Збора Паштровскога“, у коме их моли и заклиње да заштите старце Дивановиће од крвне освете. На крају писма владика пише: „И ко послуша да му Бог да здравље и мир и добру срећу, који ли не послуша, и Богу се убоити неће, такви од силнога и страшнога Имена Божја, да будет проклет, и да му погине свака срећа и сваки напредак од његова дома, и да зло са свијем домом од крепке деснице Божје погине; а правим и послушним да будет Бог у помоћ“. Да је владика Петар у то вријеме подржавао Саву Љубишу свједочи и признаница којом владика Петар потвђује да му је Сава 8. јуна 1805. године вратио 40 талијера које му је био позајмио. Касније је дошло до промјене у односима између Саве и владике Петра. Свеједочи о томе владичино писмо Црмничанима у којем захтјева од њих да не дају уточиште одбјеглом архимандриту Сави из Прасквице. И у писму Орловићу 1818. године владика лоше пише о Сави.

Митрополит Петар I посвећивао је доста пажње паштровским манастирима, нарочито Прасквици. Забиљежен је његов боравак у Прасквици, децембра 1795. године, када је из манастира писао заповједнику Боке и Албаније, Марку Зорзију, молећи га да утиче на Јакова Стефановића из Будве да му донесе кандила која је купио у Дубровнику. Године 1800. владика Петар I пише о калуђеру Димитрију из манастира Прасквице, о његовим злим дјелима ради којих је из манастира прогнан. „Његова самовољства јест спорна његовога калуђерскога званија и његова дјела јесу толико нескладна, да по законима црквеним има бит лишен свакога манастира и свештеничке власти, како смутљивац и преступник устава манастирскога и својега чина“, наводи владика у писму.

Бригу за бокешко свештенство Петар I је исказао и у посебној Дијецезалној окружници коју им је упутио 1808. године. Митрополит пише: „Међу многе неуредности находи се веома худи и неприлични обичај од давних времена укоријењен, да попови од ове Епархије иду оружани једнако као и мирски људи, и да не-имаду на себе ни једнога свештеничкога знака, по којему би се могли препознати у свештенички чин ...“ Даље Митрополит захтјева да попови не смију бријати браде, да међу собом у љубави

живе, а ако га не послушају да оставе епитрахил и свештеничку службу. О стању свештенства у Паштровићима у то вријеме сведочи и одлука коју су донијели Тудоровићи, Близикуће и житељи Светог Стефана, да за свештеника изаберу Крста Љубишу, унука попа Франа Љубише, који жели да буде поп, пошто му је ђед остарио. Одлуку су упутили владици Петру 1790. године из Светог Стефана, а потписали су је Илија Лукетић, Нико Рађеновић и Раде Вукчев; канцелијер је био Јово Кажанегра.

Наполеоновим декретом од 19. септембра 1808. године, у Далмацији је установљен један православни епископ. Царевом одлуком од 26 марта 1810. г. на то мјесто именован Венедикт Краљевић, а за Краљевићевог посебног викара за Боку Которску – архимандрит Герасим Зелић. На скупштини свештенства Далмације и Боке у Шибенику са захвалношћу је прихваћена и поздрављена Наполеонова одлука.

Од тог датума паштровски манастири су изузети из јурисдикције Црногорске митрополије. Архимандрит Зелић је поднио оставку на мјесто викара, па је Краљевић постао епископ и за Боку Которску. Одласком Француза 1813. године Бока је била подијељена на присталице Аустрије, које је подржавао епископ Краљевић, и присталице Русије које је водио владика Петар I. Одлуком великих сила Бока Которска је додијељена Аустрији, која је потврдила епископа Краљевића као епарха Далматинског, а тиме и његову надлежност над паштровским манастирима.

Сукоб Стефана Митрова Љубише, бокешког заступника у Царевинском вијећу у Бечу и предсједника Далматинског сабора са епископом Кнежевићем, који је замијенио Краљевића, подстакао је бокешко свештенство да траже од Беча оснивање посебне епархије. На скупштини свих бокешких свештеника одржаној 1868. године на Сутвари одлучено је да се одвоје од Далмације и да се оснује посебна епархија за Боку, Дубровник и Спич. Послије завршеног Бокелског устанка, 1870. године, под утицајем С. М. Љубише, цар Фрањо Јосиф је удовољио захтјеву бокелског свештенства и основана је Бококоторско-дубровачка и спичанска епархија, са сједиштем у Котору. Самостална Бококоторска епархија, заједно

са Далматинском епархијом ушла је 1874. године у састав Буковинско-далматинске митрополије. За првог епископа Бококоторске епархије именован је Герасим Петрановић. Новопостављени епископ Петрановић, послје устоличења, учинио је прву званичну посјету Паштровићима у јуну 1873. године. На коњу је стигао у Прасквицу, „гласовити и богати“ манастир и ту је преноћио; посетио је Режевиће, Брда и Кастел Ластву. Његов долазак народ је пропратио великим одушевљењем и у свим мјестима у Паштровићима приређен му је свечани дочек.

Паштровски манастири налазили су се у саставу Бококоторске епархије све до њеног укидања 1931. године. Посљедњи епископ је био Кирило Митровић. Укидањем ове епархије паштровски манастири су, послје више од сто година, враћени у окриље Црногорско-приморске митрополије, једне од четири митрополије Српске православне цркве.

ПОКУШАЈ ПРЕВОЂЕЊА ПАШТРОВИЋА НА КАТОЛИЧКУ ВЈЕРУ – УНИЈАЂЕЊЕ

У седамнаестом вијеку долази до појачане активности Римске курије да, преко новосноване Конгрегације за пропаганду вјере, ради на стварању уније. У првом плану био је покушај покрштавања Паштровића и унијађење.² Разлога за то је било више: Комунирад се налазила под влашћу Млетачке републике, која је подржавала унију; Паштровићи су били гранична област према Туској и Црној Гори; у Кастел Ластви (данашњем Петровцу) постојала је мања католичка енклава, са црквом св. Вида, гдје је привремено боравио и барски бискуп; у Паштровићима је било

2 О покушају унијађења Паштровића детаљно је писао Јован Радонић у студији *Римска курија и југословенске земље од XVI-XIX века* (1950), као и Марко Јачов у два тома исписа докумената из Ватиканског архива у издању Српске академије наука и уметности, те Милосав Ђоковић у раду „Игуман Јосиф из манастира Градиште и унија“ (2018), и други аутори.

неколико православних манастира са калуђерима и бројним црквама, а православље утемељено на традицији Њемањића и светосавља, па је зато највећа пажња била усмјерена на придобијање калуђера Прасквице и Градишта за унију. Рачунало се да су Паштровићи економски повезани са Венецијом, да уживају повластице у трговини и да ће и из тих разлога лакше прихватити унију. Курија је сматрала да ће преко Паштровића моћи да шири утицај на црногорског владику, и шире. Погодовала је и ситуација у српским земљама које су биле под влашћу Турака. За постизање овог циља Курија је одредила посебне мисионаре; у акцију су укључени которски и барски бискупи; издвојена су и давана финансијска средства и друге погодности онима који би се изјаснили да прихватају унију.

Увид у документа Ватиканског архива, која је исписао и објавио Марко Јачев, и истраживања Јована Радоњића, говоре да су неки извјештаји бискупа и мисионара о унијаћењу Паштровића нетачни, да су писани са тенденцијом да оправдају неуспјех у покрштавању или унијаћењу Паштровића. Римска курија је за то одобравала новац и требало је правдати трошак и приказивати успјех, иако га у суштини није било.

Почетком седамнаестог вијека надбискуп барски и примас српски Марин Бици водио је велику акцију да придобије Паштровиће да пређу у католичку вјеру. У извјештају који је поднио папи Павлу V наводи: „У дијецези барској према будванској страни уз море постоји народ Паштровића који броји више од 5.000 душа, готово све самих шизматика, поданика Млетачке републике ...“ Бици тврди да их је успио придобити да приме католичку вјеру, нарочито њихове калуђере, али је у међувремену стигао патријарх српски и пошто су Млечани забранили Паштровићима да га приме, он се вратио у Пећ и по једном калуђеру послао проклетство на њих, ако промјене вјеру. Посланство које су Паштровићи послали у Венецију са молбом да им се дозволи да пођу у Рим омео је католички свештеник Скоровео – Бицијев противник. У извјештају бискуп наводи да су и под пријетњама Паштровићи остали у вјери којој су били.

Неуспјех бискупа Биција није прекинуо започети процес, само се сада умјесто покрштавања акција усмјерила на унијаћење. Которски бискуп Вићентије Бућа у опширном извјештају Конгрегацији из 1635. године пише да је ишао у Паштровиће да утаничи унију са тамошњим Србима. Дочекали су га „игуман манастира Светог Николе у Прасквице, Ђорђе, свештеник Никола Стефанов, и неки други калуђери“. Он је Паштровиће разврстао у три групе: 1. Оне који су жељели да остану под управом цетињских епископа; 2. Оне који су жељели да дођу под управу филаделфиског архиепископа у Венецији; 3. Оне који су жељели да признају папу за врховног поглавара у цркви, али да дођу под непосредну управу филаделфијског архиепископа у Венецији. У прве двије групе бискуп је сврстао вјернике, а у трећу свештенике и „неколико вјерника“. Каптол которске катедрале са канонцима и архиђаконима потврђује 1636. године да је которски бискуп два пута ишао у Паштровиће да агитује за унију и да је имао велике трошкове.

Из докумената се види да је било појединачних примјера вербалног прихватања уније од стране неколико калуђера. На примјер, у једном извјештају из 10. XII 1635. године стоји да мисионар Ђорђе Вушковић жели да преведе на унију тројицу српских православних старјешина из Паштровића: Ђорђа Куљавића, игумана (ради се о Ђ. Куљачи. *Прим. аут.*), Стевана Вукашиновића и Андрију Руса, са њиховим породицама.

Которски бискуп 11. IV 1636, поново извјешава да је превео православне Србе у Паштровићима на унију; да су недавно код њега долазила два члана њиховог савјета и четири калуђера.

У извјештају послатом Конгрегацији 12. VI 1637. године которски бискуп Вићентије Бућа извјештава да је око 7.000 православних Паштровића преведено у римокатоличку вјеру. Да су ови подаци нетачни потврђује и писмо Збора Паштровића упућено 21. VI 1637. године својим амбасадорима у Венецији, у којем их обавјештавају да није тачна тврдња которског бискупа да је долазио у Паштровиће да преговара о унији. Писмо је потврђено сувим печатом, а што је нарочито важно, ово писмо је упутио Конгрегацији у Риму мисионар Леонардис, док се бискуп Бућа

налазио у Риму. На унијаћењу Паштровића радио је и барски бискуп Андрија Змајевић, али ни он није имао успеха у томе.

Мисионар Франћеско де Леонардис, поријеком из Трогира, највише се истицао у покушајима унијаћења, предлажући Конгрегацији низ конкретних мјера: именовање посебног унијатског епископа за Паштровиће; школовање ученика у Риму; отварање школе за дјецу у Светом Стефану; изградњу католичке цркве, и друго. Карактеристичан је његов први извјештај Конгрегацији, који је послао из Паштровића 14. III 1637. године: „Представници народа су се састали са де Леонардисом 13. марта 1637. Тада им је он говорио да би своју послушност Светој Столици могли испољити исповједањем римокатоличке вјере, која је утврђена на флорентинском унионистичком сабору, напоменувши им да не мијењају свој обред у богослужењу. Они су му на љубзан начин одговорили да не би било пожељно да римокатолички свештеници служе у српским црквама. Такав одговор изазвао је код де Леонардиса подозрење, јер између 60 православних цркава у овом крају има само једна римокатоличка. Леонардо сматра да би било пожељно да се у једном тамошњем селу подигне римокатоличка црква ...“ Исте године де Леонардис јавља да у Паштровићима има око 700 српских православних и 24 католичке породице. Он каже да је народ јако привржен својој вјери; предлаже Конгрегацији да папа хиротонише калуђера Јосипа за унијатског епископа, који ће опслуживати и друге крајеве. Конгрегација је одговорила мисионару 25. VII 1637. да му на мјесто Книњанина, за мисионара одређује калуђера Јосифа са годишњом платом од 20 скуда. Саопштавају му да ће разговарати са папом да хиротонише Јосифа за унијатског владику, као и да у колеђу нема мјеста да се школују четири српска младића.

Де Леонардис се заузимао да се осујети жеља Паштровића да штампају богослужбене књиге у Венецији, предлажући да се оне реформишу и да их Конгрегација такве штампа. Конгрегација је то одобрила и прихватила да се два младића из Паштровића упуте на школовање у Рим. Нове, детаљне податке о раду мисионара у Паштровићима, посебно о калуђеру Јосифу, саопштио је

на симпозијуму о Градишту 2016. године М. Ђоковић и објавио садржај писама које је калуђер Јосиф слао директно у Рим.

Јеромонах Јосиф Бечић био је син Николе Стефанова Бечића, попа из Рустова; помиње се као игуман Градишта од 1636. до 1640. године. Њих двојицу је мисионар Де Леонардис означио као главне личности у покушајима ширења унијаћења у Паштровићима. Да се калуђер Јосиф залагао за унију, види се и из података да је по други пут – 1640. ишао у Венецију заједно са Николом Франовим и Франом Марковим. Том приликом, као изасланици комунитаде и властеле паштровске, они су хтјели да моле апостолског нунција да им се омогући одлазак у Рим да искажу послушност папи. Они су већ долазили у Венецију, али су морали да се врате, јер су чули да се Турци спремају да нападну Паштровиће. Наводе да су имали велике трошкове долазећи тим поводом у Венецију.

На основу бројних докумената може се закључити да је једино калуђер Јосиф прихватио католичку вјеру. То се види из његовог писма упућеног 26. августа 1644. Конгрегацији у Риму, а које је преведено на италијански језик. У писму каже да је примио католичку вјеру и да се трудио да и друге на то приволи. Тражи да му се исплати мисионарска плата за двије године и да и даље прима исту. Настојања да се калуђер Јосиф именује за епископа Конгрегација није прихватила, а послије смрти Јосифа, акција око унијаћења дефинитивно је пропала.

Иако у XVII вијеку у цјелини план покрштавања и унијаћења Паштровића није успио, према наводима Д. Фарлатија, из Кастел Ластве осам породица је примило католичку вјеру. Све особе, осим једне, биле су жене из породица Медина, Зановића, Руцовића, Пастре и Паштровића. У XVIII вијеку забиљежен је случај доласка унијатских свештеника у Прасквицу, Градиште, Режевиће и у Кастел Ластву. Поп Перо Суђић примјетио је разлику у њиховом служењу литургије и црквених обреда и њих су, како је запамћено у Паштровићима, православни калуђери зато лишили живота.

ВЕЗЕ МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ СА РУСИЈОМ

Царска Русија и Руска православна црква помогли су српском народу да очува национално бића и своју православну вјеру. Нарочито је руски утуцај био присутан у Црној Гори и Боки Которској. Паштровићи су, преко својих манастира Прасквице и Режевића, почев од осамнаестог вијека имали сталне везе са Русијом; њихови калуђери су одлазили у ту земљу, служили, стицали пензије, добијали помоћ, школовали се. У деветнаестом вијеку почиње одлазак Паштровића преко Цариграда у Русију; десетине Паштровића – Греговића, Перазића, Зеновића и других – стицали су богатства у Русији, имали своје руднике, трговали и организовали колоније у Одеси, Јузовки и другим мјестима. Послије Октобарске револуције 1917. године и успостављања комунистичког система у Русији, Паштровићи су напуштали ову земљу; прекинуте су и везе наших манастира са Руском православном црквом.

Русија се окренула својој „једноплеменој и једновјерној браћи“ у вријеме цара Петра Великог. Ширењу тих веза допринио је највише, чувени Бокел Сава Владисављевић, утицајна личност на двору цара руског, али и Петар Алексејевич Толстој, изасланик цара Петра који је долазио у Боку и ту организовао обучавање руских бојара у школи капетана Мартиновића у Перасту. Вриједно је забиљежити да је у Манастир 1789. године долазио гроф Ивелић, изасланик руског цара у Црној Гори, са царском грамотом којом се Црногорци позивају на заједничку борбу против Турака и Француза. За вријеме руске управе у Боки Которској (1806-1807.), Паштровићи су се, заједно са Црногорцима и Русима, борили против Француза. Руски војници и официри су у Паштровићима били дочекивани као браћа, а манастир Прасквица је био и њихов божји храм.

Како је забележио Младен Црногорчевић у дјелу *Манастири паштровски...*, прву помоћ из Русије манастир је добио од Саве Владисављевића, „један сандук са осам пакета црковних књига, укупно 32 књиге са једним еванђељем оковано сребром и позлаћено“. Књиге су примили у Херцег Новом 1733. године игуман Прасквице Стеван и јеромонах Димитрије, у очевидности сућа

опћине паштровске, од грофиње Евросине Владислављевић, удове војводе Митра Ћарковића – Магазиновића Хецегновљанина. У Прасквици се чува Минеј из 1717. године са овим натписом: ‘Сооружи и приложи тајни савјетник и кавалер ордена св. Александра Невског, Илирски граф Сава Владисављевић’.

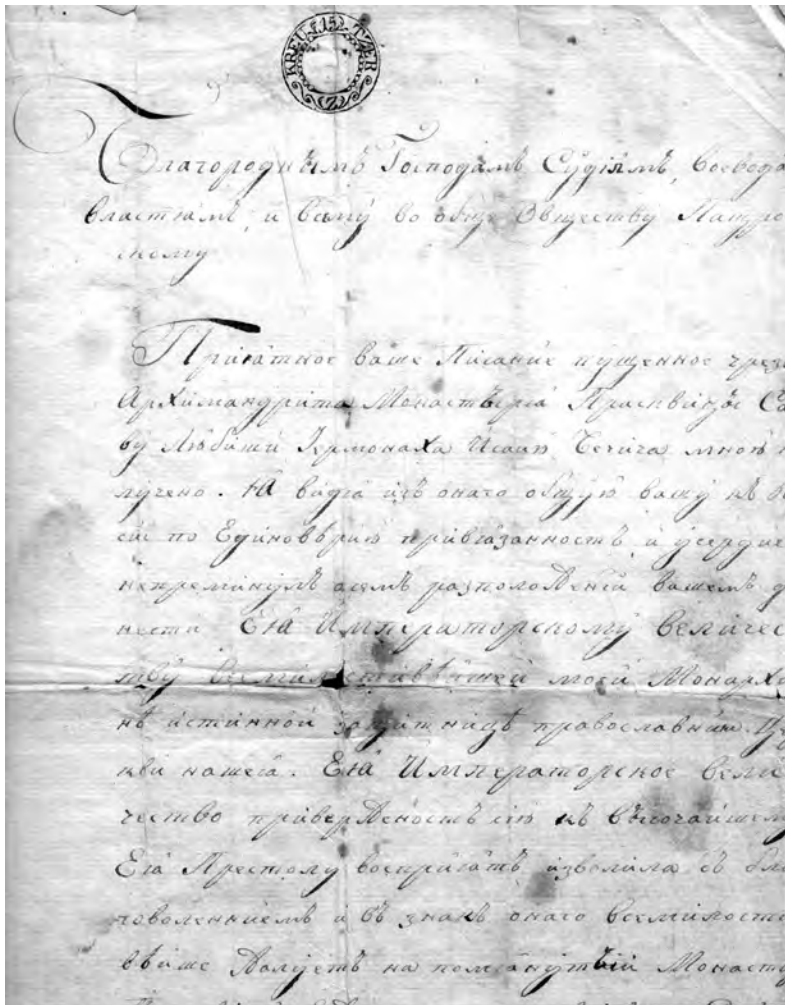
Митрополит Петар I, и сâм носилац ордена Александра Невског, подстакао је арихамдрита Прасквице Саву Љубишу да се обрати руском двору за помоћ. Сава заједно са сабратам Исаијем Бечићем и паштровском опћином, напише молбу руском царском двору и понесе је у Русију. Преко кнеза Потјомкина молба је предата царици 1783. год. Остало је памћење да је царица Екатерина II љубазно примила архимандрита Саву. „Када је она проговорила: Благослови батјшка! он ју је десницом благословио; и она, десницу прихватила с обадвије руке, целивала и држећи је, повела га до сједала и посјела до свог царског златодрвеног стола; Царици се допало и Савино црквено појање. Присутни великаши великог благочестивога царства, једнако, испросили му благослов и приступили руки. Тада је благочестива царица Екатерина II дуго распитивала Саву Љубишу о манастирима и јединовјерној браћи у Боци и Црној Гори. Тада је и удијелила манастиру Прасквици стотину червоних – златних цекина ...“ Сава је у Русији остао неколико година.

У Прасквици се чува писмо кнеза Потјомкина, фелдмаршала Руске армије и љубимца царице Катарине II, упућено Општини паштровској. У преводу са руског писмо гласи:

Добио сам ваше пријатељско писмо преко архимандрита манастира Прасквице Саве Љубише и јеромонаха Исаила Бечића. Видећи из писма вашу општу приврженост и љубав према једновјерној Русији, не двоумљећи се одлучио сам о том вашем односу извјестити Њено Царско Величанство Свемилоству моју монархињу, истинску заштитницу наше православне цркве. Њено Царско Височанство вашу приврженост Њеном Високом престолу изволила је примити с благонаклоношћу и у знак тога Свемилоства је одлучила одредити годишња давања по сто червонцев

поменутом манастиру Прасквици. О томе, поштована господо, вас обавештавам и исто тако моју искрену ревност према вама задржају трајно.

Ваш истински доброжелатељ
Кнез Потјомкин
22. април 1783. године

Потјомкиново писмо Паштровићима

На друго путовање у Русију архимандрит Сава Љубиша кренуо је 1798. године. Овога пута писао је лично цару Павлу. Позивајући се на одлуку његове мајке царице Катарине II, Сава је цара Павла молио за помоћ. Молбу је упутио преко Светог Синода Руске православне цркве. Цар Павле, који је владао Русијом 1796-1801, не само да је одобрио помоћ Прасквици, него је и повећао. О томе свједочи његова Грамота, најважнији руски докуменат, који се чува у Прасквици. Текст Грамоте у преводу на српски језик гласи:

Божјом Милошћу, Ми, Павле Први, Цар и Самодржац цијеле Русије

и остало, и остало, и остало

Објављујем свима којих се ово тиче, да Ми, чувајући јединовјерне, који се посебно налазе у Нашој Царској Милости и покровитељству, манастир светога Апостола и првођаконана Стефана у општини Паштровској по имену Прасквица, не само да му свемилостиво потврђујемо раније давану помоћ, него је повећавамо на стопедест червонцев или цекинов, укључујући и ранија давања, која ће се из наше државне касе редовно исплаћивати почетком године преко нашег посланства у Бечу.

Као доказ наше наклоности према светом братству, ову нашу Грамоту својеручно потписасмо и наредисмо да се печатом Нашег кабинета потврди.

У граду Гатчини, 30. августа 1798. године од рођења Христа, а у другој години нашег царствовања.

Павел

Червонац је руски новац кован од чистог злата, велике вриједности, уведен за вријеме Петра Великог. Један червонац вриједио је десет рубаља; мјењао је вриједност. (Прим. аут.)

Током другог боравка у Русији Сава је од Синода тражио одобрење да приликом повратка кући може сакупљати милостињу за цркве које су страдале за вријеме похода Мехмед-паше Бушатлије

на Паштровиће, 1785. године. Синод му је издао одобрење, али с тим да мора тражити дозволу од мјесног архијереја и грађанске власти и вратити дозволу у Кијеву. На сједници од 19. августа 1799. године Синод је примио к знању да је митрополит кијевски одузео дозволу Сави. „Истовремено Синод је обавијестио Колегиј Иностраних Дјела о томе, како би они својим путевима извјестили кога треба у Далмацији да је Љубиша сакупљао прилоге у корист пострадалих цркава.“ Архивски подаци Синода потврђују да је Сава сакупио велику суму новца, укупно 2.295 рубаља и 26 холандских дуката. Уз сакупљену милостињу Сава је донио у Паштровиће још новца, као царев поклон, и књиге и утваре – што потврђује докуменат који се чува у Прасквици, а у преводу на српски језик гласи:

Свједочанство

Високим указом његовог Царског Величанства, које је објављено и послато из Светога Архијерејскога Синода 7. октобра 1798. године у канцеларију московске штампарије, и на основу тога указа из исте штампарије издато је архимандриту тамошње општине паштровске и манастирског братства Прасквице, Сави Љубиши 30. децембра, бесплатно, четири паковања разних наслова црквених књига, укупно бројем сто двадесет четири књиге, што по продајним цијенама износи триста тридесет девет рубаља и седам копејки.

Као потврда за то издато је ово увјерење архимандриту Сави Љубиши у Москви, у канцеларији штампарије са потписом присутног и са државним печатом 31. децембара 1798. године.

Државни секретар (потпис нечитак)

Секретар Стјепан Шћепкин

Уз ово Свједочанство Његовог Царског Височанства – печат Канцеларије Московске штампарије.

Са руским новцем манастир Прасквица је знатно поправио своје материјално стање, постао један од имућнијих манастира на

Приморју, а архимандрит Сава учврстио свој престиж и утицај у народу.

Сталну годишњу помоћ (пенсион) Прасквица је примала преко руског посланства у Бечу, затим консулата у Дубровнику, а касније преко консулства на Цетињу. У манастиру се чувају оригинална документа о овој помоћи. Види се да је архимандрит Синесије Давидовић позван фебруара 1861. године од генералног конзула К. Петковића, да дође у Дубровник и прими 435 рубаља, 65 копејки, сребрних 1.624 франака и 97 центи, који заједно са банкарским трошковима износе 150 червонцев. Текст једног позива у преводу с руског језика:

ЦАРСКА РУСКА МИСИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

Бр. 19, Цетиње 7. децембра 1886.

Манастиру Св. Стефана (Прасквици)

У прилогу шаљемо новчани пакет бр. 619 са улогом 1054 64/100 ... који, укључујући и банкарске трошкове износи осамстоосамдест рубаља, који припадају Св. Стефану (Прасквици) као милостиву даћу за 1885. и 1886. годину.

Царска мисија има част покорно молити да потврдите пријем новчаног пакета и пошаљете потврду надлежног старешине манастира – у два примјерка.

Министар (потпис нечитак)

Дионисије Миковић, у прилогу *Руска помоћ манастиру Прасквици у Паштровићима* наводи: „... ова помоћ је била привремено обустављена 1879. године, јер су у Русији сазнали да се световна власт умјешала у управљању манастиром, а то је било у супротности са црквеним канонима. Архимандрит Василије Перазић је успио да Свети Синод обнови помоћ и она је стигла фебруара 1890. године. Посљедњи пут помоћ је примио архимандрит Данило Угреновић.“

Крајем осамнаестог вијека у манастир Прасквицу је дошао монах Јегор Строганов, Рус, некадашњи племић. Архимандрит Сава га је примио и дозволио му да остане у манастиру. Монах Јегор се

завјетовао на ћутање и то је у манастиру поштовано. Јегор је сам више година градио и изградио пут од манастира Прасквице до села Челобрда и даље према Дуљеву, као и пут од Прасквице према Светом Стефану. Тражећи оца, кћерка Строганова је дошла у Прасквицу и ту живјела као калуђер. Тек пред смрт открила је да је жена и да је Јегорова кћерка. У Прасквици је живио и калуђер Јелисеј, коме је Јегор био ујак. Овај догађај описао је Вук Врчевић у причи *Жена калуђер*, а савремену драму на ову тему написала је Вида Огњеновић.

ПОХАРА МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ 1812. ГОДИНЕ

За вријеме француске владавине (1807-1813.) манастир Прасквица је постао средиште побуне Паштровића против ратног намета који су Французи увели, а који се плаћао у новцу. Организатор и вођа паштровске побуне против Француза био је игуман, архимандрит Сава Љубиша.

Паштровићи су више пута успјевали да наметнуте обавезе плаћања намета одложе, позивајући се на привилегије које су од давнина имали, а које је Венеција потврдила и поштовала; припремали су се да пошаљу изасланство и Наполеону, писали су му представку, али без успјеха. Француска власт је укинула паштровску самоуправу, тражила покорност у извршавању свих њених закона и одлука, под пријетњом употребе силе. Прије тога, Брајићи су били потпуно попаљени и прогнани са својих огњишта, јер нијесу поштовали одлуку о увођењу кулука за изградњу путева. Догађања из тог времена, као очевидац, описао је у својим *Мемоарима* Антун Којовић, будвански хроничар; њих је превео и објавио Славко Мијушковић. Мада је Којовић, заједно са контем Мирославом Зановићем, припадао кругу личности привржених Французима, његови записи су важан извор за проучавање ових догађаја.

Одмах по доласку, Французи су увели обавезну мобилизацију у морнарицу, што је изазвало противљење код народа. Паштровићи

су се бунили, али су под притиском власти на збору у Светом Стефану пристали да дају 60 људи за морнарицу. У извјештају Мирослава Зановића, представника француских власти, каже се да никада Паштровићи неће бити покорни док се сила не примјени. Наводећи имена Паштровића који угрожавају јавни поредак, помиње се име архимандрита Љубише и његова умјешаност у смјештај у манастирске магацине у Малој Луци ствари које су Паштровићи похарали, ратујући заједно са Русима и Црногорцима против Француза код Дубровника. Иако је Љубиша био познат као поборник царске Русије, одржавао је везе са француским конзулом у Црној Гори Павлом Томићем, који је боравио у Будви јер му Црногорци нијесу дозволили да живи на Цетињу. У архиву маршала Мармона у француском граду Шатијону чува се више писама које је Сава Љубиша, као архимандрит Прасквице, упутио конзулу Томићу 1808. године, извјештавајући га о догађајима у окружењу.

Паштровићи су се бунили и када је по наредби маршала Мармона установљен кулук за изградњу путева, али ратни намет који се плаћао у новцу код Паштровића је изазвао највише противљења. Бригадни генерал Готје, командант Дубровника и Боке, у више наврата покушавао је присилити Паштровиће да плаћају уведена контрибуцију: писао им је писма, слао упозорења и пријетње, али без успјеха. Најзад је, фебруара 1812. г. лично дошао у Паштровиће, окупио главаре и добио од њих обећање да ће у року од четири дана исплатити новац. Но, и овога пута Паштровићи нијесу жељели испунити његову наредбу, под цијену да читав крај буде спаљен. Потајно, надали су се да ће се вратити руска војска и управа, и то их је охрабривало да одуговлаче и не плаћају намете Французима. У то вријеме, на Светом Стефану се налазила стална жандармеријска станица са капетаном Висковићем. Командант жандармерије Бубић је у Свети Стефан послао појачање са четом војника Хрвата. Када се шест чамаца са војницима приближило Светом Стефану на њих су Паштровићи отворили пушчану ватру и приморали их да се врате у Будву. У међувремену је више стотина устаника – Паштровића, и Брајића који су им се придужили у побуну, запосјело положаје на Завали и Кошљуну, спремни да се

одупру нападу војске. Покушај Бубића, команданта жандармерије да им се приближи, био је одбијен пушчаном ватром побуњеника. Док је у Будву пристизало појачање француским јединицама, стигао је и генерал Готје из Дубровника. Вршене су припреме за напад на побуњенике. У манастиру Прасквици је, одржано ‘опште вијећање’ (Паштровски збор), на коме се разматрала настала ситуација; главари осталих општина укључили су се у преговарање, са циљем да се успостави мир. Преговори, у којима су учествовали и представници Паштровића, успјешно су завршени и 21. фебруара је постигнут споразум. Побуњеници су напустили положаје код Завале, а генерал Готје је следећег дана отишао у Свети Стефан са групом официра и једном топовњачом, задржао се тамо неколико сати и поздрављен од Паштровића свечаном паљбом вратио се натраг. У Свети Стефан је упућена војска која је била „лијепо примљена и поштована“.

Али ни ово примирје није дуго трајало. Генерал Готје је 17. априла са пратњом кренуо морем за Свети Стефан; чим су се чамци приближили градићу, Паштровићи су отворили пушчану ватру и он се морао вратити у Будву. Била је то друга побуна Паштровића. Овога пута Французи су одлучили да војском умире Паштровиће. У Будву је стигло шест батаљона војске и артиљерија, са генералима Пакто и Готје. Ујутро 2 јуна, војска је кренула на Паштровиће. („Од маинског манастира све до села Ђенаши све је било покривено војском.“) Знајући за напад, народ је изнио ствари из кућа и повукао се у планину, „али им то није помогло јер су од војничке самовоље претпјели штету у кућама, на посијаним пољима и у вртovima“.

Као очевидац, Којовић овако описује догађаје тога дана: „Око 7 сати реченог дана дивизијски генерал и онај бригадни, њихови ађутанти, срески судија и више Будвана, међу којима сам се налазио и ја, одоше на Свети Стефан. Ту су били поименично позвани неки Паштровићи, али нико од њих није хтио доћи. Једва је дошао Ђуро Греговић, речени Ђуро Иванов. Стигоше и два калуђера из манастира Прасквица, то јест Митар Љубиша и Петровић – Челобрда ...“ (Погрешно написано; треба: Петроније Миковић.

Прим. аут.) Генерал се спремао да „огњем и мачем уништи читаву општину“. На молбу Паштровића да им да опрост, генерал је захтјевао да донесу 150 пушака и дају два таоца, што су Паштровићи прихватили и извршили. Осим тога, тражио је да манастир Прасквица увијек буде без калуђера и изјавио да га поклања паштровској општини. „Вршење службе божје у прасквичкој цркви генерал је повјерио попу Крсту Анђусу, Паштровићу, који је такође побирао приходе манастира, и који се тамо настанио, али у коме није био поштеђен неугодности које су му долазиле од архимандрита Љубише који је био побјегао у Црмницу и тамо се склонио код породице Пламенац.“ У међувремену је била стигла вијест да су се Црногорци, по наговору архимандрита Саве Љубише, „бунтовничког вође и старјешине манастира Прасквица“, који је побјегао у шуму, спустили да помогну Паштровићима, али вијест није била тачна.

Колико су Французи били огорчени на архимандрита Саву свједочи и податак да су расписали награду за његову главу од 100 златних цекина; штампани проглас су превели на српски језик и истакли на вратима цркве св. Николе у Прасквици.

Истога дана, генерал Пакто се вратио у Будву водећи са собом као таоце калуђере, а војска у Паштровићима је остала до 4. јуна. По наређењу генерала Пактоа стријељени су калуђери Димитрије Љубиша и Петроније Миковић, и са њима Марко Кентера, тотор манастира Прасквице. Њихова тијела су била понешена у град, сахрањена без обреда, а главе натакнуте на колчеве на каштелу. Тек послѣ неколико дана генерал Пакто је дозволио Ђуру Греговићу и Николи Режевићу, паштровском синдику и његовом замјенику, да могу скинути главе са колчева и сахранити их.

У више написа о похари манастира Прасквице наводи се да су Французи разорили цркву св. Николе. Најстарији писани извор о том догађају је запис архимандрита Саве Љубише на почетку књиге *Пролог*. Књига се чува у манастирској библиотеци; запис је Сава начинио послѣ повратка из Црмнице у манастир. Да се заиста ради о његовом запису, свједочи и његов потпис на крају књиге.

У транскрипцији текст записа гласи:

„Ово је књига *Пролог тромјесечни* манастира Прасквице. Записах у ову књигу да се зна како се недавно десило разарање, рушење и пљачкање манастира Прасквице. И тај случај се догоди 20. маја 1812. године. У том насиљу Француске војске, заробише и стријељаше два наша калуђера и прогнаше архимандрита Саву Љубишу (*затим су двије ријечи нечитке, јер су умрљане*) ... и тако страдаше шездесетпет мјесеци изван свога мјеста. Послиједоваше ослобођење и пође најпрво у своје мјесто и дознаде да у Манастир ништа до голих зидина не оста. И тако исти архимандрит својим трудом и братијом придонесе манастиру службу сваку.“

Други запис из тога времена потиче од Којовића. Он овако описује тај догађај: „Видјело се неколико војника како носе по граду и продају опљачкане ствари из манастира Прасквице, који је био потпуно похаран. Манастирска црква је остала нетакнута јер је генерал командант био запријетио најстрожим казнама официрима ако би дозволили њено пљачкање ...“

У тексту *Општество паштровско у Окружју которском*, објављеном 1845. године (тридесет година после похаре) С. М. Љубиша пише: „... Кад војска у манастир рупи, не нађе него два проста калуђера, Димитрија Љубишу и Петронија Миковића, и једнога црквенога татора, Марка Кентера, њих повеже и у Будву опреми; а војска манастиру свакојаку штету нанесе, књиге старинске подере и древне свештеничке скупоцјене одежде разјами, сребро и злато покупи. Тешко је вјеровати, али је цијела истина била, да су по путу од манастира до Будве распросути листови црковних књига виђали се ...“ Љубиша је писао овај текст када нова црква није још била саграђена.

Да ли су Французи разрушили цркву св. Николе? То се могло урадити једино минирањем цркве или паљењем, а то нико не помиње. Нема ни трагова о минирању и паљењу. Појам ‘разарање’ може се тумачити у смислу да је манастир био потпуно похаран – разорен као духовни центар Паштровића. Изречена је забрана

калуђерима да служе, а именовани од Француза парох, поп Крсто Анђус, обављао је службу божју у другој, мањој цркви, посвећеној св. Тројици. Ипак, приликом овог вандалског чина Француза калуђери су прије похаре, успјели спасити неке вриједне драгоцености из манастирске ризнице.

ОБНОВА МАНАСТИРА ПРАСКВИЦЕ

Тек након одласка Француза из Боке 1813. године, могла је почети обнова манастира Прасквице. У то вријеме калуђера у манастиру није било; конаци и ризница опљачкани; црква св. Николе напуштена и опустошена; имање запуштено, а манастир остао без прихода. За обнову Прасквице највише је заслужан монах Синесије Давидовић, који је 1835. године дошао у манастир, а 1840. постављен за настојатеља. „Под његовом управом бјеху земље узработане, а неке и купљене; ћелије изграђене и поновљене; маслине и лозе посађене; кућа на Мирјеву ограђена; покућство набављено. Круна пак свију његових радњи јест, нова црква прасквичка Св. Николе, коју је почео 1852. а завршио 1856. г.“, ријечи су проте Петра Миџора, изговорене 1882. године над Синесијевим гробом.

Иако у прилозима о Прасквици више аутора наводи да је 1847. године црква св. Николе обновљена, њена обнова завршена је тек 1856. године.

Архимандрит Дионисије Миковић, који је као монах 1882. године краће вријеме боравио у Прасквици, наводи да су игуман Синесије Давидовић и јеромонах Јосиф Митровић, 1847. године, на темељима мале Балшине цркве, подигли данашњи храм, који је коштао сребрних 6.000 фјорина. Архимандрит Прасквице Инокентије Павловић је 1865. године уплатио сликару Аспиотију 3.000 фјорина за израду иконостаса у цркви св. Николе. У то вријеме манастир је посједовао 1.500 коријена маслина, од чијег рода се добивало од 50 до 100 барела првокласног уља; засађен је био и

виноград на земљишту које је Стефан Штиљановић поклатио Прасквици; било је засађено и доста разних воћака. Све ово, како тврди Миковић, урађено је из средстава добијених од руске помоћи Прасквици.

„Сада их има око 700 коријена, јер су вјетрови старе положили, а нове се нијесу садиле. Такође, истом милостињом, био је посађен и лијеви виноград на непокретној даровштину св. и праведног кнеза – деспота Стевана Штиљановића и друга разна воћа на манастирској околини. Свега тога данас нема, а нема ни брашњеног млина на Пржнومه, ни посједа на Миљеву!

И да блаженопочивши епископ Герасим Петрановић није моју, и мојих саплеменика, уважио молбу, хоћаху се продати и манастирске земље ‘на планини’, па манастирци, у неродним и критичним годинама, не би имали ни хљеба, као, што га не хоћаху имати ни грозног свјетског рата.

Ја знам да је заведење Управе 1879. године покренула племенита жеља, и жао ми је да њен *Спомен* о педестогодишњици не могу љепшим успјехом приказати ...“, описује стање у Прасквици 1929. године Дионисије Миковић.

Не смије се пропустити помињање нераскидиве везе матичног манастира Светог Николе са филијалним црквама на Светом Стефану. Крајем XIX вијека, за вријеме управе архимандрита Василија Перезића манастиром, подигнут је већи храм Светог архиђакона Стефана, који је завршен и освештан 1885. године. Храм је био у саставу прасквичке парохије којом су администрирали игумани и јероманаси манастирски.

Данас је широј јавности мало познато да је манастир Прасквица био и женски манастир. Тридесетих година, тачније 1933. године, манастир постаје женски доласком монахиње Параскеве. Међутим, то стање траје врло кратко јер већ 1936. године манастир поново постаје мушки.

Током Другог свјетског рата манастир је претрпио оштећења као и остале паштровске светиње. Период послје Другог свјетског рата био је тежак за Цркву, али доласком игумана Бориса Кажанегре за настојатеља Прасквице и осталих паштровских манастира, почиње њихова мукотрпна обнова. Уз оца Бориса је било младо братство из којег су архимандрит Димитрије Калезић, садашњи настојатељ прасквички, и архимандрит Павле Калањ, настојатељ манастира Градиште.

МАНАСТИР ПРАСКВИЦА У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА И ОДЛУКАМА ЗБОРА И БАНКАДЕ

Паштровска самоуправа, заснована на привилегијама које су од давнина поштоване и потврђиване од српских владара и Венеције, трајала је више вјекова. Збор, Банкада, суд добрих људи – доносили су одлуке из својих надлежности и издавали исправе. Паштровићи су брижљиво чували своје „књиге, шкрите, инструменте, ноте и сетенце“, али су, ипак, многе изгубљене или уништене. До сада су објављене три књиге *Паштровских исправа*, а више њих је објављено у мањим прилозима. Манастир Прасквица чува велику збирку необјављених исправа, а има их још необјављених у приватном власништву. У исправама се често помиње Прасквица, било да се манастир јавља као купац некретнина, продавац или арендер. Најчеће се у исправама Манастир помиње у тестаментима: оставилац налаже да му се послје смрти одржи одређени број летургија за покој његове душе и његових блиских. Збор и Банкада су понекад засједали у Прасквици, а калуђери били писари или

свједоци на исправама. Сваки докуменат издат од Сућа, Банкаде или Збора почиње ријечима „У име Христа – Амин“. Позивањем на Бога, у име кога се суди, исказивана је праведност, истинитост и непристрасност у доношењу одлука. Паштровске исправе представљају свједочанства о улози и значају вјере и цркве у животу Паштровића.

Хронолошким редом приказан је сажетак из објављених исправа у којима се помиње манастир Прасквица:

1631. фебруара 15. – Поп Ђуро, игуман Прасквице, продаје половину манастирског магацина на морској обали Давиду Иванову за 18 гроша и 8 либара.
1634. марта 30. – Паштровски суд потврђује манастирима Прасквици и Градишту сва она права која им проистичу из хрисовуље краља Уроша „... Калуђери од светога Николе од Градишта и игуман од Прасквице Ђорђе Куљаћа изнијеше крусовуљ господина краља Стефана Уроша и његове матере госпође краљице и би прочитан свему народу ...“
1647. децембра 15. – Паштовски суд рјешава парницу око земљишта које су од Ратачког манастира добили манастири Прасквица и Градиште. Манастир Прасквицу заступа игуман Василије.
1649. јуна 27. – Паштровски суд рјешава питање о ујму од манастирских земаља датих у закуп: „У име Христа амин 1649. јуна 27. на збору Паштровића на обично мјесто од правде сједећи 4 суће и 2 војводе и властеле који именоваше суће, по имену Стјепац Вучелић, Ђура Голубовић, Никац Каиковић и Марко од Прасквице и игуман Стефан Давидовић од Градишта и рекоше игумани: ‘Суће и властеле, јесу баштине црквене на којима људи сију пшеницу и глотину и лан, а дају ујам од неких баштина четвртину, а од неких седмину, а од лана не дају него десетину, а то није право, него како дају жито тако да дају и лана’. У то одговори Зановић и Голубовић који сију на те баштине и рекоше: ‘Ми приђе на те баштине нијесмо лан сијали ни то имали’. У то ми суће и властела све добро разумјесмо и зовући име Божје,

судисмо и одлучисмо и речене све парте сентенсијасмо: који сију те баштине да или сију лан или које друго жито, које баштина дава четврту, да од свега да четврту и жита и лана, који ли седму – такођер. И то сентенцу чинисмо и булом господском буласмо по закону нашему, и за карте судијама динара 16.“

- 1652, децембра 14. – У тестаменту Маричић Лучина оставља Прасквици новац да му одрже 100 летургија.
1678. јуна 11. – Паштровски суд на основу старих исправа пре-суђује да корисници земаља манастира св.Николе у Пра-сквици морају плаћати дажбине манастиру.
- 1701, јула 3. – Которски ванредни провидур на жалбу игумана манастира Прасквице наређује неким корисницима цркве-них земаља да плате дужне дажбине.
1705. фебруара 4. – Двадесетчетворица изабраних судија рас-прављају спор око убиства Стијепца Бјелака и рађавања Никца Лашковића у Прасквици. „И речена господа кметови седоше у манастир Прасквицу, место од њих обрано.“
1705. 6. октобра – Лука Мијатовић из Кастел Ластве тестамен-том одређује: „Остављам тридесет летургија у манастир Прасквицу за душу мог господина Андрије Главаша и моје жене и свих њених мртвих“.
1733. марта 24. – Тестамент Марка Јунковића у којем, поред оста-лог, налаже да му се послџе смрти за његову душу одрже педесет летургија; за његовог ђеда и његову бабу који су сахрањени у Прасквици – исто 50 летругија.
1734. септембра 28. – У Прасквици, манастиру Св. Николе засједа збор: 4 суђе, 2 војводе, 12 властела од дванаест племена и разматра споразум о умиру војводе Зана Митровића са синовима и братом и тражи да буде потврђен, што је на Збору и учињено.
1737. јула 18. – Помиње се игуман поп Ђуро и прокурадур св.Ни-коле од Прасквице.
1743. јуна 21. – Четворица властела одређена од судија и Банка-де прописују колико која породица у селу Голубовићима

- треба да да̑ игуманима Прасквице и Градишта да се састави 40 цекина за харач. По овој процјени игумани манастира Прасквице и Градишта морају примити у готову или сигурне закладе по 40 цекина и о томе морају дати потвду свакоме ко то буде исплатио. Ову одлуку потврдио је Збор, а признаницу за примљени новац написао је и потписао калуђер Василије од Прасквице.
1743. јуна 26. – Комисија изабрана од судија и властеле поравњава спор између манастира Прасквице и Градишта – с једне стране, и баштеника – с друге стране, и одлучује да баштеници плаћају игуманима ‘десетину’; уједно одређују суму која терети сваку кућу понаособ. Судије и властела потврђују ову одлуку. Наводе се имена око педесет баштеника који су били дужни да плаћају дажбине манастирима. Калуђери су тражили осмину од љетине, а баштеници десетину. Суђе досуђују десетину и добијају новац за суђење. У пресуди се каже да ако неки баштеник не би платио његов дио добровољно, да могу игумани узети ‘интраду’ са његових баштина све док не наплате утврђену обавезу.
1745. октобра 18. – У купопродајном уговору, Марко Рафаиловић продаје Бошку Перазићу земљу, а свједоци који су потписани на сентенци су калуђери од Прасквице: Василије и Стефан.
1753. маја 20. – Два арбитра пресуђују спор између Милоша Кажанегре и браће Ђуриловића око неких старих Милошевих потраживања. „И за више речене волове и дуг и за Пулу и рану и за све своје деференце до дневи данашњега зваше и поставише комунаменте господи на архимандрита Василија од Прасквице и Бошка Лукшина ... од Прасквице.“
1776. октобра 7. – Тестамент Сцепца Диванова. На захтјев Марка, сина Сцепца Диванова, Збор потврђује овај тестамент 1777. г. „Препоручујем душу моју господу богу и матери Богородици и свима светима и светому Михаилу арханђелу да ми буде у души мојој у помоћ. Па рече: Остављам пред душу моју и мојих мртвих у манастир Прасквицу Светога Николе 2 сарадара.“

1776. децембра 19. – Раде Куртовић Спичанин, слуга у кући Милоша Кажанегре, споразумјева се пред одлазак с газда-рицом Маром о висини своје досадашње зараде, уз посредовање оца Ђорђа Маркићевића од манастира Прасквице. Калуђер Прасквице Димитрије Љубиша потписује се на исправи умјесто неписменог Куртовића.
1834. фебруара 12. – У манастиру Прасквици је одржан главарски суд који је ријешио спор између Стијепана Никова Љубише и Ђура Живковића, уз посредовање Моисеја Вукшића, старјешине манастира Прасквице.
1836. фебруара 27. – Саво Васов Митровић продаје храму св. Николе у Прасквици, оцима Моисеју Вукшићу и Синесију Давидовићу земљу.
1837. маја 7. – Андрија Ников Митровић из Пржна продаје манастиру Прасквици, храму светога Николаја, калуђерима од истог манастира: оцу Моисеју и оцу Синесију и њиховим прокурадуринама Виду Рафаиловићу и Нику Балићу два коријена великих маслина са земљом испод Челобрда – урмом и у вјечни вијек.

У новије вријеме, када је требало бранити своју вјеру, представници паштровских братстава и племена су се 2. 5. 2006. године окупили у манастиру Прасквици и усвојили Саопштење Збора Паштровића у коме поред осталог стоји: „да непоколебљиво слиједимо пут светосавског завјета и јединства Српске православне цркве, којој су наши преци од увијек припадали. Митрополија Црногорско-приморска је неодвојиви дио Српске православне цркве, једине канонске и аутокефалне цркве на нашем простору од 1219. године, зато се противимо сваком покушају извјестних група, партија и појединаца, које агресивно настоје да разбију духовно и канонско јединство бића Српске православне цркве у Митрополији Црногорско приморској ...“

ПАШТРОВИЋИ И ЊИХОВА „СВЕТА ГОРА“: ГРАДИШТЕ – МАНАСТИР ПАШТРОВСКИ*¹

КРАТКИ ИСТОРИЈАТ ПАШТРОВИЋА

Трагови материјалне културе свједоче о томе да је територија Паштровића, од „Куфина до Бабина Вира“, била насељена још у античко доба. Од VII вијека ово подручје почињу да насељавају Словени. Највећи успон овај крај достиже у вријеме владавине Немањића, када поједини Паштровићи обављају важне послове за цара Душана и он им дарује племство. Традиција о српској држави и њеним владарима сачувана је до данас: настанак многих цркава и манастира везује се за то доба, фреско-сликарство богато је ликовима српских светитеља и владара, а неке одредбе Душановог законика примјењиване су у Паштровићима током њихове дуге самоуправе. Послије распада Душановог царства настале су међусобне борбе српских феудалаца око наслеђства; Венеција је настојала да овлада Поморјем, а Турци су нападали

* Необјављени рукопис, са извјесним скраћењима. (Прим. ур.)

1 Основна литература кориштена у овом раду: М. Црногорчевић, Паштровски манастири у Воци Которској. *Старинар*, XII, 1-4, Београд, 1895; Ј. Вукмановић, *Паштровићи: антропо-географско-етнолошка испитивања*, Цетиње, 1960; Б. Ђ. Михаиловић, *Паштровићи и њихови манастири*, Цетиње, 1963; М. Лукетић, *Будва, Св. Стефан, Петровац, Цетиње – Будва*, 1966; *Историја Црне Горе*, књ. 2, Титоград, 1970; Лукетић, М., *Поменик Паштровића I*, Петровац, 2000; А. Чиликов, *Паштровске цркве и манастири: зидно сликарство*, Подгорица, 2010; М. Ђоковић, Игуман Јосиф из манастира Градиште и унија. *Зборник радова о манастиру Градиште*, 2018. (у штампи), и М. Медиговић Стефановић, Народна књижница и читаоница у Градишту. *Зборник радова о манастиру Градиште*, 2018. (у штампи).

Црну Гору. У тим мутним и тешким временима паштровски властелини, представници 12 племена, на Збору „поред својих млинова“, на Дробном пијеску, формулисали су услове под којима су били спремни да прихвате млетачку власт. Године 1423, 4. априла, на ратној галији, адмирал Франческо Бембо прихватио је њихове услове, које је Сенат годину дана касније потврдио. Млечани су потврдили старе паштровске привилегије које су житељи овога краја, по предању, уживали још у доба цара Диоклецијана. Ластва је са Млечанима потписала посебан уговор 1442, као засебна комунитад у Паштровићима. Триста седамдесет четири године Паштровићи су били под Венецијом и за то вријеме сачували су вјеру, обичаје, језик, писмо, самоуправу и повластице које је Сенат више пута потврђивао. Власт у Паштровићима имао је Збор са свим народом, који је бирао Банкаду: четири суђе, двојицу војвода, 12 властелина и именовао „канзалијера“. Почетком XVII вијека на Паштровиће је вршен велики притисак Римске курије да промјене вјеру, али без успјеха.

Паштровићи су важили за добре поморце и трговце; било је међу њима више бродовласника и капетана; знали су да се баве и гусарењем. Већина становништва живјела је од пољопривреде и сточарства; у приобалном дијелу било је развијено маслинарство.

Као граничари долазили су у сукоб са околним црногорским племенима и надирућом турском војском. Приликом похода Махмут-паше Бушатлије на Црну Гору, Паштровићи су жестоко страдали 29. и 30. јуна 1785. Године. Била је то права похара овога краја. Због тих околности многи Паштровићи су морали да напусте своја огњишта и одселе се у Задар, Венецију, Апулију и друге крајеве, али су многи одржавали везе са завичајем. Руски генерал Симеон Пишчевић (1731–1797.), писац познатих *Мемоара*, чији се дјед иселио из Паштровића, оставио је запис о својој домовини: „Паштровићи су од старине имали своју аутономију која им је дата привилегијама од римских и грчких царева и зато је та земља увијек била под својом управом – ни

са ким помијешана; са својим посебним обичајима. Становници те земље су природни Срби – Словени ... Потребно је о тој Паштровској земљи рећи још и то да они за вријеме српског царства, иако су признавали српске краљеве као поглаваре исте националности, под њиховом потпуном влашћу нијесу били – остајали су, на основу својих привилегија, под својом управом ... Да би међу њима био трајно сачуван општи ред, успоставили су они Судски савјет, који они на свом српском језику зову Банкада (што значи основни суд). Сваког љета на Збору општем, гласањем бирају они између себе дванаест одабраних људи, који су дужни општи ред у земљи својој штитити и текућим пословима управљати. Имају они свој архив у средишту земље своје, тврђави Свети Стефан на далматинској обали Јадранског мора. Избор тих особа врши се на засједању Збора према звањима: бирају се суђе, стимадури, војводе и властела. Пази се и настоји да се бирају људи из покољења оних дванаест породица које су од почетка том земљом управљале.“

Велики европски рат проузроковао је велике промјене господара Боке и Паштровића: Наполеон је 1797. године укинуо Млетачку републику и тиме су прекинуте вишевијековне везе Паштровића са Венецијом; Аустрија је владала од 1797. до 1805, Русија од 1806. до 1807, а Француска од 1807. до 1814. године. Велике силе нијесу прихватиле уједињење Боке и Црне Горе, већ су Боку Которску заједно са Паштровићима предале Аустрији. Паштровићи су били дио Аустро-Угарске монархије све до њеног слома 1918. године, када су се заједно са Боком Которском ујединили са Србијом.

У XIX вијеку велики број Паштровића одлазио је у печалбу у Турску, Русију и Америку. У Балканском и Првом свјетском рату учествовало је око петсто педесет добровољаца у црногорској војсци, а послвије капитулације Црне Горе у српској војсци, борећи се на Солунском фронту, све до ослобођења земље 1918. године. У Народноослободилачкој борби од 1941. до 1945. године Паштровићи су били јединствени и дали су велике жртве за слободу. На споменику у Петровцу уписана су имена сто четрдесет и пет бораца и жртава фашистичког терора.

У дугој и бурној историји, у борби за опстанак, за очување свог националног бића, вјере, језика и обичаја, Паштровићи су се ослањали на своју православну вјеру. На малом простору, дужине око 15 километара, изградили су преко 60 цркава и седам манастира и зато се овај крај назива паштровска „Света гора“. Од старине, по значају и улози коју су имали у животу Паштровића, издвајају се манастири Прасквица и Градиште.

Историја Паштровића нераскидиво је повезана са историјом православне цркве, која је била чувар националног идентитета, средиште духовног живота и писмености, мјесто окупљања Паштровића, чувања њиховог јединства, саборности и традиције о српској држави.

Када се приказује живот у нашим манастирима треба имати у виду да они ни издалека нијесу били само мјеста испосничког монашког живота – напротив, они су били парохијска средишта. Паштровски манастири, нарочито Прасквица и Градиште, вјековима су били и средишта културног и просвјетног живота: имали су библиотеке, тамо су радиле школе, ту су се одржавали народни зборови, а сами манастири имали су богате посједе: маслињаке, воћњаке и обрадиво земљиште, које су давали сељацима у аренду. Налазећи се на тремећи, као граничари, Паштровићи су били често изложени страдањима, нарочито од турских завојевача и сусједних црногорских племена. У тим похарама често су страдали и манастири и цркве; уништавана је њихова богата архива и књиге и тако су нестала бројна драгоцјена документа и свједочанства о настанку и животу ових светилишта. Честе су биле и природне непогоде, нарочито земљотреси који су причињавали велику штету овим споменицима. Упркос свему томе, народ је чувао и обнављао порушене светиње, чувајући традицију, преносећи с кољена на кољено предања о настанку својих манастира и цркава.

ПРЕДАЊА И ИЗВОРИ О МАНАСТИРУ ГРАДИШТЕ

Манастир Градиште се налази на узвишењу изнад Буљаричког поља, удаљен неколико километра од некадашње Кастел Ластве, данашњег Петровца на Мору. У оквиру манастирског комплекса постоје три цркве, конаци, манастирско и парохијско гробље. Манастир је био окружен одбрамбеним зидом са пушкарницама, имао је и кулу, а при манастиру су постојали школа, читаоница и млин за уље.

Према предању, Градиште је добило име по томе што је на том мјесту било грчко и римско гробље и неке старе грађевине које су некада служиле као гостиона. У до сада познатим писаним изворима манастир се први пут помиње у повељи краља Милутина за Ратачку опатију од 15. марта 1306. године.² Мада је у науци аутентичност појединих преписа ове повеље оспорена тврдњом да су их калуђери из Градишта фалсификовали, Збор паштровски и Суд поштовали су копије ове повеље и по њима доносили одлуке у корист манастира Градишта и Прасквице. Раније је на простору манастира било изграђено неколико ћелија за калуђере, али су оне уклоњене и изграђени су конаци, а срушена је и кула у којој је у старо вријеме постојала манастирска школа. Претпоставља се да је Градиште било лавра Високих Дечана. Сачувани архивски документи свједоче да је Градиште било повезано са опатијом Свете Марије Ратачке, последице чије пропасти, 1571. године, манастири Градиште и Прасквица постају власници њеног великог посједа у Буљарици.

Парохијална црква у манастиру посвећена је Светом Николи. На основу црквеног и народног предања, које се позива на повељу која није сачувана, црква Светог Николе у Градишту постоји од 1116. године.

У паштровским исправама манастир Градиште се први пут помиње у XVI вијеку, када је изграђена садашња црква Светог Николе.

2 С. Марјановић Душанић, Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке: 1306, март 15. *Стари српски архив*, 1, 2002, стр. 13-29.

Парохијална црква Св. Николе

Међутим, да је на мјесту садашње цркве, која је у земљотресу 1979. тешко оштећена, постојао старији храм, показала су археолошка истраживања: откривени су темељи једне старе, мање цркве, димензија двије трећине од садашње, а пронађено је и мноштво ситних фрагмената живописа, старијег од постојећег из 1620. године. То откриће потврђује могућност да је у прошлости манастир могао бити метох дечанске лавре.³

Поуздано се може тврдити да је изградњом нове цркве Светог Николе манастир заживио и да је након добијања посједа од Марије Ратачке постао богати манастир, средиште духовног и просвјетног живота источног дијела Паштровића.

Парохијална црква Светог Николе је једнобродна грађевина дуга 12 и широка шест метара, има полукружну апсиду на истоку и звоник на преслицу са три окна. Унутрашњост је украшена

³ А. Чиликов, *Паштровске цркве и манастири: зидно сликарство*, Подгорица, 2010, стр. 38.

карнишем са три пара пиластара, који на своду прелазе у лукове. У унутрашњости цркве изнад улазних врата налази се натпис који је оштећен, али га је прочитао и први објавио Иван Кукуљевић Сакцински 1858. у *Словнику умјетниках југославенских*: „... Трудом и подвигом блажених хтитор, бившаго игумена Дионисија и Стефана Давидовића, последи же бившаго игумена Јосифа с Градишћа, и пописа се светими образи његовим трудом и подвигом и овиех хтитор ... в лието з.р.к.и. (7128 = 1620) писа поп Стахија от места Будимле.“ Архимандрит Димитрије Лакић је 1972. године (прије земљотреса) прочитао овај запис: „Благоволением отца и поспешением сина и свершением сватого духа, си божествени храм сватого Николе гради се трудом и подвигом блажених хтитор: бившаго игумана Дионисија и Стефана Давидовића, последи же бившаго игумана Јосифа, сагради се и пописа се сватими образи његовиим трудом и подвигом и овиех хтирор ове нурие окол цркве кон прилагају и прилежаније јеромонаха игумана Јосифа с Градишта ... ие и монах Гаврил. Тога владичествова црногорски кир Руфин в љето 7128 (1620)... Писа поп Страхиња от места Будимле.“

У запису не стоји када је црква Светог Николе сазидана. Божо Михаиловић је у раду *Паштровићи и њихови манастири* навео да је црква саграђена 1610. – са знаком питања, не наводећи извор,⁴ а Сретен Петковић наводи 1618. годину, позивајући се на *Старе српске записе и натписе* (књ.) 1, Љубомира Стојановића (1903.) и рад Вељка Ђурића (1960.).⁵

Из записа сазнајемо да су као ктитори поменути игумани Дионисије, Стефан Давидовић и Јосиф, а помиње се и монах Гаврил, те да је фреске 1620. радио поп Страхиња из Будимље. Годину 1620. треба сматрати годином када су фреске завршене, а не када је црква изграђена. Свакако, било је потребно неколико година да се црква сазида и да се ослика. За то вријеме мијењали су се и игумани те су зато сва тројица поменути.

4 Михаиловић, 1969, стр. 27.

5 Петковић, 1995, стр. 125.

Када је нова црква Светог Николе саграђена, односно обновљена? Исправе из Градишта пружају податке о ктиторима: када се помињу, у којем звању и положају. Стефан Давидовић, син попа Марка, помиње се први пут 1581. године као ђакон, а шест година касније, као игуман: „А сему сведоци Нико Иунков и игуман Стефан. А писах ја калуђер Дионисије, зван и мољен од обе стране.“ Дакле, у овој исправи поменути су имена двојице ктитора, Стефана и Дионисија, па се са сигурношћу може тврдити да је у то вријеме постојао манастир са игуманом и једним калуђером. То би значило да је у то вријеме била већ и саграђена црква Светог Николе. Потврду да је црква Светог Николе тада постојала, налазимо у исправи из 1589. године у којој Лука Сандаљев Богојев продаје земљу у Почмину: „... од наше добре воље продали реченом игуману и монаху Светог Николе у Градишта.“ Даље у исправи пише: „Ово рече речени игуман да је купио од новца који је понио из очеве куће и кога му је дао (отац); тако поклоњено, као и купљено, слободно све од свих људи и по заповијести реченога игумана Стефана са божјом вољом и његовом остаје договор међу њима да је речена земља продата, а не поклоњена ... Сведоци су пречасни игуман Дионисије и Нико син (Јунков).“

Ова исправа свједочи да је послвије двије године дошло до промјене у вођењу манастира. Дионисије је произведен у игумана, постао је настојатељ Градишта, а Стефан је остао као јеромонах у манастиру, задржавши звање игумана. То потврђује и друга исправа: „У име Христа амин 1595. године од рождества Христова, мјесеца априла 25. ден. Сие да је знаније свакоме човеку тко чује и види сие писание, како ја Раде Вуксанов Арменковић от моје добре воље дах о даривах печицу земље шчо се моје називаше на Почмин на Братеш, игуману Стефану, еромонаху от Паштровић, а за свети вечни опомен ...“ Ова исправа је посебно важна јер је у њој наведено име „Стефан еромонах от Паштровић“, идентично са Стефановим потписом у *Молитвенику* и *Буквару* из 1597. године.

Дионисије је био игуман све до 1602. године, али је усљед старости предао управу манастира Стефану. У исправама из тих година Дионисије се потписује као ‘стари калуђер’, или ‘старац Дионисије’.

Да наведемо податке и о трећем ктитору који се помиње у запису у цркви Светог Николе – игуману Јосифу. Он се у исправама први пут јавља 1601. године у тестаменту Ника Стјепчева, као калуђер Јосиф из Градишта, а 1614. и као игуман Градишта. То је онај исти калуђер Јосиф, син попа Николе из Рустова који се помиње 1637. и који жели да буде унијатски епископ и да служи шизматицима у Паштровићима.⁶

Наведени подаци из исправа дају нам за право да тврдимо да је црква Светог Николе постојала 1587. и да се та година може сматрати годином њене обнове и годином када је манастир Градиште заживио.

Фреско-сликарство у цркви Светог Николе, које је као аутор потписао поп Страхиња из Будимље, према оцјени бројних истраживача и познавалаца дјела овог српског сликара, представља једно од његових најбољих остварења. У осликавању живописа цркве Светог Николе, учествовао је и зограф Јован. Композиције фресака показују разне епизоде из Старог и Новог завјета, као што су Успење Богородичино, Благовијести, и слично. Међу најљепше убраја се фреска на којој је лик Јована Дамаскина, са чалмом око главе. Велику штету живопису нанио је земљотрес 1979. године.

Иконостас са резбаријама за ову цркву радио је зограф Василије Рафаиловић из Рисна 1795. године по узору на византијске каноне. Царске двери са мотивом Богородице, престопа икона Христа са Богородицом и са дванаест апостола, посебно се издвајају. У цркви се чува још неколико икона које су радили представници ове бокоцоторске сликарске школе. Занимљива је икона са ликом Светог Христифора са животињском главом. Иконостас је рађен за вријеме игумана Максима Зеновића, а дар је познатог поморског капетана Стијеп Маркова Греговића из Кастел Ластве. Иконостас није страдао у земљотресу јер је непосредно прије тога био однесен на конзервацију и рестаурацију у Завод за заштиту споменика културе на Цетињу.

6 М. Јачов, *Стиси конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, Београд, 1986, стр. 306.

Успење Богородичино у цркви Св. Николе, рад попа Страхиње из Будимље

Најстарија црква у Градишту је филијална црква посвећена Успењу Богородице која се налази на платоу изнад конака и црква, на коме је и парохиско гробље из новијег доба. То је једнобродна црква са полукружном апсидом и звоником, дуга шест, а широка три метра. Нема вањских декора и са једним мањим прозором са стране представља типичну форму црквене сеоске архитектуре. Црква је живописана 1620. године, а фреске је радио поп Страхиња из Будимље, уз помоћ сликара Јована. Насликане фреске представљају ликове из владарске лозе Немањића и, према оцјени стручњака, поп Страхиња је на овом малом простору „створио један од најзанимљивијих сликарских ансамбала, када су у питању малени храмови сачувани на простору јурисдикције Пећке патријаршије у току XVI и XVII вијека“.⁷ Сачуван је запис о ктиторима осликавања цркве. Осим

7 А. Чиликов, *Паштровске цркве и манастири: зидно сликарство*, Подгорица, 2010, стр. 222.

помена цетињског владике Руфима, наведена су имена: Стијепо Јунковић, Иван Андринић и старац Андрија. Стари иконостас у цркви није сачуван, а нови је дјело архимандрита Павла Калања, игумана Градишта.

На основу података из паштровских исправа црква је постојала знатно раније. Стефан Паштровић се крајем XVI вијека помиње као јеромонах цркве Пресвете Богородице. Све док није обновљена црква Светог Николе, црква Успења Богородице је била једина црква у Градишту. Након изградње цркве Светог Николе у исправама се помиње Градиште као манастир.

Трећа црква у Градишту, филијална црква посвећена Светом Сави, изграђена је 1855. године у вријеме игумана Инокентија Павловића и архимандрита Синесија Давидовића. То је једнобродна грађевина дуга 11, а широка мало више од шест метара. Грађена је од црвеног и бијелог клесаног камена са звоником на преслицу, са три окна, који је сазидао Раде Марков Папан из Спича. Страдала је у рату 1941. и у земљотресу 1979. године, када је уништен и дио старог иконостаса који је 1864. године радио грчки зограф Никола Аспиоти. Црква је живописана 2009. године; фреске је радио сликар Драгомир Јашовић са кћерком Јеленом. Нема писаних и материјалних доказа да је на мјесту данашње цркве постојала стара црква из XVI вијека. У паштровским исправама се ова црква не помиње, а и истраживања терена испод цркве не свједоче да је на том мјесту постојала нека грађевина.⁸

Манастирски конак изграђен је на мјесту гдје су некада биле ћелије. Њега је подигао архимандрит Инокентије Павловић. Ту је била смјештена и народна школа.⁹

8 Чиликов, стр.38.

9 М. Црногорчевић, Паштровски манастири у Воци Которској. *Старинар*, XII, 1-4, Београд, 1895, стр. 89.

ГРАДИШТЕ – ДУХОВНО И ПРОСВЈЕТНО-КУЛТУРНО СРЕДИШТЕ ПАШТРОВИЋА

Манастир Градиште са својим црквама био је и парохијско средиште за источни дио Паштровића који је обухватао насеља у Буљарици и Калудерцу. Калуђери манастира били су јеромонаси који су обављали све обреде у служењу у цркви и ван ње: крстили су дјецу, вјенчавали и вршили обреде приликом сахрана, обављали прекаде за славу и празнике, исповиједали и били духовници многим парохијанима. У манастиру је постојало и гробље на којем су се сахрањивали становници овога краја. Осим тога, при манастиру је постојала школа, а касније је неко вријеме радила и читаоница, тако да је манастир у ствари дуго био главно мјесто окупљања мјештана, гдје су исповиједали вјеру, стицали знање и обучавали се писмености. Треба истаћи да је у то вријеме већина духовника била родом из Паштровића, тако да је из једне породице или братства било и више покољења свештеника и монаха.

Значајну улогу у развоју писмености у Паштровићима и шире имао је манастир Градиште и његови калуђери. Да је у XVI вијеку постојала школа у Градишту, свједоче подаци из паштровских исправа из тога доба. Први учитељ који се помиње у исправама је поп Дабижив. Он је прво духовно лице које се помиње 1523. као канзалијер Збора паштровскога; закалуђерио се заједно са својим братом Никцем и поклонио своје имање манастиру. У манастиру је обучавао писмености манастирску братију (поп Ђурађ га именује као свог учитеља), а његови ученици су у то доба могли бити поп Вуко, јеромонах, калуђери Дионисије, јеромонах Стефан и канзалијер Иван Лукин Жентилица. У тој првој школи која се налазила у кули која је накнадно срушена, прва сазнања о азбуци, језику и вјери стицао је и један од твораца првог српског *Буквара* и *Молитвеника* – Стефан Паштровић¹⁰.

10 Збирка манастира Прасквице, док. бр. 84, препис и обрада Љиљана Зеновић Краповић.

У историји српске културе и писмености манастир Градиште остаће упамћен као мјесто гдје су припремани први српски *Буквар* и *Молитвеник*, који су штампани у Венецији 1597. године. Аутори ових издања су Стефан Давидовић, јеромонах из Паштровића, и Сава Инок, јеромонах из Дечана, такође родом из Паштровића. Издавањем *Молитвеника* и *Буквара*, посљедњих србуља на крају XVI вијека, Стефан и Сава су се сврстали у ред истакнутих личности наше културне историје. То је догађај који говори о значајној улози паштровских манастира као вјерских и просвјетних центара на ширем простору српске духовности, у вријеме када је османска империја већ више од сто година владала Србијом и Црном Гором. Био је то наставак традиције штампања и издавања ћириличких богослужбених књига, које су започели Ђурађ Црнојевић и Макарије од Црне Горе, а продужили војвода Божидар Вуковић, његов син Вићенцо Вуковић, и други. Оправдано се поставља питање зашто у овом значајном културно-просвјетном подухвату, од интереса за читав српски народ и његову вјеру, манастир Дечани није означен као покровитељ ових издања? За то сигурно има више разлога, а главни је у томе што су се Дечани под Турцима налазили у незавидном положају, па Сава тамо није могао да оствари своје замисли те се окренуо завичају – Паштровићима. Стање у Дечанима је било тешко, све док неки други Паштровић, чувени архимандрит Данило Кажанегра, сто година касније није дошао у Дечане, обновио манастир и постао други ктитор овог чувеног светилишта. Паштровићи су у то вријеме били слободна комунитад под Млетачком републиком и имали су развијене везе са Венецијом, а њихови манастири су активно радили на очувању православне вјере, народних обичаја, језика, као и на просвјећивању. Нема сумње да су се Стефан и Сава добро познавали, да су обојица били надарени и учени људи, способни и вољни да своје знање преточе у књиге које су биле најпотребније народу. Манастир Градиште је економски добро стајао и могао је од прихода са имања да издвоји средства неопходна за штампање књига и Савин одлазак и боравак у Венецији.

Буквар није био значајан само зато што се појавио у вријеме када слична издања нијесу имали ни многи европски народи,

него је његова вриједност и у гласовном методу који је примјењен два вијека прије него што је то учињено у европском школству. Штампане ових књига, осим културно-просвјетног значаја, сигурно је било и економски исплативо: аутори *Буквара* и *Молитвеника* припремили су и штампали те књиге рачунајући да су потребне манастирима и пастви на ширем подручју српске духовности. *Буквар* је допринио да се развија писменост у Паштровићима, што потврђују бројне сачуване исправе писане на српском језику, ћирилицом, српскословенском редакцијом. У исправама налазимо велики број писмених људи, почев од калуђера, попова, канцелијера, бројних свједока који се потписују у исправама.

Исто тако, сачуван је знатан број исправа на италијанском језику, који су многи Паштровићи говорили због честих трговачких веза, административне и опште комуникације са Венецијом и другим њеним посједима на Јадрану и Медитерану. Многи Паштровићи су се исељавали у Венецију, Задар, Апулију и друге крајеве, али нијесу прекидали везе са завичајем. Више од 350 година Паштровићи су били под влашћу Венеције и зато су све до данас у њиховом говору сачувани многи романизми.

У манастиру Градишту је прије отприлике 150 година постојала свјетовна школа. Било је то у вријеме када је Стефан Митров Љубиша, као народни посланик у Бечком парламенту и предсједник Далматинског сабора, успио да се избори да српски народ у Далмацији и Боки Которској има право да се школује на свом матерњем језику, да се уведе ћирилица и да се отварају основне и средње школе. Познат је његов говор на Бокелској скупштини 13. јуна 1848. године у Прчању, када је пред главарима и изабраницима цијеле Боке говорио уз пуну подршку својих бирача: „Наш народ у овој покрајини нема биће, јер је угњетен од италијанштине ... Нас је Аустрија, против своје сопствене користи, више поиталијанила у тридесет година, него ли Венеција у четири вијека.“¹¹ Љубишиним залагањем отворене су многе школе и уведена је настава на српском језику.

11 Стефан Митров Љубиша, *Бој на Вису: преводи, чланци, говори*. Сабрана дјела, књ. 3. Црногорска академија наука и умјетности, Титоград; Универзитетска ријеч, Никшић; Историјски архив, Будва; 1988. стр. 227.

У говору који је учитељ Петар Миџор одржао на светосавској прослави 1863. године у Будви, он је навео податке да је у надзиратељству будванском у то доба било четири школе са укупно 131 учеником, а двије године касније основане су још двије. У Каstell Ластви прву школу основао је калуђер Јелисије из Даламације, 1767. године, и у њој учио дјецу вјеронауци и руском језику, а за награду добијао цекин за свако дијете. До поновног отварања школе у Каstell Ластви долази 1841. године, када је Ђорђе Срдић, пјесник и учитељ, како сам каже: „као младичак завео Србско училиште на Каstell Ластви и ту остао око годину дана“.

Података о почетку и раду свјетовне школе у Градишту нема, јер је сва архива уништена када је манастир запаљен у јулу 1941. године. Манастир Градиште је уступио дио конака за школу још у вријеме аустроугарске владавине и дјеца из Калудерца и Буљарице похађала су ову школу. Учитељ Урош Давидовић је један од најстаријих познатих учитеља ове школе који је извео многе генерације ученика. Школа је наставила да ради послје ослобођења, до почетка Другог свјетског рата, као шесторазредна Државна мјешовита основна школа.

Између два рата, у Градишту је 1927. године основана Народна књижница и читаоница ради народног просвјетивања и развијања читалачких навика. Била је смјештена у посебној соби манастира, о чему говори и уговор између игумана манастира и предсједника читаонице. Услјед недостатка финансијских средстава имала је прекид у раду, да би од 1931. па до почетка рата 1941. године, радила непрекидно. Предсједник читаонице био је Лазар Драшковић.¹²

12 М. Медиговић Стефановић, Народна књижница и читаоница у Градишту. *Зборник радова о манастиру Градиште*, 2018. (у штампи)

СТРАДАЊА, ОБНОВЕ МАНАСТИРА ГРАДИШТЕ

Паштровићи, као посебна самоуправна заједница – комунитад, били су често поприште борбе страних земаља које су настојале да овладају овим крајем; српске велможе – феудалци, борили су се у више наврата између себе, а и против страних војски, да овладају паштровском земљом. У тим борбама и ратовима страдали су и паштровски манастири: пљачкана је њихова имовина, уништавани су архиви и драгоцености, страдали су и калуђери. Честе су биле и природне непогоде, нарочито земљотреси, у којима су тешко оштећене или срушене цркве и друга имовина. Но, послије сваке од тих најезди и рушења, народ је заједно са духовном браћом успјевао да обнавља своја светилишта, да их чува и помаже.

Историјски извори потврђују да је манастир Градиште страдао од напада турских освајача, који су у више наврата покушавали да завладају овим простором. Иако су се 1423. године добровољно ставили под млетачку власт, током XVI и XVII вијека било је неколико напада турске војске на Паштровиће у којима су страдали становници, манастири и цркве. Градиште је посебно страдало у походу Махмут-паше Бушатлије, 1785. године. Паша је са великом војском покорио Црну Гору, и са Цетиња, преко Брајића, прошао кроз Паштровиће и улогорио се у Кастел Ластви и у Надлушком пољу. Паштровићи су дјецу и жене склонили у тврђаву Свети Стефан и на острвца Катич и Перазих. Упркос обећањима да ће мирно проћи, Турци су почели да пале куће и пљачкају имовину, а Паштровићи се им се супротставили. У том сукобу погинуло је више од стотину Паштровића. Турци су узели бројне таоце, одвели их према Бару и на мјесту ријеке Жељезнице стријељали. Поп Андравић из Калудерца покушао је да убије пашу, али му мала пушка није упалила и Турци су га посијекли. Запалили су манастир Режевиће, а манастир Градиште је похаран, али су калуђери склонили стара документа, књиге и драгоцености. Поход паше Бушатлије у народу је запамћен као највеће страдање Паштровића.

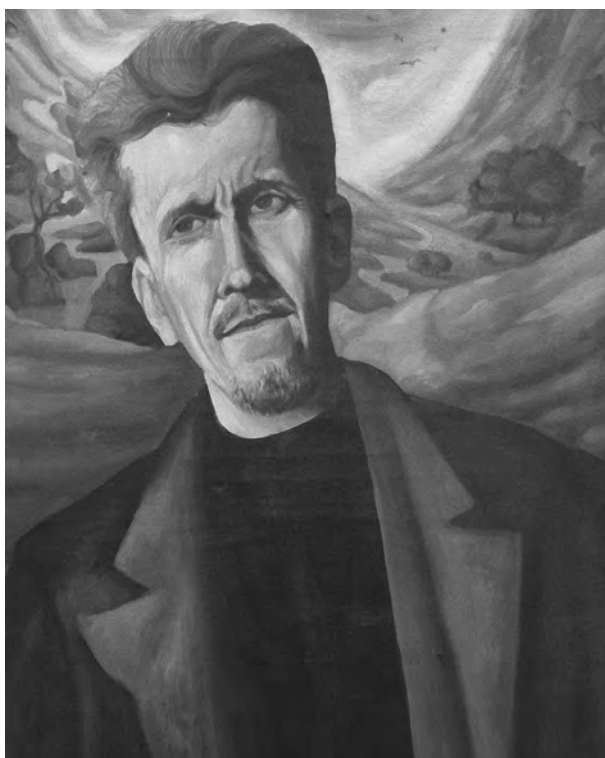
У Другом свјетском рату Италија је у априлу 1941. године окупирала Црну Гору. У манастиру Градиште је успоставила војну постају, у конаку, гдје се до тада налазила школа. У свенародном устанку против окупатора, у зору 13. јула, устаници из Буљарице и Калудерца напали су постају и успјели да савладају отпор окупатора и заробе посаду. Међутим, наредних дана услиједила је велика офанзива италијанске војске против устаника. Преко Куфина, 17. јула, батаљон црнокошуљаша отпочео је напад на Паштровиће: устаници су се повукли, а фашисти су почели да пале куће, пљачкају имовину и врше насиље над оним житељима који нијесу успјели да се на вријеме склоне у планину. У тој најезди фашисти су запалили конаке у манастиру Градиште и опљачкали манастир. Страдала је и црква Светога Саве која је била погођена гранатом. Као очевидац, четрнаестогодишњак, био сам у збјегу и гледао како манастир гори. У то вријеме у манастиру није било калуђера, а дужност игумана за манастире Градиште и Режевићи вршио је архимандрит Филарет Копривица. Фашисти су на путу према Будви том приликом запалили и манастир Режевиће. Сјутрадан, 18. јула, овај батаљон фашиста који је покушао да се пробије ка Цетињу, устаници су дочекали на Брајићима и уништили га.

Послије ослобођења стање у паштровским манастирима и црквама било је веома тешко: Градиште и Режевићи су били спаљени, црква и конаци у Прасквици скоро у рушевинама, Дуљево и многе друге цркве без свештеника, запуштене и без друштвене бриге. Било је то вријеме када је црква, заједно са свештенством, доживљавала тешке тренутке.

Баш у то вријеме, 1947. године, архимандрит Борис Кажанегра се вратио у завичај и започео мукотрпни и предани рад на обнови пострадалих манастира и цркава. Постављен је био за настојатеља манастира Прасквице и истовремено је обављао исту дужност за Дуљево, Режевиће и Градиште. Високи углед због исказаног родољубља, привржености свијетлој традицији свога племена; честитост, хуманост, одлучност, знање и жеља да што прије обнови порушене споменике и богомоље, били су главни

аргументи на којима је отац Борис развио широку активност на прикупљању средстава за остваривање свога циља. Од пријатеља, рођака, познаника у земљи и иностранству стизали су прилози којима је отац Борис успио да обнови цркву и конаке у Прасквици. Манастир Режевићи је такође васкрсао под његовом неимарском руком; манастир Градиште, који је тридесет година био у рушевинама вратио је у живот, а још много других неимарских подухвата у Паштровићима изведено је настојањем игумана Бориса. Архимандрит Борис Кажанегре, као родољуб и духовник, спада у ред најистакнутијих личности паштровске историје. Умро је крајем 1979. године и сахрањен у Прасквици.

У обнови паштровских манастира, под руководством Бориса Кажанегре, учествовали су млади монаси Димитрије Лакић и Павле Калањ. Обојица су дошли из Даламације и свој духовни

Портрет игумана Бориса Кажанегре

живот везали за Прасквицу и Градиште дајући немјерљив допринос обнови и животу паштровских светиња.

Тек што је манастир Градиште обновљен од похаре коју су извршили италијански фашисти 1941. године, догодио се 15. априла 1979. велики земљотрес, у којем је манастир доживио највећа разарања у својој дугој историји. Црква Светог Николе била је у рушевинама, страдао је живопис, знатно су оштећене биле и друге цркве и коначи. У тим тешким тренуцима за манастир и за цијело подручје Црне Горе које је погодио земљотрес, испољена је солидарност и помоћ је стигла од свих народа некадашње државе Југославије. Републички завод за заштиту споменика културе Републике Србије из Београда преузео је обавезу да обнови манастир Градиште. Завод је овај посао обављао у отежаним условима, али благодарећи високо професионалном раду, стручности конзерватора, рестауратора и грађевинаца, обнова је са успјехом завршена и право је чудо како су стручњаци успјели да обнове цркву Светог Николе и да рестаурирају тешко оштећени живопис. Немјерљив је допринос овог Завода и његових стручњака на обнови Градишта, а захвалност за тај сложени и скупи подухват не може се и не смије заборавити.

Данас је манастир Градиште једно од најуређенијих духовних средишта не само у Паштровићима, него и на Црногорском приморју. Велика заслуга за то припада његовом настојатељу, архимандриту Павлу Калању. Као јеромонах, Павле Калањ је из Прасквице прешао у Градиште 1971. године и наставио рад на обнови манастира. У јулу 1979. године игуман Борис званично предаје управу манастира Градиште јеромонаху Павлу Калању. Чин игумана додијелио му је митрополит Амфилохије 1993, а у највиши монашки чин архимандрита произведен је 2008. године. Надарен је као иконописац и израдио је више иконостаса и икона у црквама. Четрдесет седам година отац Павле управља успјешно манастиром. Као духовник ужива велики углед код парохијана Паштровића и код свештенства митрополије.

ПРЕДАЊА, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О МАНАСТИРУ РЕЖЕВИЋИ*

Дозволите ми да Вас све срдечно поздравим и искажем радост што се данас налазимо заједно у овом древном, православном, паштровском храму – манастиру Режевићи. Има симболике у томе: историја овог краја и овог манастира, тјесно је повезана са Русијом и Руском православном црквом. Те везе трају у континуитету више од триста година. Данас се оне потврђују и добијају нове димензије у економском, друштвеном, културном и вјерском погледу, што се нарочито огледа у присуству великог броја руских грађана који долазе и бораве у Паштровићима.

Прошле године Паштровићи су на достојанствен начин прославили шесту стогодишњицу од оснивања цркве Светог Николе у манастиру Прасквица. Било је то славље за памћење. Најважнији резултат ове прославе, поред церемонијалног и вјерског садржаја, јесте то што је изашла монографија *Манастир Прасквица* – дјело изузетно по садржају, ликовној обради и квалитету штампе. Увјерен сам да ће и наша међународна конференција, која је уједно и први научни скуп у нашем крају из области православља, посвећена двјестогодишњици од оснивања цркве Свете Тројице, бити подстицај да манастир Режевићи добије, такође, своју монографију. Као научник, и Паштровић, чији су предачки гробови од давнина у Прасквици, био сам активан члан екипе која је писала и уређивала монографију о Прасквици. Под покровитељством и руководством митрополита господина Амфилохија, уложени

* Ријеч на Међународној конференцији поводом двјеста година од оснивања цркве Свете Тројице у паштровском манастиру Режевићи, 7. октобра 2014. године. Преузето из: *Паштровски алманах II*, Петровац – Свети Стефан, 2016, стр. 479-485. (Прим. ур.)

су велик труд и знање да се прошлост и садашњост Прасквице сагледају и оцјене са научног, стручног и вјерског становишта. Помињем ову монографију не случајно; жеља ми је да искуство које имамо са Прасквицом пренесемо на припремање и издавање монографија манастира Режевићи, Градишта и Дуљево.

Учешће на конференцији руских колега ме обавезује да дам кратак осврт на прошлост комунитади Паштровића. Просторни идентитет Паштровића у народу гласи 'Од Куфина до Бабина вира' или, географски речено, то је територија која укључује већи дио острва Свети Никола, Бечићку плажу са залећем, подручје Светог Стефана, Режевиће, Петровац, Буљарицу, закључно са Дубовицом и Куфином, а све то у туристичком погледу спада у појам Паштровска ривијера. Паштровићи се, од старине, дијеле на дванаест племена; уживали су повластице на основу привилегија које су им давали и потврђивали владари многих моћних земаља. Имали су самоуправу коју су сачињавали: Паштровски збор – највиши орган власти, Банкада – извршни орган; бирали су војводе, суђе, властелу, стимурауре, на годину дана. Истраживања др Александра Соловјева, истакнутог научника правних наука, говоре о паштровској демократији као оригиналном облику власти гдје су сви појединци једнаки пред законом и органима власти; сви имају једнака права да бирају и да буду бирани. Српски владари из лозе Немањића потврдили су Паштровићима привилегије, а цар Душан им је додијелио племство. Риједак је крај у коме се толико држи до култа ове династије. Можемо казати да, без изузетака, сви паштровски манастири и многе цркве свој настанак везују за доба моћне српске средњовјековне државе. Но, распад државе и освајачки поход Турака на Балкан, довели су Паштровиће у ситуацију да бирају између два зла. Определили су се за Млетачку републику и 1423. године потписали уговор да признају њену власт, а заузврат добили потврду својих привилегија и право на самоуправу. Под влашћу Венецијанске републике били су све до њеног слома 1797. године. За то вријеме они су сачували свој национални, српски идентитет, своју духовност, вјеру, обичаје и језик. Паштровићи су нарочито били изложени притиску

римске курије у XVII вијеку; приморавани су да промијене вјеру и постану унијате, али све те силне мјере и напори Конгрегације фиде, нијесу успјеле – Паштровићи су одољели и сачували своју православну вјеру. У свему томе, велику улогу одиграли су њихови манастири и цркве. Јурисдикцију над паштровским манастирима и црквама имали су црногорске владике све до 1869, када је основана Бококоторско-дубровачка епархија, са сједиштем у Котору.

Паштровићи, као дио Боке Которске, последије пропасти Млетачке републике, долазе под власт Аустро-Угарске монархије, да би се 1806. године, заједно са Црногорцима и Русима, предвођени владиком Петром и адмиралом Сењавином, успјешно борили против Наполеонове војске, која је тежила окупацији Боке Которске. Више од године дана у овом крају владала је руска управа. Био је то период када је словенска узајамност и блискост наших народа дошла до пуног изражаја. Одлуком великих сила, Бока Которска је морала бити уступљена Французима, који су њоме владали до 1813. године.

За вријеме француске владавине укинута је паштровска самоуправа; Паштровићи су се бунили, али су их Французи оружјем и репресалијама приморали на мир. Том приликом извршена је похара манастира Прасквице, стријељана су два калуђера; страдао је и манастир Режевићи; извршени су многи други злочини. Пропаст Наполеона дочекана је у Боки Которској са великим надама. Формирана је заједничка влада Бокеља и Црногораца на челу са владиком Петром, али, одлуком великих сила, Бока је поново уступљена Аустро-Угарској и тако су Паштровићи поново дошли под власт ове државе.

У Балканским ратовима и Првом свјетском рату више стотина Паштровића борило се у саставу црногорске и српске војске; многи су одступили преко Албаније и борили се на Солунском фронту; десетине Паштровића дошло је из Америке и других земаља да се боре за ослобођење отаџбине. У Другом свјетском рату Паштровићи су масовно учествовали у Тринаестојулском устанку народа Црне Горе и у антифашистичкој борби против окупатора

дали велике жртве за слободу. Паштровићи се поносе великанима своје прошлости: Стефаном Штиљановићем, српским светитељем, писцем Стефаном Митровим Љубишом, руским генералом и писцем Симеоном Пишчевићем, владикама Висарионом Љубишом и Кирилом Митровићем, архимандритом и игуманом Дечана Данилом Кажанегром, архимандритом Димитријем Перазићем, и многим другим личностима које су својим животом и дјелом пронијеле славу Паштровића широм свијета.

У овом саопштењу наводим предања о настанку манастира; анализирам објављене писане изворе; дајем кратак осврт на литературу о Режевићима која је објављена у виду монографских публикација и прилога у периодичним публикацијама.

На територији коју заузимају Паштровићи, од сјеверозапада према југоистоку, манастир Режевићи је трећи манастир по географском положају, последице Прасквице и Дуљева, а прије Градишта; смјештен је у централном дијелу Паштровића, на граници светостефанске и петровачке банде. Саборно је мјесто племена Режевићи, а често је ту засједала и Банкада. И племе Режевићи и сам манастир – име су добили по ријечи Режевић која извире близу манастира и важан је извор добре и здраве пијаће воде за шире подручје.

Незаобилазно питање историјског прегледа на које треба дати увјерљив одговор је: када је основан манастир Ражевићи. Слична дилема постојала је и при обиљежавању оснивања цркве посвећене Светом Николи у Прасквици. Наиме, Балшином повельом ова црква је основана 1413. године, и то је уједно једини сачувани правни акт којим се оснива црква на нашем подручју; међутим, постоје и други извори и остаци материјалне културе, а и предања која потврђују да је Прасквица постојала много раније.

Сачувана предања о настанку манастира Режевићи сежу у средњи вијек. Ево што о томе пише архимандрит Дионисије Миковић, који је у манастиру Режевићи боравио од 1874. до 1879. и ту био пострижен: „Постоји предање, да је на мјесту гдје је данас манастир Режевићи, била богомоља старијих Грка и Римљана. Овдје у околини налазили су се гробови из овог времена. И данас памте људи, да су овдје долазили страни неки људи, који су се

трудили да сазнају, 'што је некад било', па су са књигама у руци, тражили кип неког лажног бога. Неки веле да су златни кип лажног бога овдје и нашли, ноћу крадимице однијели, а неки опет веле: да га нијесу нашли. С кољена на кољено преноси се предање до нашег доба, да је овуда био пут у доба српског краљевства и царства ... Овдје је био саграђен један 'стуб' и у њему је била једна пањева. У њу су, околни сељани, по реду, свако јутро остављали бокал вина, које су путници мукте испијали, хвалећи паштровско гостопримство. Овај 'стуб' памте данашњи старци, развалио га је поч. Димитрије Перезић, архимандрит, кад је манастир обнављао: у другој половини овог столећа.“

Према предању, храм посвећен Успењу пресвете Богородице саградио је српски краљ Стефан Првовјенчани, када је 1226. године стигао у Паштровиће да се сретне са млетачким дуждем. Том приликом је пио вино из народнога бокала и обдарио Паштровиће народнијем судом.

За другу цркву посвећену првомученику Стефану постоји предање да је њу, 1351. године, саградио Стефан – Душан Силни, српски цар. Историјски извори потврђују да је цар Душан Паштровићима дао племство, да је потврдио њихове повластице и да је неколико истакнутих Паштровића било на његовом двору.

Размотрићемо питање: Да ли предања о настанку манастира имају потврду у писаним изворима и материјалним доказима?

Доказ да је манастир Режевићи постојао у XV вијеку јесте запис на икони која се чувала све до 1860. године у манастиру. Иван Кукуљевић Сакцински, познати хрватски и јужнословенски научник је у то вријеме посјетио Режевиће, видио ову икону и прочитао запис на њој, који је гласио: „Ову икону писа Гапон отац игуман јеромонах Никодим Режевички. Сатвори себе вјечну памјат... године 1423.“ То је иста година у којој су се Паштровићи добровољно ставили под млетачку власт. Никодима Режевићког је Кукуљевић уврстио у *Словник умјетниках јужнословенских*, као једног од наших старих иконописаца.¹ Мијат Сабљар, који је проучавао наше

1 Kukuljević Saccinski Ivan, *Slovník umjetnikah južnoslovenskih*, Zagreb, 1860.

старине, каже у својим биљешкама да се у манастиру Режевићи све до 1860. године налазила једна стара икона са наведеним записом. Са правом се може поставити питање зашто нико од игумана и монаха манастира, поготову Никодим Вуковић Режевићки, Димитрије Перaziћ и Дионисије Миковић, који је тако детаљно писао о Режевићима не помиње ову икону и запис на њој.

Да ли постоје и други писани извори из тог доба који говоре о постојању манастира? Како је стара манастирска архива уништена, остају нам као најважнији извор паштровске исправе. Прегледали смо све три књиге објављених паштровских исправа, као и друге објављене доступне појединачне исправе, од којих су најстарије из XVI вијека, али ни у једној нијесмо нашли помена о манастиру. Нема података ни у бројним документима из Ватиканског архива, који се односе на покушај превођења Паштровића на католичку вјеру и унијаћење у XVII вијеку, а које је Марко Јачев објавио у издању Српске академије наука и умјетности, а нема ни у студији др Јована Радоњића посвећеној овој теми. У тим документима, најчешће је ријеч о извјештајима, која су писали разни изасланици, мисионари, которски и барски бискупи, помињу се најчешће манастири Прасквица и Градишта, а Режевића као манастира нема. Једино у извјештају фра Санта из Сплита, који је 1637. године посјетио територију Барске надбискупије, у одељку о Паштровићима наводе се подаци о насељима и црквама и за Режевиће пише: „Режевићи имају око 30 кућа и двије цркве: једна посвећена Светој Госпођи а друга Светом Стефану.“

У току даљих истраживања, није искључено да ће се наћи писани извори о том најстаријем периоду из живота манастира. Потребна су и детаљна археолошка истраживања старих цркава, гробница, неоткривених фрагмената фресака и другог материјала, на основу којих би се утврдила старост појединих објеката. Ако је манастир заиста постојао у XV вијеку, онда би, поред цркава које су остале, морали бити сачувани и темељи неких грађевина: конака, ћелија и других објеката који су неопходни за живот манастира. Ни фреско-сликарство у манастиру, нарочито у цркви Успења Богородице, није још проучено. Треба утврдити ко је аутор

живописа и када су они настали. Ако су црквице биле напуштене у XVI и XVII вијеку, тешко се може прихвати мишљење да су оне баш у то вријеме биле осликане. За то морају постојати ктитор и средства за живопис. Према мишљењу Дионисија Миковића, фреске у манастиру Успења радио је поп Страхиња из Будимља 1620. године, када је радио фреске и у Градиштима. У црквици Успења, постоји и старији слој фресака за који се не зна из којег је периода. Црквица Св. Стефана је била „сва у иконама“, тврди Дионисије. Остаци тих фресака су сачувани и сада се налазе у обновљеној цркви. Надам се да ће колегиница Луција Ђурашковић, добар познавалац сликарства на подручју Паштровића, у свом саопштењу на овој конференцији, изнијети нове резултате својих истраживања овог живописа.

Ако прихватимо запис на икони, као доказ о постојању манастира у XV вијеку, немамо, за сада, других познатих доказа о постојању манастира до почетка XVIII вијека. Не помињу се у то доба ни свештена лица са сталним боравком у манастиру. За то вријеме подаци говоре да су свештена лица долазила из других сусједних парохија, чак и из Црмнице, да би обављала обреде за парохијане Режевића.

Тако је било све до доласка проигумана Максима Косијерева, који је 1714. побјегао од Турака из Херцеговине и дошао у Паштровиће. Владика Данило Петровић је удовољио молби Режевића и одобрио да проигуман Максим обавља црквене обреде за парохијане. У књизи манастира Режевићи постојао је уговор између проигумана Максима од манастира Косијерева и парохијана Режевића који гласи: „Нека се зна како приђе проигуман Максим од манастира Косијерева и прићох у племе Паштровиће у село Режевиће и ту обретох двије пуне црквице – Рождества Пресвете Богородице и светога првомученика архиђакона Стефана. И ту изволих жити и с христани се лијепо нагодих, како ћу ја њих и они мене до смрти служити, појати летурђије, керстити, венчати, причестити, исповједати и свје потребно. А они нама рекоше васи саборно дават црковно, прво лето от куће по боцу уља, по боцу вина и по десет литарах пшенице и више тко може. И тако рекоше

‘тко не послуша ово братинско писмо, да му браћа попију барио вина и толико друге робе’. И паки тако рекоше цркви работати васи единомушно, шћо е гође за потребе. И ми се облегасмо шњи-ма бити до смрти. И дао Бог и нама и нима.“²

Проигуман Максим Косијеревац је умро у Режевићима, 1721. године, а наслиједио га је Никодим Вуковић, кога је владика Василије произвео 1748. године у архимандрита. Никодим је својим радом допринио да манастир заживи као вјерски и саборни центар овог дијела Паштровића.³ Послије смрти Никодима, владика Петар рукоположио је Димитрија Перазића за јеромонаха и 1810. године поставио га за управитеља манастира Режевићи. За вријеме Димитрија Перазића манастир Режевићи доживљава прави препород и у духовном и у материјалом погледу. Димитрије почиње градњу нове веће цркве посвећене Св. Тројици, која је освећена 1814. године.

О томе је Дионисије оставио сљедећи запис:

„Покојни Димитрије Перазић пише у једном, такође, до сада нигдје наштампаном листу хартије, који се чува у манастиру

2 Д. Миковић, *Босанска вила*, 1899, стр. 8.

3 Д. Миковић, *Никодим Вуковић*, Котор, 1908, стр. 22.

Режевићи, а који сам ја добио у препису од покојног Филимона Франићевића, игумана као што га овдје преносим:

У мјесту Режевиће 1814. года освјешћеније св. Троице сеј ден бист освјашћена сеја церков св. Тројице од архијереја високопреосвештенога Бенедикта Краљевића, Владике Далматинскога, Бокоторскога и Истрискога; бист сеј ден собрани у исти манастир сви суђе и старешине од ове исте Госпоцке комунитади Паштровске који се обећаше своје солно ниже подписану милостињу приложити чрез истога трошка за нашу новограђену цркву“.⁴

Над вратима цркве Св. Тројице узидана је мраморна плоча са натписом: „Сиа церков и манастир Режевићки основа се при архимандрите Никодиме Вуковићем званом Режевић 1770. года. А освећа се и обнови се 22. августа 1814, года при настојатеље садашњем Господином Архимандритом Димитријем Перезићем са помоћу ктитора и благорасположене Русије. Овај натпис је здјелан по возвращени мојем посљедњем с пенсијом употребљеном за ползу обитељи 1856. года.“

У вези с овим натписом и тврдњом да је манастир основао Никодим Режевићки, Дионисије Миковић тврди да је још при Максиму Косијеревцу манастир почео тако да се назива, да је Никодим Вуковић, архимандрит, потврдио основ манастира, а Димитрије Перезић, архимандрит, и још боље потврдио.⁵

Када је обнављао манастир и градио цркву Св. Тројице, архимандрит Димитрије Перезић је срушио цркву Св. Стефана. Том приликом пренио је свету трпезу у Успенски храм, а са камењем од срушене цркве проширио цркву Успења Богородице. Тада је изгубљен натпис који се налазио на прагу изнад улазних врата на којем је био запис о настанку цркве. О томе свједочи отац Василије Перезић, архимандрит и будући игуман манастира Прасквица, који је у цркви Успења између 1844. и 1850. године држао школу. Колико год да је архимандрит Димитрије Перезић заслужан за обнову Режевића – не може се прихватити као исправна његова одлука о рушењу старе цркве. Дионисије Миковић је забиљежио

4 Исто, стр 92.

5 Исто, стр 91.

да су мајстори који су рушили цркву умрли за годину дана. Али то није јединствен случај: и у Прасквици је срушена стара Балшина црква коју су похарали Французи 1812. године (остао је само један мањи дио са фрескама), да би на њеном мјесту била изграђена већа црква; честе су биле и појаве да су калуђери старе фреске у црквама премазивали или малтерисали јер су биле изблијеђеле или биле оштећене од старости. Срушена црква, посвећена Св. Стефану, била је љепша и већа од Богородичног храма. Данас са радошћу гледамо воскрсну цркву Св. Стефана, коју је обновио архимандрит Хризостом.

Дакле, из наведених исправа дâ се закључити да се до доласка Максима Косијеревца, манастир као институција не помиње. Не помиње се ни у уговору Режевића са њим. Манастирска архива је, углавном, уништена 1941. године, у Тринаестојулском устанку, када је италијанска војска похарала Режевиће, тако да многе исправе користимо у препису, захваљујући Дионисију Миковићу. Да он није узео животопис Димитрија Перезића, ни он се не би сачувао, него би и он изгорио.

Важно је истаћи да нема помена манастира, али се помињу црква Св. Стефана и црква Успења Богородице. Најстарији документ сачуван из тог времена датиран је 1612. године. У њему Андрија Радов Шољага дарује печицу земље цркви под Миришта, а ораницу даје цркви Свете Госпође „на вијеки вјекова, пред духом ђеда мога и матере моје и мојих мртвих...“⁶ У тестаменту Лукше Никчева из Режевића, писаном 1734. године, већ се помиње манастир: он пише да дарује цркве Свете Госпође и Светог Стефана у манастиру Режевићи.⁷ У исправи из 1766. године Митар Перезић оставља своју баштину манастиру Св. Стефана у Режевићима за душу својих: оца, стрица, мајке, ђеда и свих мртвих својих.⁸

Сад нешто о имену манастира: владика Петар Цетињски у писму Режевићима, прво помиње цркву Св. Стефана, па онда цркву посвећену Св. Госпођи; у неколико других сачуваних докумената,

6 Исто, стр. 47.

7 А. Соловјев, *Паитровске исправе*, бр. 36, л. 55.

8 Исправа из манастира Прасквице, необрађена, *ПИ*, књ. 3, стр. 81.

прво се помиње црква Св. Стефана. У исправи из 1782. године, у вријеме архимандрита Никодима Режевићког, манастир се помиње као манастир посвећен Св. Стефану. На старом гвозденом печату који се чувао у манастиру, изрезана је била слика Успења Пресвете Богородице и писало је: 'Ово је печат манастира Режевићи у Паштровићима, храма Успења Богородице.' На новом гвозденом печату, сличан је запис: 'Печат парохијалне цркве Св. Успенског манастира у Режевићима'.⁹

Имена црква у манастиру које су посвећене Св. Стефану и Успењу Богородице, сигурно су повезана с крсном славом Режевића. Види се то из писма црногорског владике Саве из 1770. године, које је упућено архимандриту Никодиму Режевићком. У писму се потврђује да су Режевићи од старине славили славу Успења Богородице, којој је посвећена била и њихова најстарија црква, међутим, промјенили су славу и почели славити Св. Стефана архиђакона, ради тога што им вино није приспјевало за ту, стару славу. Сада им владика Сава, на њихов захтјев, одобрава и благосиља их да могу славити крсно име на дан Рождества Пресвете Богородице, а да на дан Св. Стефана дају дарове цркви Св. Стефана у Режевићима.¹⁰

Ако је у почетку обнове манастира било ових дилема око његовог имена, дефинитивно је прихваћено да је манастир Режевићи посвећен Успењу Богородице и да је та црква старија од цркве Св. Стефана.¹¹

У опширној *Библиографији о Паштровићима*, коју је урадио Милорад Мијовић, евидентирано је више од стотину прилога о манастиру Режевићи. У периоду до Првог свјетског рата, када су се Паштровићи налазили под Аустријом, највише је прилога објављено у *Шематизму Бококорско-дубровачке и спичанске епархије* који је излазио у Котору. Међутим, из тог времена датирају

9 Д. Миковић, *Босанска вила*, стр. 47; текст транскрибован са старословенског.

10 *Збирка манастира Прасквице*, бр. 11; ПИ, књ. 3, стр. 114.

11 Д. Миковић, *Никодим Вуковић*, Котор, 1908, стр. 47.

два прилога који су најважнији за историју Режевића: „Манастири Паштровски у Боки Которској“, аутора Младена Црногорчевића, објављен 1895. године у *Старинару* Археолошког друштва у Београду, и рад Дионисија Миковића „Српско-православни, Св. Успењски манастир Режевићи у Паштровићима у Боци Которској“, објављен 1899. године у *Босанској вили*, у десет наставака. Младен Црногорчевић је познати бокелски истраживач који је дао значајан допринос изучавању православне баштине у Боки Которској. Он је боравио у манастиру Режевићи, проучавао његову архиву, и његов рад се може сматрати првим обимнијим и прилично вјерним приказом историјата манастира. Други, без сумње, најважнији и најпотпунији опис прошлости манастира Режевићи написао је архимандрит Дионисије Миковић, неуморни духовник, књижевник, публициста и издавач. Боравићи више година у Режевићима, Дионисије је имао прилику да темељито проучи стара документа која су се налазила у архиви и животопис Димитрија Перезића. Поред овог рада, Дионисије је написао и издао као посебно издање рад Никодима Вуковића, објављен у Котору, 1908. године. Оба ова Дионисијева рада заслужују да доживе нова издања и ја се наддам да ће управа манастира Режевићи то и урадити. Истовремено је ово прилика да се нагласи захтјев за проналажење списка *Животопис Димитрија Перезића*. Овај аутобиографски запис налазио се неко вријеме код Дионисија Миковића, у манастиру Бањи. Божо Михаиловић је објавио скраћену верзију овог рукописа, а гдје се и код кога сада налази, није познато. Животопис се мора наћи и његово мјесто чувања мора бити у манастиру Режевићи.

Посљедњих година литература о Режевићима је обogaћена са више значајних прилога објављених у монографским издањима о културно-историјским споменицима у Црној Гори. Татјана Пејовић је у монографији *Манастири на тлу Црне Горе*, издатој 1995. године, дала опис историјата и истакла његове умјетничке и архитектурне вриједности. У монографији *Споменици културе Црне Горе*, издатој 1998, Чедо Марковић и Рајко Вујичић такође пишу о манастиру. Луција Ђурашковић је у *Приморским новинама*

и *Побједи* писала о живопису Режевића, а из пера дописника из Будве у *Побједи* и *Приморским новинама* објављивани су бројни написи о уређењу и обнови манастирских конака, гробља, млина и о другим активностима вриједног архимандрита Мардарија.

Професор др Александар Чиликов је 2010. године објавио капитално дјело, научну монографију, под називом *Паштровске цркве и манастири. Зидно сликарство*. Ова репрезентативна књига, по научној методологији, по садржају, стручности, обиму истраживања, стилу писања, по ликовној обради и штампарском умијећу – представља сам врх у овој грани издаваштва. Издавачи књиге су ДПЦ Подгорица и Универзитет Црне Горе.

Професор Чиликов у књизи детаљно разматра историјат манастира Режевићи, анализира све релевантне изворе и објављену литературу, истражује сликарство и градитељство и његови закључци имају пуну научну вриједност. Овим дјелом, професор Чиликов је задужио Паштровиће и ја користим ову прилику да му посебно захвалим.

КАЗИВАЊА О СТАЊЕВИЋИМА*

Стазе планинске, камените, стазе кроз голети...
Некада овим стазама ишло се много...

На домаку Будве, изнад села Побора, на врху окомитог брда (850 метара над морем), саграђен је Ђурђевац, једна од првих утврда Црнојевића. Замак, или утврђени град, како га у најстаријим писаним изворима називају, штитио је њихове посједе, служио као база за акције у Приморју, које је у то вријеме било поприште борби и ратова између Балшића, Млечана, Црнојевића, српског деспота, и других.

Гомиле камења на врху брда више од пет вјекова покривају темеље Ђурђевца. Ту су и остаци црквике Св. Ђорђа, скромних размјера и складне форме, са гробовима наоколо. По легенди, ту су сахрањивани умрли из Боке Которске.

Триста година послје рушења Ђурђевца, у непосредној близини ниче манастир Стањевићи. Као политички, културни и вјерски центар, подворје Цетињског манастира, дуго времена био је друга резиденција црногорских владика, значајни центар борбе за остваривање националног јединства народа Црне Горе и Боке Которске.

Казивање о настанку манастира Стањевићи везано је за владика Данила Петровића. Крајем XVII и почетком XVIII вијека Црна Гора се налази у тешком положају. „Затрије се име црногорско! Не остаде крста од три прста... Моје племе сном мртвијем спава“. „Пишем, ја, владика Данило, да се зна како Турке изагнасмо између нас... Прво, кад ме откинуше из Подгорице, скуписмо се неколико главара црногорскијех у магазин на Стањевиће, и ту ми дадоше вјеру да ће Турке између себе изагнати ...“

* Преузето из: *Казивања о прошлости*, Будва, Историјски архив, 1988, стр. 17-23. (Прим. ур.)

Данило подиже наново на Ћипуру 1692. године Цетињски манастир.

Нуман-паша Ћуприлић спаљује Цетињски манастир, а Данило се склања у Стањевиће и манастир Подмаине у близини Будве.

У вријеме владике Саве Стањевићи постају манастир. Као насеље, а и као презиме, у которским архивским документима помињу се већ у XV вијеку.

Од новчане помоћи из Русије Сава купује земљу и гради манастир: „Да јест веденије свакому човеку тко чује и види сије писаније, како ја Шепец Јовов Каписода продадох господину Данилу и владици Сави мјесто гдје оградише кућу вељу с клаком и цркву и под кућом ће направисмо зграду и око куће све, што се моје називаше ...“

Прву значајну посјету Стањевићима чини српски патријарх Атанасије Гавриловић и Сава га дарива митром коју је Данило донио из Русије.

Забилежен је у Стањевићима боравак и Доситеја Обрадовића. На ускрс 1765. године Сава га је ту рукоположио за свештеника. „Оћеш да те запопимо? Барем да знаш да си у Црну Гору био“, рече му владика. „Што вам драго мени је свеједно, те сад те послије“, одговорио је Доситеј. Ту је Доситеј подучавао писмености црногорску дјецу.

Док се владика Сава у Стањевићима бавио одржавањем имања и вршио богослужење, у Црној Гори заоштрава се племенска завађеност и крвна освета; нема владара да смири и организује народ.

У септембру 1767. године у Маинама код Будве појављује се Шћепан Мали и проглашава се за руског цара Петра III. Из Пећи стиже као бјегунац у Црну Гору српски патријарх Василије Бркић. Уз његово залагање Црногорци прихватају, на скупштини одржаној на Цетињу, Шћепана за свога владара. „Стјепан, мали са малима, добри са добрима, зао са злима“, како се потписивао на документима, одлази у Стањевиће, растјерује калуђере, а владикку Саву и његовог братанића Петра, будућег владикку, ставља под стражу. Одузео им је 100 брава и раздао их народу, а земљу коју је Сава купио за јефтине паре вратио сељацима.

Одушевљене Шћепаном Малим, кнежине код Будве (Брајићи, Побори и Маине) отказују послушност Венецији. Побуна је крваво угушена. Млечани су попалили и опљачкали села, на превару ухватили главаре и поубијали их, а манастир Подмаине претворили у касарну. Заузели су и опљачкали и Стањевиће, али су Црногорци исте 1768. године на јуриш повратили манастир.

Народ је скупо платио своју приврженост Шћепану Малом. Сачувало се изнад Будве кућиште спаљеног дома Марка Вуковића у којему је била Шћепанова резиденција.

„Прошле ноћи 7. марта 1781. године у стотој години живота умро је владика Сава настањен у Стањевићима“, јавио је начелник Будве у Венецију.

У другој половини XVIII вијека Аустрија се све више интересује за Црну Гору. У Стањевиће долази у тајну мисију аустријски пуковник Паулић. Описујући стање у Црној Гори, између осталог каже: „Цетињски манастир је највећи, он је сједиште митрополита који сада живи у Стањевићима, док су на Цетињу само два калуђера. У Стањевићима поред митрополита живи архимандрит, три калуђера и један ђакон. Ту је и школа гдје се спремају младићи за свештенике“.

Световно име му се не зна, када се закалуђерио добио је име Петар, од оца Марка. У народу је познат као Свети Петар. У Стањевићима је одрастао, учио школу, био замонашен и уз владике Саву и Василија стицао прва животна искуства. Као владика ту је први црногорски законик који је 18. октобра 1798. године у Стањевићима усвојила и народна скупштина. „Будући је на свеопштем народном збору донесен Законик и постављене казне за прекраћење међусобног крвопролића, које се од самовољства бјеше укоријенило у нашој земљи, то се објављује свима и сваком, да ће за све преступе и погрешке бити кажњен по закону“.

Многа владичина писма упућена у Петроград, Париз, Беч, Котор, писма црногорским главарима, носе потпис „На Стањевиће, Ваш доброжелатељ владика Петар“. Преко 30 посланица црногорским племенима написао је владика и послао из Стањевића. Та

својеврсна дјела, 'фреске на камену', писана чистим народним језиком имала су магичну моћ у мирењу племена, ријешавању разних спорова, и слично. „За то вас молим и свакога страшнијем именом божјим заклињем, немоте тога сиромаша ћерати и ту земљу грабити, но се прођите од њега и од његове напасти. Који ли неће послушати, такви да је у Господа Бога проклет и да му све буде проклето и злосрећно, а правима и послушним да буде Бог у помоћ“, пише у посланици Морачанима и ускоцима из Стањевића 1790. године.

Често је у Стањевићима засиједао црногорски збор. У присуству преко 400 Црногораца генерал Ивелић прочитао је манифест руске царице а годину дана касније (1799. године) збор одлучује да се из Црне Горе протјера познати пустолов гроф Димитрије Вујић.

Послије многих интрига и прогонства из Русије, у Стањевићима је владика Петар доживио велико признање. Гроф Никола Чернојевић Давидовић, као представник руског цара, дочекан је ту са седам топовских салви и пред црногорском скупштином 1798. године објавио да се Црна Гора ставља под покровитељство Русије. Владици је уз велике почести уручен Орден Александра Невског.

Стањевићи чувају тајну трагедије владичиног секретара Долђија. Католички свештеник – секретар православног владике!

Оклеветан од Аустрије и Русије за везе са Французима, Долђи је изведен пред црногорски збор да му се суди. У Стањевићима, 27. новембра 1804. године, донесена је пресуда. Истрагу над Долђијем водио је руски конзул у Котору Мазуревски. У записнику са саслушања и пресуде каже се да је Долђи под мукама проговорио. „Име ми је Франо Долци, старином Херцеговац, а родио сам се у Дубровнику и крстио. Имам 62 године и од римскога сам закона.“ Одбацио је све оптужбе о наводној издаји. Признао је да је послао Наполеону једну своју пјесму.

„Смртну кастизију овоме издајнику обратисмо на вјечно његово у тамници затварање, ће имаде стојати окован по ногама и рукама“ – гласила је пресуда. Владика Петар није вјеровао у његову издају.

Његошев пријатељ, руски инжињер Јегор Коваљевски, оставио је запис о Стањевићима и о судбини Долђија. „Стањевићи су право народно чудо и највећа грађевина у Црној Гори. Његове

високе бедеме красили су дуги топови заробљени од Француза ... Стари ђакон Иво Зец показао ми је подземну тамницу у којој је у заточеништву умро од жеђи 1805. године Долци.

- Ја сам волио Долциа, знао сам да се владика према њему није охладио...
- Да ли је крив он? – упитах ја, савлађујући своја осјећања са муком.
Старац је погледао у небо и као да дозива небеску правду тихо изговорио: „Зна Бог“.
- Али зашто су га мучили?
- Кажу, то је захтијевала политика!
- Да ли је био издајник? Да ли је могла постојати завјера, такорећи пред очима владике?...
- Ми људи тјомније – одговорио је ђакон...“

1806. године са Стањевића владика са Црногорцима спушта се у Боку Которску. Заједно са Бокелјима и руском флотом адмирала Сењавина успјешно брани Боку од Француза. Народ каже да су међе у Стањевићима градили заробљеници Французи.

Одлуком великих сила Бока је уступљена Французима. Црногорци и Руси морали су је напустити. Владика се повлачи у Стањевиће, одакле одлази на преговоре са генералом Мармоном у манастир Подластва.

Мармон шаље у Стањевиће, код владике, свог конзула Томића, али црногорска скупштина одбија предлог да се у Црној Гори отвори конзулат: „Ми нијесмо никад имали ни од једне државе конзула ...“

Послије Наполеоновог пораза, цијела Бока Которска је поново слободна. Из Стањевића владика Петар долази са војском и ослобађа Будву 23. септембра 1813. године.

У Доброти је 28. октобра исте године сазвана скупштина представника свих општина Боке Которске и Црногораца. На овом скупу, „Двије пограничне провинције, Црна Гора и Бока, заклињу се узајамно пред господом Богом да ће бити вјерне и свагда и у свакоме случају и догађају остати уједно састављене“.

Воља народа ни овога пута није поштована, одлуком великих сила Бока је додијељена Аустрији. Почетком јуна 1814. године аустријска војска окупирала је Боку Которску. Владика Петар I морао је пристати да преда Боку Аустрији и сам се повукао на Стањевиће.

Цијенећи значај манастира Стањевићи и Подмаине за везе Црне Горе са Боком, Аустрија настоји да их добије за себе: „Али Аустрија не може гледати та два утврђена манастира у рукама једног непријатељског народа и његовог старешине, који је врло амбициозан и врло одан Русији, а још мање због тога што су та два манастира кључеви, којима се може ући у Которску Провинцију кад год се хоће ... Докле год владика буде имао ове двије утврђене тачке на аустријском земљишту он неће напуштати своју мисао да опет завлада Будвом, те да морем опет дође у додир с Русијом, а већ као црквени поглавар свих православних у Боки он има великог утицаја на већину бокелског становништва ...“

Први сукоб избија поводом афере са бившим владичиним секретаром Орловићем, који је, као аустријски шпијун, затворен у Црној Гори. Аустријанци на препад заузимају Стањевиће и цар лично захтијева пуштање на слободу агента у замјену за Стањевиће.

Владика Петар је морао попустити. Стањевићи и Подмаине враћени су Црној Гори, али владика се преселио за стално у Цетињски манастир, гдје је и умро.

Његош је ријетко посјећивао Стањевиће; више је боравио у манастиру Подмаине, ближе мору због осјетљивог здравља. Ту је писао и *Свободијаду*.

Када је Вук Караџић 1835. године посјетио Црну Гору није мимоишао Стањевиће. Десетак дана бораво је у манастиру, прикупљајући народно благо из овога краја. Вуколај Поповић му шаље на Стањевиће писмо у коме га обавјештава да му шаље неке сакупљене припјеве и једну јаребицу.

Под притиском Аустрије, последије дугих преговора, Његош се сагласио да прода Аустрији, прво Подмаине за суму од 17.000 фијорина, а затим Стањевиће. Било је то 1838. године.

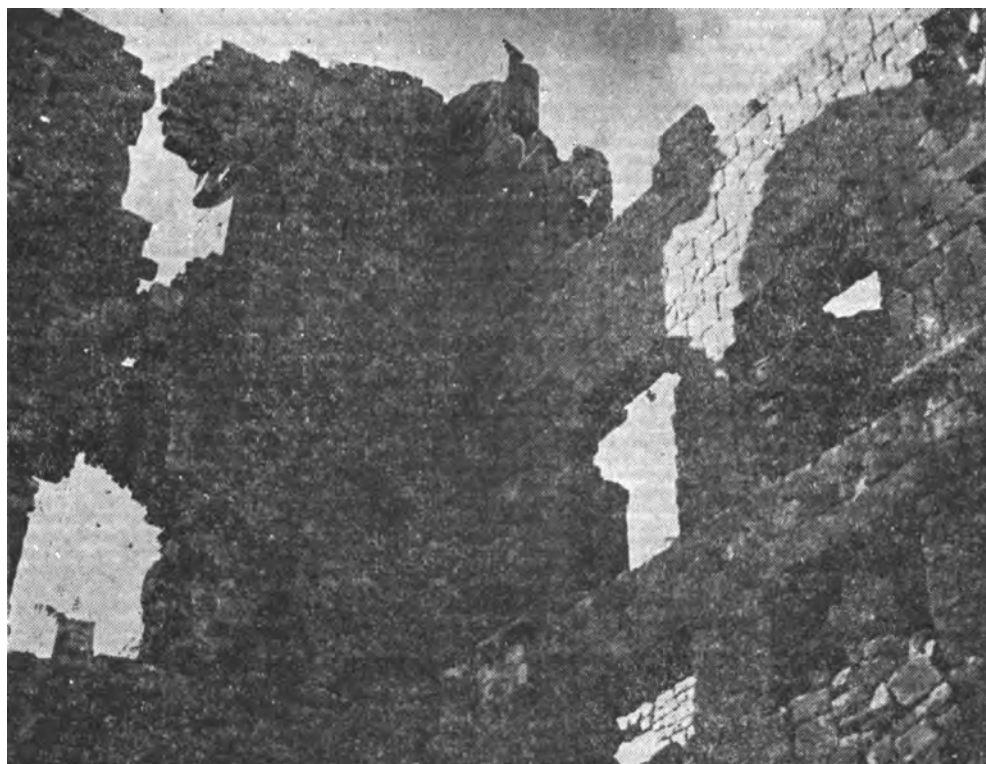
У писму руском конзулу у Дубровнику Гагићу, Његош пише: „Будући да су сва стројења на Стањевиће већ дошла у рђаво стање

тако да је требало доста новца трошити за поправљање њино, или их пустити да се сруше, а при томе је и земља одвећ слаба, зато сам и продао исте Стањевиће аустријском правитељству по ону исту цијену по коју и Маине. ..“

Градећи читав систем јаких утврђења према Црној Гори Аустријанци претварају манастир у јако погранично утврђење. Народно предање каже да је наступило страшно невријеме, прави потоп, оног часа када је солдатеска скрнавила цркву.

Бокељски устаници 1869. и 1882. године – Кривошијани, Грбљани, Побори, Брајићи, Маине, и други, устају са оружјем да бране своја права, неће да служе у аустријској војсци.

Изненадним и смјелим препадом Побори су 1869. године продрли у Стањевиће и борбом прса у прса заузели тврђаву. Заробљен је гарнизон, а топови Стањевића грували су тада против својих

Стањевићи прије обнове

бивших власника. Овај успјех устаника забиљежила је водећа европска штампа оног доба.

Трагика општег успјеха устаника била је у рушењу Стањевића. Да непријатељ не би више користио ово утврђење, по словенском обичају, Побори га сами дижу у ваздух. Након тога није више обнављан.

Устаничке пушке у овоме крају запуцаше 13. јула 1941. године. Зидине Стањевића обиљжежене су овога пута ватром новог непријатеља, а праг заливен крвљу партизана – борца, који је рањен разнио себе и фашисте да им не би пао жив у руке.

Данас Стањевићи самују заборављени, незнани, самохрани. Да ли је њихов јецај зов прошлости... или вапај за садашњим животом који се збива и буја при мору од којег је он стољећима био ранама и барутом одвојен...

Ледени извор ловћенске воде није престао ту да тече.

А ни два стара дуба нијесу усахла. У хладу њиховом свети владика Петар Марков је размишљао и рјешавао о судбини злосретњега и напаћенога народа црногорскога. „Зашто их не посјекоше, ко остале? – Проклео је свакога ко и гранчицу с њих откине“ – рекоше.

Стањевићи данас

ШТАМПАР СТЕФАН ПАШТРОВИЋ*

Три вијека су протекла а име јеромонаха Стефана, писца и издавача из Паштровића није било познато нашој културној и научној јавности. Први га је поменуо, почетком двадесетог вијека, научник Љуба Стојановић прочитавши у поговору старог и врло ријетког минијатурног *Молитвеника* сљедећи запис: „Ја, смјерни игуман Стефан, јеромонах храма пречисте Богородице, отачеством од Паштровића, помоћу бога написах ове душоспасне књиге. У њима сам укратко написао излагање о божанству и синаксар без тропара, службу ускресења ...“

Зборник за путнике или *Молитвеник* Стефана Паштровића је штампан у Венецији 19. маја 1597. године у типографији Ђованија Антонија Рампацетија, која је радила од 1585. до 1599. године. Познато је педесет седам њених латиничких издања и само три штампана ћириличким писмом. Сва три ћириличка издања, *Молитвеник*, прво и друго издање *Буквара*, штампана су у мају мјесецу 1597. године, а издавачи и аутори су двојица Паштровића – јеромонах Стефан и јеромонах Сава.

У поговору *Молитвеника*, који је први штампан, стоји да се о штампању ове књиге ‘старао’ јеромонах Сава из Дечанског манастира, „с благословенијем господина игумана Стефана јеромонаха“. *Молитвеник* је намијењен углавном путницима, зато је и џепног формата величине 90x63 mm, (величина текста је 6x4,5 cm) и има 152 листа, са скромним илустрацијама у двије боје. По садржају

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 36-39. (Прим. ур.)

је сличан *Зборнику* који је издао Божидар Вуковић 1521. године, такође у Венецији. Зна се само за шест сачуваних примјерака овог издања од којих су два изгорела 1941. године, приликом бомбардовања Народне библиотеке у Београду; два некомплетна налазе се у Народној библиотеци Србије, један у библиотеци Марфијана у Венецији и један у Државној библиотеци у Санкт Петербургу.

Иако је Стефан, аутор овог *Молитвеника*, написао да је јеромонах храма пречисте Богородице, отачеством из Паштровића, у науци се није знало гдје се налази поменути храм. Постојале су претпоставке да је овај Стефан истовјетан са Стефаном из Скадра, који је радио у штампарији Вићенца Вуковића у Венецији, док су други тврдили да се храм пречисте Богородице налази негдје у Боки Которској. У Паштровићима постоји неколико храмова који су посвећени Богородици: у селу Рустову је велика стара црква; у Светом Стефану једна мања црква; у манастиру Режевићи – стара црква; у манастиру Градиште, такође једна мања црква.

Прве и последње странице *Зборника за џушнике* из 1597.

На основу паштровске исправе која се чува у манастиру Прасквици, да се установити да је Стефан Паштровић био јеромонах у Градишту. Исправа није објављена и њен текст гласи:

„У име Христа Амин. 1595. године од рождества Христова, месеца априла 25. ден. Сие да е у знание свакому човеку тко чуе и види сие писаније, како ја Раде Вуксанов Арменковић от моје добре воле дах о даривах печице земле шчо се моје називаше на Почмину на Братеш, Игуману Стефану, еромонаху от Паштровић, а за свети вечни опомен. И, ако би га тко шчо инпачао, реченога игумана Стефана за више речену башчину, да одговарам ја речени Раде и мое добро. И кое церкви остаје башчина шчо купи речени Стефан у Луке Сандала Богоева и негова братучеда Андра, и то више реченој церкви да има остат више речена земла у вијек вијека амин коу землу дарова више речени Радо, реченому игуману Стефану и међу нима реченима не оста никое диференце. А тому и Сведоци Лука Голубовић и Маро Јунковић.

а писах ја поп Гјурђ зван и молен од обие парте.
а преписах ја еромонах Сава от Дечана, на 1596 лето месеца з. 7 ден.“

Дакле, Стефан Паштровић је био јеромонах и игуман у манастиру Градиште и то је коначно утврђено. У Прасквици се чува неколико других докумената у којима се помиње јеромонах Стефан, на основу којих се може закључити да је Стефан био из паштровског племена Давидовићи које је дало више познатих свештеника и калуђера.

Од изузетног је значаја Савин запис о препису ове исправе 1596. којим се потврђује његова сарадња са Стефаном и заједнички боравак у манастиру Градиште, годину дана прије штампања књига у Венецији.

Издавањем *Молитвеника* и првог *Буквара*, посљедњих србуља на крају шеснаестог вијека, Стефан и Сава су се сврстали у ред истакнутих личности наше културне историје; то је догађај који говори о значајној улози паштровских манастира као вјерских

и просвјетних центара на ширем простору српске духовности, у вријеме када је отоманска империја већ више од сто година владала Србијом и Црном Гором; био је то наставак традиције штампања и издавања ћириличких богослужбених књига, коју су започели Ђурђе Црнојевић, Макарије од Црне Горе, а продужили војвода Божидар Вуковић, његов син Вићенцо, и други.

Литература:

- *Пашћровске исјраве из 1596*, текст прочитао јеромонах манастира Прасквице Димитрије Лакић; Љуб. Стојановић, *Сћари срјски зайиси и наћћиси*, 1905, књ. 3, бр. 432, стр. 336; Е. Немировски, *Молићвеник Сћефана Пашћровића* (рукопис); Д. Мартиновић, *Црна Гора у Гућенберћовој галаксији*, 1994.

САВА ИНОК*

Прије четири стотине година Сава Инок, монах манастира Дечани, родом из Паштровића, написао је и штампао благословом јеромонаха Стефана, два издања српског *Буквара*: прво издање изашло је 20. маја, а друго 25. маја 1597. године. Оба издања штампана су у типографији Ђ. А. Рампацетија у Венецији, на српско-словенском језику.

Била је то за оно вријеме најважнија и најпотребнија књига за наш народ, који је већ више од сто година чамио под турским игом. Минијатурно издање првог *Буквара* остало је непознато готово три вијека. Први га је поменуо 1883. руски научник И. П. Каратаев у опису старих ћириличких књига, наводећи податак да су у Рампацетијевој штампарији у Венецији 1597. штампане три ћириличке књиге: *Молитвеник* и два издања *Буквара*. Међутим, код нас се за Буквар сазнало тек 1903. када је Љ. Стојановић, састављајући Каталог Народне библиотеке у Београду, поменуо ово издање као 'до сада непознато'.

Једини до сада познати примјерак првог издања био је својина некадашњег руског конзула у Скадру, И. Крилова и чувао се у Народној библиотеци Србије, али је изгорио 6. априла 1941. за вријеме бомбардовања Београда (детаљан опис овог несталог издања објавио је прије рата С. П. Радојичић). Примјерак другог издања *Буквара* налазио се у Дубровнику; Народна библиотека Србије купила га је после рата и оно представља велики раритет и од непроцјењиве је културне вриједности. Примјерак истог издања, доста оштећен и непотпун, чувао се и у Народној библиотеци у Сарајеву.

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 39-42. (Прим. ур.)

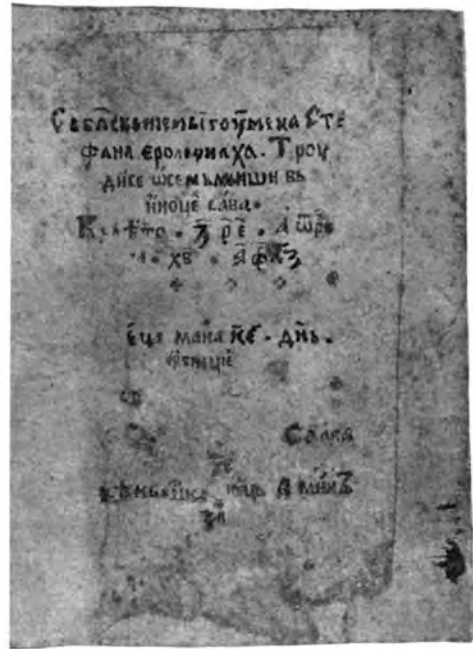
Први *Буквар* штампан је на свега два листа величине 14x9 cm, а величина текста је 9x6,5 cm. На почетку прве странице налази се крст који замењује ријечи „У име Оца и Сина и Светога Духа“, а испод тога је азбука. Слова су штампана црвеном и црном бојом. Послије азбуке долазе самогласници, затим слогови који се настављају на другу страницу и послије њих прелази се на имена свих слова (аз, буке, веде...). На крају друге странице почињу литургијске молитве које се завршавају Молитвом Господњом (Оче наш). Слова са бројном вриједношћу, која су замјењивала цифре, поређана су на четвртој страници.

Завршни штампани текст гласи: „с благословенијем игумана Стефана јеромонаха, трудио се о сем манши ва иноцех Сава ва лето 7105 а от рождаства Христова 1597 месеца маја 20 дан у Венецијех – Христос зачело и конач“.

Друго издање *Буквара* је мањег формата, али је зато штампано на четири листа са осам страница текста који је идентичан са текстом у првом издању и носи датум штампања – 25. мај 1597. Слова и величина текста овог издања подударају се са слогом и форматом *Молитвеника*, који је Сава штампао у истој штампарији седам дана раније – 19. маја 1597.

С обзиром да се ради о минијатурном издању, у науци су постојале дилеме око тога да ли је *Буквар* штампан као посебно издање или је он дио неке књиге. Анализом слова, текста и пагинације и других чинилаца, утврђено је да се ради о два посебна издања. Остаје неразјашњено зашто је Сава пет дана након првог издања приступио штампању овог другог, мијењајући формат, а остављајући исти текст и слова; можда је оцијенио да је прво издање, на два листа, доста скучено па је одлучио да текст распореди на осам страница и *Буквар* учини прикладнијим за коришћење.

Много је још непознаница везаних за *Буквар* и с правом се поставило питање зашто је тај првијенац писменара српске културе остао тако дуго запретан у тами времена, зашто је тако мало писано о њему и његовом творцу. Преокрет је направила Политика 1991. године када је објавила посебну публикацију *Први српски буквар Инока Саве, Венеција 1597*. Књига садржи добро урађене

Прве четири стране 2. издања Буквара из 1597.

репродукције свих осам страница другог издања *Буквара* са текстовима аутора који су писали о њему. Међутим, о Сави Иноку, творцу *Буквара* и јеромонаху Стефану, чијим је благословом штампан, није ништа ново објављено.

Нове податке о овој двојници заслужних Паштровића налазимо у необјављеним паштровским исправама које се чувају у манастиру Прасквици. Тако, исправом датираном 25. априла 1595. године Раде Арменковић добровољно дарује дионицу земље „игуману Стефану, јеромонаху от Паштровић“ у манастиру Градиште, а за вјечни помен. Ову исправу је са оригинала преписао јеромонах Сава од Дечана и о томе на препису оставио сљедећи запис: “а преписах аз еромонах Сава от Дечани на 1596 лето месеца з. – 7 ден“.

Дакле, годину дана прије штампања *Молитвеника* и *Буквара* јеромонах Сава из Дечана боравио је у Градиштима код свог земљака игумана Стефана и, вјероватно је, да су у том манастиру двојица просветитеља припремали *Молитвеник* и *Буквар* за штампу.

Оправдано се намеће питање: зашто у овом великом просвјетно-културном подухвату, од интереса за цио српски народ и његову вјеру, манастир Дечани и његов игуман нијесу означени као покровитељи ових издања? За то је, сигурно, било више разлога; главни је у томе што су Дечани под Турцима били у незавидном положају; Сава тамо није могао остварити своје замисли те се зато окренуо завичају – својим Паштровићима. У то вријеме Паштровићи су били слободна комунитад под Млетачком Републиком и имали су развијене везе са Венецијом; њихова четири манастира, са бројним братством, активно су дјеловали на очувању православне вјере, народних обичаја, језика и на просвјећивању. Међу њима се истицао стари манастир Градиште, смјештен на домаку Кастел Ластве, данашњег Петровца, као важно средиште паштровске духовности. Нема сумње да су се игуман Градишта, јеромонах Стефан и Сава, јеромонах Дечана добро познавали, да су обојица били надарени и учени људи, способни и вољни да своје знање преточе у књиге које су биле најпотребније народу. Манастир Градиште је економски добро стојао и могао је од прихода да издвоји

средства неопходна за штампање књига и за трошкове Савиног одласка и боравка у Венецији.

Буквар није само значајан по томе што се појавио у вријеме када слична издања нијесу имали ни многи европски народи, него је његова вриједност и у гласовном методу који је примијењен два вијека раније него у европско школство.

Литература:

- *Пашћровске исјраве из 1596*, текст преписао јеромонах манастира Прасквице Димитрије Лакић; *Први српски буквар Инока Саве, Венеција 1597*. Београд, Политика, 1991.

АРХИМАНДРИТ ДАНИЛО КАЖАНЕГРА*

Архимандрит хаџи-Данило Кажанегра, или Данило Паштровић, како су га у старим документима називали, спада у ред истакнутих личности српске културе и цркве; био је дугогодишњи игуман Високих Дечана, заслужан за обнову и очување ове ризнице српске умјетности и духовности, с правом назван другим ктитором задужбине Стефана Првовјенчаног. Данило потиче из братства Кажанегре, које заједно са сродним братствима: Куљача, Кентери и Балићи, припада паштровском племену Дабковићи. Првобитно су се звали Црнац и у паштровским исправама помињу се почетком петнаестог вијека као властелинска породица. Касније, у доба Млетачке Републике, за ово братство усталио се назив Кажанегре.

Данило Кажанегра се родио 1708. године у Маровићима, на Челобрда, недалеко од паштровског манастира Дуљево. Овај стари манастир, који је према предању саградио цар Душан, био је метох Дечана; у њему је ђаконовао и замонашио се српски патријарх Арсеније III Чарнојевић. Родитељи су одвели сина у тај манастир да би се описменио и посветио служењу богу. У Дуљево се Данило замонашио. У неколико докумената и писама црногорских владика, Данило се помиње као родственик куће Петровић, па се на основу тога може закључити да му је мајка била из те знамените породице. Ко је Данила послао у Дечане, да ли је сам отишао у тај познати манастир – остаје неразјашњено. Ако је Дуљево некад био метох Дечана морале су постојати везе између ова два манастира. Крајем шеснаестог вијека у Дечанима је био јеромонах Сава,

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 50-56. (прим. ур.)

родом из Паштровића, који је написао први српски буквар и заједно са Стефаном Паштровићем 1597. године у Венецији штампао буквар и један молитвеник. Данило се, по свој прилици, упутио у Дечане знајући за те старе везе између ових манастира; за одлазак је, сигурно, добио благослов црногорских владика који су бринули за судбину Дечана под Турцима. Митрополит Василије је у то вријеме у титули истицао да је трона српскога егзарх; владика Сава Петровић поклатио је Дечанима 1777. једну књигу, а митрополит Петар I је посебну пажњу посветио заштити Дечана у вријеме првог српског устанка. Први писани помен о Даниловом боравку у Дечанима је из 1764. године. О његовом доласку и боравку у Дечанима писали су Серафим Ристић (*Дечански споменици*, 1864.) и Сава Дечанац (*Високи Дечани*, 1887). У то вријеме Дечани су били готово напуштен манастир; Данило је тамо затекао само једног свештеника. Зато је одмах окупио шест ђака, обучио их, спремио и затим замонашио. Са тим младим монасима и другим приспјелим калуђерима отпочео је свој дугогодишњи успјешан рад на обнови Дечана. Ове податке о стању манастира у вријеме Даниловог доласка потврђују и други аутори додајући многе појединости. Тако, на примјер, наводи се да је у вријеме његовог доласка манастир био потпуно пуст, само је бег Истинић држао кључеве од ћивота, отварао га и поклоне од посјетилаца узимао за себе. Кажанегра га је отјерао, узео кључеве и направио колибу за становање поред манастира, јер су конаци и заштитни зид у то вријеме били срушени. Према подацима из књиге Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи*, Данило се као игуман Дечана први пут помиње 1770, а архимандрит манастира је у то вријеме био Мојсеј. Двије године касније братство је већ бројило петнаест калуђера који су се заклињали на вјерност. Интересантно је да се међу потписницима заклетве налази и јеромонах Димитрије Паштровић, који је, вјероватно, дошао у Дечане на позив игумана Кажанегре. Тако су се у овим тешким временима за Дечане ту нашла два Паштровића – игуман Данило и јеромонах Димитрије. Овај податак говори о активној улози паштровских манастира и свештенства у очувању православне вјере и средњовјековних

сакралних споменика не само у Паштровићима него и на ширем простору некадашње српске државе. Посебно тешка за Данила била је година 1776; сељаци из Истинића су присвојили манастирску земљу и почели на њој да зидају зграде. Данило је успио да, уз помоћ турских власти, поврати узурпирано земљиште, али су му се, исте године, качаци (одметници) из села Дечани због тога осветили: прислонили су љестве уз манастирски зид, пуцали и тешко ранили игумана Данила и једног калуђера. У то вријеме тежак прекршај начинио је један заклетни калуђер из његовог манастира који је сакупљао помоћ из писаније, али је није донио Дечанима. Али, све те невоље и тешкоће нијесу могле да слома Данила Паштровића и спријече га да настави рад на обнови и очувању ове српске светиње.

Године 1778. умро је архимандрит Дечана Мојсеј и Данило је добио ферман и берат од султана Абдула Хамида којим је постављен за управитеља свих дечанских имања и именован за царског соколара. Тај положај омогућавао је Данилу да од турских власти званично тражи одобрења за обнову манастира. На основу сачуваних докумената могу се и пратити радови које је Данило, заједно са својим сарадницима, изводио на цркви, конацима и другим објектима у Дечанима. Преко Цариградске патријаршије жалио се Данило Порти на поступак полицијских чиновника у вези са поправком цркве и успио је да му, на основу царског фермана, окружни начелник изда дозволу за поправку појединих дјелова цркве и наложи да манастир у томе нико не може ометати. Али, и поред тога долазило је до напада на манастир и покушаја пљачкања.

Пећки кадија је 1780. издао још један акт за поправку манастира. Данило је слао калуђере у разне градове и крајеве Србије, Санџака, Босне, Војводине, Македоније и Црне Горе, да прикупљају прилоге за обнову манастира; стизали су и до Свете Горе. И Данило је долазио 1778. у Црну Гору и Паштровиће и сакупљао прилоге за обнову Дечана. Манастир је добијао велике поклоне не само у новцу, већ су му појединци завјештавали куће и имања. Данило је користио прикупљени новац за извођење радова на

конацима, заштитном зиду, уређењу трпезарије, и друго. Забиљежен је и као дародавац вриједних ствари: Пећкој патријархији поклонипо је руски псалтир (1790.); Дечанима је приложио један рукописни пролог из друге половине петнаестог вијека; икону са ликом Стефана Дечанског послао је цркви у Сарајево; у Дечанима се чува крст Данила Паштровића, највећи у Дечанској ризници, дуборезан, окован бакарним и сребрним лимом, раћен техником искуцавања, филиграна и ливења са двадесет пет украсних каменова. На стопи крста изгравиран је, на српско-словенском, натпис: „Овај крст изради и украси смирени игуман дечански Данило Паштровић поклоник живоносног гроба Христовог и приложи дому Пантократоровом званом Дечани неутуђиво за вјеки вјекова као што је и у хрисовољу завештао свети цар и ктитор Стефан Дечански. И предан би у руке јеромонаха Захарија Дечанца, поклоника живоносног гроба Христовог да служи светој обитељи докле Богу буде угодно. 20. јула, 1801. године.“

Са својим учеником Захаријем упутио се Игуман Данило 1794. године у Јерусалим, на поклоњење Христовом гробу. За вријеме његовог одсуства Дечане је погодила елементарна непогода: ударио је гром у цркву, а усљед великих киша пострадали су и други објекти. Са тог путовања били су прикупили доста прилога те су уз одобрење пећког кадије отпочели 1798. године оправку конака и трпезарије.

Колико су црногорски митрополити бринули о манастиру Дечани и колико су одржавали везе са својим рођаком игуманом хаџи Данилом, свједочи и писмо које је владика Петар Први упутио Данилу уочи избијања првог српског устанка:

„Преподобни отче и Брате Данило, игумане дечански, здравствујте. Да ти е на знање добро да пазиш: оће ове године имамо намереније ми, Црногорци, и са београдске стране Срби: оћемо скочити на оруже против наших врагова Турака, ако можемо и вас да избавимо, него ли гледај да сачувате светога Краља Ћивот и Крстове и све ствари церковне и да добиете от Бога силу и от нас молитве и благословеније. Ако не можете сачувати ствари, а ви преко

Васоевића и Куча и Пипера донесите на Цетиње и ми се надамо да ће и славна Русија да помогне свема Христијанима да се ослободе ига турскога. Писано на Цетиње у Митрополију, јануара 10-ог 1804 Ваш доброжелатељ, Петар Петровић – Његош, владика црногорски.“

Данило је у вријеме добијања овог писма имао преко деведесет година, а четрдесет година је већ био на челу Високих Дечана. „Добро познавајући прилике у дечанском крају, знао је да мошти св. Краља уживају поштовање околног народа албанске народности. Они су га називали св. Краљ или отац Краљ, а представници одређених угледних породица, као дечанске војводе, чували су манастир стражарећи у одређеној просторији у пиргу изнад капије. Самог игумана народ је поштовао и многи угледни Албанци узимали су га за шишаног кума. Зато у овом тешком часу Данило сазове истакнутије Албанце и Србе, онда им изнесе крстове Дечанског и цара Душана, друге крстове и утваре, и затражи од њих зајам понудивши им ове ствари у залог. Када је тако смјестио најдрагоцјеније ствари – крст Дечанског код бега Рамосића, крст цара Душана код једног Србина трговца у Нишу, и тако даље – добио је на зајам 40 кеса новаца, а за половину је одмах купио жито код околних Албанаца. Кад је букнуо устанак, пећки паша дође са војском у манастир тражећи, између осталог, и новац за издржавање војске. Игуман, уз свједочење Рамосића и других угледних Албанаца, увјери пашу да је манастир сиромашан, јер је недавно морао да зајми новац да би купио жито. То обесхрабри пашу, па напусти манастир не тражећи од калуђера ни ручка, а камоли што друго. „На тај начин ризница је била спашена, али је након тога требало сакупити новац да се откупе заложене реликвије. По устаљеном обичају, калуђери Дечана упутили су се по српским земљама да прикупљају новац и друге материјалне вриједности. Сам Данило се упутио у Бугарску да сакупља прилоге, а прије одласка окупио је представнике виђенијих шиптарских породица и оставио им у аманет чување манастира. „Хоћемо куме, и док је на нашим раменима глава, неће бити никаква зла ни једном твом калуђеру“, обећаше, и тако и урадише присутни Албанци.

Годину дана Данило је био на путу по Бугарској, посјетио је Свету Гору, доспио је по други пут у Јерусалим, поклонио се Христовом гробу и са богатим поклонима и прикупљеном помоћу вратио се у Дечане. Дочекало га је мноштво народа и братство. Посебан дочек приредили су му албанске старјешине. Он је сваком од њих поклонио бројанице, а они њему приложили жито за манастир. Од прикупљених средстава Данило је вратио Албанцима и Србима позајмљени новац, откупио заложене светиње и смјестио их у манастирску ризницу. Забиљежен је примјер бега Рамосића код којег се чувао крст Дечанског. Два дана је Данило био његов гост и када му је затражо крст и извадио новац да му врати дуг бег је рекао: „Немој куме, молим те, остави га код мене бар још годину дана, јер како сам га од тебе добио велики ми је берићет у кући; жена ми је родила два сина и у свему сам напредовао.“

Послије четрдест седам година управљања Дечанима Данило је 1811. године произведен у највиши монашки чин – постао је архимандрит,

а за игумана је постављен хаџи Захарије, његов бивши ђак и најбољи сарадник. Наредне године заједно су поручили да се у дечанском скрипторијуму препише и ослика *Служба и Акатист Стефану Дечанском*. На минијатурама у овој књизи, које је сликао Алексије Лазовић 1813, приказани су ликови Данила и Захарија и радови које су изводили у цркви и око ње. У књизи је и запис са поменом Данила као архимандрита и ризничара манастирског. Њиховом бригом и заузимањим израђен је нови иконостас у параклисима Св. Николе и Св. Димитрија. На

икони Стефана Дечанског и Св. Симеона налази се натпис у којему се каже да је благословом и по наређењу господина хаџи Данила, архимандрита светодечанског, насликао поп Симеон и његов син Алексије Лазовић. У манастирској ризници чува се *Парусија*, писана и сликана на хартији темпером у више боја, украшена минијатурама са 25 грбова јужнословенских земаља у темперу и злату, постављена на платном размјера 131x48 cm, са датумом 1817-1819. год. а радио је сликар Алексије Лазовић из Бијелог Поља. У *Парусији* се Хаџи Данило, архимандрит дечанског манастира, и братство обраћају архимандритима, игуманима, свештеницима, обер-кнезовима, хаџијама, трговцима, занатлијама, орачима, копачима и свим православним хришћанима да се преко носиоца ове парусије игумана Хаџи Захарија, који са собом носи Часни крст, мошти св. Саве и св. Никите, упишу у Праскомидију, Општи лист, Парусију или Поменик, јер је манастир, због извршених радова на обнови, запао у дуг; да даду свој прилог, да им се поје на литургији или подушју за мртве. У *Парусији* Хаџи Данило наводи што су све урадили у Дечанима: цркву су прекрили оловом, тепло поновили, изнова саградили град око цркве, сазидали велику трпезарију, кулу и келије „како је прежде било“.

Велики обновитељ и неимар Високих Дечана, архимандрит Хаџи Данило Кажанегра умро је 1820. године. Гроб му се налази на неколико корака југоисточно од великог олтара дечанске цркве, са натписом на надгробној плочи. У храму је насликан његов лик са натписом 'Втори игуман свјатаго места сего Данил'; изнад њега је сегмент неба са Христом који благосиља Данила. Постоји и запис у праскомидији храма у којем је Данило назван другим ктитором манастира Дечани.

Литература:

- Хаџи С. Ристић, *Дечански сѿоменици*, 1864; С. Дечанац, *Дечански сѿоменици*, 1887; Ђ. Бошковић, *Манасѿир Дечани*, 1941; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 1984; М. Шакота, *Манасѿир Високи Дечани*, 1987; Д. Лакић, *Архимандрит хаџи Данило Кажанегра* (рукопис).

ДИМИТРИЈЕ ПЕРАЗИЋ*

Архимандрит Димитрије Перазић рођен је у селу Катуну, у Паштровићима 11. децембра 1783. године, од оца Андрије и мајке Каламаре, рођене Медин. Турци су му убили оца у вријеме велике похаре Паштровића од стране Махмуд-паше Бушатлије 1785. године. Мајка се са дјецом била склонила на шкољиц у близини куле Перазића, али Турци су запазили збијег жена и дјеце на овом острвцу и осули паљбу на њих. Један од њих је запливао и изашао на мјесто гдје је, у једној шкрапи, у колијевци био сакривен двогодишњи Дмитар. Узео га је, и хтјаше бацити га у море, но мајка је дијете отела и потпомогнута другим женама, Турчина натраг у море зајмила. Тог часа мајка је обећала да ће сина, ако преживи, дати на службу цркви. Обећање је испунила, и када је Дмитар напунио седам година одвела га је у манастир Режевиће код слијепог и старог архимандрита Никодима Вуковића. Ту се Дмитар описменио, научио читати црквене књиге и пјевање, и када је навршио осамнаест година, замонашио се и добио име Димитрије.

Митрополит Петар Први Његош рукоположио га је за ђакона 1801. године у манастиру Стањевићи. Након тога служио је неко вријеме у Режевићима, да би на захтјев архимандрита Саве Љубише прешао у Прасквицу, остао ту двије године и за то вријеме доста научио о црквеним пословима. Послије смрти архимандрита Вуковића, митрополит Петар Први рукоположио је Димитрија 1810. године у Цетињском манастиру у чин јеромонаха и

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 80-86. (Прим. ур.)

поставио га за настојатеља манастира Режевићи. Млади настојатељ, заједно са ревносним калуђерима Ђорђем Павловићем и Стефаном Ђурашевићем, приступио је уређењу манастирског имања: посадио је 'четрдесет мотика' винограда, отпочео и завршио за три године градњу цркве св.Тројице. Прилоге за градњу цркве Димитрије је сакупљао по Црној Гори и Далмацији. Када је руска флота под командом адмирала Сењавина дошла у Боку, и заједно са Црногорцима и Бокелјима ратовала против Француза 1806-1807, Димитрије је велике услуге чинио Русима и за то добио од њихових команданата заслужена писмена признања. Ту своју приврженост Русији Димитрије умало није платио животом 1813. године, када су се Французи обрачунавали са Паштровићима. На захтјев генерала Готјеа морао је да напусти завичај и склони се у Далмацију. Послије одласка Француза вратио се у Режевиће и 22. августа 1814. свечано је осветио новосаграђену манастирску цркву св.Тројице. За даљу обнову и изградњу манастира потребна су била нова средства и у септембру 1814. Димитрије је преко Далмације стигао у Карловце, код митрополита Стратимировића који му је помогао да се упути у Беч и даље у Русију. Осам мјесеци, у оскудици, чекао је у Бечу дозволу за одлазак и, напokon, преко Ердеља и Молдавије стигао 20. децембра 1815. у Петровград. Његов рођак, генерал Марко Ивелић помогао му је да буде примљен у св. Синод од којег је добио доста књига и црквених ствари за манастир. Књаз Голицин, оберпрокурор, наредио је да му се исплати у готовом новцу 1.500 холандских дуката, а за манастир је утврђена стална годишња субвенција у износу 35 рубаља, коју је манастир редовно добијао. Боравећи у Петровграду Димитрије је 6. августа 1816. имао срећу да буде представљен цару. „Што си дошао овамо, оче?“, упита цар. „Да видим православног цара“, одговорио је Димитрије.

Враћајући се из Русије, Димитрије је посјетио Москву, Кијев, и преко Беча и Трста стигао у Паштровиће 20. фебруара 1817. Била је то гладна година и народ је био у великој невољи. Димитрије је успио да набави 500 стари кукуруза, али му власти узеле то за зло (да жели да подмити народ), и наредиле му да се одмах пресели

у Далмацију. Духовне власти поставиле су га за настојатеља манастира Драговић. Димитрије није хтио да прихвати ову дужност, већ је најмио један брод и ноћу побјегао без пасоша из Шибеника. Тако је стигао на Платамуне а одатле су га Паштровићи барком пребацили у Бар. Преко Скадра, гдје је купио коња, са караваном, послје четрнаест дана, пристио је у Цариград и пријавио се руском посланику грофу Строганову; поднио је молбу да иде у Русију. Гроф Строганов га је са препоруком послао губернатору у Одесу, а овај упутио у Малу Русију код града Кременчука, гдје су се у вријеме царице Катарине населили Срби. Ту је провео три мјесеца код потомака руског генерала Пишчевића, који је старином из Паштровића, од братства Перазића. Извјесно вријеме, након тога, провео је код митрополита Гаврила у Бесарабији, и ту дочекао цареву рјешење да му се додјељује пензија 400 рубаља и право, ако жели, да остане да живи у Русији.

Почетком 1820. Димитрије је одлучио да се врати у завичај и преко Цариграда стигао у Паштровиће. Међутим, власти му ни овога пута нијесу дозволиле да остане у манастиру Режевићи него су га упутиле у Шибеник. Баш у то вријеме у Далмацију су стигли унијатски свештеници, са задатком да за православце отворе своју Семинарију, што је у народу изазвало подозрење и негодовање. У тим смутним временима Димитрије је затражио од власти дозволу да се може настанити у Задру, али му није дозвољено него је добио налог да иде у манастир Крку, под назор кистањског сердара. Три дана по доласку у манастир одлучио је да побјегне одатле. Преобучен у сељачко одијело, обријане браде, пребацио се у Босну. Ту су га ухватили пастири, одузели му сакривени новац и умало је спасио главу. У Ливну га је прихватио један српски трговац, дао му препоруке и средства, и тако је Димитрије, преко Мостара, Требиња и Херцег Новог, стигао у Црну Гору, у Црмницу, код пријатеља у Сотониће. Аустријске власти тражиле су од црногорског владике Петра да Црмничани протјерају Димитрија. Упркос владичиним упозорењима и пријетњама, Црмничани га нијесу хтјели послушати и Димитрије је остао код њих пуне три године. За вријеме боравка у Црмници више пута

је тајно посјећивао манастир Режевиће и једном, умало су га не ухватили аустријски војници.

Далматинске власти су напoкoн увидјеле да нема разлога да се он прогања и дозволиле му да се врати и настани у једном од три манастира у Далмацији. Димитрије се определио за Крупy и ту се у мају 1824. настанио. Три године након његовог доласка братство га је изабрало за игумана. Велики је допринос дао Димитрије Перазии у сређивању прилика, обнови и унапређењу живота и рада у овом древном духовном светилишту далматинских Срба. Његовим залагањем, умјећем и неуморношћу манастир је доведен до благостања: извео је радове којима је обезбиједио да ријека Крупа више не плави манастирске посједе; сазидао је велики мост, саградио нови млин; изградио ред нових лијепих ћелија, посадио шљивике и друго. Име Димитрија Перазииа, игумана Крупе, стоји златним словима уписано у летопис овог манастира.

Но, настале околности у његовим односима са духовном влашћу и са манастирским братством учиниле су да га 1833, послије повратка са лијечења у Италији, разријешиле дужности настојатеља. Димитрије је неко вријеме живио у Задру, затим је походио фрушкогорске манастире, а једно вријеме се лијечио у бањама мађарским. Није добио дозволу да се врати у манастир Крупу или у Режевиће, него су га одредили да иде у манастир Драговић. Незадовољан оваквом одлуком напустио је Далмацију и преко Цариграда стигао поново у Русију. По препоруци вице-адмирала Марка Вучетића, сина попа Марка из Грбља, 1839. је постављен да духовно послужује на црноморској флоти. Послије тога, наређено му је било да као фелпатер пређе да духовно опслужује све руске црноморске тврђаве са сједиштем у Новоросијску. На тој дужности остао је од 1842. до 1845. године. Велику љубав и поштовање уживао је Димитрије код своје пастве, што је посвједочено бројним атестатима и похвалама које је добио од руских друштава и институција. Власти су удовољиле његовом захтјеву и он је добио заслужену пензију.

Велика љубав према родном крају, коју је испољавао за цијело вријеме боравка у Русији, пишући писма и шаљући помоћ у новцу и стварима манастиру Режевићи, побудила је жељу да се врати у

завичај и посљедње дане проведе међу својима. Руска влада му је одобрила одлазак, а дозволио му је повратак у манастир Режевиће епископ далматински Мутибарић. Тако је Димитрије, 8. јануара 1851, стигао у Режевиће. Са собом је донио доста одежди и црквених ствари а и касније их је од руског цара на дар често добијао.

У манастиру је затекао неред и запуштеност: „... земља и пасишта манастирска од околних сељана притиснута; виногради, које је прије посадио, запуштени; манастир од сељана завладан, у коме су као у своме дому о светачким данима на трошке манастира јели и пили, а то све због небриге и повлађивања тадашњег настојатеља манастирског. Перазић пазећи једино на циљ манастира, одважно се одупре оваквим нередима, због чега често су тужбе противу њега власти ишле, и велике је неугодности претрпјети морао, али их је сретно и надвладао тако, да је и сам народ послјије у њему признао права и ревноснога настојатеља, коме једино благостање манастира, цркве и морала на срцу лежи. Прихвати се дакле посла око грађевине манастира и ћелија, којих једну страну на форму фрушкогорских обитељи од тесаног камена и сагради; искрчи замље, посади лозе, маслина до 1.000 стабала, и 400 мурава, које је све тако гојио, да сада баштина манастирска као перивој какав изгледа. Мора се праведно признати, да је О. Димитрије положио темељ благостању Режевића, да га је од очевидне коначне пропасти спасио, да је садашњој и потоњој браћи оне свете куће пристојно живљење на вјечита времена обезбједио ... Но, није тек Димитрију до материјалнога благостања своје обитељи стало било; он је бригу своју и на духовну циљ исте обратио. У тој красној намјери ревносно је настојао да се тачно у њој правило црковно извршује, да се христијани, који спадају к парохији манастирској, у науци еванђелској поучавају; и (као што сâм у записцима својима вели), ‘гризећи га срдачна печал, што његови к срцу ближњи и његови парохијани предпочитају да им дјеца козе пасу, а после по ништети у свијет полудивни тежачки живот проводе’, ревносно се заузео за народну просвјету; сазидао је у манастиру мјесто за школу, њу потребним снабдјео, и калуђеру једном за искључиву дужност одредио, да има дјецу настављати ... Бијаше средњег узраста, окошт, дугуљатих образа и браде, очију смећих, носа подугачка.

Памети увијек бистре; опрезан у говору и дружењу особито са непознатима. Пријатан у опхођењу са странама али поштар с братијом; нарави плаховите, и лако га је било расрдити противећи му се намјерама ...“ Ове ријечи је његов савременик и поклоник архимандрит Герасим Петрановић, будући епископ Боко-Которске епархије, поред осталог, написао о Димитрију Перазићу.

Тако је заслугом Димитрија Перазића, паштровског добротвора, отворена школа у Режевићима 1856. године, коју је он од својих средстава саградио, опремио и плаћао учитеља. Да би осигурао рад школи послје његове смрти, Димитрије је установио фондацију одредивши да се приходи од његових млина на Ријечи Режевића, имају користити за одржавање школе и плаћање учитеља. Помогао је са 300 фјорина отварање школе у Будви; пред смрт је обезбиједио главницу од 2.000 ф. и одредио да приходи иду манастиру.

За заслуге и допринос цркви и просвјети Димитрије је произведен, 22. августа 1854. године у чин архимандрита. Умро је 1865. у 82. години живота и сахрањен у манастиру Режевићи.

Димитрије је оставио аутобиографски запис који се чувао у манастиру Режевићи, одакле га је узео Дионисије Миковић и однио у манастир Бању. Рукопис треба вратити у Режевиће, припремити за штампу и објавити. Вриједно је истаћи да је Димитрије, као савременик и очевидац, написао текст о покушају унијаћења православних Срба у Далмацији. Овај оглед објављен је у Русији, у књизи *Историја руске цркве*.

Својим животом и радом за добро народа и завичаја архимандрит Димитрије Перазић је заслужио да му се име трајно

обиљежи. Залажемо се да Спомен дом у Режевићима, који је његова задужбина, носи име Димитрија Перазића. То је дуг Паштровића према њему, то је и обавеза Банкаде – Збора Паштровића да се за то избори.

Литература:

- Архива манастира Прасквице; Герасим Петрановић, „Животопис Димитрија Перазића Архимандрита“, *Српско-далматински маџазин*, 1867, стр.137-149; *Српско-далматински маџазин*, 1849, стр. 159; *Ауџобиоџрафија Димитрија Перазића* (према оригиналу рукописа који се чувао у манастиру Бањи, изводе направио Б. Михаиловић); Н. Л. Перазић, *Сјећања*. Казивања учесника, 1998, стр. 378-380.

ВИСАРИОН ЉУБИША*

Митрополит црногорски Висарион Љубиша родио се 1823. године у Светом Стефану и на крштењу добио име Василије. Отац Никола, поморски капетан, умро је 1826. када је Василије имао три године. Мајка Госпава, кћер Сава Томичина Радовића из Рисна, била је изузетне љепоте па се у Паштровићима говорило: „Валај је капетан Никола знавао себи избрати згодну супругу, а кући добру и примјерну кутњицу“. Када је Василије имао шест година мајка га је повела у манастир Прасквицу код ђеда му, архимандрита Саве Љубише, да се тамо свикне, описмени, пригрли књигу и научи богопознању. Послије Савине смрти 1831. остао је једно вријеме у манастиру, а затим га је мајка, са братом, повела у Рисан код своје родбине и тамо је двије године учио у школи и био примјеран ђак. По повратку кући у Свети Стефан, уз мајчин благослов, пошао је у манастир Прасквицу и ту био лијепо дочекан и примљен. Братство манастира, 1839. године, одлучило је да од средстава која манастир добија од руског двора пошаље Василија на школовање у Шибеник у Православну клерикалну школу, која је 1841. била премјештена у Задар.

Послије успјешног завршетка школовања, у двадесет првој години примио је објет монаштва и добио име Висарион. Јеротеј Мутибарић, епископ далматински посветио га је 1844. у јерођакону и исте године у прозвитера. Тако је млади монах Висарион започео монашки живот у манастиру Прасквици, настављајући традицију монаштва из племена Љубиша. На велико задовољство парохијана

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 98-103. (Прим. ур.)

Висарион је у Прасквици организовао школу коју су са успјехом похађала многа паштровска дјеца; глас о његовом учитељству се пронио цијелим Приморјем; постао је познат и цијењен у народу и међу свештенством. Трајало је то до 1848. Године, када су му умрли мајка и брат. Оставши сам Висарион је тражио од надлежних црквених власти да му дозволе отпуст на три мјесеца како би могао средити породичне обавезе настале послије мајчине и братовљеве смрти. Његову молбу власти нијесу уважиле и Висарион је напустио Прасквицу и 1849. са стрицем кренуо пјешке у Цариград. Двадест пет дана пјешачио је преко Албаније до Цариграда и задржао се тамо неколико мјесеци док није посвршавао послове и обавезе везане за брата. Да се не би кућа угасила, његов братучед С. М. Љубиша савјетовао га је да се врати натраг, напусти монашки живот, почне да се бави трговином, а он би му у томе помогао.

Послије многих опасности и узбуђења, која је доживио враћајући се пјешке у домовину, Висарион је стигао крајем септембра 1849. године у Свети Стефан. Вјеран свом монашком завјету, јавио се црквеним властима и епископ Мутибарић изрекао му је братски укор због самовољног одласка и одредио га да служи у манастиру Под Ластву у Грбљу. У дубокој меланхолији Висарион је ту провео више од годину дана и након тога, на захтјев маинских главара, био је премјештен за управитеља манастира Подмаине и маинског пароха. На тој дужности остао је све до октобра 1854. ревносно вршећи пастирску дужност на опште задовољство Маина. По жељи Паштровића и архимандрита Димитрија Перазића духовна власт премјестила га је у манастир Режевићи и повјерила му дужност администратора манастирске парохије и учитеља једноразредне мушке школе у Режевићима. Након двије године премјештен је у манастир Савину гдје је, такође, поред пастирске дужности учио дјецу писмености. На молбу православних Срба Пераштана Висарион је епископским рјешењем постављен, у октобру 1858, за администратора парохије и учитеља Српске основне школе у Перасту и прикључен братству манастира Бање. Више од осам година Висарион је био парох и учитељ у Перасту и за то вријеме стекао велику љубав и поштовање свих његових житеља.

Паштровићи су тражили од далматинског владике Стевана Кнежевића да се Висарион премјести у манастир Прасквицу или Режевиће, а општина Херцег Нови тражила је да се постави за настојатеља манастира Савине. Али, црквене власти нијесу хтјеле да унаприједи Висариона и да удовоље овим захтјевима. У позадини оваквог понашања према Висариону, био је сукоб С. М. Љубише, посланика у Далматинском сабору, са владиком Кнежевићем. Љубиша се свестрано залагао за оснивање посебне Бококоторско-дубровачке епархије и за њено повезивање са Карловачком митрополијом, чему се оштро противио владика Кнежевић. Такав однос црквених власти према Висариону, који је уживао велики углед у цијелој Боки, утицао је на њега да је у јануару 1867. предао парохију игуману Бање, вратио се у Паштровиће и по препоруци Љубише, отишао на Цетиње код митрополита црногорског Илариона Рогановића.

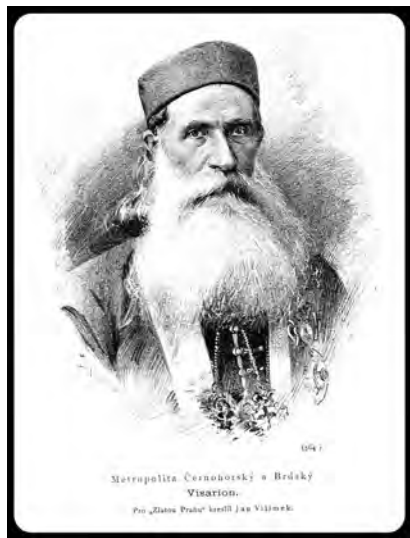
Митрополит Иларион је познавао Висариона, представио га је књазу Николи и одмах поставио за управитеља манастира Мораче, а у фебруару 1867. додијелио му је чин игумана. Видјећи у њему достојног служитеља цркве, митрополит га је 24. марта 1868. произвео у чин архимандрита. Тако је Висарион за нешто више од годину дана произведен у највиши монашки чин. По уредби духовенства у Црној Гори митрополит га је 1869. позвао на Цетиње и поставио на упражњено мјесто Архимандрије Митрополитске. Истовремено је именован за школског надзорника, професора Богословије, а 1872. за њеног ректора; ту дужност је обављао до краја 1875. године. За предани рад и беспорочни живот књаз Никола га је одликовао Даниловим орденом 'За независност'. Када је Црна Гора, заједно са Србијом, кренула у ослободилачки рат 1876. књаз Никола поставио је архимандрита Висариона за штабног свештеника при војсци у Херцеговини. Те исте године у Црној Гори формиран је Црвени Крст, међународна хуманитарна организација која је одиграла велику улогу у ратовима 1876-1878. и за првог предсједника изабран је архимандрит Висарион Љубиша. За добротворни рад у Црвеном Крсту добио је многе похвале и лично признање од

женевског предсједника Црвеног Крста, Маунијера. За освједочену храброст и ревносно вршење пастирске дужности у војсци одликован је Даниловим крстом првог степена и медаљом Споменицом.

Послије ослобађања источне Херцеговине требало је успоставити Захумско-Рашку епархију и књаз Никола, у присуству митрополита Илариона и високих државних и вјерских достојанственика, именовоа је 3. децембра 1877. Висариона за епископа Захумско-Рашке епархије. Хиротонисање у чин епископа извршено је на Цетињу, 8. септембра 1878, уз чинодејствовање митрополита црногорског Илариона и епископа Боко-Которске и Дубровачке епархије Герасима Петрановића. Овом свечаном чину присуствовали су књаз Никола и чланови Двора, страни представници и много народа из Црне Горе и Приморја. Био је присутан и Стефан Митров Љубиша, Висарионов рођак и пријатељ књаз Николе, који је из Беча специјално допутовао на Цетиње да присуствује овом чину. Након хиротонисања Висарион је отишао у манастир Острог, сједиште своје епархије, и приступио раду на обнављању порушених цркава, манастира Острога и на организовању парохија у новоослобођеним крајевима. За успјехе које је постигао у свом раду, књаз Никола одликовао га

је Даниловом звиједом другог реда, а руски цар Александар II Крстом св. Владимира III реда.

Смрћу митрополита Илариона, у јануару 1882. године, столица црногорског митрополита била је упражњена све до новембра исте године. Књаз Никола је тада донио мудру одлуку да за црногорске митрополите бира људе из Приморја. Тако је 6. новембра 1882. именовоа Висариона Љубишу за црногорског митрополита, а већ 20. новембра Висарион је устоличен на ту

дужност и ускоро постао и члан Државног савјета. У децембру 1882. основано је Министраство просвјете и црквених послова и за првог министра именован је митрополит Висарион. Књаз га је одликовао Даниловим орденом првог степена. Биле су то високе почести и признања за његов предани рад за добро народа, цркве и државе.

За кратко вријеме своје митрополитске службе Висарион је највише пажње посветио уређењу односа међу свештенством, захтјевајући од њих савјесно вршење службе Богу, цркви, владоци и држави. Њему треба захвалити због новог уређења црквене управе, новог устројства црквених општина и новог издржавања свештенства. Његове црквене бесједе и пастирске посланице остале су као примјер правог и јасног тумачења вјере и упечатљива упутства свештенству и пастви за земаљски живот у складу са Христовим завјетима.

Висарион је био веома омиљена и цијењена личност у народу, код свештенства и међу виђеним и образованим људима ондашњег Цетиња. Био је члан – оснивач Цетињске читаонице, пријатељевао је са познатим извањцима: Јованом Павловићем, Симом Поповићем, Симом Матавуљем, и другима. Красила га је дарезљивост према сиротињи; многим пострадалим у рату и бокељским устанцима 1869. и 1882. помагао је као хришћанин највише што је могао, настојећи да име дародавца не буде спомињано.

Скрхан тешком и неизљечивом болешћу митрополит Висарион је умро на Цетињу 14. априла 1884. године. Два мјесеца прије смрти сишао је у Будву код синоваца Јова и Давида Љубише не би ли му блажа клима помогла. Била је то његова посљедња посјета ужем завичају; лијека опакој болести није било. Испраћен од Будвана, Паштровића, Маина, Побора и Брајића, Висарион се вратио на Цетиње да, како и приличи митрополиту црногорскоме, умре на Цетињу гдје је и столовао. Цетиње не памти такав опроштај и спровод: књаз Никола, чланови Двора, власти, страни представници, велики број грађана из цијеле Црне Горе и Боке, Паштровићи, дошли су да се опросте од свог духовног

оца и архипастира. На опелу су говорили прото Петар Миџор и Митрофан Бан, будући митрополит црногорски.

Литература:

- Д. Миковић, *Митрополиј црногорски Висарион Љубиша*, Нови Сад, 1886, стр. 111; „Митрополит Висарион“. *Глас Црногорца*, Цетиње, 15. април 1884, бр.16; С. М. Љубиша, *Сабрана дјела*, 1988, књ.1-5.

КИРИЛО МИТРОВИЋ*

Будванска породица Митровић, из које потиче епископ Кирило, доселила се у Будву из Паштровића отприлике прије двије стотине година. Породично предање казује да је један њихов предак, Рајковић из Косијера, села у близини Цетиња, још негдје крајем седамнаестог вијека, због крвне освете пребјегао у Паштровиће, населио се на Челобрда, више племена Миковићи, а код Митровића, на извору Врело. По законуку паштровске Банкаде убројен је у племство Митровића, код којег је најприје стигао, и као кмет радио у једној породици Митровића. Млад, честит и вриједан, стекао је повјерење код Паштровића, оженио се дјевојком од Митровића, узео је њено презиме, али крсну славу – Никољдан, није промијенио.

Крсто Митровић – име Кирило је добио када се замонашио – родио се у Будви 19. марта 1867. године. Ту је завршио основну школу и наставио школовање у которској класичној гимназији, гдје је и матурирао. Отац Јоко, као побожан човјек, и прота Гаврило Руцовић, код кога је Крсто становао у Котору, утицали су да се определијели за свештеничку дужност. Послије гимназије завршио је богословију у Задру, 1892. године, замонашио се у манастиру Прасквици и отпочео да предаје у богословији. На усавршавање од годину дана упућен је на Теолошки факултет у Черновице и након тога постављен је за редовног професора омитике на богословији у Задру; на тој дужности је провео неколико година. У међувремену

* Преузето из: *Поменик Паштровића*, т. 1, Петровац, Банкада – Збор Паштровића, 2000, стр. 134-137. (Прим. ур.)

је рукоположен за јерођакона, за презвитера и за протосинђела. Усљед црквених потреба повучен је у Котор и постављен за члана конзисторије, а једну годину је предавао вјероунауку у гимназији.

Кирило је био врло благе нарави, висок, лијепог изгледа; лијепо је пјевао (баритон), што је привлачило велики број вјерника који су га радо слушали. Као родољуб Кирило је припадао покрету напредних Срба – Бокеља, који су били антиаустријски оријентисани. Аустријске власти зато и нијесу дале сагласност за његов избор за епископа бококоторског, послије смрти епископа Герасима Петрановића.

На предлог митрополита црногорско-приморског Митрофана Бана, краљ Никола је, 27. маја 1908. године, именовао Кирила Митровића за епископа захумско-рашког. Претходно је произведен у чин архимандрита и архијереја захумско-рашке епархије. Хиротонисање за епископа извршено је у Русији у Петровграду 1909. године у цркви св. Тројице у Александро-невској лаври, уз учешће митрополита петроградског, московског, кијевског, и других високих руских црквених великодостојника. Том приликом Кирило је одржао говор на руском језику, који је објављен у штампи. Од руског цара добио је на поклон скупоцјено златоткано одејаније са митром и панагијом украшеном драгим камењем.

Од 1909. до 1920. године епископ Кирило је управљао захумско-рашком епархијом. У вријеме балканског рата 1912. године добровољно је отишао на фронт код Скадра, као врховни војни свештеник црногорске војске; као предсједник Црвеног крста Црне Горе у Првом свјетском рату приступио је организовању Црвеног крста у Никшићу; помаже сиротињу и прикупља помоћ за рањенике са херцеговачког фронта. Послије капитулације Црне Горе остаје са својим народом и у тешким

условима окупације чини многа добра дјела: „... срце, и душу, ум и разум, свијест и савјест, ставио је на службу оном витешком мученичком народу ... Тада се нарочито испољила његова племенитост, доброта, карактер и социјалност. Многобројна су задужења која је учинио цркви и народу.“ Тако је од сигурне смрти спасио четрдесет заробљених комита. Ратне године и догађаји послје ослобођења и уједињења, који су довели до братоубилачког рата у Црној Гори, утицали су на његово здравље.

Народ и свештенство Боке Которске високо су цијенили људске особине овог црквеног архијереја, памтили су његово родољубље, доброту, скромност у опхођењу, вјерску толеранцију, општу културу и образовање, са чиме се Кирило истицао у вријеме свог првог служења у Котору, и зато су једнодушно затражили од Сабора Српске цркве у Београду да Кирило буде постављен за епископа Бококоторско-дубровачке епархије. Мада је првобитно било предвиђено да послје смрти Митрофана Бана, Кирило постане црногорски владика, он се од тога одрекао и прихватио упражњену епископску столицу Бококоторско-дубровачке епархије. Кирило је именован за епископа са сједиштем у Котору 7. новембра 1920. године. Пуних једанаест година успјешно је руководио овом епархијом; стекао је признања за свој пастирски рад од житеља и свештенства Боке, без обзира на њихова вјерска одређења.

Епископ Кирило Митровић умро је у Котору 24. јула 1931. године. Његова величанствена сахрана, какву Котор и Бока до тада нијесу видјели, била је најбоља потврда љубави и угледа коју је код народа уживао. Сахрањен је у манастиру Савини код Херцег Новог.

Литература:

- В. Митровић, *Генеалогија породице Мишровић из Будве* (рукопис); друга документа породичне збирке; Д. Лакић, *Епископ Кирило Митровић. Весник*, мај 1977; *Шемањизам Бококоторско-дубровачке епархије*, 1914, стр.63.

Садржај

ИСТОРИЈА 5

ПРОШЛОСТ ЦРНЕ ГОРЕ У
ПУБЛИЦИСТИЦИ ДО 1918. ГОДИНЕ 7

ПИСМО ПАВЛА РОВИНСКОГ
РОКСАНДИ ТОМАНОВИЋ 17

ЦРНОГОРСКА РАТНА ЗАСТАВА СА
ФУНДИНЕ У ДРЖАВНОМ ЕРМИТАЖУ У
ЛЕЊИНГРАДУ 25

ЂУРЂЕВАЦ – СРЕДЊОВЈЕКОВНО
УТВРЂЕЊЕ ЦРНОЈЕВИЋА 39

СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ 47

КУЛА БОШКОВИЋА У
ПАШТРОВИЋИМА 53

КОНЦЕПТ ПИСМА БОКЕЉСКИХ
ГЛАВАРА ХРВАТСКО-СЛАВОНСКОМ
САБОРУ 1848. ГОДИНЕ 61

УСТАНАК 1869. ГОДИНЕ У ЈУЖНОМ
ДИЈЕЛУ БОКЕ КОТОРСКЕ – Прилог
проучавању бокелског устанка – 71

БОКА КОТОРСКА НА СТРАНИЦАМА
„ЗАПИСА“ И „ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА“
1927-1977. 93

ДУШАН ГРЕГОВИЋ 105

ОСВРТ НА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ
ПРИЛИКЕ У ПЕТРОВАЧКОЈ ОПШТИНИ
1920. ГОДИНЕ 109

О ЛИКОВИМА ПЕТРОВАЧКИХ
КОМУНАРА 119

ДРУШТВА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ ИЗ
ОБЛАСТИ ТУРИЗМА У БУДВИ
1922-1941 145

ДУШАН МИКОВИЋ 197

ИСТОРИЈАТ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈАЛНЕ
ПОДЈЕЛЕ ОПШТИНЕ БУДВА 199

АРХИВИ У ФУНКЦИЈИ
НАУКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 209

НЕКА ИСКУСТВА ИЗ РАДА
НА ЗАВИЧАЈНОЈ ИСТОРИЈИ
ПОДРУЧЈА БУДВЕ 215

ОСВРТ НА ИСТОРИОГРАФИЈУ
ГРЂЉА 225

УЗ ЈЕДАН ЈУБИЛЕЈ: ГРАЂАНИН 237

КОМЕ СМЕТА СПОМЕН-ПЛОЧА
У БУДВИ? 241

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА 247

ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА 249

ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА
СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА 297

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ
НА ЦЕТИЊУ 321

ПУБЛИЦИСТИЧКА ДЈЕЛАТНОСТ
НА ЦЕТИЊУ 335

ПЕРИОДИКА БОКЕ
КОТОРСКЕ 1844 -1984. 349

ШТАМПА НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ У
ЦРНОЈ ГОРИ 1941-1945 393

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАРОДНОГ
БИБЛИОТЕКАРСТВА У БУДВАНСКОЈ
ОПШТИНИ 409

БУДВА ЧЕКА ИСТРАЖИВАЧЕ 417

ПРИВРЖЕНОСТ ЗАВИЧАЈУ 421

ПРАВОСЛАВНА БАШТИНА 435

ИСТОРИЈАТ МАНАСТИРА
ПРАСКВИЦЕ 437

ПАШТРОВИЋИ И ЊИХОВА
„СВЕТА ГОРА“: ГРАДИШТЕ –
МАНАСТИР ПАШТРОВСКИ 473

ПРЕДАЊА, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА
О МАНАСТИРУ РЕЖЕВИЋИ 493

КАЗИВАЊА О СТАЊЕВИЋИМА 507

ШТАМΠΑР СТЕФАН ПАШТРОВИЋ 515

САВА ИНОК 519

АРХИМАНДРИТ ДАНИЛО
КАЖАНЕГРА 525

ДИМИТРИЈЕ ПЕРАЗИЋ 533

ВИСАРИОН ЉУБИША 541

КИРИЛО МИТРОВИЋ 547

Покровитељ издања

Наслов
КУЛТУРНА БАШТИНА I
Избор

Аутор
Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ

<i>Издавачи</i>	<i>За издаваче</i>
ЈУ НАРОДНА БИБЛИОТЕКА БУДВЕ, Жртава фашизма 56, Будва	Мила Баљевић
ПАШТРОВСКИ АЛМАНАХ, Будва	Немања Куљача
ШТАМΠΑР МАКАРИЈЕ, Београд	Дејан Мићић
<i>Главни и одговорни уредник</i>	Мила Баљевић
<i>Уредник издања и лектор</i>	Гордана Љубановић
<i>Корице</i>	Владимир Лукетић
<i>Припрема</i>	Александар Петровић
<i>Штампа</i>	ОБОДСКО СЛОВО, Подгорица
<i>Тираж</i>	200 примјерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-736-11-8 (knj. 1)
COBISS.CG-ID 38284816